July, 2021
Volume-5, Issue-10

ISSN 2456-558X

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

Chief Editor

Dr. Dinesh R. Chavda
(M.com., B.ed.,GSET.,M.phil.,Ph.D)
Assistant Professor,
(Accountancy)
Department of Commerce & Management,
Bhakt Kavi Narsinh Mehata University,
Junagadh, Gujarat, (India)

CO-EDITOR
P. R. Sharma

Director
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

ISSN: 2456-558X

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

Director

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
(M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)
Assistant Professor,
Shree H.S.Shah college of commerce, modasa,
Dist-Arrvalli, Gujarat, India

Chief Editor

Dr. Dinesh R. Chavda
(M.com., B.ed.,GSET.,M.phil.,Ph.D)
Assistant Professor,
(Accountancy)
Department of Commerce & Management,
Bhakt Kavi Narsinh Mehata University,
Junagadh, Gujarat, (India)

CO-Editor

P R SHARMA
(M.A., B.ed.,NET.,M.phil)
Assistant Professor,

Shree M.B.Patel Science College,
Anand, Gujarat, (India)

PUBLISHED BY

http://www.hemchandracharyaejournal.com/

HEAD QUARTER

INTERNATIONAL PUBLISHING HOUSE

At. & Post. Chaveli,

Ta-Chansma, Dist-Patan, North Gujarat, India, Asia

JULY-2021, VOLUME-5, ISSUE-10

MANAGING EDITORS

Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	**Prof. D.K.Bhoya** Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	**Prof. Dr. Omprakash H. Shukla** Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	**Dr. Rajesh M. Sosa** (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)
Prof. Milind Solanki Assistant Professor, Department Of English K.S.K.V Kachch University, Bhuj Dist- Kachchh Bhuj Email to :- milindsolanki@gmail.com	**Prof. Yagnesh Dhoriya** Assistant Professor, Department of English Tolani Arts College, Anjar Dist- Kachchh Bhuj Email to yagneshdhoriya@gmail.com

REVIEWERS

(PEER REVIEWED COMMITTEE)

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti E journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.Devjibhai Maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief In Sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave	Chief In Sanskrit

(Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief In Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief In Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief In History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of Physical Education and Sports Science, Gujarat Vidyapith, Sadara, Gandhinagar)	Chief In Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief In Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief In Psychology
Dr.Iros Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief In English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief In Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief In Gujarati
Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief In Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact No: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-Mail: Pt.Davebhargav@Gmail.Com New York Physical Therapy License Number: 033650 Michigan Physical Therapy License Number: 5501015759 Texas Physical Therapy License Number: 1217440	Chief In Physiotherapy (International)

"HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" is a Bi-Annual based Research Journal.

Copy Right, JULY- 2021, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **"HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

ISSN 2456-558X

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research, are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Dinesh R. Chavda

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH
JULY :- 2021, VOLUME-5, ISSUE-10

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	**Union Budget 2021-22: An Overview** - Mr. Dhaval A. Zala, Dr. D. R. Chavda	01-09
2.	**Covid-19 Pandemic: Impact on Digital Payments in India** - Vinod K. Parghi, Dr. D. R. Chavda	10-22
3.	શિક્ષણના સંદર્ભમાં પેઢી ગાળો: (યુવતીઓ અને માતાના સંદર્ભમાં) - Dr. Maltiben D. Patel	23-36
4.	રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની નાણાંકીય નીતિ - રાઠોડ રાજુભાઈ મોહનભાઈ	37-46
5.	ગુજરાતી ભાષાની જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ પુરસ્કૃત કૃતિઓની સમીક્ષા - ભીખાભાઈ જી. સોલંકી, ડો. રમેશચંદ્ર સાગઠિયા	47-60

Sr.	Title	Page
6.	CONSTRUCTION AND EFFECTIVENESS OF DIAGNOSIS AND REDEMIAL PROGRAMMER IN GUJARATI GRAMMER FOR UNIT 'ALANKAR' IN STANDARD 9th - સોલંકી ચંદન એન.	61-65
7.	ધરતીના સર્જક: જોસેફ મૅકવાન - ડૉ. દિનુ ચુડાસમા	66-70
8.	કોરોનાને કારણે ગ્રામીણ સમાજમાં આવેલ પરિવર્તન - પરમાર નવનીત કાંતિલાલ	71-77
9.	અતીતનો પટારો - વડનગરી પીયૂષકુમાર જયંતીલાલ	78-83
10.	ભારતમાં સિંચાઇ હેઠળની જમીનનો એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ - કણજારીયા ક્રિષ્ના એ.	84-93
11.	ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ વર્તમાન પરિપેક્ષ્યમાં - રાઠોડ જીજ્ઞાસા.આર.	94-99
12.	જાહેરક્ષેત્રની બેંકોમાં બિનકાર્યક્ષમ અસ્ક્યામતોની સમસ્યા: એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ - મિત એમ વાઘેલા	100-111

Sr.	Title	Page
13.	A study of the awareness of the B.ed. trainees towards NEP-2021 - Dr. Ramesh M. Boricha.	112-119
14.	PEACE EDUCATION FRAMEWORK FOR TEACHER EDUCATION CURRICULUM - Dr. Kanhaiyalal P. Damor	120-127
15.	દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કૃત 'કૂવો' નવલકથા મારી નજર - મહેશભાઈ ગજાભાઈ ડામોર	128-132
16.	Effect of Covid-19 on Electronic transactions - Shri. Vinitkumar Varma, Dr. B. M. Dodia	133-149
17.	Difficulties in English language learning for the students of rural areas - Gohel Radha Jivrajbhai	150-153
18.	ગુજરાતી ગ્રામચેતનાનું નવું રૂપ:થુંબડી - પરમાર વર્ષાબેન જયંતિભાઇ	154-157
19.	સશક્તિકરણની આજ અને આવતીકાલ - ડો.એમ.એમ. મકવાણા	158-162

Sr.	Title	Page
20.	સૌર છત ઉર્જાનો ઉદભવ અને વિકાસ - પરમાર હેતલ મોહનભાઇ, ડો.હિમાંશુ.એસ.રાનિંગા	163-168
21.	અખેપાતર” માં “કંચનબા” ની નારી સંવેદના - જાડા સોનલ ભનાભાઈ, ડો.નિતિન વડગામા	169-173
22.	લોકતંત્રના સૌથી વધુ સક્રિય સ્તંભ 'ન્યાયાલય'એ સમયાંતરે આપેલ શકવર્તી ચુકાદાઓના કારણે જ વર્તમાન સમયમાં મહિલાઓ વિશેષ અધિકારોથી સુસજ્જ બની છે. - Dr. Parvez M. Bloch	174-178
23.	પ્રવર્તમાન સમયમાં ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારના લોકોની આરોગ્યની સમસ્યાઓ - ચૌહાણ અર્જુનસિંહ મહેન્દ્રસિંહ	179-186
24.	શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું સાહિત્યસર્જન તેમજ ગુજરાતને યોગદાન - ડૉ.ઉર્વશી. એચ. પટેલ	187-189
25.	PROTECTION OF CONSUMERS' RIGHTS: A SOCIO-LEGAL CHALLENGE IN INDIA - Dr.Kalpana Bhagvanjibhai Rathod	190-200
26.	सामाजिक सुधार आंदोलन और सामाजिक समावेश - मददनिस प्रा. परबताभाई एच. बंधिया	201-206

Sr.	Title	Page
27.	कृष्णा सोबती की कहानियों के विशिष्ट नारी पात्रों का चित्रण - सोलंकी दक्षाबहन प्रतापसिंह	207-211
28.	ગ્રામીણ વિકાસમાં એન.જી.ઓ. ની ભૂમિકા - સિધ્ધાર્થકુમાર કિસાભાઈ ચાવડા	212-219
29.	"Think out of box – Riddles - Mr. Jayesh Murlidhar Rangwani, Kaushikbhai Parekh	220-229
30.	Infromation Seeking Behaviour and Satisfaction of Library Users in Digital Era: A Case Study of S. S. Agrawal College of Nursing Traiing College and Research Centre, Navsari - Samir Shaikh, Dr. Indira N Dodiya	230-249
31.	Liquidity Analysis of the Selected Cement Companies in India: A Study - Dr. Anitaba Sukhdevsinh Gohil	250-257
32.	A Study on Teachers who are teaching Online (Home Learning) in Granted Secondary School and Granted High Secondary schools - Sadhnaben P. Dhakan, Dr. Priti Chaudhari	258-263
33.	IMPACT OF ONLINE BANKING SERVICES: A STUDY - Digvijaysinh R.Gohil	264-270

Sr.	Title	Page
34.	પર્યાવરણ સ્થિરતા માટે મહિલાઆંદોલન - કાજલ એમ. વાણવી, ડૉ. ભરત બી. વસાવા	271-274
35.	**T.Q.M. Services in Library Sectors** **- Dr. Varsha G. Joshi**	**275-282**
36.	સખી મંડળમા જોડયેલી બહેનોમાં આવેલુ પરિવર્તન - ડૉ . રીનાબેન એમ .પટેલ	283-296
37.	**(RE)DEFINING SMARTNESS** **- Amee Unadkat, Dr. Alok kumar Chakrawal**	**297-311**
38.	**Regulation of Cyber Space: Need of the Hour** **- Dr. Lata I Mulchandani**	**312-318**
39.	**"Legal Issue of CSR in Accounting and Taxation"** **- Dr. Mukesh.M. Bavaliya**	**319-332**
40.	**An Analysis of Gross Profit Ratio of Selected FMCG Companies** **- Rameshbhai G. Pawar, Dr. R. K. Dave**	**333-347**

1

Union Budget 2021-22: An Overview

Mr. Dhaval A. Zala
dhavalzala565@gmail.com
Research Scholar

Dr. D. R. Chavda
dineshchavda@bknmu.edu.in
Research Guide & Assistant Professor

Department of Commerce and Management
Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

• INTRODUCTION

The Union Budget 2021-22 was presented in Parliament by Finance Minister Nirmala Sitharaman on 1 February 2021.

This year's Budget lays focus on the seven pillars for reviving the economy – Health and Wellbeing, Physical and Financial Capital and Infrastructure, Inclusive Development for Aspirational India, Reinvigorating Human Capital, Innovation and R&D, and Minimum Government Maximum Governance. Several regulations around the securities market are proposed to be merged as a single code. Several changes to direct and indirect taxes have also been proposed.

The Budget is one of the most awaited events and this year's Budget certainly did not disappoint. With a series of bold, reformist measures, this marked a clear shift to growth orientation.

Presenting the first-time digital Union Budget, Union Minister of Finance and Corporate Affairs Smt. Nirmala Sitharaman stated that India's struggle against COVID-19 continues into 2021 and that this moment in history, when political, economic, and strategic relations are changing in the post-COVID world are, is the beginning of a new era – an era in which India is well-poised to truly be the land of promise.

• Economic outlook

Global economy

According to the IMF's updated World Economic Outlook (January 2021), global growth decline by 3.5% by 2020, but will increase by 5.5% by 2021. Based on strong policysupport and expectations of early introduction of vaccines, advanced economies are expected to grow by 4.3% by 2021.Though emerging markets are likely to see different recovery paths, they are expected to grow by an average of 6.3 percent in 2021 on a contractual basis.

Indian economy

India was already experiencing economic headwinds before the pandemic, with GDP registering 4% growth in FY20. With the onset of the pandemic and lockdown restrictions on economic activity, GDP growth for FY21 is estimated to decline by 7.7%. Private consumption is estimated to contract by 9.5% in FY21 owing to demand shrinkage based on income loss, mobility restrictions and supply constraints. Government consumption is estimated to rise by 5.8% due to increased expenditure as part of pandemic relief packages. Investment is estimated to decline by 14.5% due to economic uncertainty and delays in the implementation of capital projects.

The agriculture sector is estimated to grow at 3.4% in FY21, mainly due to early relaxation of lockdown restrictions for farming activities, a good monsoon, efficient procurement of food grains and an increase in kharif and rabi acreage. The manufacturing sector, however, is expected to decline by 9.4% during FY21 owing to weakness in domestic and global demand, temporary closure of production units during the lockdown and supply constraints. The service sector is also estimated to decline by 8.8% in FY21, primarily due to mobility restrictions, low demand for contact services, and deferment of discretionary expenditure by consumers.

Figure 1 GDP growth rates

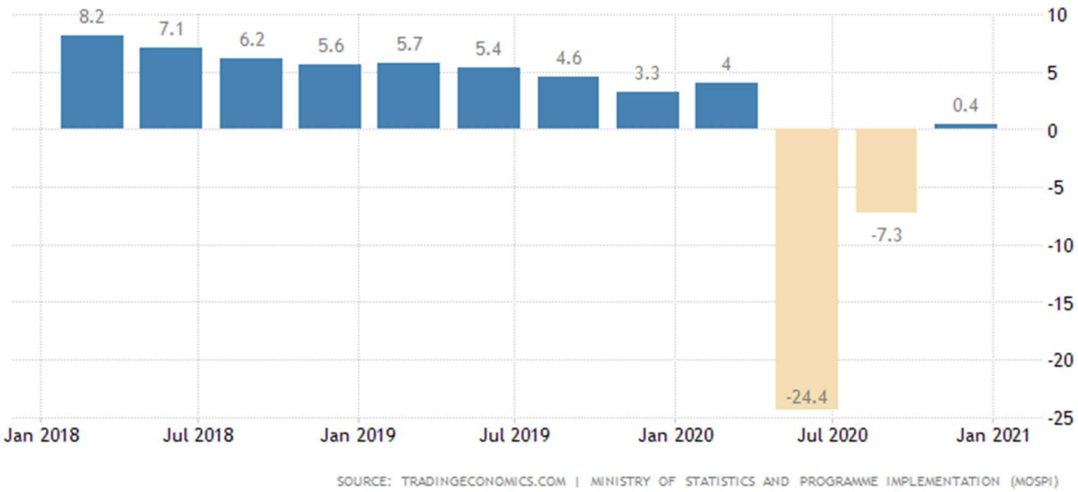

In FY 2019 20, India recorded GDP growth of 4%. However, inFY 2020 21, the COVID 19 pandemic led many internationalorganizations to revise their growth estimates.

Global GDP growth was projected to grow negatively at 4.9%for FY 2020 21.

The Economic Survey 2020-21 has estimated negative GDPgrowth at nearly 24.4 % for Q1.However, a V shaped recoverycan be seen as Q2 of FY 2020 21 registered a negativegrowth rate of 7.3%.

While there has been negative GDP growth in the first twoquarters of the financial year, a full economic recovery isprobable once the pandemic is over. The manufacturing anddistribution of the vaccines made in India are likely to boostGDP growth while re opening employment opportunities.

- **Fiscal Deficit**

The fiscal deficit (as per revised estimates for FY 2020 21) ispegged at 9.5% of GDP. The fiscal deficit recorded a growthof 33.1% during April November 2020 as compared to 12.7%during the corresponding period in the previous yearThe Revised Estimates place fiscal and revenue deficits at9.5% of GDP and 7.5% of GDP respectively in 2020 21.

While the government is intent on following throughon its promise of fiscal consolidation, the extra expenditureincurred (such as the INR 20 trillion COVID relief stimuluspackage) will likely play a crucial role in stimulating demand andsupply.

Figure 2 Fiscal Deficit

Sources: Budget documents; RE: Revised estimate; BE: Budgeted estimate

- **Budget estimates of 2021-22**

Table 1: Budget 2021-22 (in Rs crore)

Items	Actuals 2019-20	Budgeted 2020-21	Revised 2020-21	Budgeted 2021-22	Change (Annualised) (Actuals 2019-20 to BE 2021-22)
Revenue Expenditure	23,50,604	26,30,145	30,11,142	29,29,000	12%
Capital Expenditure	3,35,726	4,12,085	4,39,163	5,54,236	29%
of which:					
Capital outlay	3,11,312	3,80,322	3,32,247	5,13,862	29%
Loans	24,414	31,763	1,06,916	40,374	29%
Total Expenditure	26,86,330	30,42,230	34,50,305	34,83,236	14%
Revenue Receipts	16,84,059	20,20,926	15,55,153	17,88,424	3%
Capital Receipts	68,620	2,24,967	46,497	1,88,000	66%
of which:					
Recoveries of Loans	18,316	14,967	14,497	13,000	-16%
Other receipts (including disinvestments)	50,304	2,10,000	32,000	1,75,000	87%
Total Receipts (without borrowings)	17,52,679	22,45,893	16,01,650	19,76,424	6%
Revenue Deficit	6,66,545	6,09,219	14,55,989	11,40,576	31%
% of GDP	3.30%	2.70%	7.50%	5.10%	
Fiscal Deficit	9,33,651	7,96,337	18,48,655	15,06,812	27%
% of GDP	4.60%	3.50%	9.50%	6.80%	
Primary Deficit	3,21,581	88,134	11,55,755	6,97,111	47%
% of GDP	1.60%	0.40%	5.90%	3.10%	

Sources: Budget at a Glance, Union Budget Documents 2021-22; PRS.

Interpretation

- **Total Expenditure:** The government is estimated to spend Rs 34,83,236 crore during 2021-22 which is an annual increase of 14% over 2019-20. Out of the total expenditure, revenue expenditure is estimated to be Rs 29,29,000 crore which is an annual increase of 12% over 2019-20 and capital expenditure is estimated to be Rs 5,54,236 crore which is annual increase of 29 % over 2019-20.

- **Total Receipts:** The government receipts (excluding borrowings) are estimated to be Rs 19,76,424 crore, annual increase of 6% over 2019-20. Borrowings are estimated to 27% annual increase over 2019-20.
- **Deficits:** Revenue deficit is targeted at 5.1% of GDP, and fiscal deficit is targeted at 6.8% of GDP in 2021-22. The target for primary deficit is 3.1% of GDP. In 2020-21, as per the revised estimate, revenue deficit is 7.5% of GDP, and fiscal deficit is 9.5% of GDP.
- In 2021-22, capital expenditure is estimated at Rs 5,54,236 crore which is an annual increase of 29% over 2019-20. Revenue expenditure is estimated to be Rs 29,29,000 crore which is an annual increase of 12% over 2019-20. In 2020-21, total expenditure was 13% higher than the budget estimate.
- Capital outlay formed 12% of the total expenditure of the central government in 2019-20. This is estimated to increase to 15% of the total expenditure in 2021-22.
- In 2021-22, disinvestment is estimated at Rs 1,75,000 crore which is 3.5 times higher than the actual disinvestment in 2019-20.

Expenditure in 2020-21

Table 2: Expenditure budget 2021-22 (Rs crore)

Items	Actuals 2019-20	Budgeted 2020-21	Revised 2020-21	Budgeted 2021-22	Change (Annualised) (Actuals 2019-20 to BE 2021-22)
Central Expenditure					
Establishment Expenditure of Centre	5,70,244	6,09,585	5,98,672	6,09,014	3%
Central Sector Schemes/ Projects	7,57,091	8,31,825	12,63,690	10,51,703	18%
Other Expenditure	7,27,025	8,87,574	8,26,536	10,11,887	18%
Centrally Sponsored Schemes					
and other transfers					
Centrally Sponsored Schemes	3,09,553	3,39,895	3,87,900	3,81,305	11%
Finance Commission Grants	1,23,710	1,49,925	1,82,352	2,20,843	34%
of which:					
Rural Local Bodies	59,361	69,925	60,750	44,901	-13%
Urban Local Bodies	25,098	30,000	25,000	22,114	-6%
Grants-in-aid	10,938	20,000	22,262	35,376	80%
Post Devolution Revenue Deficit Grants	28,314	30,000	74,340	1,18,452	105%
Other Grants	1,98,707	2,23,427	1,91,155	2,08,484	2%
Total Expenditure	**26,86,330**	**30,42,230**	**34,50,305**	**34,83,236**	**14%**

Sources: Budget at a Glance, Union Budget Documents 2021-22; PRS.

Interpretation

- **Total expenditure** in 2021-22 is expected to be Rs 34,83,236 crore, which is 1% higher than the revised estimate of 2020-21. Expenditure in 2021-22 has increased at an annual rate of 14% over 2019-20. Out of this, Rs 10,51,703 crore is proposed to be spent on central sector schemesand Rs 3,81,305 crore is proposed to be spent on centrally sponsored schemes.
- The government is expected to spend Rs 8,09,701 crore on interest payments in 2021-22, which is 17% higher than the revised estimate of 2020-21. It makes up 23% of the government's estimated expenditure in 2021-22. Expenditure on pensions in 2021-22 is expected to be Rs 1,89,328 crore which is 1% annual increase over 2019-20.

- ## Receipts in 2020-21

Table 3 :Receipts Budget 2021-22 (Rs crore)

Items	Actuals 2019-20	Budgeted 2020-21	Revised 2020-21	Budgeted 2021-22	Change (Annualised) (Actuals 2019-20 to BE 2021-22)
Gross Tax Revenue	20,10,059	24,23,020	19,00,280	22,17,059	5%
of which:					
Corporation Tax	5,56,876	6,81,000	4,46,000	5,47,000	-1%
Taxes on Income	4,92,654	6,38,000	4,59,000	5,61,000	7%
Goods and Services Tax	5,98,750	6,90,500	5,15,100	6,30,000	3%
Customs	1,09,283	1,38,000	1,12,000	1,36,000	12%
Union Excise Duties	2,40,615	2.67,000	3,61,000	3,35,000	18%
Service Tax	6,029	1,020	1,400	1,000	-59%
A. Centre's Net Tax Revenue	**13,56,902**	**16,35,909**	**13,44,501**	**15,45,397**	7%
Devolution to States	**6,50,678**	**7,84,181**	**5,49,959**	**6,65,563**	1%
B. Non Tax Revenue	**3,27,157**	**3,85,017**	**2,10,653**	**2,43,028**	-14%
of which:					
Interest Receipts	12,349	11,042	14,005	11,541	-3%
Dividend and Profits	1,86,132	1,55,396	96,544	1,03,538	-25%
Other Non-Tax Revenue	1,28,675	2,18,580	1,00,105	1,27,949	-0.30%
C. Capital Receipts (without borrowings)	**68,620**	**2,24,967**	**46,497**	**1,88,000**	66%
of which:					
Disinvestment	50,304	2,10,000	32,000	1,75,000	87%
Receipts (without borrowings) (A+B+C)	**17,52,679**	**22,45,893**	**16,01,651**	**19,76,424**	6%
Borrowings	**9,33,651**	**7,96,337**	**18,48,655**	**15,06,812**	27%
Total Receipts (including borrowings)	**26,86,330**	**30,42,230**	**34,50,306**	**34,83,236**	14%

Sources: Receipts Budget, Union Budget Documents 2021-22; PRS.

Interpretation

- **Total receipts (including borrowings)** in 2021-22 are estimated to be Rs 34,83,236 crore and net receipts excludingborrowingsare estimated at Rs 19,76,424 crore. Receipts without borrowings are estimated to record an annual increase of6% over 2019-20.
- **Gross tax revenue** is estimated at Rs 22,17,029 crore which is annual increase of 5% over 2019-20. Net tax revenue of the centralgovernment is estimated to be Rs 15,45,397 crore in 2021-22.
- **Devolution to states** from centre's tax revenue is estimated to be Rs 6,65,563 crore in 2021-22, marginally higher than thedevolution of Rs 6,50,678 crore in 2019-20.
- **Non-tax revenue** is expected to be Rs 2,43,028 crore in 2021-22 an annual decrease of 14% over the actuals for 2019-20.
- **Capital receipts** without borrowings are estimated to record an annual increase of 66% over 2019-20. This is on account ofdisinvestments, which are expected to be Rs 1,75,000 crore in 2021-22, as compared to Rs 50,304 crore in 2019-20.
- **Borrowings** are expected to be Rs 15,06,812 crore in 2021-22 which is annual increase of 27% over 2019-20. Borrowings in 2021-22are estimated to be lower than the revised estimate for 2020-21 by 19%.

Expenditure by Ministries:

Table 4: Ministry-wise expenditure in 2021-22 (Rs crore)

Items	Actuals 2019-20	Budgeted 2020-21	Revised 2020-21	Budgeted 2021-22	Change (Annualised) (Actuals 2019-20 to BE 2021-22)
Defence	4,52,996	4,71,378	4,84,736	4,78,196	3%
Consumer Affairs, Food and Public Distribution	1,17,096	1,24,535	4,50,687	2,56,948	48%
Home Affairs	1,34,978	1,67,250	1,49,388	1,66,547	11%
Rural Development	1,23,622	1,22,398	1,98,629	1,33,690	4%
Agriculture and Farmers' Welfare	1,01,775	1,42,762	1,24,520	1,31,531	14%
Road Transport and Highways	78,249	91,823	1,01,823	1,18,101	23%
Railways	69,972	72,216	1,11,234	1,10,055	25%
Education	89,437	99,312	85,089	93,224	2%
Chemicals and Fertilisers	82,063	71,897	1,35,559	80,715	-1%
Communications	43,939	81,957	61,060	75,265	31%
Health and Family Welfare	64,258	67,112	82,928	73,932	7%
Jal Shakti	25,683	30,478	24,286	69,053	64%
Housing and Urban Affairs	42,054	50,040	46,791	54,581	14%
Other Ministries	12,60,209	14,49,071	13,93,577	16,41,398	14%
Total Expenditure	**26,86,330**	**30,42,230**	**34,50,305**	**34,83,236**	**14%**

Sources: Expenditure Budget, Union Budget 2021-22; PRS.

Interpretation

Table 4 shows the expenditure on Ministries with the 13 highest allocations for 2021-22 and the annual growth estimated over 2019-20.The ministries with the 13 highest allocations account for 53% of the total budgeted expenditure in 2021-22. Of these, the Ministry of Defence has the highest allocation in 2021-22 at Rs 4,78,196 crore is 14% of the totalbudgeted expenditure of the government. Other Ministries with high allocation include: Consumer Affairs, Food andPublic Distribution, Home Affairs, Rural Development, and Agriculture and Farmers' Welfare.

Ministry of Consumer Affairs, Food and Public Distribution: Allocation to the Ministry in the years 2021-22 has an annualincrease of 48% compared to 2019-20 due to a higher allocation for food subsidies. Ministry's revisedallocation for the year 2020-21 has also been increased, by Rs 3,26,151 crore which is 262% from the budgeted allocation for the year.

Ministry of Railways: Allocation to the Ministry of Railways in 2021-22 is Rs 1,10,055 crore, an annual increase of25% compared to 2019-20. RE 2020-21 This includes Rs 79,398 crore allocated under a special loan to bridge the resourcegap of Indian Railways caused by COVID-19 in 2020-21, and clear its pension dues for the year 2019-20.

Ministry of Health and Family Welfare: In 2021-2022, the ministry of health and family welfare's allowance amounted to Rs 73,932, an annual increase of 7% over 2019-2020. In the year 2020-2021, Rs 67,112 crore were allocated to the Ministry of health and family welfare at the budget stage, which was increased by 24% to Rs 82,928 crore to the revised level. This increase is mainly due to the use of Rs 11,757 crore for emergency use and the preparation of the COVID-19 health system

Ministry of Jal Shakti: The allocation to the Ministry increased to Rs 69,053 crore in the year 2021-22, which is 184% more thanthe revised estimate of 2020-21. This increase is mainly due to a higher allocation for the Jal Jeevan Mission which accounts for 72% of the allocation to the Ministry.

Figure 3 Rupee comes from and goes to

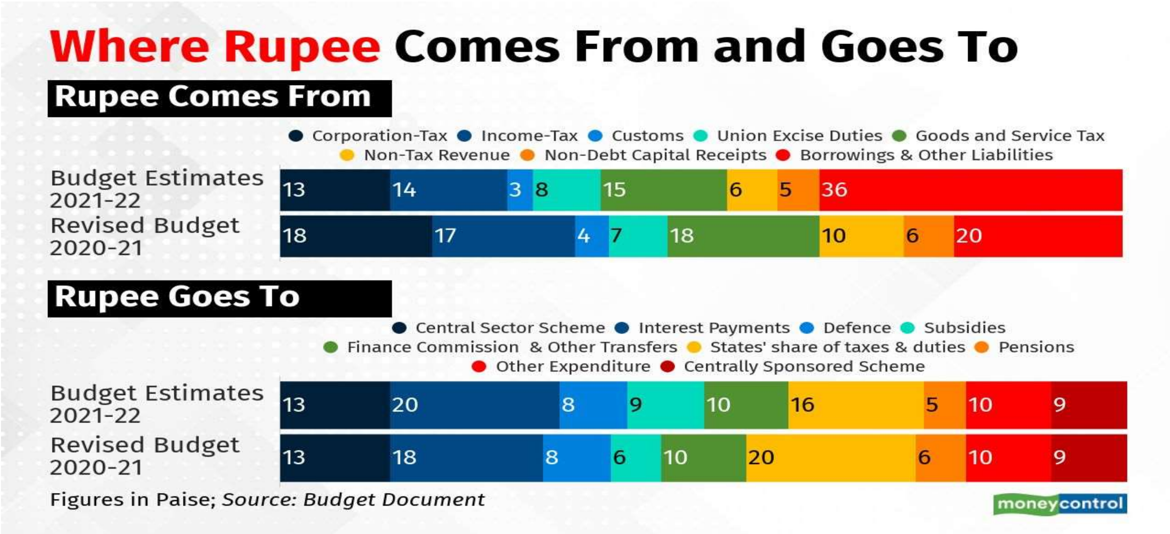

Sources: money Control

Data shows that Budget 2021-22 estimates borrowings and other liabilities are likely to be much higher compared to Budget 2020-21. Estimates also show that there will be a bit less income from non-tax revenue. On the other side, more spending like to see subsidies.

In summary, the government clearly took advantage of the fact that India has one of the lowest debt-to-GDP ratios and leveraged the fiscal reprieve provided by the V-shaped recovery to refocus on asset creation and private capital attraction in infrastructure, healthcare, banking, automotive, and power. Since the first wave of major reforms in the 1990s, India's economy has proceeded in fits and starts. Finally, this budget marks a renewed resolve to take the big steps needed to create a fast-growing and vibrant economy.

Reference:

1. https://www.indiabudget.gov.in
2. www.pwc.com/structure
3. www.grantthornton.in
4. https://timesofindia.indiatimes.com
5. https://www.moneycontrol.com
6. https://prsindia.org/budgets/parliament/union-budget-2021-22-analysis
7. https://economictimes.indiatimes.com/budget/budget-headlines?from=mdr

2

Covid-19 Pandemic: Impact on Digital Payments in India

Vinod K. Parghi
Research Scholar
parghivinod5@gmail.com

Dr. D. R. Chavda
Research Guide & Assistant Professor
dineshchavda@bknmu.edu.in

Department of Commerce and Management
Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

Abstract:

The Covid-19 epidemic could move the world more quickly towards digital payments. Payment systems have shown that they are reliable, durable and continue to command high confidence from the general population. However the overall volume of transactions has decreased due to business closures and lockdowns. Banking sector play a key role in digital payment by offering digital instruments such as debit cards, mobile banking, mobile wallets etc. in this pandemic situation. In order to aid the recovery and contribute to emerge of this new standard it's imperative that the digital payments environment evolves rapidly and help from the Post Covid-19 period. This research study focus on the importance of digital payments during pandemic, different modes of digital payment systems, the growth of digital payment from last three years and also the road ahead in the digital payment. This research study will help to the banking sector to improve digital services.

Key words: Covid-19, Pandemic, Digital Payments, UPI, BHIM, E-Banking, Cashless India

Introduction

Digital payments play an important role in this epidemic. Given the current situation, in which individuals are forced to maintain physical distance, digital payment modes are indeed being adopted. Many businesses were completely disbanded after the Coronavirus arrived. Small traders moreover closed their shops. Many people around the world have lost their source of income. All these things have made the economic situation very unfortunate. However, digital payment modes play a very beneficial role in coping with this crucial situation.

Digital payments have increased in India since the epidemic. The Coronavirus epidemic will finally overcome the shock of India four years ago using digital payments ranging from electricity bills to cab fares. "People who have never paid online bills are paying online for

people who have never bought online grocery stores to buy online." Said Nithyananda Sharma, Chief Executive Officer of Get Simple Technology Pvt, Ltd., which helps people to order food and groceries online and pay online payment, "What would have taken five years has happened in the last three months."

Initially, digital payments increased as people struggled to get bank notes, but again with the rise of note notes in the currency the cash shifted. Now the epidemic that scared people away from nearby personal connections is causing new growth in internet payments. The Digital India program is the Indian government's key outcome, whose vision is to transform India into a digital society and an information economy. One of the positions digital India professes is "Faceless, Paperless, Cashless”.

Various digital payment methods are available to promote cashless transactions and transform India into a cashless business. It is likely that demonetization will be portrayed as a game changer for the Indian economy. Demonetization on the other hand leads to a boom in cashless payments. All payments will be made in this futuristic world using contactless cards, cell phone apps and other electronic means, while notes and coins will be removed. The first big wave of mass acceptance of digital payments was seen as post demonetization. During the epidemic and lockdown, another big wave came for digital payments. The central government has long sought digital payments in India, where three out of four consumer purchases are in cash. In November 2016, the central government abruptly and unexpectedly targeted the country's high denomination currency notes to curb inflation, a note he later helped promote in migration to digital transactions.

Through our ongoing 'UPI Chalega' initiative, we have launched safe payments to India in the current social distance environment to bring awareness about secure payments with digital payments. We hope to inspire a lot of people who have been used to managing cash to turn to digital payments and make general changes. In terms of using UPI as a fast, stable and instant digital payment process, the initiative carries a broad public message. We have tried to use some celebrities to further the cause that we have created UPI chalega dot microsite where you can find all the valuable details on how to use UPI safely.

Benefits of Digital Payment

- Digital payments will reduce the huge costs that governments and companies used to invest.
- Digital payment modes are very easy to use. You can make payments online payments in one second. In the case of non-contact transactions you need to your card over payment devices people can use it using any mobile device.
- The online payment gateway will securely send important transaction details. There is no specific time to do an online transaction; you can do it whenever you want.
- The best part about using digital payment mode is that you can find your transaction.

Future of Digital Payment

With the advent of Covid-19 the payment online payment industry is booming. Various digital payment companies are working hard to promote digital payment methods. There is no doubt that the post-epidemic era will be the era of digital payment mode. There are many enterprises that have introduced advanced payment terminals with technological advances. These payment terminals will make it easier for retailers to receive credit card payments. Customers will now have the option to make deposits comfortably. As a result for small merchants the digital payment mode will be a boon in disguise.

Various Modes of Digital Payments

Formed in 2008 under the patronage of RBI and Indian Bank Association, NPCI has embarked on a machine for touching every Indian across its diverse range of digital payment items like UPI (Unified Payment Interface), BHIM, RuPay, NETC, AEPS (Aadhaar Enabled Payment System), BHIM Aadhaar, Bharat Billpay, NFS (National Financial Switch), NACH (National Automated Clearing House), CTS (Cheque Truncation System), IMPS (Immediate Payment Service), NEFT (National Electronic Funds Transfer), RTGS (Real Time Gross Settlement) and to facilitate safe and protected digital payments.

Review of Literature

Sudha G., Sornaganesh V., Thangajesu S. M. & Chellama A. V. (2020, August). This paper has focused on the various digital payment methods used in epidemic conditions. The study found that the traditional system of cash transactions cannot be completely replaced by a card or e-payment system. People can adopt and use their mobile wallets for payment transactions, fund transfers, grocery purchases and bill payments. The study discussed how trust directly affects user satisfaction and how it affects many users who adopt mobile wallets.[1]

Dr. Sowmya P. K. & Dr. C. K. Hebbar (2020, December). This paper highlights the impact of Covid-19 on digital payment system. The main purpose of preparing this paper is to study the impact of Covid-19 on digital payment system. The researcher has selected female respondents using different digital payment modes to conduct their financial transactions. There are 50 female respondents in the sample size selected to do this research. Researcher has found the bank should focus more on server and connectivity related issues. So that anyone can benefit without any problems. If a new technology is installed, it should educate customers. Therefore, they will get the latest information. The number of credit card users is much lower than that of debit cards, for fear of hidden charges, so the bank should give detailed instructions on the bank charges applicable to credit cards. The bank should provide appropriate awareness programs so that the customers get the latest information and they can use all the available facilities.[2]

Shivangi M. & Aman G. (2020, August). This research study has concluded that the widespread adoption of digital payments, which facilitates billions of transactions of billions of customers, will play a crucial role in reducing the economic collapse of Covid-19. The covid-19 epidemic has put an unprecedented strain on the Indian economy, and GDP is expected to shrink by 4.5 % in FY21. Users of newly issued cards must explicitly “opt in” for online transactions with greater risks, such as card-not-present, e-commerce, cross-border and contactless payments. This mandate is expected to hinder the adoption of new cards for these use cases.[3]

Kiran A. & Sanjana C. M. (2020, December). The aim of the study was to adopt digital payments during lockdown and to know the mental behavior of e-let users during epidemics. The study is descriptive in nature where efforts have been made to understand the characteristics and impact of people’s use of the Covid Post Digital Payment System in the city of Bangalore. The

study concludes that the covid-19 epidemic has changed the whole way of livelihood and its effect is visible on the payment online payment system. Researcher has found number of registration for E wallets during lockdown are limited i.e. 45.9%. Online transactions post lockdown has increased < 25%. The frequency of online payment system usage has improved. Much importance should be given to convenience, safety and rewards in promoting online payment system. Researcher has suggested that most people should create a channel to register for e-wallets. However during the downfall, payment online payment systems have really helped people to deal with other infected people without fear of contact.[4]

Neha V. D., Ramakrishnan R. & Ameya M. L. (2020, June). This research study focused on to understand whether the Covid-19 epidemic has a consequential effect on the use of banknotes for payment transactions and on digital payments in India. The survey was conducted on the basis of a sample of retail companies using a questionnaire to understand their perspective on the spread of Covid-19 through the use of note binding. Researchers have found no link between gender/age and awareness of the spread of Covid-19 through note binding or its use. The percentage of digital payment transactions has increased during Covid-19. However, there is a need to sensitize the public about the use of digital modes of payment in view of the limitations of awareness about the spread of Covid-19 through the use of note binding. Help businesses and customers understand the many payment options available. Researcher have suggested that the government can promote the use of digital payment methods by broadcasting educational videos, announce the benefits of digital payment methods and guide people about it.[5]

Research Methodology

The research is based on secondary data. The data has been extracted from various sources like Research Paper, Authenticated Websites, Bulletins of RBI, and Daily's News Papers.

Objectives

- To know the importance of digital payment in Covid-19 pandemic.
- To find out the effect of Covid-19 on digital payments.
- To study modes of online payment.
- To compare and analyse present with previous year data of digital payment.

Outcome of the study

However, digital payments are on the rise in India. Like most other parts of the world digital purchases in the country have reached a record 1.5 billion this year. According to a local outlet for the first time, all channels from Unified Payment Interface (UPI) to Aadhaar Enabled Payment System (AEPS) have seen dramatic growth.

Compared to the Covid-19 epidemic and the darkness created by the lockdown in the economy as a whole digital payments and fintech was an industry that reached record highs in 2020 when large numbers of people chose to stay at home and maintain social distance. With the fear of catching a new Coronavirus infection by visiting bank branches and using currency notes many people not only in metros but also in small towns began to use their smartphones to shop and take out loans for easy banking services.

The Covid-19 lockdown and subsequent setbacks led to more and more people opting for digital transactions with Uttar Pradesh seeing a huge jump of 126 % in digital transactions in 2020 compared to the previous year.

In September cards spends between 60-70 % of the January average on terminal sales in stores. This means that people use digital payments in physical mode like shopping. The value of transactions on the portal Unified Payment Interface created by India's largest banks in 2011, hit a record high last month as people worried they would treat banknotes amid an epidemic. Transfers of electric funds from banks which fell in April as economic growth slowed by almost half have also reversed. Digital payments reached a record high in 2020 with all platforms from the Unified Payments App to the Aadhar Enabled Payment System (AEPS) recording stellar progress.

Cumulative Payment Transactions in the last 12 months

Year 2020-21	No. of Transaction (in crore)	Growth in % (month on month)
January	436.43	-
February	847.44	94.17
March	1262.84	49.02
April	1566.22	24.02
May	1890.23	20.69
June	2298.85	21.62
July	2699.06	17.41
August	3132.43	16.06
September	3620.51	15.58
October	4108.29	13.47
November	4623.25	12.53
December	4764.28	03.05

(Sources: digipay.gov.in)

After passing the 200 crore mark in October, UPI transactions hit a record high of 221 crore transactions worth 3.9 lakh crore in November. The Centre has set a target of 4,630 crore for digital payments for 2020-21, which players are hopeful is likely to be surpassed.

Though demonetization led to the initial launch of digital payments in India in 2016 the government's acts have remained complex over time. The global pandemic fuelled the swift and widespread adoption of digital payments and digital trade in India, said Manish Patel, Founder and CEO of Mswipe. At Mswipe contactless payments rose from 13% of total transactions in the month of January 2020 to 30% of total transactions in December 2020.

The government spokesperson said that the state has registered the highest digital payment this year relative to all other states in the country. It is because of the continuous and intensive focus of Chief Minister Yogi Adityanath on the assimilation of technology to the economy that people in the state have made such large scale digital transactions. UP with a population of about 24 crore has seen an online sale.

Digital payments reached a record high in 2020 with all platforms from the Unified Payment Interface (UPI) to the Aadhar Enable Payment System (AEPS) recording stellar growth. Since exceeding the 200 crore mark in October 2020. UPI transaction set another record high at 221

crore transactions valued at Rs.3.9 lakh crore in November 2020. Approximately $63 billion worth of digital payments is projected to be accepted or expected between 2020-21.

Mode of Transaction is 2020-21

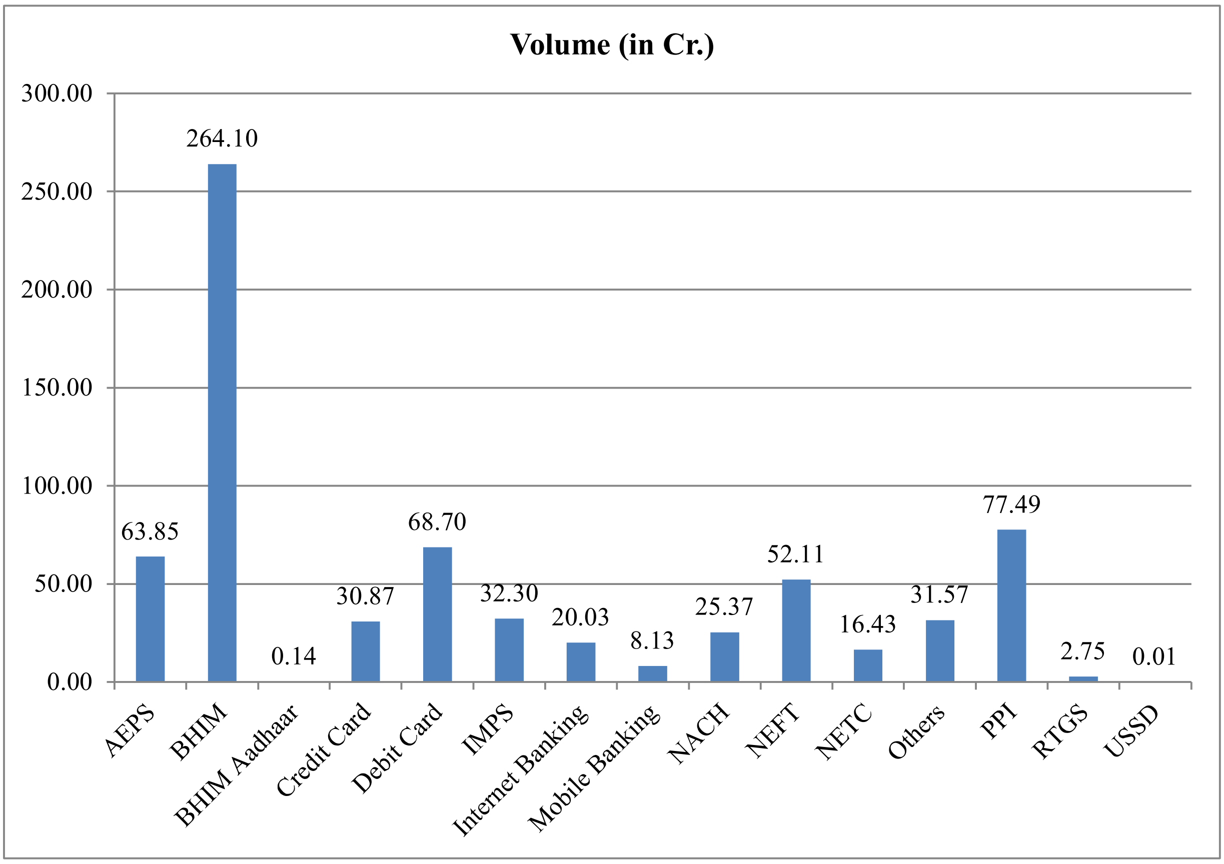

Statewise Distribution of Digital Payment Transaction

Payment Mode of BHIM, Rupay Card on POS only

Sr. No.	States	Digital Transaction (based on per capita basis)
1	Andhra Pradesh	17.683
2	Arunachal Pradesh	1.041
3	Assam	1.764
4	Bihar	1.361

5	Chattisgarh	38.481
6	Goa	5.886
7	Gujarat	2.389
8	Haryana	12.42
9	Himachal Pradesh	2.834
10	Jarkhand	1.81
11	Karnataka	6.538
12	Kerala	2.909
13	Madhya Pradesh	2.184
14	Maharashtra	6.948
15	Manipur	0.8
16	Meghalaya	0.765
17	Mizoram	0.548
18	Nagaland	0.584
19	Odisha	5.275
20	Punjab	2.041
21	Rajasthan	2.377
22	Sikkim	2.139
23	Tamilnadu	3.437
24	Telangana	2.571
25	Tripura	1.114
26	Uttar Pradesh	7.731
27	Uttarakhand	3.911
28	West Bengal	3.162

(Sources: digipay.gov.in)

Union Territories

Sr. No.	Union Territories	Digital Transaction (based on per capita)
1	Andaman and Nicobar	2.35
2	Chandigarh	0.419
3	Dadra & Nagar Haveli & Daman & Diu	8.311
4	Delhi	9.313
5	Jammu & Kashmir	0.796
6	Ladakh	-
7	Lakshadweep	1.272
8	Puducherry	4.991

(Sources: digipay.gov.in)

BHIM - UPI Transactions Monthly Growth (Lakhs)

2018-19	Rupees in Lakhs	2019-20	Rupees in Lakhs	2020-21	Rupees in Lakhs
April-18	1,899	April-19	7,817	April-20	9,995
May-18	1,893	May-19	7,334	May-20	12,344
June-18	2,462	June-19	7,544	June-20	13,368
July-18	2,355	July-19	8,222	July-20	14,973
August-18	3,119	August-19	9,183	August-20	16,187
September-18	4,057	September-19	9,549	September-20	18,001
October-18	4,822	October-19	11,483	October-20	20,715
November-18	5,248	November-19	12,187	November-20	22,101
December-18	6,200	December-19	13,083	December-20	22,341
January-19	6,726	January-20	13,049	January-21	23,026

February-19	6,741	February-20	13,256	February-21	22,928
March-19	7,994	March-20	12,468	March-21	27,316

(Sources: digipay.gov.in)

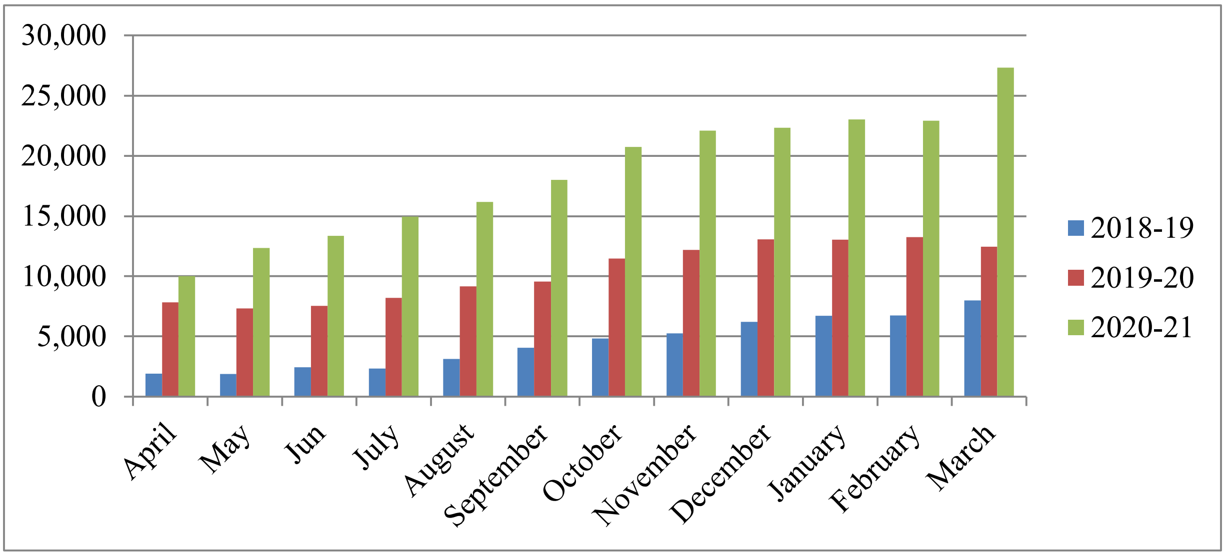

As digital payments across India grew at a compound annual growth rate (CAGR) of 55.1 % over the past five years between the financial year 2015-16 and 2019-20, the government's move toward a cashless economy bore fruit. The RBI disclosed the details. Its value has risen from INR 920.38 lakh crore to INR 1623.05 lakh crore during this time. Clipping at a 15.2 % compounded annual rate.

Digital payments have risen at a compounded annual growth rate of 55.1 percent between 2015-16 and 2019-20 from 593.61 crore in the year to March 2016 to 3,434.56 crore in the year to March 2020 FY (2020) saw a huge rise in volumes to 3,434.56 crore over the previous year but in value slipped down to INR 1,623.05 lakh crore.

In 2016-17, digital payments rose to INR 969.12 crore from INR 593.61 crore in the previous year, compared to INR 1,120.99 Cr in the previous year. The volume increased to 145901 crore in 2017-18 and the value jumped to INR 1,369,86 lakh crore. While the numbers climbed at a faster pace in 2018-19, with volume jumping to 2,343.40 crore.

Conclusion

The government is deliberately currently encouraging people to accept digital payments if it has previously been made mandatory with social distance and Covid-19 crises. The offline flight of payment transition has been around for a long time, but the latest lockdown scenario thanks to Covid-19 has led to a big change in customer behavior. NPCI encouraged and urged all service providers of customers and critical services to stay safe.

We're starting to see solutions coming up and merchants are heading further into the 'phygital world.' And they don't have to go online entirely. By placing orders or exchanging images, people will be able to call any communication method we use to communicate what they want to buy and eventually pay digitally. Everyone goes out and picks up the items or delivers them. It will be a phase after the lockdown, we still have to be vigilant and take extra precautions to be safe until the world is truly liberated from this situation. This period is about innovation in creating these solutions and meeting these needs for the public, retailers and businesses.

In the lockdown situation, along with the RBI and the government, we are urging citizens to move to digital payment methods to stay safe. NPCI and other state governments are ensuring that essential service providers are on the digital platform. The government has taken action on social media to encourage the use of payments online payments and the use of cash. In their day-to-day transactions such as NEFT, IMPS, BBPS, which are available 24/7, the RBI and the government continuously reiterate several digital payment options available to customers.

Digitization of the banking sector through the use of smartphones is bound to meet the growing expectations of the population. Indeed it reduced human error and improved comfort. With the help of digital banking most industries do not have to focus on the timing of banking operations. Now even in odd hours will be dealt with digital transaction.

- **Reference:**

1. Sudha G., Sornaganesh V., Thangajesu S. M. & Chellama A. V. (2020, August). Impact of Covid-19 Outbreak in Digital Payments. *International Journal for Innovative Research in Multidisciplinary Field*, 6(8), 159-164.

2. Dr. Sowmya P., K. & Dr. C. K. Hebbar. (2020, December). Impact of Covid-19 on Digital Payment System: With Special Reference to Women Customers of Mangalore City. *International Journal of Innovative Research in Technology*, 7(7), 124-128.

3. Shivangi M. & Aman G., (2020, August). Resolving Bottlenecks in the Adoption of Digital Payments. *ORF Special Report, Observer Research Foundation,* 116.

4. Kiran A. & Sanjana C. M., (2020, December). Study on COVID-19 Lockdown's Impact on Digital Payment System in Bangalore - A Descriptive Study. *Brindavan Journal of Management and Computer Science National Conference Proceedings,* 1(1).

5. Neha V. D., Ramakrishnan R. & Ameya M. L. (2020, June). Impact of COVID-19 on Digital Payments in India. *TEST Engineering and Management Journal,* 7936-7945.

6. https://www.crowdfundinsider.com

7. https://www.moneycontrol.com

8. https://www.thehindubusinesslin.com

9. https://www.researchdive.com

10. https://www.timesofindia.indiatimes.com

11. https://www.indiaexpress.com

12. https://www.expresscomputer.in

13. https://www.outlookindia.com

14. https://www.globaltrademay.com

15. https://www.digipay.gov.com

16. https://www.npci.org.in

17. https://www.cashlessindia.gov.in

3

શિક્ષણના સંદર્ભમાં પેઢી ગાળો: (યુવતીઓ અને માતાના સંદર્ભમાં)

Dr. Maltiben D. Patel,
Assistant Professor,
Department of Sociology,
Shree K.R. Katara Arts College, Shamlaji

Abstract: -

વર્તમાન સમયમાં બે પેઢી વચ્ચેનું અંતરએ સમગ્ર વિશ્વમાં એક વિકટ સમસ્યા બની રહી છે, તેનાથી સૌ કોઈ પરિચિત છે. રોજિંદા જીવનમાં વર્તનની અનેક રીતોમાં બે પેઢી વચ્ચેનો તફાવત મળે છે. બે પેઢી વચ્ચેના અંતરમાં અનેક પરિબળો અસર કરે છે, જે સરવાળે અશાંતિ પેદા કરે છે.

બે પેઢી વચ્ચેનું અંતર સનાતન ચાલ્યું આવે છે, પરંતુ આજનું અંતર બે પેઢીનું અંતર નથી યુગનું અંતર છે. ગઈકાલનો યુગ કૃષિ યુગ હતો અને આજનો યુગ ઔદ્યોગિક યુગ છે. કૃષિ યુગની ઝડપ ગાડાની હતી. ઔદ્યોગિક યુગની ઝડપ વિમાનની છે. અમેરિકા જેવા દેશોમાં શરૂ થયેલા ટેકનોલોજી યુગની ઝડપ રોકેટની છે. આ ઝડપી યુગમાં આપણે પ્રવેશ્યા છીએ ત્યારે સમતોલપણું જાળવતા શીખવું જોઈએ. પગે ચાલવામાં તે શીખવાની જરૂર ન હતી તે આપોઆપ હસ્તગત થતું હતું, જ્યારે યાંત્રિક વાહનના ઝડપી વેગમા સમતોલપણું જાળવવાનું શીખવું પડે છે. જો તે સમજાય તો બે પેઢી વચ્ચે યુગનું અંતર કાપવું સહેલું થઇ જાય છે.

વિશ્વના તમામ સમાજો પોતાના સમાજના વિકાસ માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. પ્રત્યેક સમાજના વિકાસનો આધાર એ સમાજની નવી ઉગતી પેઢી ઉપર વિશેષ રહે છે. તેથી આ પેઢીના ઘડતરની પ્રક્રિયામાં સમાજના સભ્યો, વિભિન્ન સંસ્થાઓ વિશેષ રસ ધરાવે છે. સમાજમાં નવી પેઢીના વ્યક્તિત્વ ઘડતરની પ્રક્રિયામાં અનેક પરિબળો સીધી અથવા આડકતરી રીતે ભાગ ભજવતા હોય છે. આમાં વ્યક્તિનું કૌટુંબિક વાતાવરણ શાળા-પડોશ જૂથ, મિત્ર તેમજ માહિતી પૂરી પાડતા સાધનોનો ફાળો મહત્વપૂર્ણ છે. પરંતુ આ તમામ પરિબળોમાં બાળકના વિકાસની પ્રક્રિયામાં કુટુંબ સંસ્થાની શિક્ષણ સંસ્થાની અસર વિશેષ પ્રભાવશાળી રહે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અમદાવાદ જિલ્લાની સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાની વિદ્યાર્થીનીઓને નિદર્શ તરીકે પસંદ કરી છે, અને સાથે તેમની માતાને નિર્દશ તરીકે પસંદ કર્યા છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અમદાવાદ જિલ્લામાં માતા અને પુત્રી વચ્ચે બે પેઢી વચ્ચેનું અંતર તપાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ માતા અને પુત્રી વચ્ચે જોવા મળતું અંતર તપાસવાનો છે. વિદ્યાર્થિનીઓની સામાજિક પશ્ચાદ ભૂમિકા મર્યાદિત સ્વરૂપમાં જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ અભ્યાસમાં કોલેજમાં ભણતી સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાની વિદ્યાર્થિનીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

અમદાવાદ જિલ્લાની પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિસ્તારની બે કોલેજમાંથી ૬૦ યુવતીઓ અને તેમની માતાઓને ઉત્તરદાતા તરીકે પસંદ કર્યા છે. માહિતી એકત્રીકરણ માટે પ્રશ્નાવલીનો ઉપયોગ કરેલ છે પ્રસ્તુત અભ્યાસ ચાર વિભાગમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ ભાગમાં પ્રાથમિક માહિતી દર્શાવવામાં આવી છે ,બીજા ભાગમાં

સંશોધન પદ્ધતિ અને ત્રીજા ભાગમાં માહિતી પૃથક્કરણ અને ચોથા ભાગમાં મુખ્ય તારણો અને અભ્યાસનો સારાંશ છે.

અભ્યાસમાં વિવિધ સિદ્ધાંતો અને ખ્યાલોનું સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. દા. ત., પેઢી, બે પેઢી વચ્ચેનું અંતર, શિક્ષણ. તારણો દર્શાવે છે કે વર્તમાન સમયમાં માતા અને યુવતીઓ વચ્ચે મંતવ્યો જાણ્યા મુજબ બે પેઢી વચ્ચે અંતર જોવા મળે છે.

Key words: -** **શિક્ષણ, પેઢી, બે પેઢી વચ્ચેનું અંતર.

પ્રસ્તાવના:-

શિક્ષણ સમાજમાં પરિવર્તનનું એક મહત્વપૂર્ણ માધ્યમ છે, એ નિર્વિવાદ તથ્ય છે કે શિક્ષણ માનવ જીવનનો સૌથી આવશ્યક સંસ્કાર અને સામાજિક સાંસ્કૃતિક ગતિશીલતાનું સૌથી શક્તિશાળી માધ્યમ છે. વિશ્વ સ્તર પર સ્વીકાર કરવામાં આવ્યું છે કે શિક્ષણથી સશક્તિકરણ થાય છે. અને જીવનપર્યંત રહે છે. નિરંતર રીતે શિક્ષણ એ માનવજીવનના સ્તરને ઉન્નત કરે છે. શિક્ષણ દ્વારા સાંસ્કૃતિક વારસો તેમાં આવેલા પરિવર્તનો અને હજી ભવિષ્યમાં આવનારા પરિવર્તનો સાથે નવી પેઢી અનુકૂલન સાધી શકે તે માટે પણ તેને તૈયાર કરે છે. શિક્ષણના અભાવમાં વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ આધીન કુંઠિત અને પાંગળું બની જાય છે. શિક્ષણથી વ્યક્તિમાં બૌદ્ધિક અને વૈચારિક જાગૃતિ વિક્સે છે.

મહિલાઓનુ શિક્ષણ પ્રત્યે સજાગ હોવું આજે એક સામાજિક આવશ્યકતા છે. કારણ કે શિક્ષિત મહિલા સામાજિક વિકાસની સૌથી અસરકારક ચાવી બની શકે છે.શિક્ષિત મહિલા જ માનસિક ક્ષમતાના વિકાસની સાથે સ્વસ્થ અને સુખી કૌટુંબિક જીવન, આદર્શ નાગરિકોનું નિર્માણ તથા જ્ઞાનની ક્ષમતાને સરળતા પ્રદાન કરી શકે છે.ભણેલી-ગણેલી, શિક્ષિત સ્ત્રી ઘર નું જ નહીં પરંતુ આખા રાષ્ટ્રનું સનમાન છે.

શિક્ષણ બે પેઢી વચ્ચે અંતર ઘટાડવા કે વધારવા માટે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. બંને પેઢી શિક્ષિત હોય તો આ પરિબળને કારણે અંતર ઊભું થવાની શક્યતા રહેતી નથી,પરંતુ માતા-પિતા કે વડીલ અભણ હોય ,સંતાન શિક્ષિત હોય તો બંને વચ્ચે અંતર થવાની શક્યતા રહે છે. બે પેઢી વચ્ચે લાગણીના સંબંધો હોવા છતાં શિક્ષણને કારણે બૌદ્ધિક અંતર વધવાને લીધે વિચારોમાં સંઘર્ષની કપરી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય, જ્યાં માતા-પિતાને સંતાનો બંને શિક્ષિત હોય ત્યાં બે પેઢી વચ્ચે અંતર વધવાને લીધે નિકટતા સધાય છે. અને ક્યારેક લાગણીના સંબંધો વિકસે છે.

બે પેઢી વચ્ચેનું અંતરની આ સમસ્યા આધુનિક સમાજમાં ઉદ્ભવતી હોય તેવું નથી, આ પ્રશ્ન નવો પણ નથી પરંપરાગત સમાજથી શરૂ કરી આધુનિક યુગના સમાજ સુધી અસ્તિત્વ ધરાવતો આ પ્રશ્ન છે. બે પેઢી વચ્ચેનું અંતર એ મૂળ ઘટના છે. સામાન્ય રીતે જૂની પેઢી ચુસ્ત મૂલ્યો અને નવી પેઢી આધુનિક મૂલ્ય ધરાવતી હોય ત્યારે કુટુંબમાં બે પેઢી વચ્ચે વિશેષ અંતર ઊભું થાય છે. અને આ પરિસ્થિતિ લાંબો સમય રહેતા કુટુંબમાં સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, દરેક સંસ્કૃતિમાં પેઢીઓ વચ્ચેના તફાવતો સમજવા જરૂરી છે. પશ્ચિમના દેશોમાં"યુવાનોના પ્રશ્નોમાં"વ્યક્ત થાય છે .અમેરિકામાં પણ આ સમસ્યા ઘણી ગંભીર બની રહી છે. આધુનિક સમાજમાં બે પેઢી વચ્ચેના આંતરવૈયક્તિક સંબંધો અને રસના વિષયમાં ઘર્ષણો વધવાના કારણે સમાજના વિકાસ માટે આ સમસ્યા મૂળ

ચેતવણી રૂપ બની રહી છે. આજે આધુનિક સમાજની અનેકવિધ અસરોને કારણે હવે ભારતમાં પણ આ પ્રશ્ન ઉદભવી રહ્યો છે. તેથી આ પ્રશ્નનું સ્વરૂપ અને કયા કયા ક્ષેત્રોમાં તેમની વચ્ચે અંતર છે વગેરે બાબતો અંગે સંશોધનની જરૂરીયાત છે, આ સંદર્ભમાં અહીં બે પેઢી વચ્ચેના અંતરને સમજવા પ્રયાસ કર્યો છે.

હેતુઓ: -

* કોલેજની યુવતીઓની કૌટુંબિક પશ્ચાદ ભૂમિકા તપાસ વી.
* કોલેજની યુવતીઓમાં શિક્ષણનાં સંદર્ભમાં પેઢીગાળાની માહિતી તપાસવી.

આ અભ્યાસ ગુજરાતના અમદાવાદ જિલ્લામાં આવ્યો છે. અભ્યાસમાં અમદાવાદ જિલ્લાની પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિસ્તારની બે કોલેજો માથી યુવતીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અભ્યાસમાં પ્રશ્નાવલી દ્વારા પ્રાથમિક માહિતી મેળવવામાં આવી છે, ગૌણ માહિતી વિવિધ પ્રકાશિત પુસ્તકો, રેકોર્ડ, મેગેઝિન અને જર્નલમાંથી મેળવવામાં આવી છે.

નિદર્શ: -

નિદર્શ તરીકે અમદાવાદની એમ. પી. આર્ટસ કોલેજ અને ગુજરાત યુનિવર્સિટી સમાજવિદ્યા ભવનમાંથી ૬૦ યુવતીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

- **ઉત્તર દાતાઓની પશ્ચાદભૂમિકા: -**

ઉત્તરદાતાઓની પશ્ચાદ્ ભૂમિકામાં ધર્મ, જ્ઞાતિ, વૈવાહિક દરજ્જો, શિક્ષણ વગેરે ની માહિતી ટેબલ.૧ માં દર્શાવવામાં આવી છે.

ટેબલ.૧ ઉત્તરદાતાઓની પશ્ચાદભૂમિકા

-ધર્મ:-

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકા
૧	હિન્દુ	૧૧૪	૯૫
૨	ઇસ્લામ	-	-
૩	ખ્રિસ્તી	-	-
૪	જૈન	૬	૫
૫	અન્ય	-	-
	કુલ	૧૨૦	૧૦૦

-જ્ઞાતિ:-

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકા
૧	જનરલ	૬૨	૫૧.૬૬
૨	એસ. સી.	૨૮	૨૩.૩૪
૩	એસ. ટી.	૦૪	૦૩.૩૩
૪	એસ. ઇ. બી. સી.	૨૦	૧૬.૬૭
૫	અન્ય	૦૬	૦૫.૦૦
	કુલ	૧૨૦	૧૦૦

-વય:-

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકા
૧	૧૫ થી ૨૦	૩૦	૫૦
૨	૨૧થી૨૫	૨૮	૪૬.૬૭
૩	૨૬થી ૩૦	૨	૩.૩૩
	કુલ	૬૦	૧૦૦

-વૈવાહિક દરજ્જો:-

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકા
૧	અપરણિત	૪૪	૭૩.૩૩
૨	પરણિત	૬	૧૦.૦૦

3	સગાઈ થયેલ	૧૦	૧૬.૬૭
	કુલ	૬૦	૧૦૦

-અભ્યાસ:-

૧	**સ્નાતક**	**૪૩**	**૭૧.૬૬**
૨	**અનુસ્નાતક**	**૧૭**	**૨૮.૩૪**
	કુલ	**૬૦**	**૧૦૦**

ટેબલ-૧ માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓનો હિંદુ ધર્મ છે.૫૧.૬૬ ટકા ઉત્તરદાતાઓ જનરલ, ૨૩.૩૪ ટકા ઉત્તરદાતાઓ એસ.સી.,૩.૩૩ ટકા એસ. ટી.,૧૬.૬૭ ટકા એસ. ઈ. બી. સી. છે.૧૫ થી ૨૦ વર્ષની વય ધરાવતા ઉત્તરદાતાઓ ૫૦ ટકા અને ૨૧ થી ૨૫ વર્ષની વય ધરાવતા ઉતરદાતાઓ ૪૬.૬૭ ટકા,૨૬થી૩૦ વર્ષની વય ધરાવતા ઉતરદાતાઓ ૩.૩૩ ટકા છે. મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓ અપરિણીત છે.૭૧.૭૮ ટકા ઉત્તર દાતાઓ સ્નાતક કક્ષાનાં અને ૨૮.૩૫, ટકા ઉત્તર દાતાઓ અનુસ્નાતક કક્ષાનાં છે. આધુનિક સમયમાં શિક્ષણ અંગેની જાગૃતિને કારણે શિક્ષણનું મહત્વ વધવા લાગ્યું છે.

ઉત્તરદાતાઓની કૌટુંબિક પશ્ચાદ ભૂમિકા:-

ટેબલ.૨ ઉત્તરદાતાઓની કૌટુંબિક પશ્ચાદ ભૂમિકા

-કુટુંબનું સ્વરૂપ

ક્રમ	વિગત	**સંખ્યા**	**ટકા**
૧	સયુંકત	૭૨	૬૦
૨	વિભક્ત	૪૮	૪૦
	કુલ	**૧૨૦**	**૧૦૦**

-કુટુંબનો વ્યવસાય :-

ક્રમ	વિગત	માતા		પિતા	
		સંખ્યા	ટકા	સંખ્યા	ટકા
૧	ગૃહ સંચાલન	૪૪	૭૩.૩૩	-	-
૨	ખેતી/ખેતમજૂરી	૪	૬.૬૭	૫	૮.૩૪
૩	નોકરી	૧૨	૨૦	૩૫	૫૮.૩૩
૪	ધંધો	-	-	૨૦	૩૩.૩૩
	કુલ	૬૦	૧૦૦	૬૦	૧૦૦

-માતાપિતાનું શિક્ષણ:-

ક્રમ	વિગત	પિતાનું શિક્ષણ		માતાનું શિક્ષણ	
		સંખ્યા	ટકા	સંખ્યા	ટકા
૧	લખવા વાંચવા ની જાણકારી	૦૨	૩.૩૪	૦૩	૫.૦૦
૨	પ્રાથમિક	૦૮	૧૩.૩૩	૧૩	૨૧.૬૭
૩	માધ્યમિક	૨૦	૩૩.૩૪	૨૩	૩૮.૩૩
૪	સ્નાતક	૨૨	૩૩.૬૭	૧૧	૧૮.૩૩
૫	અનુસ્નાતક	૦૭	૧૧.૬૬	૦૮	૧૩.૩૪
૬	અન્ય	૦૧	૧.૬૭	૦૨	૩.૩૩
	કુલ	૬૦	૧૦૦	૬૦	૧૦૦

ટેબલ-૨માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ૬૦ ટકા ઉત્તરદાતાઓ સયુંકત કુટુંબમાં રહે છે, જ્યારે ૪૦ટકા ઉત્તરદાતાઓ વિભક્ત કુટુંબમાં રહે છે. પોણા ભાગના ઉત્તરદાતાઓની માતા ગૃહ-સંચાલનમાં રોકાયેલી છે,૨૦ ટકા ઉત્તરદાતાઓની માતા નોકરી કરે છે. પરંપરાગત સમાજમાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જો ગૃહિણી તરીકે હતો, જે આજે પણ જોવા મળે છે.૫૮.૩૩ ટકા ઉત્તરદાતાઓના પિતા નોકરી કરે છે જ્યારે ૩૩.૩૩ ટકા ઉત્તરદાતાઓના પિતા ધંધો કરે છે.

૩૩.૩૪ ટકા ઉત્તરદાતાઓના પિતાએ માધ્યમિક શિક્ષણ ૬.૬૪ટકા ઉત્તરદાતા સ્નાતક અને ૧૧ .૬૬ ટકા દાતાઓના પિતાએ અનુસ્નાતક શિક્ષણ મેળવેલ છે, જ્યારે માતાનું શિક્ષણ જોતાં ૨૧.૬૭ ટકા ઉત્તરદાતાઓની માતાએ પ્રાથમિક શિક્ષણ, ૧૩.૩૪ ટકા ઉત્તરદાતાઓની માતાએ અનુસ્નાતક શિક્ષણ મેળવેલ છે. કુટુંબમાં માતા-પિતા જો શિક્ષિત હોય તો આધુનિક રહેણી કરણી અપનાવે છે. વર્તમાન સમયમાં સિદ્ધિમાં માનનારી દુનિયામાં શિક્ષણની જરૂરિયાત મહત્વની બને છે, શિક્ષણની અસર પણ બે પેઢી વચ્ચેના વિચારો પર થાય છે.

શિક્ષણ સંસ્થા:-

પ્રાચીન સમયમાં સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવામાં આવતું ન હતું. સ્વતંત્ર ભારતમાં સમાજ સુધારકોના આ પ્રયત્નને પરિણામે સ્ત્રી શિક્ષણમાં ક્રમશઃ વધારો થતો ગયો. સ્ત્રી શિક્ષણને સામાજિક સ્વીકૃતિ મળી છે. સ્ત્રી પુરુષ શિક્ષણનો તફાવત ઉત્તરોત્તર ઘટી રહ્યો છે આથી આગામી દસકાઓ દરમિયાન આ તફાવત નિર્મૂળ થઈ જશે અને શૈક્ષણિક દરજ્જાની બાબતમાં સ્ત્રી અને પુરુષ સમકક્ષ બનશે એવું સંભાવના એમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉત્તરદાતા અને તેમની માતાઓ એ શિક્ષણ જ્યાં લીધું છે તે અંગે તપાસતા.....

ટેબલ.3 શિક્ષણ સંસ્થા

ક્રમ	વિગત	વિદ્યાર્થિની		માતા	
		સંખ્યા	ટકા	સંખ્યા	ટકા
૧	સરકારી શાળામાં	૨૮	૪૬.૬૬	૪૫	૭૫.૦૦
૨	ખાનગી શાળામાં	૩૨	૫૩.૩૪	૧૫	૨૫.૦૦
3	અંગ્રેજી માધ્યમમાં	૦૨	૩૩.૩૪	-	-
૪	ગુજરાતી માધ્યમમાં	૫૮	૯૬.૬૬	૬૦	૧૦૦
૫	માત્ર છોકરીઓની જ સ્કૂલમાં	૨૩	૩૮.૩૩	૩૭	૬૧.૬૭
૬	સહશિક્ષણ	૩૭	૬૧.૬૭	૨૩	૩૮.૩૪

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ૪૬.૬૬ ટકા વિદ્યાર્થીની સરકારી શાળામાં શિક્ષણ લીધું છે જયારે ૭૫ ટકા માતાએ સરકારી શાળામાં શિક્ષણ લીધું છે ૫૩.૩૪ ટકા વિદ્યાર્થિનીએ ખાનગી શાળામાં અને એની સામે ૨૫ ટકા માતાએ ખાનગી શાળામાં શિક્ષણ લીધેલું જોવા મળે છે. પરંપરાગત સમાજમાં સરકારી શાળામાં શિક્ષણ લેવાનું વલણ વધારે જોવા મળતું. પરંતુ આજે ખાનગી શાળામાં સંતાનોને શિક્ષણ આપવાનું વલણ વધારે જોવા મળે છે.

૩૩.૩૩ ટકા વિદ્યાર્થીનીએ અંગ્રેજી માધ્યમમાં શિક્ષણ લીધેલ જોવા મળે છે, જ્યારે તેની સામે એક પણ માતાએ અંગ્રેજી માધ્યમમાં શિક્ષણ લીધેલું જોવા મળતું નથી. ૯૬.૬૬ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ ગુજરાતી માધ્યમમાં શિક્ષણ લીધેલું જોવા મળે છે, જ્યારે બધા જ ઉત્તરદાતાઓની માતાએ ગુજરાતી માધ્યમમાં શિક્ષણ લીધેલું છે. જૂની પેઢીમાં અંગ્રેજી માધ્યમમાં શિક્ષણ લેવા તરફનું વલણ ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળતું હતું, જ્યારે આધુનિકરણની દિશામાં પાશ્ચાત્ય અસરોને લીધે સમાજજીવન પરિવર્તિત સંરચનાને અપના વવા તરફ વળેલું જોવા મળે છે. નવા મૂલ્યો પ્રતિષ્ઠા પામવા લાગ્યા છે. શિક્ષણમાં અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ થયો. આમ,સંતાનો અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણેલા હોય અને માતા-પિતા ગુજરાતી માધ્યમમાં ભણેલા હોવાથી વિચારોમાં મતભેદ ઊભો થતો જોવા મળે છે.

૬૧.૬૭ ટકા વિદ્યાર્થિનીએ શિક્ષણ લીધું છે, જ્યારે તેની સામે ૩૮.૩૪ ટકા માતાએ શિક્ષણ લીધું છે. રૂઢિચુસ્ત સમાજમાં સહશિક્ષણ પ્રત્યે કડક વલણ દર્શાવવામાં આવતું હતું. જ્યારે પશ્ચિમની અસર હેઠળ આવેલા આધુનિક પરિવર્તનના કારણે શિક્ષણમાં વધારો થયેલો જોવા મળે છે. યુવાનોના શિક્ષણની નવી અવસ્થાએ વડીલોને વિચારતા કર્યાનું જોવા મળે છે. આધુનિકતા અને સ્વાતંત્ર્યના વાતાવરણ તળે સમયાનુસાર પરિવર્તન અપનાવવાનું વલણ સાકાર થતું જોવા મળે છે.

અભ્યાસની ઈચ્છા:-

વૈદિક યુગમાં સ્ત્રી શિક્ષણ જરૂરી ગણવામાં આવતું હતું. રાધાકમલ મુકરજી નોંધે છે,તેમ વૈદિક યુગમાં સ્ત્રીઓને શિક્ષણ મેળવવાની સંપૂર્ણ સગવડ ઉપલબ્ધ હતી. મધ્ય યુગમાં સ્ત્રી -શિક્ષણ પ્રત્યે અભાવ જોવા મળતો હતો. 19મી સદી સુધી સ્ત્રી શિક્ષણ પ્રત્યે પૂર્વગ્રહો પ્રવર્તતા હતા. જે સ્ત્રીને લખતા વાંચતા આવડતું હોય તે સ્ત્રી લગ્ન પછી તરત જ વિધવા બને છે તેવી માન્યતા રૂઢિચુસ્તઓમા પ્રચલિત હતી. સ્વતંત્ર ભારતમાં સ્ત્રી શિક્ષણ અંગેના આધુનિક મંતવ્ય અનુસાર સ્ત્રી પુરુષ સમાનતા સ્થાપિત કરવા માટે અને સ્ત્રી બહુવિધ ભૂમિકાઓ ભજવવા સજ્જ બની શકે તે માટે સ્ત્રી શિક્ષણની હિમાયત કરવામાં આવે છે સાથોસાથ વધુ ને વધુ સ્ત્રીઓ તેમને મળેલા શિક્ષણ અધિકાર અને તકો ભોગવવા શક્તિમાન બની આમ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા અને ટકાવારીમાં વૃદ્ધિ થવા પામી છે. ઉત્તરદાતાઓ માં અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છા અંગે માહિતી મેળવતા.......

ટેબલ.૪ અભ્યાસની ઇરછા

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકા
૧	સ્નાતકકક્ષા	૧૧	૧૮.૩૩
૨	અનુસ્નાતક કક્ષા	૧૦	૧૬.૬૭
૩	અનુસ્નાતક થી વધુ	૩૯	૬૫.00
	કુલ	૬૦	૧૦૦

ઉપર્યુક્ત ટેબલ અનુસાર ૧૮.૩૩ ટકા વિદ્યાર્થીનીઓ અનુસ્નાતક કક્ષા સુધી અભ્યાસ કરવા ઈચ્છે છે, જ્યારે ૧૬. ૬૭ટકા વિદ્યાર્થીઓ અનુસ્નાતક કક્ષા સુધી અને ૬૫ ટકા વિદ્યાર્થીની એ અનુસ્નાતક થી આગળ અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છા ધરાવતા જોવા મળે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં ઉતરોતર વૃધ્ધિ થવા પામી છે. સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાએ વિનયન, વાણિજ્ય, વિજ્ઞાન, ઇજનેરી, કમ્પ્યુટર, તબીબી સંચાલન એમ તમામ કક્ષાના અને તમામ ક્ષેત્રના ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સ્ત્રીઓ શિક્ષણ મેળવી રહી છે. આ ઘટના સ્ત્રીઓના ઉચ્ચ શિક્ષણને તેમજ તમામ ક્ષેત્રના સ્ત્રી શિક્ષણ અને વિશાળ સામાજિક સ્વીકૃતિનો નિર્દેશ કરે છે. આધુનિક યુગમાં સ્ત્રીઓ પાસે બહુવિધ ભૂમિકાઓ ભજવવા માટે રખાતી અપેક્ષા પરિપૂર્ણ કરવા સ્ત્રીઓ સક્ષમ અને સજ્જ બનવા લાગી છે. ટૂંકમાં માતા-પિતા જો શિક્ષિત હોય તો સંતાનોને ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા પ્રોત્સાહિત કરતા જોવા મળે છે.

માતા-પિતાને શિક્ષણ અંગેની જાણકારી:-

આધુનિક સમયમાં માતા-પિતા વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ અંગેની જાણ ધરાવતા હોઈ શકે અથવા ધરાવતા ન પણ હોય પરંતુ ઉત્તરદાતાઓના માતા-પિતાને તેમના શિક્ષણ અંગેની જાણ છે કે નહીં તે અંગે માહિતી મેળવતા

ટેબલ. ૫ માતા-પિતાને શિક્ષણ અંગેની જાણકારી

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકા
૧	માતા- પિતાજાણકારી ધરાવે છે	૫૫	૯૧.૬૭
૨	માતા-પિતા જાણકારી ધરાવતાં નથી	૫	૮.૩૪
	કુલ	૬૦	૧૦૦

૯૧.૬૭ ટકા વિદ્યાર્થીઓના માતા-પિતા તેઓ જે શિક્ષણ લે છે, તે અંગેની જાણકારી ધરાવે છે, ૮.૩૪ ટકા વિદ્યાર્થીનીઓના માતા-પિતાને તેઓ જે શિક્ષણ લે છે, તે અંગેની જાણ નથી.

અભ્યાસનો હેતુ:-

પરંપરાગત સમાજમાં સ્ત્રી શિક્ષણના અભાવમાં સ્ત્રી પરાધીનતા અનુભવતી. પરંતુ બ્રિટિશ યુગથી શરૂ થયેલી સ્ત્રીશિક્ષણની પ્રગતિ ફ્રૂચ સ્વતંત્ર ભારતમાં વધુ ઝડપી બની છે. સ્ત્રી શિક્ષણનો વ્યાપ અને વિસ્તાર વધવા પામ્યો છે વધતા જતા સ્ત્રી શિક્ષણ સ્ત્રીના દરજ્જા ઉપર અનેકવિધ અસરો ઉપજાવી છે.
ઉત્તરદાતાઓમાં શિક્ષણ લે છે, તેનો હેતુ તપાસતા

ટેબલ.૬ અભ્યાસનો હેતુ

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકા
૧	સ્વવિકાસ	૨૭	૪૫.૦૦
૨	આર્થિક તક માટે	૧૫	૨૫.૦૦
૩	કારકિર્દી માટે	૧૮	૩૦.૦૦
૪	લગ્નમાં સારું પાત્ર મળે	૧૦	૧૬.૬૭
૫	વ્યવસાયિક કારકિર્દી	૧૯	૩૧.૬૬
૬	અન્ય કારણસર	૪૮	૮૦.૦૦

૪૫ ટકા ઉત્તરદાતાઓએ અભ્યાસના હેતુમાં સ્વવિકાસને અગ્રતા ક્રમ આપ્યો છે. શિક્ષણ એ સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વ પર ઘેરી અસર પાડી છે શિક્ષણના અભાવમાં સ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ આંધળું, કુંઠિત અને પાંગળું વિકસતું. શિક્ષણ સ્ત્રીને સર્વાંગી વિકાસની તકો પૂરી પાડી છે અને પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ સાધવા શક્તિમાન બનાવે છે. શાળા કોલેજમાં છોકરીઓ રમતગમત, કળા, સંગીત વગેરેના કૌશલ્યો કેળવે છે. વ્યાવસાયિક શિક્ષણથી વ્યાવસાયિક કૌશલ્ય અને શુઝ કેળવે છે. શિક્ષણ એ સ્ત્રીને વિકાસ અને અભિવ્યક્તિની તક પૂરી પાડી છે. શિક્ષણ દ્વારા જે જે ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ કર્યો છે, તે તમામ ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓએ પોતાની શક્તિ અને સામર્થ્ય દાખવ્યા છે. પોતે પુરુષ જેવા કાર્ય કરી કરતી શક્તિ હોવાનું સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે અને તે દ્વારા પોતાની જાત અંગેનું તથા સમાજમાં પોતાના સ્થાન અંગેનો દૃષ્ટિકોણ બદલાયો છે. શિક્ષણની સહાયથી સ્ત્રી યોગ્ય નિર્ણય લેવા શક્તિમાન બની શકે છે. શિક્ષણ સ્વ-વિકાસ માં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

૩૦ ટકા ઉત્તરદાતાઓ અભ્યાસ કારકીર્દિ માટે કરતાં જોવા મળે છે, સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણ લીધા પછી કારકિર્દી અપનાવવાનો હેતુ હોય છે. કુટુંબના આધુનિક વિચારોમાં સ્ત્રી શિક્ષણની માત્રા અને પ્રકાર અભિવ્યક્ત થતાં મનાય

છે. સમાજમાં મોટેભાગે સ્ત્રીઓની મૂળ ભૂમિકા ગૃહિણી અને માતાની રહેતી હોય છે. શિક્ષણ સમાજના વલણ અને મૂલ્ય બદલવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. છોકરીઓ દાક્તર કે ઇજનેર જેવા ઉચ્ચ ક્ષેત્ર માં પોતાની કારકિર્દી ઘડવાનું પસંદ કરે છે, કે જેના દ્વારા ઊંચો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરી શકાય.

૮૦ ટકા ઉત્તરદાતાઓ અન્ય કારણસર શિક્ષણ લેતા જોવા મળ્યા છે, એટલે કે શિક્ષણથી સ્ત્રીમાં હક્કો પ્રત્યેની સભાનતા, કૌટુંબિક દરજ્જામાં સુધારો, જાહેર પ્રવૃત્તિમાં સહભાગી, સ્ત્રીઓનો રાજકીય દરજ્જો ઊંચો આવ્યો, નેતૃત્વ શક્તિનો વિકાસ તેમજ ઉચ્ચ જીવનની મહત્વકાંક્ષા, વૈજ્ઞાનિક વલણ, સ્વાતંત્ર્ય વગેરે વિવિધ કારણોસર સ્ત્રીઓ અભ્યાસ કરતી હોય તેવું જોવા મળે છે.

આમ, ઉપરના ટેબલ માંથી જોઈ શકાય છે કે વિકાસની બાબતને ઉત્તરદાતા સૌથી મહત્વની લેખે છે. જ્યારે બીજા ક્રમે વ્યવસાયિક તકને મૂકે છે. આનો અર્થ એ થયો કે હજી સ્ત્રીઓ શિક્ષણ ને સ્વવિકાસની બાબત તરીકે જ જુએ છે. કારણ કે તેઓનું તે પ્રકારે સમાજીકરણ થયું હોય છે. આર્થિક તક માટે શિક્ષણનો વિચાર આત્મસાત કરેલો જોવા મળે છે. જૂની પેઢીની સ્ત્રીઓ સ્વવિકાસ માટે શિક્ષણને મહત્વ આપતી હતી. તે મનોવલણ આજે પણ જોવા મળે છે તેમ છતાં અત્યારે યુવતીઓ કારકિર્દી અને વ્યવસાય માટે પણ શિક્ષણને મહત્વ આપતી થઈ છે તે જૂની પેઢીમાં બહુ ઓછું જોવા મળતું હતું આમ, આ બાબતમાં વૈચારિક અંતર જોઈ શકાય છે.

શિક્ષણ સંબંધિત પૂછપરછ

માતા-પિતા તેમનાં સંતાનોને શિક્ષણ સંબંધિત પૂછપરછ કરતા હોય છે. જે આજના યુવાનોની ગમતી હોઈ શકે અથવા માતા-પિતા દખલગીરી કરતા હોય તેવું લાગે અથવા પસંદ ન પણ હોય પરંતુ ઉત્તરદાતા અને તેમના શિક્ષણ સંબંધિત પૂછપરછ વિશે માહિતી પૂછતા

ટેબલ.૭ શિક્ષણ સંબંધિત પૂછપરછ

	વિગત	સંખ્યા	ટકા
૧	ગમે છે	૪૬	૭૬.૬૭
૨	માતા-પિતા દખલગીરી કરતા હોય તેમ લાગે છે	૬	૧૦.૦૦
3	પિતાએ પૂછવું જ ન જોઈએ એમ લાગે છે	૭	૧૧.૬૭
૪	પસંદ નથી	૧	૧.૬૬
	કુલ	૬૦	૧૦૦

ટેબલ પરથી જોઇ શકાય છે કે, ૭૬.૬૭ ટકા ઉત્તર દાતાઓને તેમના શિક્ષણ સંબંધિત પૂછપરછ ગમે છે, જ્યારે ૧૦ ટકા ઉત્તરદાતા અને તેમના શિક્ષણ સંબંધિત પૂછપરછ માં માતા-પિતા દખલગીરી કરતા હોય તેમ લાગે

છે, ૧૧.૬૭ ટકા ઉત્તર દાતાઓને શિક્ષણ સંબંધિત પૂછપરછ માતા-પિતાએ ન કરવી જોઈએ તેમ જાણવા મળે છે. જ્યારે ૧ ટકા ઉત્તરદાતાઓને તેમના શિક્ષણ સંબંધિત પૂછપરછ માતા-પિતા કરે છે તે પસંદ નથી એમ જાણવા મળે છે.

પોણા ભાગના ઉત્તરદાતાઓને માતા પિતા દ્વારા કરવામાં આવતી શિક્ષણ સંબંધિત પૂછપરછ ગમે છે તે દર્શાવે છે કે, પરંપરાગત ભારતીય કુટુંબની જેમ આજે પણ માતા -પિતા સંતાનોના સંબંધો સારા જોવા મળે છે સંતાનો વડીલોનો અધિકાર સ્વીકારે છે. જ્યારે બીજીબાજુ આધુનિકતાની હવામાં સંતાનોની માનસિકતામાં થોડા ઘણા પ્રમાણમાં ફેરફાર થતાં જોઈ શકાય છે, જે નવી અને જૂની પેઢી વચ્ચે અંતર ઊભું કરે છે.

અભ્યાસના પરિણામ અંગે માતા-પિતાનો પ્રતિભાવ

જુના રૂઢિચુસ્ત સમાજમાં માતા-પિતા સંતાનો સાથેના વર્તનમાં કડક વલણ ધરાવતા હતા તેમજ તેમની વચ્ચે વાતચીત પણ ઓછા પ્રમાણમાં થતી હતી. જ્યારે આજે શિક્ષિત માતા પિતા સંતાનોના અભ્યાસ અંગે રસ દાખવતા થયા છે, પરંતુ ઉત્તરદાતાઓમાં એમના અભ્યાસના પરિણામથી માતા-પિતા કેવો પ્રતિભાવ દર્શાવે છે તે તપાસતા

ટેબલ.૮ અભ્યાસના પરિણામો અંગે માતા-પિતાનો પ્રતિભાવ

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	ટકા
૧	પ્રશંસા કરે	૨૭	૪૫
૨	શાબાશી આપે	૧૨	૨૦
૩	ટકોર કરે	૧૨	૨૦
૪	કંઈ ન કહે	૦૬	૧૦
૫	ઉગ્ર રીતે લડે	૦૩	૦૫
	કુલ	૬૦	૧૦૦

૪૫ ટકા ઉત્તરદાતાઓ ના માતાપિતા તેમના સંતાન ના અભ્યાસ ના પરિણામથી પ્રશંસા કરતા જોવા મળે છે ૨૦ ટકા ઉત્તરદાતા ઓને તેમના અભ્યાસના પરિણામથી માતા-પિતા પ્રતિભાવરૂપે શાબાશી આપે છે ૨૦ ટકા ઉત્તરદાતા અને અભ્યાસના પરિણામથી માતા-પિતા ટકોર કરતા જોવા મળે છે તેમજ ઉત્તરદાતાઓ ના અભ્યાસ ના પરિણામથી માતા-પિતા કાંઈ ન કહે અથવા ઉગ્ર રીતે લડતા જોવા મળે છે.

પરંપરાગત સમાજમાં માતા-પિતા સંતાનો સાથે અભ્યાસ ની બાબતમાં કડક વલણ ધરાવતા હતા જ્યારે આજે માતા-પિતા પોતે શિક્ષિત હોવાથી સમજણની સાથે ઉદાર વલણ ધરાવતા જોઈ શકાય છે અને સંતાનોના સારા પરિણામથી શિક્ષણમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરવા પ્રોત્સાહન આપતા જોવા મળે છે.

ઉપસંહાર:-

શિક્ષણ વિશાળ સ્વરૂપમાં લોકોની જ્ઞાન, કુશળતા, હિતો અને મૂલ્યો માં પરિવર્તન લાવવાનો રસ્તો છે. શિક્ષિત સ્ત્રીઓ દ્વારા તેમના સંતાનોનું સમાજીકરણ પણ આધુનિક ઢબે થવા પામે છે. શિક્ષિત સ્ત્રીઓ તેમના સંતાનોમાં આધુનિક વિચારો અને મૂલ્યોનું સિંચન કરે છે તેમનામાં ઉચ્ચજીવનની મહત્વાકાંક્ષા નિર્માણ કરે છે. દરજ્જા પ્રણાલીની ઝંખના જગાડે છે. સમાનતા, સ્વાતંત્ર્ય ,બિનસાંપ્રદાયિકતા જેવા મૂલ્યોનું સિંચન કરે છે. આમ સ્ત્રીશિક્ષણ નવી પેઢીનું આધુનિકરણ કરનારુ મહત્વનું પરિબળ બની રહે છે. શિક્ષિત સ્ત્રી પોતાના સમગ્ર કુટુંબને શિક્ષિત કરે છે, અને સંતાનોના શિક્ષણનું સાતત્ય જાળવી રાખી ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પ્રોત્સાહિત કરતી રહે છે. નવી અને જૂની પેઢીના સભ્યો વચ્ચેના વિચાર ભેદોના ખ્યાલોના પ્રતિબિંબો સ્પષ્ટ કરતા દેખાય છે. નવી પેઢીના વિચાર -વર્તન અને સ્થાન મળતું દેખાય છે.

૪૭ ટકા ઉત્તર દાતાઓએ સરકારી શાળામાં અને ૭૫ ટકા માતાએ સરકારી શાળામાં શિક્ષણ લીધું છે. મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓ અને તેમની માતાઓએ ગુજરાતી માધ્યમમાં શિક્ષણ લીધું છે બહુ ઓછા ઉત્તરદાતાઓ એ અંગ્રેજી માધ્યમમાં શિક્ષણ લીધું છે. માતા અને પુત્રીના સહશિક્ષણની ટકાવારીમાં પણ પણ તફાવત જોવા મળે છે. પોણા ભાગ કરતા ઓછા ઉત્તરદાતાઓ અનુસ્નાતક થી વધુ અભ્યાસ કરવા ઈચ્છે છે. મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓના માતા-પિતાને પુત્રીઓના શિક્ષણ અંગેની જાણ છે. બહુ ઓછા ઉત્તરદાતાઓ ના માતા -પિતા પુત્રીઓના શિક્ષણ ની જાણકારી ધરાવતા નથી. અડધા કરતાં ઓછા ઉત્તરદાતાઓ સ્વવિકાસ માટે શિક્ષણ લેતા જોવા મળે છે તેમજ અન્ય ઉત્તરદાતાઓ આર્થિક તકો માટે કારકિર્દી માટે લગ્નમાં પાત્ર સારું મળે તે માટે અભ્યાસ કરતા હોવાનું જાણવા મળે છે, પરંતુ તેની સંખ્યા મર્યાદિત છે. ૩૨ ટકા ઉત્તરદાતાઓ વ્યવસાય કારકિર્દી માટે અભ્યાસ કરતા જોવા મળે છે. પોણા ભાગના ઉત્તર દાતાઓને તેમના માતા-પિતા દ્વારા કરવામાં આવતી અભ્યાસ સંબંધિત પૂછપરછ ગમે છે. અડધા કરતા ઓછા ઉત્તરદાતાઓના માતા પિતા અભ્યાસના પરિણામ અંગે પ્રશંસા કરતા હોય તેવું જાણવા મળે છે, જ્યારે ૨૦ ટકા ઉત્તરદાતા ઓને માતા-પિતા અભ્યાસના પરિણામથી ટકોર કરતા જાણવા મળે છે.

મહિલાઓના શિક્ષણનું સ્તર દેશમાં મહિલાઓની વર્તમાન અને ભાવિ સ્થિતિને સમજવાના હેતુ માટે મહત્વપૂર્ણ ઘટક છે. સ્ત્રી શિક્ષણની વૃદ્ધિ અને વિસ્તાર સમયની માંગ દર્શાવે છે. શિક્ષણથી જુનવાણી મૂલ્યો માન્યતાઓને સગવડપૂર્વક દૂર રાખવાનું કે ઓછું કરવાનું વલણ દેખાયું છે. શિક્ષણ ક્ષેત્ર સ્ત્રીઓ વિશે ના જુનવાણી ખ્યાલો માન્યતાઓને રદિયો આપે છે. માતા અને પુત્રી વચ્ચે શિક્ષણ અને વ્યવસાય કારકિર્દી માટે અભ્યાસ જેવી બાબતમાં મનોવલણો માં તફાવત જોવા મળે છે.

બે પેઢી વચ્ચેનું અંતર બંને માટે ખૂબ દુઃખ દાયક અનુભવે છે. ટૂંકમાં બે પેઢી વચ્ચેનું અંતર ભિન્ન સમાજીકરણ થી માંડીને મા-બાપ વડીલો અને સંતાનો વચ્ચે શિક્ષણ ,સામાજિક મૌલિક રીતે વિચાર કરવાની શક્તિ

માં તફાવત વગેરેમાંથી જન્મતું હોય છે.પેઢી વચ્ચે અંતર ની તીવ્રતા વધુ હોય તો કુટુંબમાં કટોકટી જન્મવાની પૂરેપૂરી શક્યતા રહે છે કુટુંબ અને શિક્ષણ બંને વ્યવસ્થા એવી રીતે સુધારેલી હોવી જોઈએ કે ,વિદ્યાર્થીઓ સમાજ તરફ જવાબદારીની સમજ આવી શકે. જૂની પેઢીએ નવી પેઢી સાથે વિચારોની આપ-લે કરતા રહી શકાય એટલા ફેરફાર અપનાવવા પ્રયાસ ચાલુ રાખવો જોઈએ.

શિક્ષણને કારણે બૌદ્ધિક અંતર વધવાને લીધે વિચારો સંઘર્ષની વિષમ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય. બે પેઢીમાંથી જે પેઢી વધારે શક્તિશાળી સ્વતંત્ર અને પોતાના વિચારોમાં મક્કમ હોય તે કુટુંબજીવનની કટોકટીના ભોગે પણ પોતાના મૂલ્યો અને વલણોની વળગી રહે છે.કુટુંબના કેટલાક અગત્યના પાસાને સ્પર્શતી બાબતોમાં બે પેઢી નું અંતર ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે માતા-પિતાને યુવાનો વચ્ચે ઉંમરનો તફાવત આંતર પેઢીગત સંબંધોમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

જો રૂઢિચુસ્ત માતા-પિતા પરંપરાગત રિવાજોને અનુસરવાનો આગ્રહ રાખે તો નવી પેઢીના ધર્મ અને નીતિના ખ્યાલો સામાજિક આર્થિક પરિસ્થિતિ પ્રમાણે બદલાયેલા હોય બંને વચ્ચે સંઘર્ષ ઉદભવે.

કુટુંબની અંદર પેઢીના અંતરને લીધે ઉભા થતા કોઈપણ પ્રકારના સંઘર્ષને ટાળવા માટે બંને પેઢીનું યોગ્ય સમાજીકરણ જરૂરી છે. વડીલો કે માતા પિતાએ સંતાનોને યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં અપનાવવાની કોશિશ કરવી પડશે.તેમના દ્રષ્ટિકોણથી જોવાની સમજણ કેળવવી પડશે.નવી પેઢીએ જૂની પેઢીના દ્રષ્ટિબિંદુને સમજવાની કોશિશ કરવી પડશે. આમ કરીને જ બે પેઢી વચ્ચેનું અંતર ઘટાડી શકાશે. વડીલ તરીકે તેમની જવાબદારી ના ભાગ તરીકે નવા પ્રવાહો ઓળખીને, અનુસાર તેમણે તેમના વલણો અને મૂલ્યો માં પરિવર્તન લાવવાની આવશ્યકતા છે. ટૂંકમાં કુટુંબમાં સુખ શાંતિ અને સંવાદિતા માટે કોઈપણ અંતિમ માર્ગ ગ્રહણ ન કરતા મધ્યમ માર્ગ સ્વીકારીને, જો બંને પેઢી એકબીજાને સમજીને અનુકૂલન સાધવા માટે તત્પરતા દેખાડે તો બે પેઢી વચ્ચેનું અંતર ઘટવાની શક્યતા રહે છે.

સંદર્ભ

(1)Prasad Ramna(1992), 'Generation Gap'(A study of Intergenerationa lSociological conflict), Mittal Publications,New Delhi.

(2) Sinha M P.and Gangrade K.D.(1971)'Inter -Generational Conflict India', Nachiketa Publications Limited Bombay-7.

(3) ઈશ્વર પેટલીકર,(1979),' બે પેઢી વચ્ચેનું અંતર'', આર આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ, અમદાવાદઃ-

(4) ઝાલા પરીખ (1992-1993)'ભારતની સામાજિક સંસ્થાઓ'પરીખ ઝાલા પ્રકાશન , કાળુપુર. અમદાવાદ.

(5) ડૉ. તારાબેન પટેલ(1982) ,'કૌટુંબિક સમસ્યાઓ અને નિવારણ', ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

(6) ડૉ. શાહ કલ્પના(1989), સ્ત્રીઓનો બદલાતો દરજ્જો અને ભૂમિકા' ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.

(7) શાહ વિમળ પી.(1996)'સંશોધન અહેવાલ લેખન', યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.

(8) શાહ વિમળ પી.(1996)'સંશોધન ડિઝાઇન', યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય,અમદાવાદ.

4

રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની નાણાંકીય નીતિ

રાઠોડ રાજુભાઈ મોહનભાઈ
M.A. અર્થશાસ્ત્ર ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ

❖ **સારાંશ :**

પ્રસ્તુત સંશોધન પેપરમાં રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની નાણાંકીય નીતિનોઅભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે.આ અભ્યાસમાંરિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની નાણાંકીય નીતિના ગુણાત્મક અને પરિમાણાત્મક સાધનોનોઅભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે.આઅભ્યાસમાં ખાસ કરીને રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની નાણાંકીય નીતિના પરિમાણાત્મક સાધનો જેવા કે Bank Rate, Repo Rate, Reverse Repo Rate, Marginal Standing Fecility Rate, Cash Reserve Ratio, Statutory Liquidity Ratio પર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવેલ છેઅને તેને વધુ સરળ બનેતે રીતેસમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છેજેમાં છેલ્લા છ મહિનાની (જાન્યુઆરી 2021થી જૂન 2021સુધીની) આંકડાકીય માહિતીનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવેલું છે.

❖ ***Key words:*** *BANK RATE, REPO RATE, REVERSE REPO RATE, MARGINAL STANDING FECILITY RATE, CASH RESERVE RATIO, STATUTORY LIQUIDITY RATIO*

❖ **પ્રસ્તાવના**

અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત મુજબ નાણાંકીય નીતિ એટલે અર્થતંત્રમાં નાણાંની માંગ અને નાણાંના પુરવઠાનું સંચાલન અને નિયંત્રણ કરવા અંગેની નીતિ**.** નાણાંની માગ અને પુરવઠામાં અસમતુલા હોય તો અર્થતંત્રમાં ફુગાવો કે મંદી સર્જાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં નાણાંના મૂલ્યને અસર પહોંચે છે તથા અર્થતંત્રમાં અસ્થિરતા આવે છે માટે નાણાંની માગ અને પુરવઠાનું સંચાલન અત્યંત જરૂરી છે અને આથી નાણાંકીય નીતિને સ્થિરતા લાવવા માટેની નીતિ (Stabilizationpolicy) તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ભારતમાં શરૂઆતના વર્ષોમાં નાણાંકીય નીતિનો હેતુ નાણાંનું પ્રમાણ, મૂલ્ય અને સ્વરૂપને નિયંત્રિત કરવાનો હતો. હાલના સમયમાં નાણાંકીય નીતિનો ઉપયોગ શાખસર્જન માટે થાય છે.

"દેશમાં આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રજાનું હિત જાળવવા આર્થિક સ્થિરતા માટે સર્વોચ્ચ બેન્ક દ્વારા નાણાંનો પુરવઠો અંકુશિત કરવા અંગેની નીતિ એટલે નાણાકીય નીતિ."

(ધોરણ - 12ના અર્થશાસ્ત્રના પાઠ્યપુસ્તકમાંથી પેજ નંબર 42)

"ટૂંકમાં નાણાંના પુરવઠામાં વધારો કે ઘટાડો કરવા અંગેની RBIની નીતિ એટલે નાણાંકીયનીતિ".

- **હેતુઓ**

1. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની નાણાંકીય નીતિના ગુણાત્મક અને પરિમાણાત્મક સાધનોનો સવિસ્તાર અભ્યાસ કરવો.
2. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની નાણાંકીય નીતિના છેલ્લા છ મહિનાના (જાન્યુઆરી 2021થી જૂન 2021 સુધીના) Rate જાણવા.

- **સંશોધન પદ્ધતિ**

પ્રસ્તુત અભ્યાસ રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની નાણાંકીયનીતિના પરિમાણાત્મક સાધનોના સંદર્ભમા હોવાથી તેની મોટાભાગની માહિતી આંકડાકીય સ્વરૂપમાં છે અને આ માહિતી રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાની ઓફિસિયલ વેબસાઈટ પરથી પ્રાપ્ત થયેલ છે. તેથી આ અભ્યાસ મોટા ભાગે વર્ણનાત્મક પદ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં આંકડાકીય માહિતી ભૂતકાળમાં હોવાથી આંશિક રીતે ઐતિહાસિક સંશોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરાંત રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની નાણાંકીય નીતિને સારી રીતે સમજવા માટે તુલનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવ્યો છે.

નાણાંકીયનીતિના સાધનો

(A) પરિમાણાત્મક સાધનો

1. બેંક રેટ
2. રેપોરેટ
3. રિવર્સરેપો રેટ
4. કેશરિઝર્વ રેશિયો (CRR)
5. સ્ટેચ્યુટરી લિક્વિડીટી રેશિયો (SLR)
6. માર્જિનલ સ્ટેન્ડિંગ ફેસિલિટી રેટ (MSFR) – જાહેરાતો
7. ખુલ્લા બજારની નીતિ-પ્રોત્સાહનો
8. સ્ટરિલાઈઝેશનનીનીતિ - સલાહ સૂચનો

(B) ગુણાત્મક સાધનો

1. સલામતીની બાંહેધરી
2. માર્જિનની જરૂરિયાત
3. ધિરાણનીટોચ મર્યાદા
4. ભેદભાવ યુક્ત વ્યાજના દર
5. અન્યસાધનો

- **પૃથ્થકરણ અને અર્થઘટન**

(A) <u>પરિમાણાત્મક સાધનો</u>

1. બેંક રેટ

“RBI વેપારી બેંકોનેલાંબાગાળાનું ધિરાણજેવ્યાજના દરે આપે છે તેને બેન્ક રેટ કહેવામાં આવે છે.”

- ફુગાવામાંબેન્ક રેટ વધારવામાં આવે છે.

- મંદીમાંબેન્ક રેટ ઘટાડવામાં આવે છે.

❖ **કોષ્ટક દ્વારા રજૂઆત**

DATE	BANK RATE
01 – 01 - 2021	4.25
05 – 02 - 2021	4.25
05 – 03 - 2021	4.25
02 – 04 - 2021	4.25
04 – 05 - 2021	4.25
04 – 06 - 2021	4.25

સ્ત્રોત: www.rbi.org.com

❖ **કોષ્ટકની સમજૂતી**

➢ ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં જાન્યુઆરી 2021થી જૂન 2021 સુધીના બેંકરેટની આંકડાકીય માહિતી આપવામાં આવેલ છે.

➢ જાન્યુઆરી 2021માં બેન્ક રેટ 4.25% હતો તેહાલમાં (જૂન 2021માં) 4.25% યથાવતછે

➢ ઉપરોક્ત માહિતી ઉપરથી એમ કહી શકાય કે જાન્યુઆરી 2021થી મે 2021 સુધી બેન્ક રેટ સ્થિર જોવા મળે છે.

➢ બેંક રેટ છેલ્લા છ મહિનાથી સ્થિર રહેવા પામ્યો છે. તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો ફેરફાર જોવા મળતો નથી.

2. રેપો રેટ

"RBI વેપારી બેન્કોને ટૂંકાગાળાનું ધિરાણ જે વ્યાજના દરે આપે છે તેને રેપો રેટ કહે છે."

ટૂંકા ગાળાનું ધિરાણ (1 દિવસ, 7દિવસ, 15 દિવસ)

❖ **કોષ્ટક દ્વારા રજૂઆત**

DATE	REPO RATE
01 – 01 - 2021	4.00
05 – 02 - 2021	4.00
05 – 03 - 2021	4.00
02 – 04 - 2021	4.00
04 – 05 - 2021	4.00
04 – 06 - 2021	4.00

સ્ત્રોત: www.rbi.org.com

❖ **કોષ્ટકની સમજૂતી**

➢ ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં જાન્યુઆરી 2021થી જૂન2021 સુધીના રેપોરેટની આંકડાકીય માહિતી આપવામાં આવેલ છે.

➢ જાન્યુઆરી 2021માં રેપો રેટ 4.00% હતો તે હાલમાં (જૂન2021માં) 4.00% યથાવત છે.

➢ ઉપરોક્ત માહિતી ઉપરથી એમ કહી શકાય કે જાન્યુઆરી 2021થી જૂન 2021 સુધી રેપો રેટ સ્થિર રહેવા પામ્યો છે.

➢ એટલે કે છેલ્લા છ મહિનાથી રેપો રેટ સ્થિર રહેવા પામ્યો છે. તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો ફેરફાર જોવા મળતો નથી.

3. રિવર્સ રેપો રેટ

"**વેપારી બેંકો** RBI નેટૂંકા ગાળાનું ધિરાણ જે વ્યાજના દરે આપે છે તેને રિવર્સ રેપો રેટ કહેવામાં આવે છે."

❖ **કોષ્ટક દ્વારા રજૂઆત**

DATE	REVERSEREPO RATE
01 – 01 - 2021	3.35
05 – 02 - 2021	3.35
05 – 03 - 2021	3.35
02 – 04 - 2021	3.35
04 – 05 - 2021	3.35
04 – 06 - 2021	3.35

સ્ત્રોત: www.rbi.org.com

❖ **કોષ્ટકની સમજૂતી**

➢ ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં જાન્યુઆરી 2021થી જૂન 2021 સુધીના રિવર્સ રેપો રેટની આંકડાકીય માહિતી આપવામાં આવેલ છે.

➢ જાન્યુઆરી 2021માં રિવર્સ રેપો રેટ 3.35% હતો, તે હાલમાં (જૂન 2021માં) 3.35% યથાવત છે.

➢ ઉપરોક્ત માહિતી ઉપરથી એમ કહી શકાય કે જાન્યુઆરી 2021થી જૂન 2021 સુધીમાં રિવર્સ રેપો રેટ સ્થિર રહેવા પામ્યો છે.

➢ એટલે કે છેલ્લા છ મહિનાથી રિવર્સ રેપો રેટ સ્થિર રહેવા પામ્યો છે. તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો ફેરફાર જોવા મળતો નથી.

4. કેશ રિઝર્વ રેશિયો

"RBIની 1934**ની ધારા મુજબ દરેક વેપારી બેંકોએ પોતાની થાપણોના અમુક ટકા જેટલી રકમ** RBI **પાસે રોકડ અનામત તરીકેરાખવાની હોય છે.**"

શરૂઆતના વર્ષોમાં આ પ્રમાણ

ચાલુ ખાતાની થાપણો **5 %**

લાંબાગાળાની થાપણો **2 %**

1962પછી કુલ થાપણોના**3 % થી** 15 %વચ્ચે CRR રાખવામાં આવે છે. RBI જરૂરિયાતમુજબ CRR બદલે છે.

❖ **કોષ્ટક દ્વારા રજૂઆત**

DATE	CASHRESERVE RATIO
01 – 01 - 2021	3.00
05 – 02 - 2021	3.00
05 – 03 - 2021	3.00
02 – 04 - 2021	3.50
28 – 05 - 2021	4.00
04 – 06 - 2021	4.00

સ્રોત: www.rbi.org.com

❖ **કોષ્ટકની સમજૂતી**

- ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં જાન્યુઆરી 2021થી જૂન 2021 સુધીનાકેશ રિઝર્વ રેશિયોની આંકડાકીય માહિતી આપવામાં આવેલ છે.
- જાન્યુઆરી 2021માંકેશ રિઝર્વ રેશિયો 3.00% હતો તે એપ્રિલ 2021માં વધીને 3.50% થયો હતો.
- કેશ રિઝર્વ રેશિયો મે 2021માં વધીને 4.00% થયો છે.
- હાલમાં કેશ રિઝર્વ રેશિયો (જૂન 2021માં) 4.00% છે.
- ઉપરોક્ત માહિતી ઉપરથી એમ કહી શકાય કે જાન્યુઆરી 2021થી માર્ચ 2021 સુધી કેશ રિઝર્વ રેશિયો 3.00% સાથે સ્થિર જોવા મળે છે. ત્યારબાદ એપ્રિલ 2021માં વધીને 3.50% થાય છે અને મે 2021માં ફરી વધીને 4.00% થાય છે અને હાલમાં કેશ રિઝર્વ રેશિયો (જૂન 2021માં) 4.00% સાથે સ્થિર જોવા મળે છે.

5. **સ્ટેચ્યુટરી લિક્વિડીટી રેશિયો**

'**બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ**'મુજબદરેક વેપારી બેન્કે પોતાની કુલ થાપણોના અમુક ટકા જેટલું મૂલ્યન કદ(રોકડ), સોનુ, સરકારી જામીનગીરીઓ વગેરે સ્વરૂપે રાખવું જરૂરી છે જેને કાયદા માન્ય પ્રવાહીતાનું પ્રમાણ કહેવામાં આવેછે.

❖ **કોષ્ટક દ્વારા રજૂઆત**

DATE	STATUTORY LIQUIDITY RATIO
01 – 01 - 2021	18.00
05 – 02 - 2021	18.00
05 – 03 - 2021	18.00
02 – 04 - 2021	18.00
04 – 05 - 2021	18.00
04 – 06 - 2021	18.00

સ્ત્રોત: www.rbi.org.com

❖ **કોષ્ટકની સમજૂતી**

➢ ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં જાન્યુઆરી 2021થી જૂન 2021 સુધીના સ્ટેચ્યુટરી લિક્વિડીટી રેશિયોની આંકડાકીય માહિતી આપવામાં આવેલ છે.

➢ જાન્યુઆરી 2021માં સ્ટેચ્યુટરી લિક્વિડીટી રેશિયો 18.00% હતો, હાલમાં સ્ટેચ્યુટરી લિક્વિડીટી રેશિયો (જૂન 2021માં) 18.00% યથાવત છે.

➢ ઉપરોક્ત માહિતી ઉપરથી એમ કહી શકાય કે જાન્યુઆરી 2021થી જૂન 2021 સુધી સ્ટેચ્યુટરી લિક્વિડીટી રેશિયોમાં સ્થિર જોવા મળે છે.

➢ એટલે કે છેલ્લા છ મહીનાથી સ્ટેચ્યુટરી લિક્વિડીટી રેશિયો સ્થિર રહેવા પામ્યો છે. તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો ફેરફાર જોવા મળતો નથી.

6. માર્જિનલ સ્ટેન્ડિંગ ફેસિલિટીરેટ

નાણાંની કટોકટીના (અછતના) સમયે વેપારી બેંકો RBI પાસે સરકારી જમીનગીરોઓ મૂકીને નિર્ધારિત દરે ધિરાણ લે છે તેને માર્જિનલ સ્ટેન્ડિંગ ફેસિલિટી રેટ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

- આ દર રેપો રેટ કરતાં વધુ હોય છે.

- **2016**માં આ દર**7**ટકાનો હતો.

❖ **કોષ્ટક દ્વારા રજૂઆત**

DATE	MARGINALSTANDING FACILITY RATE
01 – 01 - 2021	4.25
05 – 02 - 2021	4.25
05 – 03 - 2021	4.25
02 – 04 - 2021	4.25
04 – 05 - 2021	4.25
04 – 06 - 2021	4.25

સ્ત્રોત: www.rbi.org.com

❖ **કોષ્ટકની સમજૂતી**

- ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં જાન્યુઆરી 2021થી જૂન 2021 સુધીના માર્જિનલ સ્ટેન્ડિંગ ફેસિલિટીરેટની આંકડાકીય માહિતી આપવામાં આવેલ છે.
- જાન્યુઆરી 2021માં માર્જિનલ સ્ટેન્ડિંગ ફેસિલિટી રેટ 4.25% હતો તે હાલમાં (જૂન 2021માં) 4.25 યથાવત છે.
- ઉપરોક્ત માહિતી ઉપરથી એમ કહી શકાય કે માર્જિનલ સ્ટેન્ડિંગ ફેસિલિટી રેટ જાન્યુઆરી 2021થી જૂન 2021 સુધી સ્થિર જોવા મળે છે.
- એટલે કે છેલ્લા છ મહીનાથી માર્જિનલ સ્ટેન્ડિંગ ફેસિલિટી રેટ સ્થિર રહેવા પામ્યો છે.

7. ખુલ્લા બજારની નીતિ

અર્થતંત્રમાં નાણાંનો પુરવઠો વધારવા કે ઘટાડવા RBI ખુલ્લા બજારમાં સરકારી જામીનગીરીઓનું ખરીદ-વેચાણ કરે છે.

1. **સ્ટરિલાઈ ઝેશન'ની નીતિ**

"RBI હૂંડિયામણના વધતા કે ઘટતા પ્રમાણના આંચકાઓથી અર્થતંત્રને મુક્ત કરવા માટે સ્ટરિલાઈ ઝેશન'ની નીતિ અપનાવે છે."

(B) ગુણાત્મક સાધનો

1. સલામતીની બાંહેધરી

બેંકો ધિરાણ લેનાર દરેક વ્યક્તિ પાસે તેમની કોઇ મિલકત જેવી કે **ઘરેણાં**, **કાર**, **ઘર**, **જમીન** વગેરે સલામતીની બાહેધરી પેટે લખાવે છે.

જો કોઇ ગ્રાહક બેંકની શરતો મુજબ ધિરાણની રકમ પાછી ન ચૂકવે તો બેંક આવી સલામતી પેટે રાખેલ વસ્તુ જપ્ત કરે છે.

2. **માર્જિનની જરૂરિયાત**

સલામતીની બાંહેધરી પેટેબતાવેલ મિલકતના અમુકટકા જ અથવા માંગેલીલોનના અમુકટકા જ જેટલી રકમનું ધિરાણએકમને /વ્યક્તિનેમળીશકે છે આવી ટકાવારીનેધિરાણનુ માર્જિનકહેવામાં આવે છે.

4. ધિરાણની ટોચ મર્યાદા

કોઈ પણ એક વ્યક્તિ કે એકમ માટે ધિરાણની ટોચ મર્યાદા RBI નક્કી કરે છે.

5. ભેદભાવયુક્ત વ્યાજના દર

અલગ-અલગ પ્રકારના ધીરાણ માટે અલગ-અલગ વ્યાજના દર રાખવાની પદ્ધતિ RBI સૂચવે છે જેને ભેદભાવયુક્ત વ્યાજના દરનીનીતિ કહેવામાં આવે છે.

❖ **તારણો**

1. જાન્યુઆરી 2021થી જૂન 2021 સુધીમાં (છેલ્લા છ મહિનામાં) RBIના વિવિધ રેટ જેવા કે Bank Rate, Repo Rate, Reverse Repo Rate, Marginal Standing Facility Rate, Statutory Liquidity Ratioમાં સ્થિરતા જોવા મળે છે. પરંતુ Cash Reserve Ratio વધવા પામ્યો છે.
2. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની નાણાંકીય નીતિના Rate જાન્યુઆરી 2021થી મે 2021 સુધીમાં" constant (સ્થિર)" જોવા મળી રહ્યા છે.
3. જાન્યુઆરી 2021થી જૂન 2021 સુધી બેંકના વિવિધ રેટ સ્થિર રહેવા પામ્યા છે. (પરંતુ કેશ રિઝર્વ રેશિયોમાં વધારો થવા પામ્યો છે.)
4. મંદીનાસમયમાંરિઝર્વબેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા દ્વારા બેંકના વિવિધ રેટમાં ઘટાડો કરવામાં આવે છે.

❖ **ઉપસંહાર**

ઉપરોક્તસંશોધન પેપરમાં આપણે નાણાંકીય નીતિનો અર્થ તેમજ નાણાંકીય નીતિના સાધનોની વિગતવાર ચર્ચા કરી. તેમાં રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની નાણાંકીય નીતિનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે. આ અભ્યાસમાં રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની નાણાંકીય નીતિના Rate જાન્યુઆરી 2021થી જૂન 2021 સુધીના (છેલ્લા છ મહિનાના) સમયગાળાને ધ્યાનમાં લેવામાં આવેલ છે. આ અભ્યાસમાં ખાસ કરીને રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની નાણાંકીય નીતિના પરિમાણાત્મક સાધનો પર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવેલ છે. ઉપરોક્ત ચર્ચા પરથી એમ કહી શકાય કે અર્થતંત્રમાં મંદી કે ફુગાવાને અંકુશમાં લાવવા માટે RBI દ્વારા નાણાંકીય નીતિમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવામાં આવે છે.

❖ **સંદર્ભસૂચિ (Reference)**

➢ **Research Papar**

Ingal, P. K. (2012), A Study of Impact of RBI Policy Rates on Inflation, IJRIM, Vol.2 (2), February, 2012, PP. 978 – 987

➢ **Books**

1. Patel, S.G.(1993), Adhunik Banking, University Grantha Nirman Bourd, Gujrat Rajya, Ahemadabad
2. Joshi, M.V. et al., Bharatiya Arthik Niti, Creative Prakashan ,Veraval
3. Vajani, D.R. (2011-12), Nanu Ane Nanakiya Vyavastha, Saurastra University, Rajkot
4. PATEL, R. S. (2017), Method of Research, Jay, Publication, Ahemadabad, ISBN: 978-81-926052-9-6
5. Desai,H.G. and Desai, K. G. (2010), Research Methods and Techniques, University Grantha Nirman Bourd, Gujrat Rajya, Ahemadabad
6. Desai, A. N. (1997), Research Methods In Social Science, University Grantha Nirman Bourd, Gujrat Rajya, Ahemadabad
7. Dantani, K. K. And Diwan, R. K. (2019), Shikshan Ane Abhiyogyata, Akshar Publication, Ahemadabad,ISBN:978-81-927312-4-7
8. Mandaviya,J.M. et Al., (2013), Introduction to Social Research, C. Jamanadas Company, Ahemadabad, ISBN:978-93-82027-84-3
9. Bhat, K. et al., (2020), Std 12 Arthshastra, Gujrat Rajya shala Pathyapustak Mandal, Gandhinagar

➢ **Dissertation**

1. Gajera, J. K. (2010), An Evaluation of Monetary policy of R.B.I. In The Post Reforms Era, Saurastra University, Rajkot

➢ **Thiesies**

1. Pal, A. (1968), Monetary Policy of The Reserve Bank of India In The Context of Planned Economic Development of The Country, Calcutta University, Culcutta
2. Maurya, S.D. (1969), Credit Control Policy of Reserve Bank of India, Kanpur University, Kanpur
3. Ambiga Devi, P. (1991), Monetary Policy In A Planned Economy (With Special Reference To India), Bharathiar University, Coimbatore
4. Singh, S. K. (2002), Reserve Bank of India Ke Maudreek Neeti Ki Bharat Ke Audhyogik Vitt Me Bhumika, Mahatma Gandhi Kashi Vidhyapith, Varanashi
5. Qayed, S.H. (2004), Role of Central Bank In Monetary Management of A Country With Special Reference To Reserve Bank of India, Aligarh Muslim University, Aligarh
6. Garg, K. (2005), Bhartiya Reserve Bank Ki Maudrik Niti Ki Uddeshyaparakta ka Adhyyan, Chou.CharanShingh Vishvavidhyalaya, Merath
7. Haque, A. (2007), Effects of Monetary Policy on Economic Growth In India Since 1991, Aligarh Muslim University, Aligarh
8. Bindra, J. K. (2013), A Critical Study of Financial Inclusion Policy of Reserve Bank of India And Its Practice By Indian Banks (With Special Reference To Rural And Semi-Urban Areas), C. S. J. M. University, Kanpur

➢ **Websites**

1. www.rbi.org.in
2. www.timesofindia.com
3. www.moneycontrol.com

4. www.tax-india.in
5. www.paisabazaar.com
6. www.data.oecd.org
7. www.bankbazaar.com
8. www.shodhganga.inflibnet.ac.in

5

ગુજરાતી ભાષાની જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ પુરસ્કૃત કૃતિઓની સમીક્ષા

ભીખાભાઈ જી. સોલંકી
પી.એચ.ડી. રિસર્ચ સ્કોલર
ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા યુનિવર્સિટી જૂનાગઢ
માર્ગદર્શક: ડો. રમેશચંદ્ર સાગઠિયા

જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ:-

ભારતીય જ્ઞાનપીઠ એક સંશોધન અને સાંસ્કૃતિક સંસ્થા છે. જેની સ્થાપના ૧૯૪૪ માં સાહુ જૈન પરિવારના ઉદ્યોગપતિ સાહુ શાંતિપ્રસાદ જૈન દ્વારા સ્થાપવામાં આવી હતી. તેમણે શ્રેષ્ઠપુસ્તકની પસંદગી માટે "રાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા અને આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણની આદેશ આપતી" યોજના શરૂ કરવા ૧૯૬૧માં કલ્પના કરી હતી. ભારતીય જ્ઞાનપીઠના સ્થાપકને પ્રમુખે કેટલાક સાહિત્યિક નિષ્ણાંતોને આ યોજનાના વિવિધ પાસાઓ પર ચર્ચા કરવામાં આમંત્રણ આપ્યું હતું. તેમાં કાકા કાલેલકર, હરિવંશરાય બચ્ચન, રામધારીસિંહ દિનકરજી, જૈનેન્દ્રકુમાર, જગદીશચંદ્ર માથુંર, પ્રભાકર માચવે, અક્ષયકુમાર જૈન અને લક્ષ્મીચંદ જૈનએ પ્રારંભિક મુસદ્દો તે સમયના રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્ર પ્રસાદ સમક્ષ રજૂ કર્યો હતો. આ યોજનાનો અમલ, તે પ્રકારના વિચારની ચર્ચા અખિલ ભારત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ભારતીય ભાષા પરિષદના 1962ના વાર્ષિક સત્રમાં ચર્ચા થઈ હતી.

બીજી એપ્રિલ ૧૯૬૨ના રોજ ધરમવીર ભારતીય દ્વારા યોજાયેલા બે સત્રો માટે વિવિધ ભારતીય ભાષાઓના ૩૦૦ જેટલા લેખકોને દિલ્હી બોલાવવામાં આવ્યા હતા. જેમાં આ યોજનાના મુસદાને અંતિમ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ રાષ્ટ્રપતિ ડો.રાજેન્દ્ર પ્રસાદ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રથમ એવોર્ડ પસંદગી સમિતિની બેઠક ૧૬ માર્ચ ૧૯૬૩ના રોજ નક્કી કરવામાં આવી હતી. તે બેઠકના પ્રમુખ તરીકે ડો.રાજેન્દ્ર પ્રસાદની નિમણૂંક કરવામાં આવી હતી. પરંતુ ૨૮ ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૩ના રોજ ડો.રાજેન્દ્ર પ્રસાદનું અવસાન થયું હતું. પછીથી કાકા કાલેલકરની અધ્યક્ષતામાં બેઠક થઈ અને સર્વાનુમતે સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે કામ કર્યું હતું. પ્રથમ પસંદગીની સમિતિમાં કાકા કાલેલકર, નિહારંજન, કરણસિંહ, આર.આર. દિવાકર હતા. પ્રથમ એવોર્ડ માટે ૧૯૨૧ થી ૧૯૫૧ વચ્ચે પ્રકાશિત થયેલી કૃતિઓને ધ્યાનમાં લેવામાં આવી હતી. જેમાં નવ ભાષાની સમિતિઓની રચના કરવામાં આવી હતી. તેમાં હિન્દી અથવા અંગ્રેજીમાં ભાષાંતરોની સાથે સમિતિને નામ સોંપવામાં આવ્યા હતા. છેલ્લે ચાર લેખકો હતા. (૧) કાઝી નઝરૂલ ઈસ્લામ(બંગાળી (૨) ડી.વી.ગુંદપ્પા (કન્નડ) (૩) વિશ્વનાથ સત્યનારાયણ (તેલુગુ) અને (૪) જી.સંકારા કુરૂપ (મલયાલમ) હતા.

જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ એ ભારતનો એક સાહિત્યિક પુરસ્કાર છે. કોઈપણ ભારતીય નાગરિક જે ભારતની માન્ય ભાષામાં સાહિત્ય સર્જે છે તે આ પુરસ્કાર મેળવી શકે છે. આ પુરસ્કાર ભારતીય જ્ઞાનપીઠ દ્વારા આપવામાં આવે છે. આ પુરસ્કારનું નામ સંસ્કૃત શબ્દ "જ્ઞાન" અને "પીઠ" પરથી આપવામાં આવ્યું છે. આ પુરસ્કાર માં ૧૧ લાખનો ચેક અને સરસ્વતી દેવીની કાંસ્ય પ્રતિમાં અને પ્રશસ્તિપત્ર આપવામાં આવે છે. આ પુરસ્કાર માટે દર ત્રણ વર્ષે દરેક ભાષાઓ માટે સલાહકાર સમિતિની રચના કરવામાં આવે છે. દરેક સમિતિમાં ત્રણ સાહિત્યિક વિવેચકો અને તેમની સંબંધિત ભાષાઓના વિદ્વાનો હોય છે. આ સમિતિ દ્વારા આવેલ તમામ નામાંકનોની ચકાસણી કરવામાં આવે છે. અને તેની ભલામણો અને જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ પસંદગી બોર્ડને સુપરત કરવામાં આવે છે. દરેક સભ્યો ત્રણ વર્ષ માટે સમિતિનો સભ્ય બની રહે છે. આ સમિતિ સાતથી અગિયાર સભ્યોની બનેલી હોય છે. તમામ ભાષા સલાહકાર સમિતિઓની ભલામણોનું મૂલ્યાંકન હિન્દી અથવા અંગ્રેજીમાં સૂચિત લેખકોના પસંદ કરેલા લખાણોના સંપૂર્ણ અથવા આંશિક અનુવાદના આધારે બોર્ડ દ્વારા કરવામાં આવે છે. ચોક્કસ વર્ષ માટેના પ્રાપ્તકર્તાની પસંદગી, પસંદગી બોર્ડ દ્વારા કરવામાં આવે છે. જેની પસંદગીમાં પસંદગીનો અંતિમ અધિકાર છે.

ગુજરાતી ભાષામાં જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ વિજેતાઓ

આમ, ગુજરાતી સાહિત્યમાં નીચેના સાહિત્યસર્જકોને જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા છે.

ક્રમ	સર્જક્નુ નામ	કૃતિ	કૃતિનો પ્રકાર	વર્ષ
૧	ઉમાશંકર જોષી	નિશીથ	કાવ્ય સંગ્રહ	૧૯૬૭
૨	પન્નાલાલ પટેલ	માનવીની ભવાઈ	નવલ કથા	૧૯૮૫
૩	રાજેન્દ્ર શાહ	ધ્વનિ	કાવ્ય સંગ્રહ	૨૦૦૧
૪	રઘુવીર ચૌધરી	અમૃતા	નવલ કથા	૨૦૧૫

❖ **'માનવીની ભવાઈ': પન્નાલાલ પટેલ**

ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં પન્નાલાલ પટેલનું નામ અગ્રેસર છે. 'માનવીની ભવાઈ' તેમની યશોદાથી નવલકથા છે. આ નવલકથા ઈ.સ.1947 માં પ્રગટ થઈ હતી. આ નવલકથાને ભારતીય સાહિત્યનો સર્વોચ્ચ ગણાતો જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર ઈ.સ. ૧૯૮૫માં પ્રાપ્ત થયો છે.

"માનવીની ભવાઈ" નવલકથા 38 પ્રકરણમાં 382 જેટલા પૃષ્ઠોમાં પથરાયેલી છે. આ નવલકથા ઉત્તર ગુજરાતના ગામડાની વાત છે. છપ્પનિયા કાળની કથા છે. કાળપ્રધાન નવલકથા તરીકે ઓળખાતી આ કથાના પાત્રો, પરિવેશ, ભાષા, સમગ્ર કથાનક અને જીવંત બનાવે છે. નવલકથાનું કથાવસ્તુ આપણી સમક્ષ

ક્રમશ: ઉજાગર થતું હોય તેમ નવલકથાકારે કથાવસ્તુને માવજત કરી, દરેક ઘટકતત્વો વચ્ચે સંકલન કરી સંપૂર્ણ કૃતિ આપવાનું સર્જનાત્મક પ્રયાસ કરે છે.

'માનવીની ભવાઈ' ગુજરાતી સાહિત્યની એક ઉત્કૃષ્ટ જાનપદી નવલકથા છે. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ આ નવલકથાને કાળપ્રધાન નવલકથા કહી છે. ગ્રામીણ સમાજનું વાસ્તવદર્શન આ નવલકથામાં થાય છે. આડત્રીશ જેટલા પ્રકરણોમાં આ નવલકથાનું વિષયવસ્તુ વ્યક્ત થાય છે. નવલકથાનો મુખ્ય નાયક છે કાળુ. કાળુના પિતાનું નામ વાલાભાઇ અને માતાનું નામ રૂપા છે.

ગામમાં પાંચમાં પૂછતા આબરૂદાર વાલા ડોસા અને રૂપા ડોશીને શેર માટીની ખોટ હતી, તેમની ઈશ્વરે પ્રાર્થના સાંભળી અને પુત્ર પ્રાપ્તિ થઈ. પણ ગામના મુખીની ઘરવાળી એટલે કે માલી ડોશીને વાલા પટેલના ઘરે આવેલો સુખનો અવસર જરવાતો નથી. કાળુના માબાપ સાથે જન્મો જનમના વેર હોય તેવું વર્તન માલી ડોશી અત્યંત સહજ રીતે આચરતી રહે છે. અગાઉ વાલા ડોસાના ઘરે છ-છ સંતાનોનો જન્મ થયો હતો, પણ તમામના અવસાન થઈ ચૂક્યા છે. વાલા ડોસાની પત્નિ રુપા તથા ગામના લોકો મનમાં એવી છાપ છે કે પરમા મુખીની વહુ માલીએ જ મંતર જંતર કરી દરેક સંતાનોને મારી નખાવ્યાં છે.

ભવિષ્યવાણીમાં દીકરો જનમશે તે પ્રતાપી અને કુળવાન થશે, જે પરમા ડોસાની વહુ માલીથી જીરવાતું નથી. દીકરાનું નામ "કાળું" પાડવામાં આવે છે. માલી ડોશી ઝેરીલી કડવાથી તેને કાળમુખો કહે છે. બ્રાહ્મણે કાળુ વિશે એમ પણ કહ્યું હતું કે તે બે વાર પરણશે. પરમો મુખી અને માલી ડોશીને ત્રણ દીકરા છે. રણછોડ, નાથો અને નાનિયો એમ ત્રણ દીકરાની મા, માલીને વાલા ડોસાના એક દિકરાની અદેખાય છે. કાળુના બાપા વાલા ડોસાતો કાળુ ચાર વર્ષનો હતો ત્યારે જ મૃત્યુ પામ્યા છે. કાળુની સગાઈ ગામમાં જ રાજુની સાથે થાય છે. માલિથી આ સગાઈ જીરવી શકાતી નથી. બાળવયે સગાઈ થાય છે. બાળપણ તો ગામ, ફળિયું અને ખેતરમાં સાથે જ વિતેલું. યુવાનીમાં પ્રવેશ્યા કે જૂની સગાઈની સ્મૃતિ પરસ્પર સ્નેહનું કારણ બને છે. રાજુનું સગપણ એક બીજગર સાથે કરવામાં આવે છે. નબળા ધણીને પરણીને પણ રાજુ પોતાનો સંસાર વફાદારીથી નિભાવે છે. રાજુના જેઠની દીકરી ભલી સાથે કાળુના લગ્ન ગોઠવાય છે. ભલી કાળુથી મોટી છે. પોતાના એક સમયના મંગેતર એવા કાળુની રાજુ કાકી સાસુ બને છે. કાળુંએ તથા રાજુને હૃદયમાં એકબીજા માટે અપાર સ્નેહ છે. પણ સંબંધની ભાત બદલાઈ ગઈ છે. દુનિયાની નજરમાં હવે રાજુ કાકી સાસુ છે. અને કાળું ભત્રીજા જમાઈ. કાળુની મા બદલાઈ ગઈ છે. કાળુની મા રૂપાના છેલ્લા શ્વાસ ચાલતા હોય છે એ દિવસોમાં તેમની અનુભવી આંખોને એવી ખબર પડી જાય છે કે કાળુને ભલી ગમતી નથી તેથી તેઓ કાળું પાસે એવી પ્રતિજ્ઞા લેવરાવે છે, કે એક બૈરાં ઉપર બીજું બૈરૂં કરે નહીં. કાળું હૈયું રાજુ માટે ખેંચાણ અનુભવે

છે. પત્ની ભલી સાથે કાળુને ગોઠતું નથી. રાજુ ને મળવાનો પ્રયત્ન ઘટાડવો અને ભલીમાં જ જીવ પરોવવાનો કાળુ સંકલ્પ કરે છે.

કથાનો અડધો ભાગ કાળુની વ્યથાકથાનો છે. માલીનો કંકાસ, કાળું-રાજુની સગાઈ, વાલા ડોસા-રૂપા ડોશીની સમજણ અને સગપણ છુટા થવાની ખટપટીનું ગ્રામીણ ચિત્ર, ખેડૂત જીવનનો આનંદ અને સંઘર્ષમાં વિસ્તરથી કથાનો ઉત્તરાર્ધ કાળ ની કથા છે. દુષ્કાળની કથા છે. વરસાદની રાહ જોઇને થાકેલા ખેડૂતોની વ્યથાને વાચા મળી છે. દુષ્કાળનું ભયાવહ ચિત્રણ અહીં રજૂ થયું છે. અનાજ, પાણી, ચારા વગર તરફડતા પ્રાણીઓ અને મનુષ્યનો કારમો જીવન સંઘર્ષ અહીં વર્ણવાયો છે. ગામડામાં રાત્રિના અંધકાર અનાજ માટે ધસી આવતા ધાડપાડુઓના બિહામણાં દ્રશ્ય અહીં આલેખાયાં છે. ભીલ સ્ત્રી પોતાની ભૂખ ભાંગવા દૂર ટેકરી ઉપર ઉપર પોતાના નવજાત બાળકોને ખાઈ રહી હોય એવું દ્રશ્ય કાળુ જેવા ભડભાદરને કંપારી છુપાવી દે છે. ઉઘાડી તલવારથી પશુઓનું રક્ષણ કરવા ગયેલો કાળુ ઢોરના મડડાને ચુંથી રહેલી ભૂખી ભૂતાવળ જેવી ભીલોની ટોળીઓને તેમનું ઢોર ભક્ષણ કરવાનું કામ ઝડપથી પતે તે માટે પોતાની તલવાર આપે છે. ભૂખના કપરા દિવસોમાં અનાજ લેવા શેઠને ઘરે ગયેલી રાજુની છેડતી શેઠ કરે છે. રાજુ આ અપમાન સહન કરતી નથી. પોતાનો મિજાજ કાળુ પાસે પ્રગટ કરે છે. રાજુ પોતાના ધણી ધાળજીને પણ ભૂખથી બચવવા યથાસંભવ પ્રયાસ કરે છે. દુષ્કાળના કપરા દિવસોમાં પતિની ચાકરી, રખેવાળી કરવાની સાથે-સાથે રાજુ કાળુને જણાવે છે કે આપણે સાથે જીવી ન શક્યા તો કાંઈ નહિ, પણ સાથે મરી શકીશું. સરકારી અનાજના ગાડા રોકવાના પ્રયાસમાં બંદૂકની ગોળીથી ઘાયલ થયેલો કાળુ, પોતાની પત્ની ભલી, રાજુ તથા ગામનાં છોકરાને લઈ ગામ છોડી હિજરત કરી ડેગડિયા ગામ જાય છે. માલીએ આખી જિંદગી કાળુંનાં જીવતરને રોળી નાખવાનું કામ કર્યું હતું. આખરે માલીના જીવનની અંત ઘડી સુધારવા કાળું મદદે આવે છે.ધાડપાડુઓ દ્વારા નિવસ્ત્ર થયેલી માલીને પોતાનું ધોતિયુ ઓઢાડે છે. પોતાનો પરિવાર તથા કાળુના જીવનને અશાંતિની આગમાં સળગાવનાર માલી આખરે મૃત્યુ પામે છે.

કાળુના ગામમાંથી હિજરત કરીને ડેગડીયા આવેલામાં નાનાનું કુટુંબ પણ છે. માલી ડોસાનો દીકરો નાનિયો દુષ્કાળમાં જીવ બચાવવા માણસ કોઈ પણ હદે જાય છે. કાળુની પત્ની ભલી પણ પેટની ભૂખ ઠારવા શરીર વેચવા સુધીનું પગલું ભરે છે. કસોટી કરે તેવી આખરી સ્થિતિમાં પણ રાજુ અને કાળુ પોતાનું સત્ય જાળવી રાખે છે, સ્વમાનભેર જીવે છે. સુંદરજી શેઠે દુષ્કાળમાં રાહત આપવા સદાવ્રત ચાલુ કર્યું છે. સદાવ્રતનું અનાજ મેળવવા લોકો હારબંધ ઉભા છે, પણ કાળુને બહુ વસમું લાગે છે. પોતે જાત મહેનતે વાવેલી ડાંગરના ઢગલાને ભીખમાં માંગવાનું તેને ગોઠતું નથી. સુંદરજી શેઠ તેને સમજાવે છે. આખરે વાળી જવાના બદલામાં અનાજ સ્વીકારવાની શરતે કાળું અનાજ લે છે. ખોબો અનાજ ખોળામાં લઇ ને જ્યાં

નિવાસ કર્યો છે, તે ઠેકાણે પહોંચતો કાળુ રાજુને સંબોધીને કહે છે. ભૂખથીયે ભૂંડી ભીખ છે, ભૂખ તો શરીર ગાળી નાખે છે, જ્યારે આ ભીખ તો માણસને ગાળી નાખે છે.આવી કઠોર પરિસ્થિતિમાં હવે મૃત્યુ નજર સામે દેખાય છે. દુષ્કાળ જીરવી ના શકલો રાજુનો વર ધોળજી તો ક્યારનો મરી ચૂક્યો છે. વિધવા રાજુ અને કાળુ ડેગડિયામાં જીવન માટેનો સંઘર્ષ કરી રહ્યા છે. જ્ઞાતિ, સમાજ, વિરોધીઓ કે કપટ-લીલા આચરનારા પરિચિતો પૈકી સઘળાં વેરવિખેર છે. કાળુ અને રાજુ શરીરથી તૂટી ચૂક્યા છે. પણ એક-મેકની હયાતી અને સાનિધ્યના સથવારે ધબકી રહ્યા છે. કાળુ રાજુ ડુંગરની તળેટીમાં ફસડાઈ પડયાની સ્થિતિમાં એક-મેકના સથવારે મહામૂલા મૃત્યુની તૈયારી સાથે પડ્યાં છે. કાળુને પાણીની જરૂર છે, પણ પાણી મળતું નથી. રાજુના ખોળામાં સહેજ ઊંચા થયેલા કાળુંના કોઠાને ઠંડો પાડવા રાજુ કાળુના મોઢામાં પોતાનું સ્તન મૂકે છે, અને કાળુની આંખોમાં ચેતન સળવળે છે એટલામાં અમી છાંટણા શરૂ થયાં. ધોધમાર વરસાદ વરસે છે. રાજુને પાકી ખાતરી હતી કે હવે યમરાજ આવે તો પણ આ મરદને મિટાવી નહીં શકે.

આમ વરસાદનું આગમન થાય છે. જાણે કુદરત કાળુ રાજુના સ્નેહમિલનનો વર્ષા દ્વારા અભિષેક કરે છે. તૃપ્ત ધરતીને ધમરોડતો વરસાદ આવે છે, ને કાળુ રાજુના જીવતરમાં ઉલ્લાસની સંભાવનાઓ સાથે "માનવીની ભવાઈ" નવલકથાનું સમાપત થાય છે.

"માનવીની ભવાઈ" નવલકથામાં કૃષિપ્રધાન ગામડું છે. વહેમ, અંધશ્રધ્ધા, અજ્ઞાન અને ગરીબીમાં જીવનનો બોજ ઉપાડતા વહેતા, સબડાતા એવા અનેક દ્રશ્યોમાં જનપદ નવલકથાનું આલેખન થયું છે. ગામમાં આવતી આપદાઓ, તહેવારો, રિવાજો, ખેતીને લગતી પ્રવૃત્તિઓ અને લગ્ન જેવા પ્રસંગો, મેળાઓના ઉલ્લાસોમાં વિલસતું યૌવન અને જનજીવન તેની વાસ્તવલક્ષી ભૂમિકાએ કલાત્મક આલેખન પામ્યું છે. દુષ્કાળ આ નવલકથાનો અગત્યનો અંશ છે. લોકબોલીનો વિનિયોગ જનપદનું આંતરસત્વ રજૂ કરે છે. એ જ રીતે હુડા અને ગીતોનો વિનિયોગ પણ નવલકથાની આંતર સમૃદ્ધિમાં વધારો કરે છે. આ નવલકથા માત્ર એક માનવીની કથા ન રહેતા સમગ્ર સમાજની કથા બની રહે છે. મિલકત રૂપી ભવાઈનો ભાર ઓછો છે. અને જીવનની ઉજવણીના ભવાઈના પ્રસંગો પારાવાર છે. અનેક વિધ દૃષ્ટિકોણથી માનવીની આ વાત કથા સ્વરૂપે, તળજીવનના સંવેદનો સંઘર્ષને વ્યક્ત કરતી વ્યથા કથાની આ "ભવાઈ" છે.

❖ **"અમૃતા": રઘુવીર ચૌધરી**

શ્રી રઘુવીર ચૌધરીની "અમૃતા" નવલકથા ઈ.સ.૧૯૬૬માં પ્રગટ થઈ છે. આ એક આધુનિક નવલકથા છે. આ નવલકથાને ભારતીય સાહિત્યનો સર્વોચ્ચ ગણાતો જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર ઈ.સ.૨૦૧૫ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ નવલકથામાં અમૃતા, ઉદયન અનિકેત એમ ત્રણ પાત્રો છે ત્રણેય પાત્રો જુદા જુદા જીવન અભિગમ ધરાવે છે. ત્રણેય પાત્રો વચ્ચે રચાતા સંબંધોનું ત્રિકોણ સ્વરૂપ જેમા એક સ્ત્રીની પ્રીતિનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા ઝંખતા, બે પુરુષો અને બેમાંથી કોની વરણી કરવી તે સ્ત્રીની સમસ્યા. આ પ્રશ્નાર્થ વચ્ચે શ્રી રઘુવીરની "અમૃતા" નવલકથાનું કથા વર્તુળ રચાઈ છે. પરંપરાગત પ્રણય ત્રિકોણની કથા જેવી લાગતી આ નવલકથામાં કથા તત્વને આધાર બનાવી કશુંક જીવન દર્શન શ્રી રઘુવીર ચૌધરીને નિરપવું છે. અહીંયા નવલકથામાં સુક્ષ્મ ઘટના દ્વારા પાત્રના ચિતમાં ચાલતાં સંકુલ વ્યાપારોનું કલાત્મક નિરુપણ કરે છે. મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ તેમાં ઉમેરાઈ છે. સંવાદો પાત્રના આંતર જગતને ખોલી આપવામાં કાર્યસાધક નીવડે છે. નગર સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ, યંત્ર વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિની અસર વ્યર્થતા, હતાશા વગેરેની વેદના દ્વારા તૂટતી જતી સંસ્કૃતિ અને નવી સભ્યતાનું આલેખન આધુનિક નવલકથામાં કરાવવામાં આવ્યું છે. આ "અમૃતા" નવલકથામાં એકબીજા સાથે સ્નેહ સંબંધે સંકળાયેલા ત્રણ પ્રેમીજનો અનિકેત, ઉદયન અને અમૃતાની કથા છે. પરંતુ તે ખરા અર્થમાં પ્રણયત્રિકોણની જ માત્ર કથા નથી. અમૃતા, ઉદયન અને અનિકેતના પાત્રો દ્વારા બુદ્ધિશીલ માનવીની અસ્તિત્વમુલક સમસ્યાને ભારતીય દર્શનની ભૂમિકાએ રૂપાચિત કરવાનો એમાં પ્રયત્ન છે.

આ "અમૃતા" નવલકથામાં એકબીજા સાથે સ્નેહ સંબંધે સંકળાયેલા ત્રણ પ્રેમીજનો અનિકેત, ઉદયન અને અમૃતાની કથા છે. જેના નામ પરથી આ નવલકથા રચાય છે, તે આ અમૃતાની મુખ્ય પસંદગી કરવાની દ્વિધાની છે. શ્રીમંત પિતાની પુત્રી અમૃતા ધનનો ઉપયોગ સંશોધન અધ્યયનના સાધનો મેળવવામાં કરતી હતી. તેને જે પી.એચ.ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત થાય છે. તે પ્રસંગે તેના બે મિત્રો ઉદયન અને અનિકેત તેને અભિનંદન આપવા તેના ઘરે આવે છે, ત્યાંથી કથા શરૂ થાય છે અને અમૃતા રૂપી છોડનું જતન કરી મૌલિક વિચારોના જળપાયા છે. ઉદયને જ અમૃતાને અનિકેત જેવો સંપન્ન અને સંવેદનશીલ મિત્ર મેળવી આપે છે.

ઉદયન ગુજરાતીનો અધ્યાપક છે, અને તે પછી તે પ્રવાસી અને પત્રકાર પણ બને છે. ખબરપત્રી તરીકે જાપાનના પ્રવાસે જાય છે. હિરોશિમાં અણુબોમ્બના ભોગ બનેલા દર્દીઓનાં સંપર્કને કારણે તેને લ્યુકેમિયાનો રોગ લાગુ પડે છે. ઉદયન વર્તમાનમાં જીવવા માંગતો, ઈશ્વરને તે માનતો નહી. પોતાની જાતનું જ તેને અભિમાન હતું. તેનું બાળપણ પ્રકૃતિ વચ્ચે વિતેલું છે. તેને જીવનમાં ખૂબ સંઘર્ષ વેઠયો હતો.

જ્યારે અનિકેત વનસ્પતિશાસ્ત્રનો નિષ્ણાત અધ્યાપક છે. તેને સાહિત્ય અને કથા પ્રત્યે પ્રેમ છે. તેનો અભ્યાસી છે. મુંબઈમાં અમૃતા સાથે પરિચય થયા પછી તે રણને આગળ વધતું અટકાવવાના સંશોધન માટે

તે રાજસ્થાનના રણમાં જાય છે. તેમનું આ સંશોધન ચાલતું રહે છે. અનિકેત ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળને સ્વીકારે છે.

આ તરફ "અમૃતા" અનિકેતને પસંદ કરવો યા તો ઉદયનને, આ બંને વચ્ચેના "પ્રશ્નાર્થ" ચિન્હમાં નવલકથા આગળ વધતી જાય છે. છોડ પરના આ અનિકેત અને ઉદયન બંને ગુલાબના છોડ ઉપરના ફુલ સમાન છે. બે ફૂલમાંથી ક્યુ લેવું. એની મૂંઝવણ અનુભવતી નારી (અમૃતા) છે. તેથી ઉદયન અને અનિકેત એ બે પાત્રોમાંથી કોને પસંદ કરવો તેની મૂંઝવણ અનુભવે છે. માણસ પોતાની જાતને પણ પૂરી પામી શકતો નથી, તો તે બીજાને પરિપૂર્ણ કેવી રીતે ઓળખી શકે ? એટલે ઓળખવા કરતા પામવામાં અને અનુભવ પ્રાપ્ત કરવામાં અમૃતા માને છે. જીવનરૂપી છોડ પર અમૃતાએ બે ફૂલ જોયાં. એક અનિકેતનું અને બીજું ઉદયનનું. અનિકેત મૌન અને સુંદર છે. ઉદયન ઉદાસીન અને નાસ્તિક છે આથી અમૃતા માટે પસંદગીનો પ્રશ્ન છે કોને પસંદ કરવો ? ઉદયન કે અનિકેત આ દ્વિધા નવલકથાના સંઘર્ષનું બીજ બનીને વિકાસ પામે છે. અમૃતાની પસંદગી અનિકેત તરફ વધુને વધુ ઢળતી જાય છે. પરંતુ અંતે ઉદયન જીવલેણ બીમારીના ભોગ બનતા અમૃતા સહાનુભૂતિની ભાવનાથી ઉદયન તરફ ઢળે છે. પરંતુ કોઈ સાથે લગ્ન સંબંધ બાંધતો નથી.

નવલકથામાં ત્રણેય પાત્રો એકબીજાની નજીક છે. તેમાં અમૃતા અને અનિકેતની વચ્ચેના અવકાશમાં ઉદયનની જિંદગી શબ બનીને પડેલી બતાવે છે. નવલકથા ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલી છે. પ્રશ્નાર્થ, પ્રતિભાવ અને નિરૂત્તર. બેમાંથી ક્યા પુરુષ પાત્રની વરણી કરવી તેનો "પ્રશ્નાર્થ" તે આ કથાનું પહેલું વર્તુળ આ બે પુરુષપાત્રોના "પ્રતિભાવ" નિરૂપાનું બીજું વર્તુળ અને કોઈ સ્પષ્ટ 'ઉત્તર ન મળવાથી' કરૂણ ઘટના નિરૂપતૂ ત્રીજુ વર્તુળ. આ રીતે ત્રણ ભાગ બને છે.

એક સ્ત્રી અને બે પુરુષ પાત્રોવાળી આ નવલકથામાં પ્રેમના નિમિત્તે ત્રણનાં વિચારો સ્વાતંત્ર્ય વિચારો છે. તેઓનું વર્તન અને તેમની વાતચીતોનું સુંદર નિરૂપણ રજૂ થયું છે. જેને કારણે નવલકથામાં સામ્પત્ર સમયની કેટલીક બાબતો પણ નિરૂપાઈ છે. તે સમયમાં ખેલાયેલા વિશ્વયુદ્ધો, નિરક્ષરતાનો પ્રશ્ન, ગરીબાઈ વગેરેમાં આ ત્રણે પાત્રો વિશેની સભાનતા નિરૂપાઈ છે. આ ત્રણેય પાત્રો સુશિક્ષિત હોવા ઉપરાંત સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓથી પણ અતિસભાન છે. પોતાના યુગ સંશયની પરિસ્થિતિથીએ અજાણ નથી. માનવીનાં જીવનમાં વ્યાપી પડેલી અંધશ્રદ્ધા, વિસંવાંદીતા તેની કરુણાનાં મૂળમાં રહેલી છે. તેને જીવી બતાવવાનો ઉપક્રમ ઉદયનના પાત્રમાં છે. અહીંયા લેખક સંવાદ અને સાપજ્યનો સંદેશ, કે જે ભારતીય દર્શનનું મૂળ છે. તે પ્રગટ કરવામાં સફળ રહ્યાં છે. અસ્તિત્વવાદી નાયક ઉદયનનો 'હું' આખરે નિવ્યાર્જ પ્રેમમાં વિચલિત થાય છે. ઉદયનના 'હું' નું 'તત' માં રૂપાંતર થાય છે. વિચાર પર સ્નેહનો વિજય અને સભાનતા પર સમજનો વિજય

અમૃતાના પાત્ર દ્વારા બતાવાયો છે. અનિકેતની સમગ્રતાનાં સ્વીકારની વિચારણામાં અંતે ઉદયન ભળી જાય છે. ઉદયન અમૃતા પાસે પોતાનું વસીયતનામું લખાવે છે. અને અંતે વીર મૃત્યુને પામે છે. નવલકથાને અંતે ઉદયનને પ્રતીતિ થાય છે કે સમાજમાં બધા જ પરસ્પર સંકળાયેલા છે. જીવવા માટે એક માણસને અનેક માણસોની જરૂર પડે છે. ઉદયના ચરિત્રનો પ્રભાવ આપણા ચિત્ર પર ખૂબ જ પડે છે. કારણ કે લેખક આ પાત્ર સાથે ખૂબ જ તાદાત્મ સાધ્યું છે.

ગુલાબના રૂપકમાં નિરુપણમાં લેખકની સર્જકતાનો પરિચય થાય છે. નૌકા વિહારના પ્રસંગે ઉદયન હસેલાને કરવતની જેમ ચલાવે છે. અને અનિકેત હસેલાને વલોણાની રીતે ચલાવે છે. આ પ્રકારના આચરણના દર્શન દ્વારા લેખક પાત્રોની પ્રકૃતિ સ્વભાવને સરસ રીતે સૂચવી આપે છે. નવલકથામાં આવતા સમૃદ્ધ, રણ, પંખીઓ વગેરે ઉલ્લેખો પ્રતીક અને રૂપકની ક્ષમતા ધરાવે છે. સંસ્કૃત પ્રચુર ભાષા વાતાવરણ રચવામાં સહાયક બની છે. ત્રણ સ્થળો મુંબઈ, ભિલોડા અને રાજસ્થાનના રણમાં આ કથા ચાલે છે. અહીં પ્રણય ત્રિકોણ છે. પરંતુ કથાવસ્તુ ઓછું છે. ઘટનાઓ વૈચારિક સ્તરે ચાલે છે. તો ક્યારે ભૌગોલિક સ્થાનોને આધારે ચાલે છે. સંવાદોથી નવલકથા ચાલતી રહે છે. પાત્રોના સંવાદો સાથે ભાવક પણ સંડોવાતો જાય છે. સંવાદો દ્વારા જ પાત્રોની વ્યક્તિતા પ્રગટે છે.

'અમૃતા' એ તેના સર્જક રઘુવીર ચૌધરીને ગુજરાતી નવલકથા ક્ષેત્રે અક્ષયકીર્તિ અપાવી છે. આધુનિક યુગની આ નવલકથા ગુજરાતી નવલકથાની પ્રશિષ્ટ કૃતિઓની પરંપરામાં સ્થાન પામે તેવી છે.

❖ **'નિશીથ' ઉમાશંકર જોષી**

ગુજરાતી સાહિત્યમાં મૂર્ધન્ય, તેજસ્વી અને પ્રતિભાશાળી સાહિત્યસર્જક શ્રી ઉમાશંકર જોષી ગાંધીયુગના પ્રખર પ્રમુખ કવિ છે. તે યુગની કવિતા ઘડવામાં દોરવામાં એમણે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. ગાંધીયુગની નવીન ભાવનાઓ અને કાવ્ય કલાનો સમર્થ અને ઉત્તમ ઉન્મેષ એમની કવિતાઓમાં થયો છે. ઈ.સ.૧૯૩૧ થી ઈ.સ.૧૯૮૧ સુધીમાં ઉમાશંકરે દસ જેટલા કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા અને ઈ.સ.૧૯૮૧ માં એ દસ કાવ્યસંગ્રહોના સમસ્વરૂપ 'સમગ્રકવિતા' ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેમની પ્રથમ કાવ્ય ની પ્રથમ પંક્તિ -

"ત્યાં દૂરથી મંગલ શબ્દ આવતો"

અને છેલ્લા કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિ છે

"છેલ્લો શબ્દ મૌનને જ કહેવાનો હોય છે"

આ બે પંક્તી વચ્ચે ના પચ્ચીચ વર્ષમાં તેમની કવિતા વિવિધ-ભાવ-વિચાર અને અભિવ્યક્તિના વિવિધ વળાંકો ઝીલે છે.

"નિશીથ" ઈ.સ.૧૯૩૯ માં પ્રસિદ્ધ થયેલો. તેમના ત્રીજા સંગ્રહમાં ઉમાશંકરની પરિપકવ કવિત્વ શક્તિનો સઘન સ્પર્શ અનુભવાય છે. એમના આ કાવ્યસંગ્રહને ભારતની કવિતામાં શ્રેષ્ઠ હોવા બદલ ભારતીય જ્ઞાનપીઠનો પુરસ્કાર ઈ.સ.૧૯૬૭ પ્રાપ્ત થયો છે. 'નિશીથ' ઉમાશંકર જોષીની કવિતા 'ગંગોત્રી' થી એક કક્ષા આગળ જતી જણાય છે. પ્રકૃતિને ભવ્ય સુંદર અને ગહનને શબ્દમાં ઝડપવા સાથે પ્રણયનું પ્રસન્ન મધુર સંવેદન તેની વિશેષતા બની રહે છે. આ સંગ્રહમાં ગીતોની સંખ્યા વધુ છે. જેમાં 'ગીત ગોત્યું', 'ગાણું અધૂરું મેલ્યમા', 'માનવીનું હૈયું', 'નવાં નવાણ', 'ઉભી વાટે ઉડે રે', 'છેડલો ડે પવનમાં', 'મ્હોર્યા માંડવા' વગેરે નોંધપાત્ર ગીત રચનાઓ છે. તેમના મોટા ભાગના ગીતોનો લય શામળાજીના મેળામાં ગવાતાં સમૂહ ગીતોનો લાગે છે. આ ગીતોમાં સૂક્ષ્મ મર્મ કે નાજુક સંવેદનને રમતું કરવાનો કીમિયો પોતાનો છે. ઘુંટાંતા સંવેદનથી ભાષા, લય અને ભાવની સધાતી એકતા આ પ્રકારની રચનાઓને ઉત્તમ કાવ્યાત્વ અર્પે છે.

"નિશીથ" માં પ્રાણય કાવ્યો ગુજરાતી પ્રેમકાવ્યોના ઇતિહાસમાં નવીજ ભાત પાડે છે. સુંદરમના જેવી રંગભરી મસ્તી કે સ્થૂળ પ્રણયક્રીડાનો આનંદ કવિગાતા નથી. તેમને પ્રણય સમજ અને સંસ્કારની બેવડમાં વહે છે. તેમાં સંયમ સુરુચિ અને ઉદાર સંસ્કારનો સ્પર્શ આપતું ચિંતન હોય છે. એમની પ્રણયભાવના પ્રિયતમાને 'નિહાળી કવિતા તુંમા, વળી તનેય કવિતા મહી' એમ કહેવા કવિ પ્રેરે છે.

'વિરાટપ્રણય'માં કવિ મનુષ્ય-સંસ્કૃતિને સુંદરીનું રૂપક આપે છે. માનવજાતિએ આદિ કાળથી પ્રજાશાસન યુગ સુધીનો વિકાસ સાધીને કુદરત પર વિજય મેળવ્યો છતાં આત્મહત્યાની ધૂનમાં એ સપડાયેલી છે. પ્રેમ વિવશ કવિહ્રદય તેને છેવટે ચાહવા જેવી રહેવાની વિનંતી કરે છે.

"રહો તું ચાહવા જેવી હુંથી કે અન્ય કોઈ થી,
એટલી ઉદ્દભવી તુંને રહાંતા રહાંતા જ ઝંખના "

આ પ્રેમકાવ્યમાં લાગણીનો ઊભરો ઓછો જોવા મળશે. વિરાટ સર્વ સ્પર્શી પ્રેમભાવનાને ક્રમબધ્ધને માર્મિક રીતે નિરૂપાતી આપણને ગુજરાતી કવિતામાં પ્રથમવાર અહીં જોવા મળે છે. કલ્પના, ચિંતન અને ચિત્રણશક્તિનો ઉત્તમ મેળ દર્શાવતું આ કાવ્ય ઉમાશંકર જોષીનું ગુજરાતી સાહિત્યને ચિરંજીવ અર્પણ છે.

પ્રકૃતિના 'શિવ કરાલ સૌંદર્ય'નું રસપાન કરાવતું ઉમાશંકર જોષીને વિશેષ રૂચે છે.'નિશીથ' એટલે કે મધ્યરાત્રિનો અંધકાર જેમાં વિષય ભૂત છે. તે કાવ્ય આનું સચોટ દ્રષ્ટાંત છે. નિશીથની કલ્પના ભવ્ય અને ગતિશીલ છે. કવિની વાણીમાં એનું રૂદ્રરમ્ય સ્વરૂપ અસાધારણ છટાથી પ્રગટ થાય છે.

'ભૂગોલાર્ધે,પાયાની ઠેક લેતો,
વિશ્રાન્તના,વ્યાપતા ગર્ત ઊંડા'
પ્રતિક્ષણ જે ચકરાતી પૃથ્વી

પીઠે તેની પાય માંડી છટાથી,

તાલી લેતો દૂરના તારકોથી

પ્રકૃતિના ભવ્ય સત્યની આમ મનુષ્ય કલ્યાણ અર્થે ઉપાસના કરવાનું વલણ પણ કવિની ઉત્કૃષ્ટ દેશભક્તિનું સૂચક છે. 'સાબરદર્શન', 'નગા શિખર', અને 'નખી સરોવર ઉપર શરદપૂર્ણિમા જેવાં કાવ્યોમાં સુંદર પ્રકૃતિચિત્રણ છે. પરંતુ તેમની વિશેષતા પ્રકૃતિનાં દ્રશ્યોને મહત્વના વિચાર સાથે જોડી દેવામાં રહેલી છે.

તેમની કેટલાંક કાવ્યોમાં જેમ કે 'સીમાડાનાં પથ્થર ઉપર', 'જ્ઞાનસિદ્ધિ', અને 'અન્નબ્રહ્મ', વગેરેમાં છંદમાં વહેતાં સમર્થ ચિંતનકાવ્યો છે. ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિની પાંખ ઉપર ઊડીને કવિની કલ્પના જીવનનાં અતલ ઊંડાણમાંથી ભવ્યગંભીર સંવેદન પ્રગટ કરે છે. ફરી ફરીને કવિતાનો વસુધા પ્રેમ પ્રગટ થાય છે. 'આત્માના ખંડેર' સોનેટ માળામાં કવિ જીવન વિશેની સમજ ઉપસાવી આપે છે. પહેલા મુગ્ધપણે માનેલું કે "આ ભૂમિનો બનીશ એક દી હું વિજેતા" તેને છેવટે અનેક આંતરસંઘર્ષોને મથામણોને અંતે સમજાવે છે કે -

'યથાર્થ જ સુપથ્ય એક, સમજ્યાં જવું શક્ય જે,

અજાણ રમવું કશું 'સમજવું રિબાઈ ય તે'

આ અજંપા અને નિરાશાનાં ચિત્રો ‘આત્માના ખંડેર’માં મળે છે કવિનું ચિંતન અહીં મુખર બની ભાવને ઉદાતગંભીર છટા આપે છે.

આમ, 'નિશીથ' માં યુગપ્રશ્નો ‘પાંચાલી' તથા ‘સાબરનો ગોઠિયો’ જેવા બુલંદ થવાને બદલે જીવન અને જગતના યર્થાથ અંશરૂપે કવિને વ્યાપક ચિંતનનો ખોરાક પૂરો પાડે છે. સાથે 'નિશીથ' અને 'નડ' જેવા ભવ્ય સુંદર ક્રિયાત્મક ‘પ્રકૃતિચિત્રો’, ’વિરાટ પ્રણય’, અને ‘આત્માના ખંડેર’ જેવું સંસ્કૃતિ ચિંતન અને વ્યક્તિ પ્રેમનું સમષ્ટિ પ્રેમમાં પર્યવાસન સાધતી ઉદાર માનવપ્રેમની ભાવના વૈવિધ્ય પૂરે છે. 'કહો છો કે-' અને 'રહસ્યો તારા-' એ સોનેટ અને 'પિતાના ફૂલ' તથા 'સદગત' મોટાભાઈને', એ કરુણરસિક રચનાઓ ઉત્તમ કાવ્ય સર્જનોં છે.

આમ "નિશીથ" ઉમાશંકર જોષીની કવિતાનું વર્તમાનમાંથી સનાતન ભણી પ્રસ્થાન દર્શાવે છે. ગાંધીયુગના આદર્શો સર્વકાલીન સત્યનું દર્શન તેમને કરાવે છે. અથવા તો તેમની ઊઘડતી પ્રજ્ઞા સમકાલીન બળોમાં ઊતરીને સનાતન સત્યનું દર્શન કરે છે. કવિતા વિશેની તેમની સાફ દ્રષ્ટિ છે. આથી તેમણે 'ઓરતા'માં કહે છે-

‘ક્ષણો ઝડપવી અગણ્ય ક્ષણમાંથી એકાદ-બે,

અને સમયના અનંત ટહુકાર એમાં ફૂંકી,

સ્ફુરાવવી જગે.

એવી સમજથી પ્રેરાઈને કવિતામાં મનુષ્ય જાતી માટેનો પ્રેમ ઠાલવે છે. અને તે નિમિત્તે જીવન,મૃત્યુ,પ્રકૃતિ અને મનુષ્યનાં વિવિધ પાસાને ચર્ચતું ચિંતન પીરસે છે. 'નિશીથ' માં કવિની વાણી, પૌઢ, કલ્પનાવધુ, વૈવિધ્યપૂર્ણ, તેજદાર અને છંદોને ગીતોનો લય વધુ અર્થવહી અને પ્રાસાદિક બને છે.

❖ **"ધ્વનિ" - રાજેન્દ્ર શાહ**

ગુજરાતી સાહિત્યના નવતર કવિઓમાંથી જેમના વિશે ઊંચી આશા સેવવામાં આવે છે. તેમાંના શ્રી રાજેન્દ્ર શાહ એક છે એમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'ધ્વનિ' ઈ.સ.૧૯૫૧ માં પ્રગટ થયો. આ સંગ્રહ એમને માટે સેવાયેલી આશાઓને સાચી ઠેરવે છે. એટલું જ કહેવું પૂરતું નથી. પણ ગુજરાતી ભાષાના જે ઉત્તમ કાવ્યસંગ્રહો છે. તેમાંનો આ એક છે. આથી આ ‘ધ્વનિ’ કાવ્યસંગ્રહનો ભારતની કવિતામાં શ્રેષ્ઠ હોવા બદલ ભારતીય જ્ઞાનપીઠનો પુરસ્કાર ઈ.સ.૨૦૦૧ પ્રાપ્ત થયો છે. આ સંગ્રહમાં કુલ ૧૦૮ કાવ્યો સમાયેલા છે. પ્રકૃતિપ્રેમ, પ્રણયભાવ, આધ્યાત્મભાવ, ચિંતન વગેરે એમના કાવ્યોમાં વિષય બનીને આલેખાયા છે.

પ્રકૃતિના ખાસ કરીને ગ્રામ જીવન-કૃષિ જીવનને વીંટળાયેલી પ્રકૃતિના વર્ણનમાં રાજેન્દ્રની જે આગવી કવિત્વ શક્તિ ખીલે છે, તે ગુજરાતી કવિતામાં આકાર પાત્ર વસ્તુ છે ;

મધ્યાહ્નની અસલ વેળ હતી પ્રશાન્ત
ધીરે-ધીરે લસતી ગોકળગાય જેમ (પૃષ્ઠ-૬૯)

આવી એક સરળ અને હૂબહૂ ચિત્ર ઉપસાવતી ઉપમાથી એમનું એક સુંદર કાવ્ય "શ્રાવણીત મધ્યાન્હે" શરૂ થાય છે. પછી બીજી એક ઘરગથ્થું ઉપમાથી ગામનું ચિત્ર આપે છે.

ભારો ઉતારી શિરથી પથને વિસામે
નાનેરું ગામ શ્રમથી વિરમ્યું લગાર. (પૃ.૬૯)

તો વળી-

ટેકો દઈ ઋષભ-નન્દિ-ની પાસ બેસું;
કેવી હવા હલમલે મુજ પક્ષ્મ-રોમે ! (પૃ.૭૧)

અને આવા ‘શ્રાવણી મધ્યાન્હે’ અનુભવેલા સૌંદર્યમાં અનાયાસે એને સંસાર સમસ્તના શિવના-કલ્યાણતત્વના નિવાસ સ્થાનનાં દર્શન થાય છે.

કૈલાશનાં પુનિત દર્શન..... ધન્ય પર્વ,
ના સ્વપ્ન-જાગૃતિ,તુરીય ન, તો ય સર્વ. (પૃ.૬૯)

આ એક જ કાવ્ય રાજેન્દ્રની કવિત્વશક્તિનો સર્વતોમુખી પરિચય કરાવવા પૂરતું છે.

વસન્તતિલકાના લલિત ગંભીર લય ઉપરનો આ જ કાબૂ અને વર્ણન શક્તિ આનંદ શો અમિત માં અનુભવાય છે. ખેડૂત દંપતી બળદો સાથે સાંજે ઘરે પાછાં વળે છે.

ત્યાં આપણે ઘર ભણી વળીયે ઉમંગે,
વાજી રહે ઘુઘરમાં પશુ કેરી મૈત્રી.
જો એમણે ધરી ધુરા, પ્રિય ! આપણી, તો
તે એમનો શિર પરે તૃણભાર લીધો. (પૃ.૫૧)

પાંચ સોનેટનું ગુચ્છ 'આયુષ્યના અવશેષે' એ પણ આ સંગ્રહની એક ઉત્તમ કૃતિ છે તેમાં હરિણીના ભાવનાસંવાદીલય ઉપરાંત આ ચિત્ર નિર્માણશક્તિ જ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. આરંભમાં જૂની ડમણીનું ચિત્ર લયની મદદથી જ તાદશ થઈ જાય છે.

મુંખથી ઊઘડ્યાં તાળાં, દ્વારે કર્યું જરી કંદન,
અચલ સ્થિતિમાં ગાત્રો જેનાં જડાઈ ગયાં હતાં,
ભીતર થકી ત્યાં ભીની વાસી હવા તક લાધતાં
ધસી રહી શી ! કો પ્રેતે જાણે લહ્યું નિજ મોચન (પૃ.૨૭)

અવાવરૂ ઘરની જાળીના વર્ણનથી એક પંક્તિ કેવી તો સુરેખ છે !

ગગન ઝીલતી જાળી જાળાં થકી અવ આંધળી (પૃ.૨૭)

સીમ કે ગામના વર્ણન ઉપરાંત રાજેન્દ્રની કવિત્વશક્તિ સ્વાભાવિક પણે બીજે ક્યાંય ખીલી ઊઠતી હોય તો તે પ્રેમના કદીક મુગ્ધ, કદીક ગંભીર, કદીક આતરભર્યા પણ હંમેશા સુકુમાર પ્રસન્ન આલેખનમાં તો જોઈએ-

ઉરના અજંપાનાઊડે છે આગિયા (પૃ.૯૫)
હું તો મ્હોરેલી મંજરીની ગંધથી ઘવાયો (પૃ.૮૯)

આવા ભાવ ચિત્રણો તો સંગ્રહમાં વેરાયેલા છે. પણ ક્યારેક સીધુ સરળ ઉચ્ચારણ હોય છે અને એ અપૂર્વ આકર્ષકતા ધારણ કરે છે.

હું છું ગયો ખોવાઈ રે તારી મહીં (પૃ.૨૫)
હું તો મને બેઠો ગુમાવી તું મહીં (પૃ.૨૫)
મેં તો મને શોધી લીધો તારી મહીં (પૃ.૨૬)

લોકગીતના લયમાં પ્રણયગાનનો મસ્તી હિલ્લોલ રાજેન્દ્રમાં જોવા જેવો છે-

'હો સાંવર થોરી અંખિયનમેં જોબ નિયું ઝૂકે લાલ

નાગર સાંવરિયો

મોરી ભીંજે ચોરી ચુંદરિયાં તું ઐસો રંગ ન ડાલ

નાગર સાંવરિયો(પૃ.૯૩)

આ પ્રકારનું ઉત્તમ ગીત છે. રાજેન્દ્રના પ્રણયકાવ્યોમાં પ્રણયની વિષમતા-વિષમયતા, વૈકલ્પ, વૈફલ્ય, એ કશાના સૂરો નથી, છે પ્રણયની મુગ્ધ ચારૂતા, સહજીવનની રસસભરતા. આત્મસંતર્પક સામુજ્યસિધ્ધિનું આલેખન છે. રાજેન્દ્રની કવિત્વ શક્તિ જેમાં સ્વાભાવિક પણે ખીલતી થતી જણાતી હોય એવી ત્રીજી વસ્તુ તે આ ઉપશમમાં લપ શોધતી હદયની સર્વસ્પર્શી અભિસારવૃતિ ગણાય. એ કહે છે-

ઘરને તજીને જનાર ને

મળતી વિશ્વતણી વિશાળતા(પૃ.૪૭)

રાજેન્દ્ર શ્રેય: સાધક અધિકારી વર્ગના સંપર્કમાં અમસ્તા જ રહયા નથી. શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય અને શ્રી ત્રિલોકચંદ્રસૂરિના સંપર્કથી પોષાયેલી પણ એમને પોતાને સહજ એવી આ વૃતિ લાગે છે.

ગુંજરતો વહ્યો ધ્વનિ

તરંગ-આવૃત અનંત શાન્તિમાં (પૃ.૨૪)

તેઓ ક્યાંક આડવાતમાં કહે છે તેમ આ સંગ્રહ 'ધ્વનિ' (અને અનુ-'ધ્વનિ'ઓ) પણ ભલે ગુંજન કરતાં કરતાં કરના અનંત શાંતિમાં શમે બધું જ શમવાનું છે તો ! પણ તે દરમિયાન ગુજરાતી ભાષા બોલનારાનો ઘણો ઉદ્દેશ સધાયો હશે. ઉચ્ચ કાવ્યાનંદનું સંતર્પકારી પાન એણે એમને કરાવ્યુ હશે.

પધરચના તપાસવા જઈએ તો 'ધ્વનિ' સંગ્રહ કાલ પ્રવાહની બહારથી ક્યાંકથી પ્રગટી નીકળ્યો છે. એવો ખ્યાલ ક્ષણ માટે પણ નહીં આવે. ત્રીશીમાં જેની અસ્પષ્ટ શરૂઆતો છે અને નિરંજન આદિ નવીનતર કવિઓમાં જેના પ્રયોગો છે એ પરંપરિત ઉપજાતિ-હરિગીત-ઝૂલણા-મનહરને રાજેન્દ્ર અપૂર્વ લયસૂઝથી રમાડે છે.

રાજેન્દ્ર શાહની બાબતમાં એક વાત સ્પષ્ટ નોંધવાની જરૂર છે, ગીતો તરફ એમનો પક્ષપાત અછતો નથી. તે છતાં એમની કવિતાની સિદ્ધિ સવિશેષપણે છંદોબધ્ધ કૃતિઓમાં છે 'ધ્વનિ' માં 'રહસ્યઘન અંધકાર', 'સંધિકાળ', 'હદય હે', ' વિધાતાને', 'ને એ જ તું', 'વિખૂટા પડતાં', 'અંતરાય', 'વિવર્ત', 'શ્રાવણી સંધિકાએ', 'યોગહિણો વિયોગ', 'એક ફૂલ એવુ', 'સમયની ગતી', 'વિજન અરણ્યે',- એ છંદોબધ્ધ રચનાઓ કોઈને કોઈ કારણે આકર્ષ્યો વિના ન રહે એવી કૃતિઓ છે. ગીતોમાં પણ 'તને જોઈ જોઈ તોય તું અજાણી', 'ભાઈ રે, આપણા દુ:ખનું કેટલું જોરા ?, 'અલિ! ઓ ફૂલની કલિ', 'કેવડાને ક્યારે', 'મારું પહેલા પરોઢનું સોણલું', 'પેલા રાનભૂમિના લેલાં'- જેવી કૃતિઓ મનમાં વસી જાય એવી છે. પણ રાજેન્દ્રનો સર્વાંગી પરિચય છંદોબધ્ધ

કૃતિઓમાં સહજ પણે થાય છે. રાજેન્દ્રની છંદોબદ્ધ કૃતિઓમાં એક જાતની પ્રૌઢિ પ્રક્વતા પણ છે. એમના તેમ જ નવીન નવીનતર કવિ માત્રનાં ગીતો વિશે એક પ્રશ્ન હંમેશા મનમાં જાગ્યા વગર રહેતો નથી કે નાનાલાલે ગીતમાં જે શિખરો સર કર્યા છે. તેની નજીક પહોંચે એવી રચનાઓ કેટલી ઓછી જોવા મળે છે.

છંદોના લપહિલ્લોલ માટે રાજેન્દ્રની ચીવટ ભારે છે. પરંપરિત છંદોમાં સૌથી વધુ સિદ્ધિ રાજેન્દ્રને મળે છે. નવીન કવિતાનું કોમળ, તેજભર્યું મુખ પ્રગટ કરવામાં રાજેન્દ્ર શાહના ગીતો અને છંદોબધ્ધ રચનાઓનો ફાળો અમૂલ્ય છે.

સંદર્ભસૂચિ :-

1. મધ્યકાલીન-અર્વાચીન-સાહિત્ય સ્વરૂપો- ડો.ભાતકુમાર ઠાકર
2. ગુજરાતી નવલકકથા-રઘુવીર ચૌધરી
3. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ-ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
4. ધ્વનિ – રાજેન્દ્ર શાહ
5. ગુજરાતી કથાવિશ્વ નવલકથા-સંપા-બાબુ દાવલપુવ નરેશવેદ
6. "રાજેન્દ્ર શાહ" (ગુજરાતી ગ્રંથ શ્રેણી) ડૉં.ધીરૂ પરીખ
7. "સંકલિત કવિતા" રાજેન્દ્ર શાહ
8. "આધુનિક કવિતા પ્રવાહ" ડૉં. જયંત પાઠક ૨૦૦૭ શબ્દલોક પ્રકાશન
9. "સંસ્કૃતિ" મે-જૂન ૧૯૫૨
10. માનવીની ભવાઈ: પન્નાલાલ પટેલ – સાધના પ્રકાશન, ત્રેવીસ આવુતિ – વર્ષ – ૨૦૧૭
11. ગુજરાતી નવલકથા: રઘુવીર ચૌધરી, રાધેશ્યામ શર્મા, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ પ્રથમ આવુતિ વર્ષ ૧૯૭૨
12. માનવીની ભવાઈ: એક અભ્યાસ મણિલાલ હ.પટેલ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન: પ્રથમ આવુતિ – ૨003
13. "પન્નાલાલ પટેલ": પ્રમોદકુમાર પટેલ, કુમકુમ પ્રકાશન: પ્રથમ આવુતિ – ૧૯૮૪
14. "અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસ રેખા – ૨": ધીરુભાઈ ઠાકર ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાવ્યલેખ, પ્રથમ આવુતિ – ૧૯૮૮૨

6

CONSTRUCTION AND EFFECTIVENESS OF DIAGNOSIS AND REDEMIAL PROGRAMMER IN GUJARATI GRAMMER FOR UNIT 'ALANKAR' IN STANDARD 9th

સોલંકી ચંદન એન.
એમ.એડ.ના પ્રશિક્ષણાર્થી
શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સીટી, રાજકોટ

❖ **સારાંશ**

પ્રસ્તુત અભ્યાસનો હેતુ માધ્યમિક શાળામાં પસંદ કરાયેલ એકમના સંદર્ભમાં શૈક્ષણિક સિદ્ધિ પર પાવર પોઇન્ટ પ્રેઝન્ટેશન પદ્ધતિ અસરકારક છે કે નહી તે જાણવાનો હતો. તેથી તેને અનુરૂપ હેતુઓની રચના કરી સ્વતંત્ર ચલ, અધ્યાપન પદ્ધતિ અને તેમની બે કક્ષાને અનુરૂપ ઉત્કલ્પનાની રચના કરી યાદચ્છીક રીતે નમૂનો પસંદ કરી વિદ્યાર્થીઓમાં માવજતનો અમલ કર્યા બાદ ઉપકરણ વડે માહિત મેળવ્યા બાદ તેનું પૃથક્કરણ કરી ટી-કસોટીનો ઉપયોગ કરી ટી-મૂલ્ય મેળવવામાં આવ્યું હતું. જે 13.9475 મળેલ હતું જે 0.05 કક્ષાના સારણી ટી-મૂલ્ય કરતા વધારે હતું. જેથી 0.01 કક્ષાએ સાર્થક હતું. એટલે કે શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર થયો હતો અને તેના પરથી તારણ તારવવામાં આવ્યું હતું કે, "માધ્યમિક શાળાના નવમાં ધોરણના વિદ્યાર્થીઓમાં અલંકાર એકમના અધ્યાપન માટે વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ કરતા પાવર પોઇન્ટ પ્રેઝન્ટેશન પદ્ધતિ વધારે અસરકારક રહી હતી."

❖ **પ્રસ્તાવના**

મનુષ્ય ભાષા ભાષક પ્રાણી છે અર્થાત તે ભાષાના ઉપયોગ દ્વારા પ્રત્યાયન કરે છે. વળી તે સામાજિક પ્રાણી છે. તે પોતાનો સમાજ બનાવીને કહે છે. આમ સામાજિક વ્યવહાર માટે વિવિધ ભાષાઓનો પ્રયોગ કરે છે. કોઈપણ ભાષા દ્વારા રજુ થતી અભિવ્યક્તિ સમજવા માટે જે તે ભાષાનું જ્ઞાન-સમજ હોવું અનિવાર્ય છે.

કોઈપણ ભાષા દ્વારા અભિવ્યક્તિ કરતી વખતે તે ભાષાનો સમૃદ્ધ શબ્દ ભંડોળ હોવો અનિવાર્ય છે. વ્યાકરણના જ્ઞાનના અભાવે વ્યક્તિ પોતાના વિચારોની અસરકારક અભિવ્યક્તિ કરી શકતો નથી.

સમગ્ર વિશ્વમાં આજે મહત્વના નિર્ણયો સંશોધનના આધારે લેવામાં આવી રહ્યા છે. સંશોધનના આધારે સમસ્યા, પ્રશ્નો, મુશ્કેલીઓ વગેરેનો ઉકેલ લાવી શકાય છે. કોઈપણ વ્યક્તિ, એક પરિસ્થિતિ, એક ઘટના, એક સંસ્થા, એક વિચાર કે એક સામાજિક જૂથની ઊંડાણપૂર્વક અને સંપૂર્ણ તપાસ કરવામાં આવે છે. તપાસ એકમના દરેક પાસાનો ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ કરીને તેનું વિગતપૂર્ણ વર્ણન અને પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ આખરી નિર્ણય આપવામાં આવે છે.

હાલમાં જોઈએ તો માધ્યમિક કક્ષાએ ગુજરાતી એક મહત્વનો વિષય છે. જેમાં વ્યાકરણ અતિ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જે મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓને પ્રમાણમાં મુશ્કેલ પડે છે. આ માટેના ઘણા બધા કારણોમાં એક મુખ્ય કારણ વિદ્યાર્થીઓને અલંકાર ઓળખવામાં મુશ્કેલી પડે છે. આ બાબતે ધ્યાને લઇ ગુજરાતી વ્યાકરણમાં નિદાન-ઉપચારનો ઉપયોગ કરીને અધ્યાપન કાર્ય કરવાથી શૈક્ષણિક સિદ્ધિમાં ફેર પડે છે કે કેમ? તે તપાસવા માટે સંશોધકે આ સંશોધન હાથ ધરેલ હતું.

❖ **અભ્યાસના હેતુઓ**

- નવમાં ધોરણમાં ગુજરાતી વ્યાકરણમાં અલંકાર એકમની નિદાન કસોટીની રચના કરવી.
- નવમાં ધોરણના ગુજરાતી વ્યાકરણમાં અલંકાર એકમમાં વિદ્યાર્થીઓની કચાશ જાણવી.
- વિધાર્થીઓ ની અલંકાર એકમમાં રહેલી ભૂલોને દૂર કરવા માટે ઉપચારાત્મક કાર્યક્રમની સંરચના કરવી.
- ઉપચારાત્મક કાર્યક્રમની અસરકારકતા ચકાસવી.

❖ **અભ્યાસની ઉત્કલ્પના**

- **સંશોધન ઉત્કલ્પના :** વિદ્યાર્થીઓની ઉત્તર કસોટી પરની શૈક્ષણિક સિદ્ધિ પ્રાપ્તાંકોની સરેરાશ અને પૂર્વ કસોટી પરની શૈક્ષણિક સિદ્ધિ પ્રાપ્તાંકોમાં સરેરાશ કરતા સાર્થક રીતે તફાવત રહેશે.
- **શુન્ય ઉત્કલ્પના** : વિદ્યાર્થીઓની ઉત્તર કસોટી પરની શૈક્ષણિક સિદ્ધિ પ્રાપ્તાંકોની સરેરાશ અને પૂર્વ કસોટી પરની શૈક્ષણિક સિદ્ધિ પ્રાપ્તાંકોની સરેરાશ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

❖ **અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ ચલ**

- **સ્વતંત્ર ચલ :** પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રયોજક દ્વારા નિદાન-ઉપચાર કાર્યક્રમને સ્વતંત્ર ચલ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો.
- **પરતંત્ર ચલ :** પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉપચાર કાર્યક્રમની અસર વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિક સિદ્ધિ પર ચકાસવાની હોવાથી શૈક્ષણિક સિદ્ધિ એ પરતંત્ર ચલ હતી.
- **અંકુશિત ચલ :** પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વિષય, શ્રેણી, માધ્યમ, એકમ, જાતિયતા અંકુશિત ચલો હતા.
- **આંતરવર્તી ચલ :** પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં શિક્ષકની અધ્યાપન ક્ષમતા, પાત્રો વચ્ચે થતી આંતરક્રિયા, વિદ્યાર્થીનો રસ, વિદ્યાર્થીઓનું પારિવારિક વાતાવરણ, વૈયક્તિક તફાવત વગેરે આંતરવર્તી ચલો હતા.

❖ **વ્યવહારિક વ્યાખ્યા**

- **અલંકાર :** મનના વિચારોને સચોટ રીતે રજૂ કરવા શબ્દ રચનાનું સૌદર્ય પ્રગટાવવા, અર્થની નવીછટાથી કલ્પના ચિત્ર આંકવામાં, વાણીને શોભાવતા સ્વરૂપને 'અલંકાર' કહે

છે. આલમ+કૃ એમ બે પદોના યોગથી બનેલો શબ્દ, અલંકાર એટલે જેમાં 'અલમ' એટલે 'પર્યાપ્ત' અને 'કૃ' એટલે 'કરનાર' એટલે કે પછી કશું જ ઉમેરવાનું બાકી ન રહે તેવી પૂર્ણતા લાવે તે અલંકારનો સામાન્ય અર્થ શણગાર અથવા આભૂષણ એવો થાય.

- **નવમું ધોરણ** : ગુજરાત માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ, ગાંધીનગર સંચાલિત માધ્યમિક શાળાનું પ્રથમ વર્ષ એટલે નવમું ધોરણ.
- **નિદાન** : નિદાન કાર્ય એટલે કોઈ પણ સૈદ્ધાતિક વિગત સંદર્ભ સાથે સમસ્યાનું કારણ જાણવું.
- **ઉપચાર કાર્યક્રમ** : નવમાં ધોરણના ગુજરાતીમાં અલંકાર માટે લીધેલ નિદાન કસોટી દ્વારા વિદ્યાર્થીઓની કચાશ જાણી તે કચાશો નિવારવા માટે પ્રયોજક દ્વારા હેતુ પૂર્વકનો તૈયાર કરેલ કાર્યક્રમ એટલે ઉપચાર કાર્યક્રમ.
- **અસરકારકતા** : નિદાન કસોટી અને પુનઃનિદાન કસોટીમાં મેળવેલ સરેરાશ સિદ્ધિ પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચેના સાર્થક તફાવતને કાર્યક્રમની અસરકારકતા તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે.
- **પૂર્વ કસોટી** : પ્રયોગના અમલ પહેલા અલંકારને ઓળખવામાં વિદ્યાર્થીઓની કચાશો જાણવા માટે લેવામાં આવેલી નિદાન કસોટી એટલે પૂર્વ કસોટી.
- **ઉત્તર કસોટી** : પ્રયોગના અમલીકરણ બાદ ફરી આપવામાં આવનાર પૂર્વ કસોટી સ્વરૂપ નિદાન કસોટી એટલે ઉત્તર કસોટી. પૂર્વ કસોટી અને ઉત્તર કસોટી એકજ હશે.
-

❖ **સંશોધનનું ક્ષેત્ર**

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં નવમાં ધોરણના અલંકાર એકમમાં થતી ભૂલો માટે નિદાન-ઉપચાર કાર્યક્રમને લગતું હોવાથી સંશોધનનું ક્ષેત્ર 'શૈક્ષણિક પરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન', ગુજરાતી વિષય હોવાથી 'ભાષા શિક્ષણ' અને નવમાં ધોરણમાં હોવાથી 'માધ્યમિક શિક્ષણ'ને લગતું હતું.

❖ **સંશોધનનો પ્રકાર**

પ્રસ્તુત સંશોધન વ્યવહારિક સંશોધન હતું, જેમાં નિદાન કસોટીની રચના કરી કચાશો જાણી અને કચાશોના નિવારણ માટે ઉપચારાત્મક કાર્યક્રમ તૈયાર કરી તેનો અમલ કરી ઉપચારાત્મક કાર્યક્રમની અસરકારકતા તપાસવા માટેનો એ શિક્ષણ વ્યવહારનો એક પ્રયોગ હાથ ધર્યો હતો અને નમૂનાના પાત્રો પાસેથી પ્રાપ્ત માહિતીનું અંકશાસ્ત્રીય પ્રયુક્તિ વડે પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન કર્યું હોવાથી અમલીકરણના આધારે સંખ્યાત્મક પ્રકારનું સંશોધન હતું.

❖ **વ્યાપવિશ્વ અને નમૂનો**

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રયોજકે રાજકોટ શહેરની ગુજરાતી માધ્યમની માધ્યમિક શાળામાં કક્ષા નવમાં શૈક્ષણિક વર્ષ 2020-2021 દરમિયાન નિયમિત અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને વ્યાપવિશ્વ તરીકે સ્વીકારેલ હતું અને નમૂનારૂપ કુલ 30 વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ કરેલ હતો.

❖ **ઉપકરણ**

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રયોજકે સ્વરચિત કસોટીને ઉપકરણ તરીકે લેવામાં આવ્યું હતું.

❖ **સંશોધન પદ્ધતિ**

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રાયોગિક સંશોધન પદ્ધતિ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

❖ **માહિતી એકત્રીકરણ**

સૌ પ્રથમ શિક્ષક રચિત કસોટી વિદ્યાર્થીઓને આપી વિદ્યાર્થીઓના પૂર્વ કસોટી પરના પ્રાપ્તાંકો મેળવ્યા. ઉપચારાત્મક શિક્ષણ બાદ પૂર્વ કસોટીનો જ ઉત્તર કસોટીમા ઉપયોગ કરી અને ઉત્તર કસોટીમાં વિદ્યાર્થીઓના પ્રાપ્તાંક મેળવ્યા આ મુજબ માહિતી એકત્રીકરણ કરવામાં આવ્યું.

❖ **માહિતીનું અર્થઘટન અને પૃથક્કરણ**

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં નવમાં ધોરણના 30 વિદ્યાર્થીઓ પર કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. પ્રયોગના અંતે પૂર્વ કસોટી અને ઉત્તર કસોટીના પ્રાપ્તાંકોના આધારે ટી-કસોટી દ્વારા ટી-મૂલ્ય મેળવવામાં આવ્યું હતું જે આ પ્રમાણે છે.

સરણી:1 ટી-કસોટી

પાત્રો	કસોટી	સરસરી	પ્રમાણ વિચલન	સહસબંધ	ટી -મુલ્ય
નમુનાના કુલ પાત્રો 30	પૂર્વ કસોટી	૧૪.૨	૩.૪૦૯૮	૦.૫૭૭૨	૧૩.૯૪૭૫
	ઉત્તર કસોટી	૨૧.૮	૨.૯૯૩૩		

ઉત્કલ્પના : " નવમાં ધોરણના ગુજરાતી 'અલંકાર' પર વિદ્યાર્થીઓની સિદ્ધિ વિષયક નિદાન કરવા પસંદિત જૂથની લેવાયેલ પૂર્વ કસોટી પરના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી કરતા ઉપચાર શિક્ષણ બાદ લેવાયેલ ઉત્તર કસોટી પરના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય."

ઉત્કલ્પના સંદર્ભમાં મળેલ ટી-મૂલ્ય 13.9475 હતું. જે 0.05 કક્ષાના સારણી ટી-મૂલ્ય કરતા વધારે હતું જેથી 0.01 કક્ષાએ સાર્થક છે.

❖ **તારણો**

- નવમાં ધોરણના ગુજરાતી અલંકારના અધ્યાપન કાર્યમાં રહી ગયેલ કચાશો જાણવા મળી હતી.
- નવમાં ધોરણના ગુજરાતી અલંકાર પર નિદાન-ઉપચાર કાર્યક્રમની અસરકારકતા ઉંચી જોવા મળી હતી .
- નિદાન-ઉપચાર કાર્યક્રમની અલંકાર સમજણ પ્રત્યેની ભૂલો સુધરે છે.

❖ **ફલિતાર્થો**

- નમૂનાના કુલ પ્રયોગપાત્રો પર ઉપચાર કાર્યક્રમ અસરકારક રહ્યો હતો આ પરિણામ પરથી ઉપચાર શિક્ષણમાં વિશિષ્ટ પ્રયુક્તિઓ અજમાવી તેને વધુને વધુ સમૃદ્ધ બનાવી શકાય.
- પ્રસ્તુત ઉપચાર કાર્યક્રમથી વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતી વિષયમાં અલંકારમાં થતી ભૂલો માટે જાગૃત બનશે.
- નમૂનાના કુલ પ્રયોગપાત્રો ગુજરાતી વિષયમાં અલંકારનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરી શકશે.
- પ્રસ્તુત ઉપચાર કાર્યક્રમનો અમલ કરવાથી શિક્ષક અધ્યયન-અધ્યાપનને રુચિકર અને અસરકારક બનાવી શકે છે.

❖ **સંદર્ભ સૂચિ**

- નિયામક શ્રી (2014). **ધોરણ નવનું ગુજરાતી વિષયનું પાઠ્યપુસ્તક. ગાંધીનગર** : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ.
- ઉચાટ, ડી. એ. (1988). **સંશોધનનું સંદોહન.** રાજકોટ : શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.
- ઉચાટ, ડી. એ. (2005). **સંશોધન દર્શન.** રાજકોટ : પારસ પ્રકાશન.
- ઉચાટ, ડી. એ. (2000). **સંશોધનની વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓ,.** રાજકોટ : પારસ પ્રકાશન.
- દેસાઈ, એચ. જી. અને કે. જી. દેસાઈ (1995). **સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવીધીઓ.** અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બો

7

ધરતીના સર્જક: જોસેફ મૅકવાન

ડૉ. દિનુ ચુડાસમા
આસિ. પ્રોફેસર
ડૉ.બી.આર.આંબેડકર ચેર-સેન્ટર
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

વંચિતોના વાણોતર અને સમાજના છેવાડે શ્વસતા-વસતા વેઠનારાઓની વેદનાને વાચા આપનાર, ગુજરાતી દલિત સાહિત્યના દાદા, માણસાઇને જીવનારા, ચરોતરની તળપદી ભાષાના બળુકા સર્જક,વહાલ માટે વલખતાં લોકોના હામી, જીવતરનું ઓશિકું બનાવીને યથાર્થલક્ષી અભિવ્યકિત કરનાર, નારીવાદી, જીવનવાદી કર્મશીલ સર્જક એટલે જોસેફ મૅકવાન.

ગુજરાતી સાહિત્યાકાશમાં પોતાની બળકટ અનુભૂતિઓને, સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ નિરીક્ષણોને, જનમજલા પાત્રોના જીવતરના નાટારંગોને કલાત્મકતાથી અભિવ્યકત કરનાર જોસેફ મૅકવાનનો જન્મ તા.૦૯/૧૦/૧૦૩૫ના રોજ ચરોતર પ્રદેશના ત્રણોલ ગામે થયો અનેક અધૂરપો વચ્ચે સંઘર્ષરત ભવાટવિમાં વ્યથાની ઘંટીમાં પિસાતા રહ્યા છતાં જીવન તરફની મહોબ્બત છોડી નહી. જીવનપર્યંત કર્મશીલ બની રહી તા.૨૯/૦૩/૨૦૧૦ના રોજ કબરમાં નિરાતે પોઢી ગયા. સર્જકતો પાછા થયા પણ એમણે સર્જેલો શબ્દ સાહિત્યાકાશમાં પાછો પડયો નથી. જીગતના રંગમંચ પર પોતાના ભાગે આવેલા પાત્રને ઇમાનદારીથી જીવી ગયેલા જોસેફના અનુભવલોકની ઝલક અહી ઝીલી લઇ સર્જકને સાદ પાડવો છે કે: ‘જોસેફભાઇ તમે અમારા હૃદયમાં જીવો છો.’

અંધકારને ચીરતી, કાદવને ઉલેંચી, ફેંકી દઇ ભીતરની સરવાણી વહાવતી એમની કલમ યથાર્થ જીવનને ઉજાગર કરતી હતી. ઘટના તરીકે જીવેલા જોસેફ મૅકવાન અગ્નિપથના પ્રવાસી હતા. છતાં અસ્તિત્વ તરફ કડવાશ જરાયે નહી, તેથી કહી શકયા: ‘અમે કળા પ્રમાણી છે, પણ જીવતરને ધોખો દઇને નહી.’

જીવતરના નાટારંગોમાં રંગાયેલા, જીવનની પાઠશાળાના ચાકડે કંડારાયેલા અને નીભાડે પાંકેલા, માણસ હોવાની યંત્રણામાં રહેંચાયેલાં જનમજલા જોસફ માત્ર છ વર્ષના થયા ને મા હીરાબહેન મૃત્યુ પામે. માતાના અવસાન પછી કાકીએ એમને ખૂબ હેત આપ્યું પરંતુ કાકાના મોટા ગામતરે ગયાથી કાકી પણ એને છોડી નવી માને હવાલે કરી હીડતી થાય. લાડુ માનું વાત્સલ્ય આપે પણ એના પણ જીવતર ખૂંટી જતા કૂવો પૂરે ત્યારે નાના જસ્યા પાસેથી કુદરત ત્રીજી મા લઇ લે એ પછીની જિંદગી માનું વાત્સલ્ય પામવા, વહાલના વલખામાં પસાર થઇ, મા નામની તરસ આજીવન અતૃપ્ત રહી એ બળબળતી અનુભૂતિ સર્જકના મુખેથી સાંભળો:

‘હું નમાયો છું હતી ત્યારે ત્રણ ત્રણ મા હતી. ચારથી માંડી ચૌદ વર્ષની અવસ્થા સુધી અલપઝલપ એમણે જિંદગીમાં રંગ પૂર્યા: મમતાના, માનવતાના, માતૃત્વના(!) ન`અભરખા ઊંચી જાય એવા આઘાત સર્જી એ ચાલી ગઇ. પાછળ મૂકતી ગઇ મા નામના પદારથની એક એવી અદમ્ય ભૂખ જે અભિસાપ બની મારી જિંદગીને આજેય પીડી રહી છે.’[૧]

જીવતરના ખાલીપાનો સ્વીકાર કરી કપરા સંજોગો સામે, સામા ઘોડાપૂરે તેઓ ઝઝૂમતા રહ્યા, જીવનના સંતાપે, સ્નેહના ખાલીપાએ એમને સમસંવેદનશીલ કર્યા, જીવન તરફની પ્રામાણિકતા અને માનવતાવાદી

દૃષ્ટિકોણ પાંગરવાથી જોસેફના સંવેદનમય હૈયામાં સંઘરાયેલા વેદના-વિષાદને વર્ષો સુધી પોતાના રકતના અણુ-અણુમાં ભેળવી દઇ એ અનુભૂતિઓને,વેદનાલોકને સજીવ કલાકીય આકાર આપેલ. દુ:ખી, પીડિત, શોષિત, જીવતરથી ત્રસ્ત લોકો તરફની નિસ્બત જોસેફને પ્રતિબદ્ધ સર્જક સાબિત કરે છે. આ સાહિત્યયાત્રા સરળ નહોતી કારણ કે એમણે અનુભવ અને અનુભૂતિનો કળાત્મક ઘાટ રચતા જીવાતા જીવતરની કથની કથવાની હતી. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં સર્જકની એક કેફિયત જોઇએ:

'યાતના તાવે છે, દર્દ પીડે છે, કષ્ટ ઘડે છે, પણ દુ:ખ માણસને માંજે છે. જીવન પ્રત્યે ભરોસો હોય તો એ અંતર ઊટકી કાઢે છે. અજવાળાયેલા અંતરના જીવન નીરખણમાંથી જ નવનીત નીતરે છે. મારા હૈયામાં આવી ગાંઠ વાળવા દુ:ખે મહત્ ભાગ ભજવ્યો છે.'[૨]

જોસેફની કલમથી ઊતરી આવેલાં 'વ્યથાના વીતક'ના રેખાચિત્રો સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં નોખી ભાત પાડે છે. ઇ.સ.૧૯૮૫માં પ્રગટ થયેલાં વીતકોમાં વાસ્તવિકતાની ધરતી ઉપર ધૂળિયે મારગ ચાલતા માણસોની પીડા, અધુરપને પ્રથમ વખત વાચા મળી હતી. લેખકે શૈશવ, કે શોર્યકાળે જે વ્યથાની વેદના વેઠી હતી, સંવેદનશીલ હૈયામાં સંઘરાયેલી વેદના, વિષાદને વર્ષો સુધી પોતાના રકતનાં અણુઅણુમાં દ્રવીત કરી એ પીડા, પાત્રો, પ્રસંગો, સ્થળ, કાળને સજીવ કરી કલાકીય આકાર આપ્યો હતો. અહી સ્ત્રીપાત્રોમાં લેખકના મા, કાકી, દાદી, લાડુભાભી, હેતા, જીવીકાકી, લક્ષ્મી, હેઝલ, શામળી, રૂથભાભી, આશીમા, પશીવહુ અને પુરુષ પાત્રો ભવાન ભગત, સોમાકાકા, મગન, પશલો, ઉકમલ્લ, ગોરધન, નાયણો બાજિયો ભાવકને આ માનવ જિંદગીની અનન્ય ગાથા કહી જાય છે. 'વ્યથાના વીતક'માં મૃત્યુ, વેદના અને અકસ્માતોને આકારિત કર્યા છે. લેખકની જિંદગીના અભિન્ન પાત્રોના જીવતરોના વલવલાટને કૃતિમાં નિતારી આપ્યો પરિણામે 'વ્યથાના વીતક'માં અનુભવની સમુદ્ધિ અને અભિવ્યકિતનું કૌશલ પ્રગટ થયું છે. આ કૃતિની ભાવયાત્રામાંથી પસાર થઇ દિલીપ રાણપુરાએ કહ્યું છે કે:

'આ માત્ર કોરી કથાઓ નથી જીવતાં ધબકતાં માણસોએ માણસને જીવવા માટે રચી આપેલી કેટલીક ઋચાઓ છે.'[૩]

'વ્યથાના વીતક'માં જાણે કે વ્યકિતથી સામાજિક ચેતના સુધીનો વિસ્તાર નહી સાંધો નહી રેણ એ રીતે વણાટ કરતા, અનુભૂતિને સાહિત્યના ચાકડા પર ચડાવી કળાત્મક ઘાટ આપ્યો હોવાથી અંગત વ્યથાઓ બિનગંત બની ચેતોવિસ્તાર કરતી બૃહદ ભાવકોને સ્પર્શે છે.

જોસેફભાઇની ઓળખ ભલે એક દલિત સાહિત્યના ખમતીધર સર્જકની હોય પરંતુ એમની કલમને આ દાયરામાં જ કૈદ ના કરી શકાય. એમની ચાદરનો પનો પ્રલંબ હતો, ભવાટવિના નાનાવિધ અનુભવોથી રસાયેલુ હૃદય માણસાઇની ધજાપતાકા લહેરાવતું રહ્યું હતું. એમના સાહિત્યમાં જીવાતા જીવનની વ્યથાઓનો દરિયો લહેરાતો દેખાય, એ ભવસાગરમાં પાત્રો ડૂબકી ખાતા, પાણી પીઇ જતા કિનારે પહોંચવાની મથામણ કરતા કળાય છે. સર્જકના આયખાની આયપત એટલે એ પરિવેશ, એના ભોળા માણસો, એની વેદના વલોપાતને કથન વર્ણનમાં તળમાટીના બોલીબળ સંગાથ સચ્ચાઇથી ઉજાગર કરતા જોસેફભાઇ 'આંગળિયાત' (ઇ.સ. ૧૯૮૬) નવલકથા દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધ્યાનાર્હ બને છે. એક વણસ્પર્શી પાત્રસૃષ્ટિ, પરિવેશનો તેજવંતો પ્રવેશ 'આંગળિયાત' દ્વારા થયો. લેખક આ સમાજના પાત્રો સાથે જીવ્યાં આ કથા જાણે એમન પોતીકિ દર્દ-કથા હોવા છતાં એક વિશિષ્ટ પરિમાણની વાત સર્જક કહે છે કે:

'એક આથમી ગયેલી સંસ્કૃતિ અને સાયાસપણે વિસારે પાડવામાં આવી રહેલ સામાજિકતાની વાત છે. 'આંગળિયાત' એ સમાજ વ્યવસ્થાની પુનઃપ્રતિષ્ઠાનો આ પ્રયાસ નથી, પણ એમાં રહેલ સત્વશીલતાના પુરસ્કારનો ઉદ્દેશ છે.'[૪]

આ નવલકથાના પાત્રો ટીહો, મેઠી, કંકુ, વાલજી, દાનજી, ભવાન ભગત ભીતરના તેજથી ઝળહળતા, દુઃખસામે ઝીક ઝીલનારા, જીવનનો સહર્ષ સ્વીકાર કરતા જીવે છે. આ કથાકૃતિને દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીએ એવોર્ડથી પુરસ્કૃત કરી હતી. 'આંગળિયાત' ને પોંખતા હરીન્દ્ર દવેએ કહેલું:

'આ નવલકથા આપણી ખેડાયેલી ભોમને ફલક બનાવે છે એ માટે જ નહી, એમાં સર્જકતા છલકી રહી છે એ માટે મને ગમી છે. એના પાત્રો અત્યારે મારી અનુભવ સૃષ્ટિનો ભાગ બની ગયા છે.'[૫]

'આંગળિયાત' નું ભાવન કરી ઉમાશંકર જોશીએ કહેલું તે પણ નોંઘવું રહ્યું: 'તમે 'આંગળિયાત'ને ઉજાગર કરતા નથી. 'આંગળિયાત' તમને ઉજાગર કરે છે.' 'વ્યથાના વીતક', 'આંગળિયાત' કૃતિના ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવેશથી સર્જક તરીકે જોસેફનો સ્વીકાર કરતા શ્રી દર્શકે કહેલું કે:

'જોસેફ મૅકવાન ગુજરાતી શબ્દસૃષ્ટિમાં તાજા પ્રવેશેલા છે. પણ તે શિખાઉ નથી, પૂરતા સજ્જ છે, તેવું તેમના 'વ્યથાના વીતક' કે 'આંગળિયાત' વાંચનારા કશાય વિલંબ વિના કહી શકે. એવું માતબર એમનું ગજું છે.'[૬]

'વ્યથાના વીતક', 'આંગળિયાત' કૃતિની ગહેરી અસરમાંથી ભાવકો મુકત થાય ત્યાં ઇ.સ.૧૯૮૭માં 'વહાલનાં વલખાં' રેખાચિત્રો લઇને સર્જક હાજર થાય છે. આગલી રેખાચિત્ર કૃતિનો જાણે કે અભિન્ન ભાગ ભાવકની થાળીમાં પીરસી વાચકને ભીતરથી તૃપ્ત કરે છે. આ રેખાચિત્રોમાં લેખકના બાપુ, મા, દાદી, ફોઇ, કાકા-કાકી, ઘરની ભેંસ જમની મારકણી દ્વારા શોષિત સમાજની વણકથી વ્યથાઓ, અભણ ભોળા માણસોના જીવતરો, આ મનુષ્યોના વહાલ પ્રાપ્તિના વલખાંઓ, માનવ સંબંધોની પારાવાર સંકુલતાઓ અખિલાઇપૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આવી છે. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભગવતી કુમાર શર્માનો મત જોવા જેવો છે:

'લેખક સર્વાશે અભણ, નીચલા સ્તરના પાત્રો આલેખે છે. છતાં એ માનવીઓ જે સૂક્ષ્મભાવવિવર્તો અનુભવે છે જે અદકી કોઠાસૂઝ અને હૈયા ઉકલત દાખવે છે, જે ઓદાર્ય આચરે તે અદ્‌ભૂત છે. સૂક્ષ્મ સંવેદનરસિત પાત્રો આલેખવા માટે બૌદ્ધિક પાત્રસૃષ્ટિ જ રચવી પડે તેવા અભિગ્રહમાંથી આ પાત્રાલેખનો જાણે આપણા આધુનિક સર્જકને નિભ્રાન્ત કરવા તાકે છે.'[૭]

જોસેફ મૅકવાને આરંભે જ પોતાના નીભાડામાં પાકેલી ત્રણ કૃતિઓના પ્રાગટ્યથી એક ખમતીઘર સર્જક તરીકેની કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી, સાહિત્યકારોની પ્રથમ પંગતમાં પતરાળી પડતી થઇ એ પછી પણ સાત નવલકથાઓ, આઠ રેખાચિત્રોના પુસ્તકો ગુજરાતી ગિરાને ચરણે ધરે છે. કથાઓને રસવંતી શૈલીમાં કહી શકતા જોસેફભાઇની કલમ વાર્તાઓ અને નિબંધ લેખન કરે છે. એમની કેટલીક વાર્તાઓ લબ્ધ પ્રતિષ્ઠિતોને ગમી છે. એમાંની એક નવલિકા એટલે 'પન્નાભાભી' આ કહાનીને ગુલાબદાસ બ્રોકરે ભારતીય જ્ઞાનપીઠના 'ભારતીય કહાનીયાં-૧૯૮૬'ના સંપાદનમાં ગુજરાતી પ્રતિનિધિ વાર્તા તરીકે પસંદ કરી હતી. આ કૃતિમાં નારીના ચરિત્રને, સ્ત્રીના હૃદયની ગરવાઇને, વિપરિત સંજોગામાં અડગ ઊભા રહેવાના ગુણને, અનોખા કથાબીજને કળાત્મક ઘાટ આપેલ છે. એક ઉત્તમ નવલિકા સર્જકના અનુભવલોકમાંથી ભાવકોના કળકમળોમાં મૂકી આપનાર જોસેફભાઇના ઓવારણા લેતા મનુભાઇ પંચોળી-દર્શકે કહેલું:

'મનુષ્યની અકથ્ય લાચારી અદ્‌ભુત અને અનન્યપણે ચિત્રિત થઇ છે.' 'પન્નાભાભી' કદાચ ગુજરાતીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓમાંની એક ગણાશે. ગુજરાતી ભાષાનું કોઇપણ પાઠ્યપુસ્તક એના વિના અધૂરું ગણાશે. એને બળે જોસેફ તરસે.'[૮]

કાળપ્રવાહમાં દર્શકે કહેલું સાચું ઠર્યુ છે જોસેફભાઇની નવલિકાઓ 'પન્નાભાભી' ઉપરાંત 'રોટલો નજરાઇ ગયો', 'ધાગો સેમાડિયો', 'સાવિત્રી', 'તાજિયા', 'ખત્રીની દેરી', 'મારું કોણ ?', 'ઘંટી', 'સાધનાની આરાધના', 'બસ, એટલું તો પાછું આપો !', 'કાંધનો હક્ક', 'ફરી આંબા મહોરે' એમ ૬૮ વાર્તાઓના સર્જનમાં સ્વકીય અનુભૂતિકણને આકારિત કરવામાં સફળ રહ્યા હતા. સર્જકની એક કેફિયત જોઇએઃ

'અનુભવ અને ઘટના પરત્વે મને અતિ ઘણો પક્ષપાત કહું કે 'વહાલ' હોય તો એનાં કારણ આ મારી 'વાર્તા' પણ અનુભવ જગતમાંથી જ નીતરી આવે છે. એને આત્મસાત્ કરતાં અને એને શબ્દોમાં અભિવ્યકત કરતાં હું એક નિર-નિરાળી મનઃસ્થિતિમાંથી પસાર થાઉં છું. 'રેખાચિત્ર' પુરું કર્યા પછી કવચિત હું હાશકારો અનુભવું છું પણ 'વાર્તા' પૂરી કર્યા પછીયે મારા મનોજગતમાં એ કયારેય 'પૂરી' થતી નથી, એ ચાલ્યા જ કરતી હોય છે, નિરંતર ચાલ્યા જ કરતી હોય છે.[૯]

સર્જક જોસફની ભીતરે ભવાટવિના અનુભવો ભરચક પડયા હતા. સામાજિક જીવનની અનેક સમસ્યાઓથી ત્રસ્ત, આર્થિક વિટંબણાથી ગ્રસ્ત લોકોને સધિયારો, હૂફ આપી, બેઠા કરનાર કર્મશીલ તરીકેની આગવી ઓળખ ધરાવાતા હતા. વેઠતી વ્યકિતને પડખે રહી, ખરે ટાણે હોંકારો આપતા માનવધર્મ જીવી ગયા. માત્ર ઘરમાં બેસી લેખન ના કરતા બહોળા જીવન સાથે જીવંત રીતે સંકળાયેલા રહ્યા તેથી બૃહદ સાહિત્ય સર્જન કરી ગુજરાતી ભાષાને પોતાનું આગવું સાહિત્ય આપી ગયા. જોસફભાઇના નિબંધ સંગ્રહને આવકારતા શ્રી મણિલાલ હ. પટેલે કહેલું કેઃ

'એમની કૃતિઓમાં એમણે ભાવકો પાસે પેટ ચોર્યુ નથી, મન મૂકીને એ મોકળા થયા છે- કથાવાર્તામાં તો એ કયારેક કળાના ભોગે જીવતરને વહાલ કરતા જીવનવાદી કળાકાર ભાસ્યા છે. એમનો એક એક અનુભવ વમળોની કક્ષાએ રહી જતો ઠાલો નથી હોતો, બલકે એમાંથી વિચાર બંધાતો આવે છે અને અંતે એમનો જીવનવિચાર તથા જીવન અભિગમ એમાંથી કળાઇ આવ્યા વિના નથી રહેતો.'[૧૦]

જોસેફભાઇનો જીવન અભિગમ એટલે જીવનની નકારાત્મકતા સામે મનની હકારાત્મકતા કેળવવાનો યજ્ઞ. પીડા, દર્દને પચાવીને પ્રેમનું ઝરણું વહેતું કરવાની જીજીવિષા, વાસ્તવિક જીવનનો સહર્ષ સ્વીકાર કરી જીવનને સાર્થક કરવાની ખેવના, પોતાને જે સાચું લાગે તે તારસ્વરે કહેવાની ધગશ, આખું આયખું જીવંત શિક્ષક બની રહેવાની ખાખત, જેના પડખે કોઇના ઊભું રહે તેના પક્ષે જઇ બની રહેવાની તમન્ના. સર્જકે આત્મકથા નથી લખી પરંતુ એમના સર્જનવિશ્વમાંથી પસાર થનારને એની જીવનીનો આલેખ સહજ મળી જાય છે. પોતાના સર્જન અને અભિગમ વિશે જોસેફભાઇના શબ્દો જ ટપકાવુંઃ

'મારી સામે એમનાં જીવતર હતાં. એ જીવતરે વેઠેલાં દુઃખ-દવધા હતાં. એમનાં પડખાં સેવતાં એમની પ્રીત પાંગતે ખેલતાં, એ પોતીકી વ્યથાઓ વાગોળતાં હોય ત્યારે એના ચોક્કસ સાક્ષી બની રહેતાં એમના પાકૃત મનોવ્યાપાર અને જગવ્યવહાર ન્યાળતાં મારા કલેજે કશુંક કોળતું જતું હતું. આજે એ જ મારા શબ્દોમાં નેમળી રહ્યું છે. શોષાતાં, રીબાતાં, રવરવતાં ને તોયે ખુમારી ના છોડતાં આ જીવતરોને મેં એમના જીવનપ્રણયનમાં રસાઇને અનુભૂત્યાં છે, આજેય અજંપો આપતી અને કલમ ગ્રહાવતી એ જ યંત્રણાઓ મને જંપવા નથી દેતી. બસ આથી વધીને કાંઇ મોટું મારું પ્રદાન નથી, નથી કોઇ ચોક્કસ દર્શન કે તત્ત્વજ્ઞાન. હું જે છું તે મારા સર્જનમાં વ્યકત થઇ રહ્યો છું.'[૧૧]

સંસારની અનુભવશાળામાં બાળવયેથી દીક્ષિત થનારા, વેદનાને ઘોળીને પી જઇ નિરોગી મન ધરાવતા, જીવતરને બથભરીને વહાલ કરતાં, ચર્ચમાં ઉત્સવે પ્રાર્થનામાં લીન, શાળાના બાળકોને ભજન ગવરાવતા, શિક્ષણના પાઠ ભણાવતા, અનેક સામયિકોમાં લેખન કરતા, બહોળા વાચકોના પત્રોનો જવાબ પાઠવતા, સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાના ભાગરૂપે અનેક પ્રવાસો કરી દોડતા રહેલાં, શિક્ષણ સેમિનારોમાં પોતાના અભ્યાસપૂર્ણ સંશોધનો રજૂ કરતાં, અપરિચિતોને પરિચિત કરી મૈત્રીનો સેતુ સર્જનારા જનમજલાં જોસેફ મૅકવાન તા.૨૯/૦૩/૨૦૧૦ના નડિયાદની કિડની હોસ્પિટલમાં અંતિમ શ્વાસ લે છે. ક્ષર દેહે મૃત્યુ અને અક્ષર દેહે અમર થઇ જનારા જોસેફભાઇની વિશેષતા વિશે ભગવતી કુમાર શર્માનો અભિપ્રાય જોવો જ રહ્યોઃ

‘શ્રી જોસેફનું આ કાંઇ કલ્પનોત્થ સાહિત્ય નથી, કારણ કે તે લગભગ પૂર્ણતઃસાચા પાત્રો તથા સત્ય ઘટનાઓમાંથી ઉદ્ભવેલું છે. સાચાં પાત્રો અને સત્ય ઘટનાઓને આ રીતે આપણા સાહિત્યમાં પ્રકાશિત કરવાનો આવો મોટા ગજાનો પુરુષાર્થ મેઘાણી પછી સંભવતઃ જોસેફભાઇએ કર્યો છે.’[૧૨]

કવિ ઉમાશંકર જોશીએ ‘આંગળિયાત’ નવલકથાના પ્રગટીકરણ પછી જોસેફ મૅકવાન પાસેથી ‘લામિઝરેબલ’ જેવી કૃતિની અપેક્ષા રાખેલી અને છેલ્લે જોસેફભાઇ ત્રણ પેઢીની એક કથાકૃતિના સર્જન માટે લેખનનો આરંભ કર્યો ત્યાં સર્જકને કાળનું તેડું આવી જાય છે.

સંદર્ભઃ

(૧) ‘વ્યથાના વીતક’ જોસેફ મૅકવાન પૃષ્ઠ-૩૩
(૨) ‘વહાલનાં વલખાં ’ જોસેફ મૅકવાન પૃષ્ઠ-૨૭૮
(૩) ‘વ્યથાના વીતક’ પ્રસ્તાવના આયખાનો આલેખ- દિલીપ રાણપુરા પૃષ્ઠ- ૮
(૪) ‘આંગળિયાત’ પ્રસ્તાવના જોસેફ મૅકવાન પૃષ્ઠ-૧૨
(૫) ‘આંગળિયાત’ હરીન્દ્ર દવે જન્મભૂમિ-પ્રવાસી – ૧૯૮૮
(૬) ‘વહાલનાં વલખાં’ પ્રસ્તાવનાઃ લાગણીનું રસાયણ-દર્શક પૃષ્ઠ-૧
(૭) ‘નક્કર નાળ સમ્બન્ધ’ પ્રસ્તાવના ‘વહાલનાં વલખાં’ ભગવતી કુમાર શર્મા પૃ.-૨૨
(૮) ‘પન્નાભાભી’મનુભાઇ પંચોળ - દર્શક, પૃષ્ઠ - ૩૩
(૯) ‘આગળો’ વાર્તાગ્રંથની ભૂમિકા-જોસેફ મૅકવાન પૃષ્ઠ-૮
(૧૦) ‘વ્યતીતની વાટે’પ્રસ્તાવના શ્રી મણિલાલ હ.પટેલ પૃષ્ઠ-૧૨
(૧૧) ‘વ્યથાના વીતક’ જોસેફ મૅકવાન પૃષ્ઠ-૩૦-૩૧
(૧૨) વહાલનાં વલખાં’ ભગવતી કુમાર શર્મા પ્રાસ્તાવિક પૃષ્ઠ- ૧૯

8

કોરોનાને કારણે ગ્રામીણ સમાજમાં આવેલ પરિવર્તન

પરમાર નવનીત કાંતિલાલ
પી.એચ.ડી (રિસર્ચ સ્કૉલર)
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ
સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી
વલ્લભ વિધ્યાનગર, આણંદ.

સારસંક્ષેપ (Abstract):

પ્રસ્તુત પ્રલેખમાં કોરોના મહામારીને કારણે ગ્રામીણ સમાજમાં આવેલ પરિવર્તનને સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. ભારત ગામડાથી બનેલો દેશ છે. ભારતની વસ્તીના ૭૫% લોકો કૃષિ, પશુપાલન અને તેને અનુષાંગિક વ્યવસાય તરફ રોકાયેલ છે. પ્રલેખમાં ગ્રામીણ સમાજનો અર્થ તેમજ વ્યાખ્યા, ગ્રામીણ સમાજની લાક્ષણિકતા, ગ્રામીણ સમાજનું સ્વરૂપ અને ગ્રામીણ સમાજના અભ્યાસનું કાર્યક્ષેત્ર ઉપર ટૂકમાં માહિતી આપવામાં આવી છે.

કોરોના (કોવિડ-૧૯) નો ઇતિહાસ, તેનાથી ઉદભવેલ હાડમારી, મજદૂરોનું સ્થળાંતર વગેરેની ચર્ચા કરી ત્યાર બાદ કોરોનને કારણે ગ્રામીણ સમાજમાં આવેલ સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક પરિવર્તન, આરોગ્ય વિષયક પરિવર્તન, ધાર્મિક-સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન તેમજ રાજકીય અસરનું ટૂકમાં છતાં વિશદ વર્ણન કર્યું છે. The Economist ના એક સર્વે અનુસાર દુનિયાની ૭૦૮ અબજ વસ્તીને વેકસીન આપવાનું કાર્ય મુશ્કેલ છે. જો વેકસીન ન શોધાઈ હોત તો ૧૫ લોકોની જનહાનિનું જોખમ હતું.

ચાવીરૂપ શબ્દો : *ગ્રામીણ સમાજ, કોરોના(કોવિડ-૧૯), પરિવર્તન, સંક્રમણ, વેકસીન*

પ્રસ્તાવના :

ગ્રામીણ અને નગર સમાજો સામાજિક સંગઠનના પ્રસ્થાપિત રચનતંત્રો છે. આ બંને સમાજો માનવસમાજના જ બે અંગો છે. સમાજના નવનિર્માણ માટેના કોઈ પણ કાર્યક્રમમાં ગ્રામીણ સમજનો અભ્યાસ ઉપયોગી બની શકે છે. તેમાંયે વર્તમાન સમયમાં જ્યારે ગ્રામીણ વિકાસ ઉપર સવિશેષ ભાર મૂકવામાં આવે છે ત્યારે ગ્રામીણ સમાજની અભ્યાસની અગત્ય વધી જાય છે.

ગ્રામીણ સમાજનો અર્થ અને વ્યાખ્યા :

જે વિસ્તારમાં વસવાટ કરતી વસ્તીનું કદ અને ઘનતા ઓછી હોય અને મોટાભાગની વસ્તી કૃષિ, પશુપાલન અને અનુષાંગિક ક્ષેત્રો સાથે સંકળાયેલી હોય તેવા વિસ્તારને ગ્રામીણ વિસ્તાર કહેવાય.

ગ્રામીણ સમાજની લાક્ષણિક્તા :

વસ્તીનું નાનું કદ, ઓછી ઘનતા અને કૃષિ વ્યવસાય ગ્રામીણ સમાજની મહત્વની લાક્ષણિકતા છે. ભારતમાં ૬૫ % થી ૭૦ % વસ્તી કૃષિ પર નિર્ભર છે તેથી ભારત ગામડાનો બનેલો દેશ છે તેમ કહેવામા ખોટું નથી. સાદૃં શ્રમ વિભાજન, સામાજિક જીવનમાં એકવિધતા,પ્રમાણમા ઓછી ગતિશીલતા અને પ્રાથમિક સંબંધો વગેરે વસ્તીનું નાનું કદ, કૃષિ વ્યવસાય અને ઓછી ઘનતાના પરિણામો છે.

પ્રો.ચીતાંબર, સોરોકીન અને ઝિમરમેન, બન્ટ્રાડ અને ડો. અક્ષયકુમાર દેસાઇએ આ સંદર્ભમાં સામાન્ય છતાં થોડી અલગ વ્યાખ્યાઓ આપી છે.

ગ્રામીણ સમાજનું સ્વરૂપ :

ગ્રામીણ સમાજનો અભ્યાસ જરૂરી છે. કારણકે તે સામાજિક વિજ્ઞાન છે. તેનો અભ્યાસ એક સામાજિક વિજ્ઞાન તરીકે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે. તેનો અભ્યાસ એ અનુભવલક્ષી વિજ્ઞાન, વસ્તુલક્ષી વિજ્ઞાન, બહુ વિધાકીય વિજ્ઞાન, શુદ્ધ અને વ્યવહારલક્ષી વિજ્ઞાન છે. આમ ગ્રામીણ સમાજનો અભ્યાસ એક વિશિષ્ટ શાખા તરીકે લાક્ષણિક્તાઓ ધરાવે છે.

ગ્રામીણ સમાજના અભ્યાસનું કાર્યક્ષેત્ર :

ગ્રામીણ સમાજનો અભ્યાસ ગ્રામીણ સમુદાયનો અભ્યાસ કરે છે. ગ્રામીણ સમાજની પોતાની એક અલગ વિશિષ્ટતા છે. ગ્રામીણ સમાજની ભૌતિક રચનાનો અભ્યાસ પરિસ્થિતીશાસ્રીય રીતે કરવામાં આવે છે. ગ્રામીણ સમાજની સામાજિક રચનાના અભ્યાસમાં ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર ગ્રામીણ સમુદાયોમાં વિકસેલ વિભિન્ન જૂથો અને સંગઠનો તથા પેટાજૂથો અને તેના સંગઠનોનું સ્વરૂપ, વ્યક્તિ અને જુથ વચ્ચેનો તેમજ જૂથો અને પેટા જૂથો વચ્ચેના સબંધોના સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરે છે.

નગર શહેર કરતાં ગ્રામ્ય સમાજમાં જ્ઞાતિગત સ્તરીકરણો વિશિષ્ટ રીતે, સ્પષ્ટરીતે દેખાતા હોય છે. તેના કાર્યક્ષેત્રમાં સમુદાય વિકાસ યોજના, પંચાયતી રાજ, સહકાર અને ગ્રામોધોગ, ભૂમિસુધારણા અને ભૂદાન ચળવળ, ગ્રામીણ સમસ્યાઓ, ગ્રામીણ સમાજમાં ક્રમશ: આવી રહેલ પરિવર્તન વગેરે સમાવિષ્ટ છે.

શ્રી નિવાસ નોધે છે કે, અમુક આપવાદો બાદ કરતાં ભારત ભરમાં ગામડું એટલે મધ્યમાં ધરો અને ઝૂપડાનું ઝૂમખું અને આસપાસ બધે ખેતરો. દુબે જણાવે છે તેમ "ગામડું એક પ્રદેશિક જુથ છે અને તે સામાજિક, આર્થિક અને વિધિવિધાનનું એકમ છે."

ભારતમાં ૩,૯૦,૦૦૦ થી વધુ ગામડા ૧૦૦૦ થી ઓછી વસ્તી વાળા છે. ૧,૧૪,૦૦૦ થી વધુ ગામડા ૧૦૦૦ થી વધુ અને ૨૦૦૦ થી ઓછી વસ્તી વાળા છે.૬૨૦૦૦ થી વધુ ગામડા ૨૦૦૦ થી અને ૫૦૦૦ થી ઓછી વસ્તી વાળા છે. ૧૦૦૦૦ થી વધુ ગામડા ૫૦૦૦ થી વધુ પણ ૧૦૦૦૦ થી ઓછી વસ્તી વાળા છે. અને લગભગ ૨૭૦૦ થી વધુ ગામો ૧૦૦૦૦ થી વધુ વસ્તી વાળા છે. ગ્રામ સમુદાયોમાં રહેઠાણની ઢબની બાબતમાં વૈવિધ્ય છે. અમુક ગામોમાં માત્ર હિન્દુ જ્ઞાતિઓ ની વસ્તી હોય છે. ગ્રામજનોનો પ્રકૃતિ સાથે નિકટનો સબંધ હોય છે. તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી હોય છે આમ ગામડું એ પ્રાથમિક સમુદાય છે.

ગ્રામ્ય સમુદાયના લોકો, વેપારીઓ, વ્યાજખોરો, રાજકારણીઓ તેમજ વચેટિયાઓના દ્વારા થતાં આર્થિક-સામાજિક શોષણનો ભોગ બનતા હોય છે. ગ્રામ્ય સમુદાયમાં એક પ્રકારની એકવિધતા કે સમરૂપતા જોવા મળે છે. ગ્રામ્ય સમુદાયનું એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ તેની એકતા છે. ગામડાનું સ્તરીકારણ જ્ઞાતિ અને કૃષિ વ્યવસ્થાના પાયા પર રચાયેલું હોય છે. તેમની જીવનશૈલી વિશિષ્ટ હોય છે.

ગ્રામવાસીઓનો બહાર ની દુનિયા સાથેનો ઓછો સંપર્ક, પરિવર્તનનો ઓછો અવકાસ આપે છે. શહેરી/નગરી જીવન કરતાં પ્રમાણમા અલ્પ શિક્ષણ, પોતાની રૂઢીઓ રિવાજો પ્રત્યેનું મમત્વ વગેરે પરિબળો રૂઢિગત જીવનના સાતત્યને શક્ય બનાવે છે. શ્રી નિવાસ નોધે છે તેમ ખેડૂતો રૂઢિચુસ્ત છે. તેથી નવી રીતો અને પદ્ધતિ વિશે તેઓ શંકાશીલ હોય છે. ડો. દેસાઇ નોધે છે કે છેલ્લા સો-દોઢશો વર્ષથી ભારતીય ગ્રામસમાજ પરીવર્તન અનુભવી રહ્યો છે. શહેરો/નગરમાં આવી રહેલ પરિવર્તનથી હવે તે શાવ અલિપ્ત નથી.

પ્રસ્તુત પ્રલેખમાં કોરોનાની મહામારીને કારણે ગ્રામીણ સમાજમાં આવેલ પરીવર્તનને સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

કોરોના મહામારી :

આપણે સૌ કોરોનાની મહામારીથી પરિચિત છી, જેણે ભારત સહિત સંપૂર્ણ વિશ્વને પોતાના ભરડામાં લઈ લીધું છે. વિશ્વના અનેક દેશોના આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કુતિક, ધાર્મિક જીવનને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યું છે. કોરોનને કારણે અમેરિકાને આર્થિક તેમજ આરોગ્ય વિષયક મુશ્કેલીઓમાથી બહાર ન કાઢી

શકવા બદલ ટ્રમ્પની હાર થઈ તેમજ ઇઝરાઇલ ના રાષ્ટ્રપતિ નેત્યાનાંહૂ ને રાજીનામું આપવાની ફરજ પડી અનેક દેશોની આર્થિક સંકડામણો વધી. લોકોની રોજીરોટી છીનવાઇ ગઇ. ફરજિયાત લોક ડાઉનને કારણે ધંધા-વ્યવસાય બંધ થઈ ગયા. મજદૂરોની ઘરવાપસી ને કારણે ઉધોગ-ધંધા બંધ થઈ ગયા. લાખો મજદૂરોના સ્થળાંતરને કારણે ટ્રેનો-બસોનું કાર્ય વહન ચર્ચિત થઈ ગયું. જેમને ટ્રેનો બસો ન મળી અથવા જેમની પાસે ટિકિટ ભાડાના પૈસા હતા તેમણે પગપાળા મુસાફરી કરી કેટલાક પટરી (Track) ઉપર રાત્રે સૂઈ ગયા અને ટ્રેન આવતા કચડાઈ ગયા. નાના બાળકો-સ્ત્રીઓના પગમાં ચંપલ-સ્લીપર ન હોવાથી મે માસ ની ગરમીમાં પગમાં ફોલ્લા પડી ગયા. પાંચ રૂપિયાના બિસ્કિટ ખાઈ બાળકો કેટલાય દિવસ સુધી મુંબઈ થી ઉત્તરપ્રદેશ-બિહારના પોતાના ગંતવ્ય સ્થાને પોહચ્યા. પરિવહનની વ્યવસ્થા રાજ્યો સરકારો માટે એક પ્રશ્ન રૂપ સમસ્યા બની ગઈ. કેટલાક રાજ્યોએ રાજકારણ રમી ઈરાદાપૂર્વક અન્ય પક્ષોની સરકારો હોવાથી તે રાજ્ય ના મજદૂરો માટે ટ્રેન-બસની સગવડ ન કરી. ક્વોરન્ટાઇનના ભયે ભયે મજદૂરોએ ગૂડ્ઝ ટ્રેન અથવા બંધ ટ્રકોમાં મુસાફરી કરી કેટલાક પોલીસના હાથે પકડાયા ક્યાંક પોલીસોએ પણ બેઇમાની કરી. ટી.વી-વર્તમાનપત્રોમાં દિવસો સુધી આજ ચિત્ર જોવા મળ્યું. જોકે, સોનુંસુદ જેવી કેટલીક સેવાભાવી વ્યક્તિઓએ પોતાના ખર્ચ લાખો મજદૂરોને પોતાના ગંતવ્ય સ્થાને પોહચાડ્યા.

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે, ચીનના વુહાન શહેરમાથી ઉદભવેલ આ કોરોના મહામારી (તા. ૧૩-૦૨-૨૧ ના રોજ) વિશ્વમાં કુલ કોરોના સંક્રમિતોની સંખ્યા ૧૦.૮૨ કરોડ છે. તેમજ ૨૩,૭૭,૩૦૩ સંક્રમિતો મૃત્યુ પામ્યા છે. ભારતમાં કુલ સંક્રમિત ૧,૦૮,૯૧,૪૬૨ વ્યક્તિઓમાથી ૧,૫૫,૫૬૯ નું મૃત્યુ થયું છે. ગુજરાતમાં કુલ ૨,૬૫,૭૧૮ કોરોના સંક્રમિત માથી કુલ ૪૪૦૦ વ્યક્તિઓનું મૃત્યુ થાય છે. ભારતમાં મહારાષ્ટ્ર, કેરલા, આંધ્રપ્રદેશ, તામિલનાડું તેમજ દિલ્હીમાં કોરોનાના સૌથી વધુ કેસો બનવા પામ્યા છે.

સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૨૦૧૯ માં ચીન ના વુહાનમાં પ્રથમ કોરોના કેશ નોધાયો. ભારતમાં જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૨૦૨૦ માં કોરોનાએ કેર શરૂ કર્યો. તા. ૨૨ માર્ચ ૨૦૨૦ થી લોક ડાઉન શરૂ થયું જોકે, છેલ્લા એકાદમાસથી કોરોનના કેશોમાં ઘટાડો નોધવાનો શરૂ થયો છે. છતાં કોરોના ગયો નથી. ભારતમાં વેકસીનની શોધ પછી ૧૬ મી જાન્યુઆરી ૨૦૨૧ થી વેકસીન આપવાનું શરૂ થયું છે. તેમ છતાં માસ્ક,સોશિયલ ડિસ્ટનીંગ તેમજ સેનીટાઇઝર છોડી દેવાના નથી.

કોરોનાને કારણે ગ્રામીણ સમાજમાં થયેલ પરીવર્તન :

કોરોનાને કારણે ભારતના ગ્રામીણ સમાજમાં સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક પરીવર્તન આવ્યું છે.

સામાજિક પરીવર્તન :

કોરોનાને કારણે અત્યારે સમાજમાં પણ ઘણા બધા પરીવર્તન જોવા મળે છે. જેવા કે લગ્ન તેમજ અન્ય સમારંભો પર સંખ્યાની મર્યાદા હોવાથી સગાઓ ના ઘરે જઈ શકાતું નથી તેમજ સગાઓને બોલાવી પણ શકતા નથી તેથી સામાજિક તણાવાના તૂટવાનું પરીવર્તન આવ્યું છે.

આર્થિક પરીવર્તન :

1. ગ્રામીણ સમાજમાં જે ખેતી પર નિર્ભર છે, તેઓ પોતાની ફસલ/ઉપજ વેચવા અન્યત્ર જઈ શકતા નથી. તેથી તેમને તેમની ઉપજ ના યોગ્ય દામ મળતા નથી.
2. વાહન વ્યવહાર બંધ હોવાથી તેમજ જે ટ્રેનો/બસો ચાલુ છે. તેના ભાડા વધી જવાથી ગ્રામ્ય પ્રજા આર્થિક તંગી મેહસૂસ કરી રહી છે.
3. તેમની આવક ઘટવાથી તેમની ખરીદ શક્તિ ઘટી રહી છે.
4. બીજી બાજુ વચેટિયાઓ ઉપજનો સંગ્રહ કરી બમણા ભાવે વેચી રહ્યા છે. તેથી ગ્રામીણ ખરીદનારાઓને બંને બાજુ થી માર પડી રહ્યો છે.
5. ગ્રામીણો માં સ્કિલ હોવા છતાં તેમને રોજગારી મળતી નથી.
6. ગામડાઓમાં રોજગારીની તકો ઘટી રહી છે.
7. ખેતમજદૂરોને બારે માસ રોજી મળતી નથી તેમજ મનરેગામાં મધ્યમ વર્ગના લોકો સામાજિક બંધનોને કારણે જઈ શકતા નથી.
8. કેટલીક વસ્તુઓના ભાવ મોઘવારીને કારણે વધી રહ્યા છે જ્યારે ખેતી ઉપજોના ભાવ નહીં વધવાથી ગ્રામીણોને બંને બાજુ થી માર પડી રહ્યો છે.

શૈક્ષણિક પરીવર્તન :

કોરોના મહામારી ના કારણે શાળા-કોલેજો બંધ થતાં ગ્રામ્ય પ્રજાના બાળકોને online શિક્ષણ ફરજિયાત સ્વીકારવું પડ્યું કેટલાક પાસે 4G સ્માર્ટ ફોન ન હોવાથી તેમજ ગામડામાં નેટવર્ક ના અભાવને કારણે તેઓ online શિક્ષણથી વંચિત રહ્યા આમ કોરનાના મહામારી ના કારણે શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં પરિવર્તન જોવા મળ્યું છે.

આરોગ્ય વિષયક પરીવર્તન :

ગ્રામ્ય પ્રજા શહેરી પ્રજા જેટલી શિક્ષિત/જાગ્રત ન હોવાથી કેટલાય ભ્રમ ફેલાયા કોરના માટે કોઈ ચોક્કસ દવા ન હોવાને કારણે તેઓ કોરોના તેમજ અન્ય બીમારીઓના ભોગ બન્યા. અને ઘરે જાતે જ ઘરગથું ઉપચાર કરવા લાગ્યા આમ કોરોના મહામારી માં આરોગ્ય વિષયક પરીવર્તન પણ જોવા મળે છે.

ધાર્મિક-સાંસ્કૃતિક પરીવર્તન :

કોરોના મહામારીમાં મંદિરો, મસ્જિદો, ગુરુદ્વારા વેગેરે બંધ રહેવાને કારણે કેટલાય ભક્તોની ધાર્મિક લાગણી દુભાઈ પુજા-અર્ચના બંધ રહેવાથી પૂજારીઓ કર્મકાંડી મહારાજોને આર્થિક આવક બંધ થઈ ગયી. આમ કોરોના મહામારીમાં મંદિરો, મસ્જિદો, ગુરુદ્વારા વગેરેના દરવાજા લોકડાઉન ના કારણે બંધ કરવામાં આવ્યા તેથી તેમની આવક બંધ થઈ ગઇ.

સમાપન :

અહી આપણે ગ્રામીણ સમાજ, કોરોના મહામારી તેમજ તેનાથી ગ્રામીણ પ્રજામાં જે વિવિધ પરીવર્તન થયા તેનું ટૂકમાં ચિત્ર જોયું.

કોરોના વાઇરસ હજુ સમાપ્ત થયો નથી. The Economist ના એક સર્વે મુજબ દુનિયાની ૭.૮ અબજ વસ્તીનું રસીકરણ મુશ્કેલ છે. જો રસીઓ ન આવતી તો દુનિયામાં લગભગ ૧૫ કરોડ લોકોના મોતનું જોખમ હતું. અત્યાર સુધીમાં કોવિડની રસીના ૧૪ કરોડ થી વધુ ડોઝ તૈયાર થઈ ચૂક્યા છે. ન્યુઝીલેંડે દુનિયા માટે પોતાના દરવાજા બંધ કરી કોવિડથી થતાં મૃત્યુને ૨૫ પર જ રોકી એક રેકોર્ડ સર્જ્યો છે. સાર્સ કોવિડ-૨ ના ઝડપી સંક્રમણનું એક કારણ એ પણ છે કે, એક અનુમાન અનુસાર લોકો વેકસીન લગાવવાનો ઇન્કાર કરી દીધો ગ્રામ્ય પ્રજામાં આ વલણ જાગૃતિના અભાવને કારણે વધુ છે.

એક રેસર્ચ અનુસાર કોરોના પછી માઇગ્રેન એટેકમાં ૭૦% નો વધારો થયો. સાઇડ ઇફેક્ટના કારણોમાં અન્ય બીમારીઓ હોવી, ડિહાઈડ્રેશન, હોર્મોનમાં ફેરફાર, વિરુદ્ધ આહાર વગેરે છે. કોરોનથી બચવા માટે ગળો, કાળા મરી, ઇમ્યુનિટી વધે તેવા પદાર્થોનું સેવન ફાયદાકારક છે. ગ્રામ્ય પ્રજામાં આ બાબતની જાગૃતિ આવે તે વધુ ઇચ્છનીય છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

(1) Bertand Alvin : Rural Sociology : A Analysis of Contemporary Rural Life

(2) Introductory Rural Sociology : J.B. Chintambar

(3) S.C. Dube : Indian Village

(4) M.N. Srinivas : Social Change in Modern India

(5) ડો. અક્ષયકુમાર દેસાઇ : ભારતમાં ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર

(6) પ્રો. એજી. શાહ. અને પ્રો. જે.કે. દવે : ગ્રામીણ અને નગર સમાજશાસ્ત્ર

(7) 2019 The Economist, News Paper Limited. દિવ્યભાસ્કર દૈનિક (ગુજરાતી આવૃતિ), અમદાવાદ, તા. 13-02-2021,

9

અતીતનો પટારો

વડનગરી પીયૂષકુમાર જયંતીલાલ
પીએચડી રિસર્ચ સ્કોલર.
હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી પાટણ
Email: vadnagaripiyushkumar@gmail.com

દુનિયાની કોઈ પણ ભાષાના સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં સૌથી વધારે અઘરું અને એટલે અત્યંત અલ્પખેડાણ પામતું સ્વરૂપ આત્મચરિત્રનું છે. ગુજરાતીમાં આત્મચરિત્ર, આત્મકથા, આત્મવૃત્તાંત, આત્મવૃત્ત જેવા અનેક પર્યાયો જોવા મળે છે. નર્મદે ગુજરાતી સાહિત્યનું પ્રથમ આત્મવૃત્તાંત્ત 'મારી હકીકત' નામે આલેખ્યું છે.

આત્મકથા માટે ઇગ્લિશબાયોગ્રાફીમાં 'ડબલ્યું .એચ. ડન' આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપે છે:

"Autobiography. which is worth the name, is serious and truthful self study"
આ વ્યાખ્યામાં આત્મકથાને ગંભીર અને સત્યપૂર્ણ સ્વઅધ્યયન તરીકે ઓળખાવી છે.

અમૃતા પ્રીતમ પોતાની આત્મકથા 'રસીદી ટિકટ' લખતાં આત્મકથા લેખનની પ્રક્રિયા સમજાવે છે.

તે કહે છે: 'યહ યથાર્થ સે યથાર્થ તક પહોંચને કી પ્રક્રિયા હૈ.'

તો પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ આત્મકથાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે:

'વ્યકિતગત જીવનનું પોતાને હાથે કલાત્મક રીતે દોરાયેલું સત્યચિત્ર એટલે આત્મકથા.'

તો વિષ્ણુ પ્રભાકર આત્મકથાને આ પ્રમાણે સમજાવે છે:

"જીવની કયા હૈ ? અનુંભવોંકા શંખલાબદ્ધ ચયન."

આત્મકથા જીવનની કોઈ પણ એક ક્ષણે કરેલું અતીતનું પાશ્ચાદ્‌ગામી દર્શન 'માનવ' હંમેશાં અવ્યાખ્યાયે રહ્યો છે. તેને ઓળખવાના પ્રયત્નો સૌ પોતપોતાની રીતે કરે છે. નિરપેક્ષા સત્ય મૂર્ત નથી થતું ત્યાં સુધી પ્રાપ્ત થયેલા સાપેક્ષા સત્યનો જ સહારો આપણે સૌએ લેવાનો છે.વર્ષ ૨૦૧૩ માં ગુજરાતી સાહિત્યની બે આત્મકથાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ, જેમાં સ્વ. ચિનુકાકાની 'જલસા અવતાર' અને મણિલાલ હ. પટેલની 'તરસીમાટી' આ તરસી માટીમાં વતનની માટીની તરસ છે તો સાથે-સાથે શૈશવથી માંડીને સર્જક સુધીની સફર છે. કુલ '૩૧' પ્રકરણ અને '૧૭૩' પૃષ્ઠોમાં લખાયેલી આ આત્મકથામાં આશરે ૫૭-૫૮ વર્ષના જીવનનો આલેખ છે. તરસી માટી આત્મકથાનો આરંભ 'મારું ગામ' પ્રકરણથી આરંભાય છે. અને 'ગયા વર્ષો એ તો-'અંતિમ પ્રકરણ બની રહે છે. તરસી માટી આત્મકથામાં આત્મકથાકારે 'હું' ને સહેજ વશમાં રાખીને સચ્ચાઈને બોલવા ખુલવા દીધી છે. તરસી માટી સ્વલિખિત મણિલાલ હરિદાસ પટેલના સ્વજીવનની કથા છે. ડૉ. સેમ્યુઅલ જહોન્સન આત્મકથા વિશે કહે છે કે.

'Every man's lifeshould be best written by himself'

કોઈ પણ વ્યકિત કરતાં વ્યકિત જાતે પોતાને વધુ ઓળખતી હોય એ સ્વાભાવિક છે. તરસી માટી આત્મકથામાં 'મારૂં ગામ', 'મારા દાદા', 'ખોળિયા જેવું ઘર' , વગેરે પ્રકરણોમાં શૈશવના સંસ્મરણો જોવા મળે છે તો વળી 'ફરતીશાળા', 'ગનાનનું ગોંદરૂં', 'માનીતા માસ્તર', 'ઘડતર', 'ભણવા સાથેની ભવાઈ' જેવા પ્રકરણોમાં અભ્યાસ કાળ વર્ણવ્યો છે. જયારે બાવન પાટીદાર સમાજ, ગ્રામ્ય દેવતા, પટેલભૈનું ખાવું કૂશ.... મરદ માણસ જેવા પ્રકરણોમાં પટેલ સમાજ ના રીત-રિવાજોની ઝાંખી કરાવે છે. અને ૧૫ મું પ્રકરણ એટલે તરસી માટી જે આત્મકથાનું શીર્ષક બની રહે છે." અમારો મલક, તરસ્યો મલક લાગે. ચોમાસું વીતે એટલે માટી ખેતરો સીમ વગડો આઠે માસ તરસ્યાં ...." એમ કહે છે ત્યારે ગ્રામ્ય જીવનની તરસ હજુય લેખકને આકંઠે વરતાય છે.

આત્મકથાકારની સ્મૃતિ એના વિશેના સત્યને પ્રકટ કરે તેવા અનિવાર્ય ઉચિત અંશોની વરણી કરે તેવી હોવી જોઈએ. સત્યનો આવિર્ભાવ આત્મકથાકાર નિખાલસપણે કરે તેવો હોવો જોઈએ. *Truth is the hero of mylife* ટોલ્સટોયે આપેલું આ સૂત્ર આત્મકથાકારનો આ ધ્યાનમંત્ર બની રહેવો જોઈએ કારણ કે આત્મકથાએ કલ્પિત કથા નથી. એ તેના રચયિતાની વાસ્તવિક કથા છે.આથી સત્ય એ આત્મકથાનો માપદંડ છે. એ સત્ય અનુભૂતિની સત્ય અભિવ્યકિત છે. "ગાંધીજીએ કહયું છે તેમ સત્યના શોધકને રજકણથી પણ નીચે રહેવું પડે છે. જગ આખું રજકણને કચડે છે. પણ સત્યનો પૂજારી તો રજકણ સુદ્ધાં તેને કચડી શકે એવો અલ્પ ન બને ત્યાં સુધી તેને સ્વતંત્ર સત્યની ઝાંખી પણ દુર્લભ છે."

મણિલાલ પોતાની આત્મકથા તરસી માટીમાં સત્યને સત્ય રૂપે પ્રકટ કરી શકયા છે. 'મીઠી માથે ભાત' એ પ્રકરણમાં લેખકે બાલ્યાવસ્થામાં મધવાસના મંદિરમાંથી બે મિત્રોએ કરેલી એક-એક આનાની ચોરી તથા 'નવો જમાનો 'નામના પ્રકરણમાં લેખક સાતમા ધોરણમાં ભણતા ત્યારે બારણાની તિરાડમાંથી, બીજા વર્ગમાં બારણા પાસે બેસતી નાથી ચંદ્રીને જોઈ રહેવા મન લલચાતું પકડાઈ જતા અને સાહેબનો માર પણ ખાતા....તો 'માફીપત્ર'નામના પ્રકરણમાં પી.ટી ટીચર વી.એચ પટેલને લેખકે મારેલો લાફો અને લખેલું માફી પત્ર તો વળી બીજો એક પ્રસંગ જોઈએ તો ટી.બી ની માંદગી વખતે સહાધ્યાયી મિત્ર જમાલખાન સાથે કરેલું માંસાહાર આપણને ગાંધીજીના સત્યના પ્રયોગોની યાદ તાજી કરાવે છે. પત્ની ગંગા ને ગુસ્સામાં મારેલી ધોલ અને ક્ષમા પણ માગેલી, અને હા એનું માથું પગ દબાવી આપવામાં પણ આનંદ અનુભવ્યો છે. એવું સ્પષ્ટ પણે લેખક કોઈ પણ ક્ષોભ સંકોચ વિના વાચકો આગળ નિ:શંકપણે આત્મકથામાં કહી શકયા છે. મણિલાલ નર્મદ કે ગાંધીજીની જેમ જાતિય જીવન અંગેની બાબતો બધા રજૂ ન યે કરે, ટૂંકમાં પ્રામાણિકતા, નિખાલસતા, એકરારની ભાવના આ બધા દ્વારા આત્મશુદ્ધિ કેળવાય તો જ કદાચ સત્યની થોડીકેય ઝાંખી થાય.

આત્મકથાકારે પોતાની સ્મૃતિ ઉપર ભરોસો રાખવાનો હોય છે. સ્મૃતિના સહારે બાળપણને આલેખવાનું હોય છે. મણિલાલની સ્મૃતિ સતેજ છે.એની પ્રતીતિ એમના બાલ્યાવસ્થાના પ્રસંગોનું આલેખન જે રીતે કર્યું છે. એના ઉપરથી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, લેખકને પાંચમા-સાતમા ધોરણમાં ભણાવનાર ભાલચંદ્ર ઠાકર, જશોદાબેન ઠાકર, શંકરલાલ જોશી, વિદ્યાબેન જોશી જેવા શિક્ષક શિક્ષિકાઓના નામ તેમજ તેમના સહાધ્યાયી છોકરા- છોકરીઓના આખા નામો દા.ત મગન સોમા, જેઠા નાથા, હીરા રેવા, ચંદ્રિકા સુથાર, મંગુ શિવા, વગેરે જેવા ૫૪ છોકરાઓના અને ૧૭ જેટલી છોકરીઓના આખા નામો આત્મકથામાં દર્શાવીને કુલ ૭૧ જેટલા નામો આજે પણ લેખકની સ્મૃતિપટમાં તરોતાજા પડયા છે તો વળી ગામના જેઠા મથુર કાર લાવ્યા, શીખ્યા અને આબુ પર્વત પર ચડયા.

મધવાસ ના પાદરેઈ.સ '૧૯૬૪'ના વર્ષમાં એસ.ટી બસ આવતી થયેલી. ૧૦ /૦૮/૧૯૬૮ ના સંદેશમાં રાવજી પટેલના અવસાનના સમાચાર હતા. હું સાતમું પાસ થયો એ વર્ષ ગુજરાત રાજય નવું બની ચૂકયું હતું પ્રાથમિક શાળાની પડસાળની ભીંતે 'ગુજરાતનું પ્રધાન મંડળ 'ગળીથી લખેલુ એ બોર્ડ ચિત્ત પર છપાઈ ગયું હતું .

ગવર્નર : મહેંદી નવાજ જંગ

ડૉ.જીવરાજ મહેતા : મુખ્ય પ્રધાન

ઈન્દુમતી ચી.શેઠે : શિક્ષાણ મંત્રી

રતુભાઈ અદાણી : બાંધકામ મંત્રી

પ્રાથમિક શાળાની ધવાસમાં લીંબોદરા પાસે મહીનદી પર નવો પુલ બંધાયો હતો (તરસી માટી પૃ.૪૧) મૂળજી સાહેબે ચિત્રા થિયેટરમાં દારાસિંહનું 'સાત સમંદર પાર'પિક્ચર બતાવેલું જીવનનું આ પહેલું પિક્ચર હતું (એજન,પૃ.૭૮) જે કુંવારા મન પર એ બધુ ચિત્રવત છપાઈ ગયેલું તે હજી ભૂંસાયું નથી. સમય જતા મન ઉપર પડેલી અનુભવની છાપ ભૂંસાતી જતી હોય છે. એટલે કે વિસ્મૃતિ એ આપણા સૌનો સામાન્ય અનુભવ છે. પોતાની યાદદાસ્ત પર ભરોસો રાખનાર ને પણ કયારેક વિસ્મૃતિથી પરેશાન થવું પડે છે. લેખક આત્મકથામાં દાદાના મૃત્યુંની ચોક્કસ સાલવારી દર્શાવી શકયા નથી તથા 'ઉમાશંકર અમારે ઘરે' નામના પ્રકરણમાં લેખક કહે છે કે ૧૯૮૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં પન્નાલાલને' માનવીની ભવાઈ' માટે જ્ઞાનપીઠ જાહેર થયો. એજ દિવસે બપોરે હું 'પન્નાલાલની નવલકથામાં વાસ્તવનું કલામાં રૂપાંતરણ ...' વિશે લેખ લખતો હતો. કેવો યોગાનું યોગ (કદાચ, એ ૨૪-૯-૧૯૮૬નો દિવસ હતો) (એજન,પૃ.૧૬૨) જો કે પન્નાલાલને જ્ઞાનપીઠ ૧૯૮૫ માં મળેલ છે. અહીં મણિલાલની સ્મૃતિની વિશ્વસનીયતા સહેજ ખંડિત થતી જણાય છે.

આત્મકાથામાં કેટલાક પ્રસંગો મણિલાલે એવા આલેખ્યા છે કે વિનોદ ઉપજાવે એવા છે. દા.ત,પટેલ ભૈનુ ખાવુ કૂશ...માં સર્જક કહે છે કે; આ પટેલોની કઢી વિશે પી.એચ.ડી - શોધ નિબંધ- કરી શકાય. બીજો એક પ્રસંગ જોઈએ તો "મારો નાનો ભાઈ જેઠાલાલ દસમામાં અને એની વાગદત્તા ભૂરી વાલજી નવમા ધોરણમાં ભણતાં હું નવમાનો કલાસ ટીચર - ઈનર્લા" કહેવાતો. (એજન,પૃ.૧૩૧) તો એકવાર વ.ફા (વર્નાકયુલર)ની ફાઈનલ પરીક્ષા આપી એમાં મારો બેઠક નંબર '૪૨૦' આવેલો. બધા મને હું ખરેખર ચારસોવીસ હોઉં એમ જોતા હતા ને હું રડવા જેવો થૈ જતો.(એજન,પૃ.૯૩) જયારે આઠમા ધોરણમાં સંસ્કૃત શીખતા થયેલા ત્યારે મજા આવી 'શુષ્કમ પર્ણમ્ પતતિ 'ત્યારે રમુજ કરનારો રામજી બોલતો' પાડા: પોદળા: કરન્તિ બધા હસી પડતા'ગનાનનું ગાંદરું નામના પ્રકરણમાં લેખક કહે છે કે, પ્રાથમિક શાળામાં ભણતા ત્યારે થાંભલા ઉપર સૂત્ર લખેલું

'જયાં સ્વચ્છતા ત્યાં પ્રભુતા' મને પ્રભુતાનો અર્થ ત્યારે કયાંથી ખબર હોયપણ આ બ્રાહ્મણ- પૂર્ણાનંદ ગૌરની ભાણીનું નામ પ્રભુતા એટલે હું એમ જ માનતો કે,આ સ્વચ્છ જગ્યા ખાસ આ પ્રભુતા માટે છે; જેવા પ્રસંગો આત્મકથા માં મંદહાસ્ય ઉપજાવે એવા છે. જે ભાવકને આત્મકથા વાંચતા કયાંય કંટાળો ન ઉપજે એવું સુંદર આલેખન કર્યું છે.

આત્મકથાની ભાષા પણ ઘણીવાર લેખકની ભારે કસોટી કરે છે. આત્મકથાની ભાષા વિશે શ્રી મોહનભાઈ પટેલ કહે છે કે "ભાષા બને તેટલી ઓછી અલંકૃત હોય એ ઈષ્ટ ગણાય છે સાદીભાષા ને વળગણો ઓછા હોય છે. તેથી હકીકતો નિર્ભેદ મળવાનો સંભવ વધારે. આ સાદી ભાષા અર્થ ગૌરવવાળી હોય" આવી ભાષા મણિલાલ તરસીમાટીમાં પ્રયોજી છે. પોતે સાહિત્યમાં બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા હોવા છતાં આત્મકથામાં એમની શૈલી સાદી સરળ અને ભાવકને સમજાય તેવી છે. આવી ભાષા શૈલીના કેટલાક ઉદાહરણ જોઈએ તો.

"પડતી તે રાતના પધારજો પિયુ કોઈ નથી. બેઠું જાણવાજી રે..
પરોઢે જતા કોઈ પૂછશે તો કહીશું કે તેડયા'તા વલોણું તાણવા જી રે.."

આ રૂપક ચસોચસ બેસી જાય છે. જો કે આતો બધું મોડે મોડેથી સમજાયેલું. પણ પડોશી સ્ત્રી-પુરુષના સંવાદો સાંભળેલા તે હજી યાદ છે.

"ભાભી પાડોશી મૂઆ છીએ તે શું કાંમના? હેં કાંમ પડે તો અડધી રાતે ય.''
હા, ભૈ પહેલો સગો પાડોશી. પણ કાંમ તો એવું શું હોય ?
હા, આ તમાર ભૈ, વલોણું તાંણવામાં થાકી બૌ જાંય..
બસ, એમાં મદદ થાય એટલે જગ જીત્યાં'' (એજન,પૃ.૬૭)

આજે મને ખ્યાલ છે કે આ તો 'વસ્તુગત સહસમ્બન્ધક છે.' એલિયટને જાણ્યા વિના જ મારા ગામનાં આ અભણ નર-નારી ભાષા પાસેથી કેવું તો કામ લેતા હતાં આવી તળપદી ભાષા ના સંવાદો આત્મકથામાં દીપી ઉઠે છે. તેઓ કહે છે કે

"તરસી માટીની આ તાસીર પણ જોઈએ ને પ્રેમથી જીરવીએ."

લેખકે આત્મકથામાં થોકબંધ રૂઢીપ્રયોગો અને કહેવતો પ્રયોજયા છે. જેમ કે "માણસની જાત ચપટી કુલેર મળે એટલે રાજી રાજી", "ભૈ નાગરની કન્યા ઉઘાડી", તો "પડયો પોદળો ધૂળલીધા વિના થોડો ઉખડે?
"મર જો બાપ ને જીવજો મા", ધૂળમાં રહેવું ને ધૂપેલના શા સ્વાદ?" વગેરેની સાથે-સાથે ખેતીની પ્રીતિસાથે જોડાયેલા લોકભોગ્ય શબ્દો માટીની કોઠી, ડામચિયો, પાણિયારી, વાંસના ટોપલા, ખાટલા, વળગણી, તો કરોળિયાનું જાળું તો કયારેક ઢૂલું હાલરૂં હાંકવું, ગાડું ભરવું, પરાળ કાઢવું, ઉપણવું, ફડક હાંકવી, બળદહળ ચલાવવું જેવા શબ્દો કલ્પન પ્રતિક બની આવે છે. તો હૂપો(સાંધો), હેડ(સેર) ખાખરો(કેસુડો) જેવા શબ્દ પણ જોવા મળે છે. લોટો ઢોળવા જવું, કળશ્યો ઢોળવા જવું જેવા(slang) શબ્દો પણ જોવા મળે છે.

-મારો સમાજ અજગર જેમ પડેલો. (ઉપમા)

-એના પત્રો પ્રેમનું અત્તર જાણે. (ઉત્પ્રેક્ષા)

-કાન પાસે મીનાકુમારી જેવી વાંકી લટો કાઢેલી. (ઉપમા)

આત્મકથામાં કેટલાક સુંદર સંવાદો પણ મળે છે. રામી માના મુખે બોલાયેલો એક સંવાદ જોઈએ તો.
"બેટા ડિલ હાચવ જે ને વ્હેલો ઘેર આવજે...ને જો હાંભળ, દીવો પોતાની દીવેટથી જ બળે છે-માટે તેલ પૂરતો રહેજે...જા ફત્તેહ કરજે..." (એજન,પૃ૧૩૪)

'વલોણાનો રવૈયો ફરે એમ કોઈ દેહને મથતું હતું.'

× × × ×

'માણસ માત્ર ને ફોટો પડાવવાનું કેમ ગમતું હશે ?'

× × × ×

'સુખના પરબીડિયામાંથી દુ:ખનો કાગળ મળતો રહયો છે.'

જેવા વાકયોમાં ભાષા નજાકતા જોવા મળે છે. આખી આત્મકથામાં આત્મકથાકારે કેટલાક વાકયોમાં બબ્બે વાર ??.,(પ્રશ્નાર્થ)ચિન્હો બબ્બે..!! (ઉદગાર) ચિન્હો તો કયાંક ?!,(પ્રશ્નાર્થ,ઉદગાર) તો કયાંક !?., (ઉદગાર,પ્રશ્નાર્થ,) ચિન્હો વાળા વાકયો પ્રયોજાયેલા જોવા મળે છે. તો તેની સાથે કેટલાક પ્રકરણોમાં ટૂંકાક્ષરી નામો પણ નજરે પડે છે. મણિલાલે લોકગીતો, ગુજરાતી-હિન્દી ફિલ્મી ગીતો, તેરે ઘરકે સામને....., મનડોલે મેરા તન ડોલે..., મેરા જૂતા હૈ જાપાની ....,તારી વાંકી રે પાઘલડીનું ફૂમતું રે.., શેણી વિજાણંદ,

વીરમાંગડાવાળો, તો પાકિઝા, બર્નિંગટ્રેન, આદમી, બેંકરોબરી રોબરી, દિલીપકુમાર, રાજકપૂર, નરગીસ, દેવાનંદ વગરે ફિલ્મી નાયક નાયિકાઓના નામો આત્મકથામાં ટાંકવાનું ચુકયા નથી.

આત્મકથા આમ તો 'હું'ની કથા છે. તેમ છતાં આત્મ કથામાં આત્મકથાકારે 'હું'થી પર રહેવાનું હોય છે. લેખક ગમે તેટલી ચોકસાઈ રાખે તો પણ 'હું' ઉપસી આવતો હોય છે. મણિલાલ એમ કહે છે કે "પટેલ સૌનો બાપ અને પટેલ સૌના દેવ, કણબી પાછળ કરોડો કણબી કોઈની પાછળ નહી" 'હું'જેવા વાકયમાં સર્જક 'હું'ને વશમાં રાખી શકયા નથી. તો કયારેક પિતાજીના આંતર સંઘર્ષની વાત કર્યા પછી આંતર સંઘર્ષ આત્મકથામાં વર્ણવ્યો નથી. "આવું હું ય લખી શકું'' પન્નલાલ જેવા હૂબહૂ ઉદ્ગારો અહી તરસી માટીમાં મણિલાલના પણ જોવા મળ્યા છે. મણિલાલની કવિ પ્રતિભા આત્મકથામાં દેખાય છે. મોટાભાગના પ્રકરણોમાં કાવ્યપંકિતઓ, લોકગીતો, લગ્નગીતો, અને ફિલ્મીગીતો પણ જોવા મળે છે.

'પ્રેમનો વંટોળ' નામના પ્રકરણમાં "પ્રેમના વંટોળને જોઈએ તેટલો ઉંચે ઉડવા દીધો નથી. ડમરી બનાવી ને ભોયતળે ઘૂમરાતો રાખ્યો છે. 'યુવાની નો અજંપો પ્રકરણમાં' "યુવાનીના અજંપા કરતાં માંદગીનો અજંપો વધારે વરતાય છે.''

આત્મકથા 'હું'ની કથા છે. એકવાર નિરુપાયા પછી તે કપાઈ ને ભાગ્યાધીન થતી નથી. તેનું નિરૂપણ એકજ વાર થતાં હંમેશ માટે પર્યાપ્ત બનતું નથી. સમય જળના વહેવા સાથે એક વખત કરેલું આત્મરેખાંકન ભૂંસાઈ જાય છે. આ અર્થમાં તો અપૂર્ણ છે જ, આત્મકથા એના સર્જકની સ્મૃતિના આરંભ કાળથી શરૂ થાય છે અને એના રચના કાળે સમાપ્ત થાય છે. આત્મકથાની રચના પછી પણ જીવન તો વહેતું જવાનું છે. આથી જ ડન કહે છે કે :

''The true autobiography however is but a torso''

આમ સમયક્રમની અપૂર્ણતા એ આત્મકથાની અનિવાર્ય મર્યાદા છે, કહો કે એ વિશિષ્ટ વલણ છે.

સંદર્ભ :

1. કડિયા રસીલા: આત્મકથા સ્વરૂપ અને વિચાર- (અમદાવાદ: પાર્શ્વ પબ્લિકશન,૨૦૧૫)
2. પટેલ મણિલાલ હ.: તરસી માટી (આત્મકથા)-(અમદાવાદ: પાર્શ્વ પબ્લિકશન,૨૦૧૩)
3. ગાંધી મોહનદાસ કરમચંદ: સત્યના પ્રયોગો-(અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાસશન મંદિર,૨૦૦૪)
4. બ્રહ્મભટ્ટ પ્રસાદ સત્તર સાહિત્ય સ્વરૂપો: (સ્વરૂપ અને વિકાસ ત્રીજી આવૃતિ)-(અમદાવાદ : પાર્શ્વ પબ્લિકશન,૨૦૦૬)

10 ભારતમાં સિંચાઇ હેઠળની જમીનનો એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ

કણજારીયા ક્રિષ્ના એ.
એમ.એ અર્થસાસ્ત્ર
પીએચ,ડી સ્કોલર
ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતા યુનિવર્સીટી જુનાગઢ

સારાંશ:-

કોઈ પણ દેશના આર્થિકવિકાસ માટે કૃષિક્ષેત્ર એ મહત્વનું અંગ છે. ભારતીય અર્થતંત્રમાં કૃષિક્ષેત્ર ખુબ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે, કૃષિક્ષેત્ર વિના અર્થતંત્રની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ બની જાય છે. રોજગારીની દ્રષ્ટિએ, ઓધોગિક વિકાસની દ્રષ્ટિએ, નિકાસ કમાણીની દ્રષ્ટિએ, ભાવ સ્થિરતાની દ્રષ્ટિએ, વિચારીએ તો જાણી શકાયછેકે કૃષિ આપણા અર્થકારણમાં કેન્દ્રવર્તી સ્થાન ધરાવે છે. કૃષિના વિકાસમાં અસર કરતુ કોઈ મહત્વનું પરિબળ હોઈ તો એ સિંચાઇ છે. પ્રસ્તુત સંસોધન પત્રમાંભારતમાં સિંચાઈ હેઠળ કેટલી જમીન અવરાયેલી છે તેનો વિશ્લેષ્ણાત્મક અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :- *સિંચાઈ, કૃષિક્ષેત્રે*

પ્રસ્તવના-

વર્તમાન સમયમાં આર્થિક વિકાસએ તમામ રાષ્ટ્રોનો પાયાનો પ્રશ્ન છે. અલ્પવિકસિત અને વિકાસમાન રાષ્ટ્ર આર્થિક વિકાસના ઊંચસોપાનો સર કરવામાટે પ્રયત્નશીલ રહે છે, જયારે વિકસિત રાષ્ટ્રો આર્થિક વિકાસને ટકાવી રાખવા સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. આ રીતે આર્થિક વિકાસનો આધાર અર્થતંત્રના મુખ્ય ત્રણ ક્ષેત્રો પર રહેલો છે જેમાંનું એક કૃષિક્ષેત્ર છે.

ભારત જેવા વિકસિત અને વસ્તી વાળા દેશ માટે કૃષિક્ષેત્ર મહત્વનું ક્ષેત્ર છે, ભારતીય અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદન,આવક, રોજગારી, નિકાસ જેવી આર્થિક તેમજ સામાજિક, સંસ્કૃતિક તેમજ ભૌગોલિક સ્થિરતા માટે કૃષિક્ષેત્ર મહત્વનું માનવામાં આવે છે, આઝાદી બાદ કૃષિક્ષેત્રમાં ક્રાંતિકારી ફેરફારો થઈ રહ્યા છે કૃષિક્ષેત્રમાં પરંપરાગત ઘટકોને બદલે આધુનિક ઘટકોનો ઉપયોગ સત્તત વધી રહ્યો છે ત્યારે સિંચાઈએકૃષિક્ષેત્રનું મહત્વનું ઘટક છે. સિંચાઈ કૃષિક્ષેત્રના વિકાસ માટે પાયાની ભૂમિકા ભજવે છે કારણકે સિંચાઈ સુવિધાના કારણેકૃષિક્ષેત્રે ઉત્પાદન, ઉત્પાદકતા, પાકની તરેહ અને પાકની ગુણવતામાં સકારાત્મક પરિવર્તન આવે છે આમ, સિંચાઈ વિના કૃષિક્ષેત્રેનો વિકાસરથ પાટા પર ચડાવવો શક્ય નથી.

સિંચાઈનો અર્થ :-

સામાન્ય પરિભાષામાંસિંચાઈનો અર્થ વૃક્ષ કે છોડ ને પાણી પાવું અર્થશાસ્ત્રીય પરિભાષામાં "સિંચાઈ એટલે નહેર કે કેનાલ દ્વારા પાણીનું વહન કરવામાં આવે છે"

"સિંચાઈ એટલે ખેડાતી જમીનને ભેજ પૂરો પાડવા માટે માનવીએ ઉભી કરેલ વ્યવસ્થા"

સામાન્ય રીતે સિંચાઈના ત્રણ સ્રોત છે. ૧. કુવાદ્વારા ૨. નહેરદ્વારા૩. તળાવદ્વારા

ખેતવિકાસમાં સિંચાઈનું મહત્વ, જરૂર માટેના કારણો, હેતુઓ અને આવશ્યક્તાઓ–

વરસાદનીઅનીયમીત્તાના સંદર્ભમાં સિંચાઈનું મહત્વ -

ભારતમાં ફક્ત ૪૦% જમીનને જ સિંચાઈનો લાભ મળે છે ૬૦ % જમીન વરસાદ પર આધારિત છે, અને વરસાદ અનિયમિત, અપૂરતો અને અચોકસ જોવા મળે છે, આથી આ સંદર્ભમાં સિંચાઈની આવશ્યકતા છે.

કૃષિઉત્પાદકતામાં વધારો મેળવવા માટે -

ઇન્ડિયનકાઉન્સિલ ઓફ રીસર્ચના અંદાજ પ્રમાણે સિંચાઈના કારણે ૧૯૬૪–૬૫ ના વર્ષમાં ૫૦ થી ૧૦૦ % ઉત્પાદન વધારી શકયાંનો અહેવાલ છે આમ, કૃષિ ઉત્પાદકતા વધારવા સિંચાઈનું મહત્વ રહેલું છે,

વધતી અનાજની માંગને સંતોષવા –

ભારતમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં સતત વધારો થયા કરે છે તેથી સ્વાભાવિક છે અનાજની માંગમાં પણ વધો થશેતેથી સિંચાઈની સવલત દ્વારા અનાજના ઉત્પાદનમાં વધારો કરવાની જરૂરિયાત ઉભી થાય છે. તેથી વધુ અનાજ ઉત્પાદન મેળવી શકાઈ છે.

વ્યાપારી પાકના ઉત્પાદનમાં વધારો કરવા માટે –

ભારતની ખેતી નિર્વાહ પ્રધાન તબકકા માંથી પસાર થઈ ને વાણીજ્યક ખેતીના રૂપમાં પરિવર્તિત થઈ રહી છે વધુ નફો કે કમાણી આપતા રોકડીયા પાકનું વાવેતર વધી રહ્યું છે રોકડિયા પાકો ઉદ્યોગને કાચોમાલ પૂરો પાડે છે. તેઓને સિંચાઈની વધુ જરૂર રહે છે, આ સંદર્ભે પણ સિંચાઈનું મહત્વ રહેલું છે,

ખેતીના સર્વાંગી વિકાસ માટે –

ભારતમાં જમીનની નીચી ઉત્પાદકતા માટે ખેતીક્ષેત્રનું નીચું મૂડીરોકાણ જવાબદાર છે, અને આ નીચા મૂડીરોકાણ માટે અપેક્ષીતપાણી પુરવઠાનો અભાવ છે, ભારતની ખેતી વરસાદ પર આધારિત છે તેમાં અનિયમીતતા અને અપર્યાપ્તતા જોવા મળે છે. આ સંદર્ભમાં સિંચાઈની સવલત દ્વારા આધુનિક ખેતીના ઉપયોગ થી ખેત ઉત્પાદકતા અને ઉત્પાદનમાં વધારો કરી ખેતીનો વિકાસ કરી શકાય છે.

સાહિત્યસર્વેક્ષણ–

W.P KELLY ૧૯૬૩ તેઓએ સિચાઈના પાણીના ઉપયોગ પર અભ્યાસ કરેલ છે, તેઓના અભ્યાસમાં જણાવાયું છે કે ઓગળેલા મીઠાના પ્રમાણની વધુ માત્રતા ધરાવતું પાણી વધતા પાકને નુકશાન પહોચાડે છે.

SANDIP NALLANI AND BERLIN HENCY –

LOWPOWERCOST EFFECTIVE AUTOMATICIRRIGATION SYSTEM

છોડ મોનેટરીંગ સીસ્ટમનો ઉપયોગ કરીને પાણીના બગાડને નિયંત્રિત કરવાનો અભ્યાસ કરેલ છે સોલારપેનલ, સોલેનોઈડવાલ્વ, ઝીગબી, મોડેલ્સનો અભ્યાસ કરેલ છે. સિંચાઈક્ષેત્રમાં ડેટાને માપવા માટે આ ઉપકરણનો અભ્યાસ કરેલ છે, તેથી સિંચાઈમાં જરૂર પૂરતા પાણીનો ઉપયોગ થાય તેમજ પાણીનો બગાડ અટકે છે.

ASHOK PARIKH –

COMPLEMENTARITY BETWEEN IRRIGATION AND FERTILIZERS IN INDIAN AGRICULTURE

તેમને તેમના સંસોધનમાં રસાયણિક ખાતર અને સિંચાઈનો કૃષિક્ષેત્રમાં થતી અસરનો અભ્યાસ કરેલ છે. કૃષિમાં સિંચાઈ અને રસાયણિક ખાતર વચ્ચેના પુરક સબંધને માપવાનો પ્રયાસ કરેલ છે, જેમાં જાણવા મળ્યું કે કૃષિમાં સિંચાઈ અને રસાયણિક ખાતર સાથે હકારાત્મક સબંધ રહેલ છે.

ગુજરાતની ૧૮.૮૮ લાખ હેક્ટરની જમીન સિંચાઈ ક્ષમતા સામે વપરાશમાંડ ૧૯ %

december ૧૨ ૨૦૧૯ સંદેશ ન્યુઝ.

રાજ્યમાં જળ સંપતિ વિભાગ હેઠળ ૧૯ મોટી,૭૦ મધ્યમ અને ૮૩૬ લઘુ સિંચાઈ યોજના છે, જેના થકી ખેતી થઈ શકે તેઓ ૧૮.૮૮ લાખ હેક્ટર સિંચિત વિસ્તાર છે, કુલ ૧૮.૮૮ લાખ સિંચાઈ ક્ષમતા સામે ૨૦૧૨ -૧૩ માં માત્ર ૧૮ ટકા ક્ષમતા વપરાઈ હતી, જયારે ૪ વર્ષ બાદ ૨૦૧૬-૧૭ માં માત્ર ૧૯ ટકા ક્ષમતા વપરાઈ હતી.

હેતુ–

- ભારતમાં સિંચાઈ હેઠળની જમીનનો અભ્યાસ કરવો.
- બધાજ રાજ્યોની સિંચાઈ હેઠળની જમીનનું પ્રમાણ જાણવું.
- સિંચાઈ હેઠળની જમીનમાં થયેલ પરિવર્તનોનો અભ્યાસ કરવો.

સંસોધન પદ્ધતિ –

પ્રસ્તુત સંસોધનમાંવર્ણનાત્મક સંસોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ દ્વિતીય કક્ષાની માહિતી એટલે કે ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે. અહી, ભારતમાં સિંચાઈ હેઠળના જમીન વિસ્તારનો વિશ્લેષણત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે.

માહિતીના સ્રોત-

આ અભ્યાસ ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે. પ્રસ્તુત સંસોધન અભ્યાસમાં ભારત સરકારના કૃષિ અંગેના અહેવાલો, પુસ્તકો, અધિકૃત વેબસાઈટ, પીએચ.ડી ના મહાશોધ નિબંધનો વ્યાપક ઉપયોગ કરી અભ્યાસને વધુ સમૃધ્ધ બનાવવા પર લક્ષ્ય અપાયું છે.

state wise pattern of land use net irrigatonarea thousand hectares

STATE AND /UNION TERRTORIES	1990-91	1991-92	1992-93	1993-94	1994-95	1995-96	1996-97	1997-98	1998-99	1999-00
Andhra Pradesh	4306	4351	4029	3890	3959	4123	4395	3945	4538	4384
Arunachal Pradesh	31	31	36	36	36	36	42	42	42	35
Assam	572	572	572	572	572	572	171	171	168	170
Bihar	3347	3354	3344	3453	3535	3680	3624	3508	3682	3625
Chhatihgadh	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Delhi	38	38	36	38	39	44	37	40	39	40
Goa	21	24	23	23	23	23	23	24	22	22
Gujarat	2437	2371	2642	2540	3002	2892	3042	3058	3082	2979
Haryana	2599	2666	2628	2663	2719	2761	2755	2793	2842	2888
Himachal Pradesh	99	100	99	100	101	105	105	102	103	102
Jammu and	298	313	311	312	305	386	313	309	309	303

kasmir										
Jarkhand	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Karnataka	2113	2308	2194	2327	2325	2302	2325	2363	2492	2548
Kerala	333	333	335	324	358	342	357	350	375	380
Madhy Pradesh	4314	4627	4775	5346	5822	5928	6309	6304	6560	6740
Maharashtr	2671	2726	2680	2567	2567	2567	3087	3140	3273	3296
Manipur	65	65	65	65	65	65	65	65	65	38
Meghalaya	46	45	45	45	45	45	48	47	48	52
Mizoram	8	8	8	8	7	7	7	8	9	8
Nagaland	59	59	60	61	62	62	62	62	63	63
Odisha	1934	1934	2070	2090	2090	2090	1366	1401	1384	1390
Puducherry	22	23	23	23	23	23	22	21	22	22
Punjab	3910	3940	3861	3927	3944	3847	3442	4004	4048	3966
Rajasthan	3903	4344	4471	4597	4858	5232	5588	5421	5499	5612
Sikkim	16	16	16	16	16	16	9	9	9	9
Tamil nadu	2373	2605	2698	2799	2902	2625	2892	2945	3019	2972
Telangana	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tripura	50	50	35	35	35	35	40	40	40	40
Uttar pradesh	10542	11048	11322	11564	11670	11675	11999	12012	12691	12816
Uttarakhand	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
West Bengal	1911	1911	1911	1911	1911	1911	2980	3019	3005	3023
All india	48023	49867	50296	51339	52999	53402	55112	55217	57436	57531

:- not applicable :- not available As on January 2019

Source – ministry of agriculture and Farmer’s welfare, government of India

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં ભારતના રાજ્યો તેમજ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશના વર્ષ ૧૯૯૦-૯૧ થી ૧૯૯૯ સુધી સિંચાઈ હેઠળ અવરાયેલી જમીનની વિગત આપવામાં આવી છે વર્ષ ૧૯૯૦ – ૯૧ દરમિયાન ભારતમાં ૪૮૦૨૩ હેકટર જમીનનો વિસ્તાર સિંચાઈ હેઠળ હતો જે વર્ષ ૧૯૯૯ માં વધીને ૫૭૫૩૧ થવા પામ્યો છે. આમ, સિંચાઈ હેઠળની જમીનમાં વધારો થયેલ જોવા મળે છે. બધાથી વધુ સિંચિત વિસ્તાર ઉતરપ્રદેશમાં છે. જયારે સૌથી ઓછી સિંચાઈ હેઠળની જમીન ધરાવતું રાજ્ય સિક્કિમ છે.

state wise pattern of land use net irrigated area thousand hectares

STATE AND /UNION TERRTORIES	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10
Andhra Pradesh	4528	4238	3614	3634	3881	4392	4453	4644	4820	4214
Arunachal Pradesh	42	42	43	47	49	50	52	54	56	56
Assam	140	140	140	140	140	140	140	140	140	197
Bihar	3429	3462	3462	3433	3034	3161	3462	3529	3536	3064
Chhatihgadh	984	1151	1068	1090	1208	1248	1282	1334	1339	1323
Delhi	34	29	23	25	25	24	22	22	23	22
Goa	23	23	24	24	24	24	24	35	35	29
Gujarat	2806	2994	3046	3388	3528	z	4238	4233	4233	4233
Haryana	2958	2938	2966	2966	2954	2936	2990	3025	2877	3069
Himachal Pradesh	126	102	124	105	104	104	104	108	108	106
Jammu and kasmir	311	310	300	307	311	312	309	308	314	317
Jarkhand	164	141	154	149	109	106	102	117	110	102
Karnataka	2643	2565	2450	2384	2820	2970	2946	3132	3238	3390

Kerala	381	377	379	384	393	401	392	388	390	386
Madhy Pradesh	4135	4735	4494	5631	6042	5681	6365	6418	6506	6892
Maharashtr	3249	3136	3216	3260	3271	3268	3268	3268	3259	3254
Manipur	45	40	54	40	54	51	51	51	52	52
Meghalaya	54	59	59	60	58	55	67	58	62	62
Mizoram	9	16	16	16	16	16	11	9	11	10
Nagaland	64	65	65	67	66	67	65	58	77	73
Odisha	1407	1752	1247	1737	1846	2030	2051	2158	2192	1368
Puducherry	21	21	19	17	18	18	18	17	16	16
Punjab	4038	4056	4012	4097	4028	4019	4072	4112	4079	4073
Rajasthan	4907	5420	4372	5239	5880	6294	6496	6444	6245	5850
Sikkim	6	6	6	6	6	6	14	14	14	14
Tamil nadu	2888	2801	2310	2148	2637	2920	2889	2864	2931	2864
Telangana	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tripura	61	73	73	73	73	65	59	59	60	69
Uttar pradesh	12401	12828	12848	13227	13119	13075	13313	13085	13435	13383
Uttarakhand	344	346	341	346	345	343	345	341	340	338
West Bengal	3001	3058	2966	3006	3182	3135	3136	3136	3135	3112
All india	55205	56936	53897	57057	59229	60837	62743	63189	63637	61945

:- not applicable :- not available As on January 2019

Source – ministry of agriculture and Farmer's welfare, government of India

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં ભારતના રાજ્યો અને કેન્દ્રશાષિત પ્રદેશના વર્ષ ૨૦૦૦-૨૦૦૧ થી વર્ષ ૨૦૦૯ – ૧૦ સુધીમાં સિંચાઈ હેઠળ અવરાયેલીજમીનની વિગત આપવામાં આવી છે. વર્ષ ૨૦૦૦-૦૧માં ભારતમાં ૫૫૨૦૨ હેક્ટર જમીનનો વિસ્તાર સિંચાઈ હેઠળ હતો, જે૨૦૦૯-૧૦ સુધીમાં ૬૧૯૪૫ થવા પામી છે.

૨૦૦૦-૦૧ થી ૨૦૦૯-૧૦ સુધીના વર્ષમાં સૌથી વધુ સિંચિત વિસ્તાર ધરાવતું રાજ્ય ઉત્તર પ્રદેશ છે. જયારે સૌથી ઓછો સિંચિત હેઠળનો વિસ્તાર સિક્કીમમાં છે.

state wise pattern of land use net irrigatonarea thousand hectares

STATE AND /UNION TERRTORIES	2010-11	2011-12	2012-13	2010-14	2014-15
Andhra Pradesh	5034	5090	4575	3014	2927
Arunachal Pradesh	56	57	57	57	56
Assam	162	161	321	303	296
Bihar	3030	3052	3053	2933	2987
Chhatihgadh	1356	1415	1449	1462	1466
Delhi	22	22	22	22	22
Goa	36	41	36	38	39
Gujarat	4233	4233	4233	4233	4233
Haryana	2887	3073	3102	2931	2974
Himachal Pradesh	110	113	113	113	113
Jammu and kasmir	321	319	325	323	331
Jarkhand	125	153	210	217	207
Karnataka	3490	3440	3421	3556	3589
Kerala	415	409	396	397	414
Madhy Pradesh	7140	7887	8550	9455	9584
Maharashtr	3256	3252	3244	3248	3244

Manipur	73	69	49	69	69
Meghalaya	63	65	65	68	81
Mizoram	12	13	14	16	16
Nagaland	83	84	85	91	97
Odisha	1284	1259	1248	1245	1259
Puducherry	15	15	14	13	13
Punjab	4070	4086	4115	4143	4118
Rajasthan	6661	7122	7499	7650	7882
Sikkim	15	14	13	13	12
Tamil nadu	2912	2964	2643	2679	2726
Telangana	-	-	-	2289	1726
Tripura	69	69	72	81	78
Uttar pradesh	13440	13809	13929	14027	14389
Uttarakhand	336	339	338	328	330
West Bengal	2955	3078	3082	3099	3102
All india	63665	65707	66285	68116	68383

:- not applicable :- not available As on January 2019

Source – ministry of agriculture and Farmer's welfare, government of India

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં ભારતના રાજ્ય તેમજ કેન્દ્રશાષિત પ્રદેશોના વર્ષ ૨૦૧૦-૧૧થી વર્ષ ૨૦૧૪ - ૧૫ સુધી સિંચાઈ હેઠળ અવરાયેલી જમીનની વિગત આપવામાં આવી છે. વર્ષ ૨૦૧૦- ૧૧ માં ભારતમાં ૬૩૬૬૫ હેક્ટર જમીનને સિંચાઈનો લાભ મળતો હતો જે વધીને વર્ષ ૨૦૧૪ -૧૫ માં ૬૮૩૮૩ હેક્ટર જોવા મળે છે, ૨૦૧૦-૧૧ થી ૨૦૧૪-૧૫ ના વર્ષ દરમિયાન સૌથી વધુ સિંચાઈ હેઠળની જમીન ઉતર પ્રદેશમાં છે, તેમજ સૌથી ઓછી સિંચાઈ હેઠળની જમીન મિઝોરમમાં છે.

નિષ્કર્ષ:-

અભ્યાસ પર થીજાણી શકાય છે કે ભારતમાં સિંચાઈ હેઠળની જમીનનું પ્રમાણ સતત વધતું જોવા મળે છે, સમયાંતરેતેમાં ફેરફારો થતા રહે છે, આમ, સિંચાઈની સુવિધામાં વધારો એ એક સારી બાબત છે. જે દેશના વિકાસમાં હકારાત્મક ભાગ ભજવે છે.

સંદર્ભ સૂચી –

1. કૃષિ અર્થશાસ્ત્ર - લેખક મહેશ વી. જોશી
2. શિક્ષણ અને સામાજિકવિજ્ઞાનમાં સંસોધનનુંપદ્ધતિશાસ્ત્ર – ડી,એ.ઉચાટ
3. Irrigation in India Wikipedia
4. https://rbidoct.rbi.org.in
5. Indian journal of science and Techonologyvol 8 (23)
6. September 2015
7. Indian journal of Agricultural economics July September 1969
8. Sandesh news December 12, 2019

11

ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ વર્તમાન પરિપેક્ષ્યમાં

રાઠોડ જીજ્ઞાસા.આર.
શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સીટી, રાજકોટ

(સારાંશ)

પ્રસ્તુત લેખ ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ વર્તમાન પરિપેક્ષ્ય પર આધારિત છે. શિક્ષણ વિશે ગાંધીજીના ક્રાંતિકારી વિચાર હતા. કાળક્રમે તે ગાંધીજીના શિક્ષણ દર્શન તરીકે ઓળખાય છે. ગાંધીજી શિક્ષણના માધ્યમથી શોષણ વિહીન સમાજનું નિર્માણ કરવાનું ઈચ્છતા હતા. ગાંધીજીનું માનવું હતું કે સમાજના દરેક સદસ્યનું શિક્ષીત હોવું જરૂરી છે. શિક્ષણ વિના એક આધુનિક સમાજનું સપનું અસંભવ જ છે. મહાત્મા ગાંધી બાળકોનો સર્વાંગીણ વિકાસ થાય તેવું ઈચ્છતા હતા. ગાંધીજીના મતે બાળકના બૌદ્ધિક અને માનસિક વિકાસની સાથે-સાથે શારીરિક, આત્મિક, આધ્યાત્મિક અને ચારિત્રિક વિકાસ વગેરે પણ એટલા જ મહત્વપૂર્ણ હતા. આ માટે ગાંધીજી બાળકને શિક્ષણના માધ્યમથી અનુભવજન્ય શિક્ષણ, વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ, મૂલ્યોનું શિક્ષણ, ટેકનોલોજીનું શિક્ષણ, માતૃભાષામાં શિક્ષણ, સમાવેશી શિક્ષણ, શિક્ષણમાં સંશોધન, ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી અને નઈ તાલીમ વગેરેનું શિક્ષણ આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું. તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ માં પણ ક્યાંક ને ક્યાંક બાળકને શિક્ષણના માધ્યમથી અનુભવજન્ય શિક્ષણ, વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ, મૂલ્યોનું શિક્ષણ, ટેકનોલોજીનું શિક્ષણ, માતૃભાષામાં શિક્ષણ, સમાવેશી શિક્ષણ, શિક્ષણમાં સંશોધન, ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી વગેરેનું શિક્ષણ આપવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તાવના :

શિક્ષણ જ બાળકની સંવેદનશીલતા અને દ્રષ્ટિને નિખારે છે. શિક્ષણ જ આત્મનિર્ભરતાની આધારશીલા છે. વિકાસની દરેક કક્ષા માટે વિકાસ આવશ્યક છે. પછી તે વિકાસ વ્યક્તિગત હોય કે રાષ્ટ્રીય. શિક્ષણથી જ આધુનિક સમાજના નાગરિકનો વિકાસ થઇ શકે છે અને આધુનિક ભારતનું નિર્માણ થઇ શકે છે.આધુનિક ભારતના નિર્માણ કરવામાં જે તત્વચિંતકોનો મહત્વપૂર્ણ ફાળો રહ્યો છે તેમાં દયાનંદ સરસ્વતી, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, સ્વામી વિવેકાનંદ, મહર્ષિ અરવીંદ, મદનમોહન માલવીય, જે કૃષ્ણમૂર્તિ અને મહાત્મા ગાંધીનું નામ ઉલ્લેખનીય છે. આ ભારતીય તત્વચિંતકોએ ભારતીય શિક્ષણને પોતાના વિચારોથી પ્રભાવિત કર્યું છે. તેમાં મહાત્મા ગાંધીનું યોગદાન વધુ રહ્યું છે.

દેશના માનનીય વડાપ્રધાન શ્રી.નરેન્દ્ર મોદીજીના પ્રમુખપણા હેઠળ ૨૯ જુલાઈ ૨૦૨૦ ના રોજ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ જાહેર કરવામાં આવી હતી. આ પહેલા 1986 માં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ

ઘડવામાં આવી હતી અને 1992 માં તેમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ ની વિશેષતા એ છે કે તે ગાંધીજીના શિક્ષણ દર્શનને અનુસરે છે.

ગાંધીજીએ કેળવણીને સમાજના પાયા પર મુકાવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ એ શિક્ષણની સંકલ્પનાને વ્યાપક અનુમોદન આપ્યું છે. શિક્ષણ દ્વારા બાળકોનો સર્વાંગીણ વિકાસના કાર્યને સમાજના પાયા પર મુકાવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તો ગાંધીજીએ પણ શિક્ષણ દ્વારા બાળકોનો સર્વાંગીણ વિકાસ થાય તેના પર ભાર મૂકયો છે.

ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન , રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ અને અનુભવજન્ય શિક્ષણ :

અનુભવજન્ય શિક્ષણ અને ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન માટે ગાંધીજીની કેળવણી માટેની વ્યાખ્યા જ કાફી છે. "કેળવણી એટલે મનુષ્યના શરીર, મન અને આત્મામાં જે ઉત્તમ અંશો છે તેને બહાર લાવવા" આ વ્યાખ્યા જ ગાંધીજીના શિક્ષણ ચિંતનનું પ્રતિક છે તેઓ ચુસ્ત રીતે માનતા કે કેળવણી એકાંગી ન હોવી જોઈએ કેળવણી દ્વારા બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ થવો જોઈએ, કેળવણી દ્વારા બાળકમાં કુશળતા આવવી જોઈએ અને આ વ્યવહાર કુશળતા માટે અનુભવજન્ય શિક્ષણ ખૂબ જ અગત્યનું છે. જીવનની બધી બાબતોનો વિકાસ અનુભવમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ગાંધીજીએ શરૂ કરેલ બુનિયાદી શિક્ષણ તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે વ્યક્તિ જીવનકાર્ય દરમિયાન જે અનુભવ મેળવે છે તે જ તેને અભ્યાસુ બનાવે છે. આવું શિક્ષણ ભૌતિક પ્રકૃતિ સાથેની ક્રિયા અને તે દ્વારા મળેલા અનુભવથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. નવી શિક્ષણ નીતિમાં- ૨૦૨૦ પણ છઠ્ઠા ધોરણથી જ વ્યાવસાયિક જ્ઞાન આપવામાં આવશે અને છઠ્ઠા ધોરણથી જ જે તે વિષયમાં બાળકને રૂચિ હોય તે ક્ષેત્રમાં ઈન્ટરશિપમાં જઈને અનુભવ શિક્ષણ આપવામાં આવશે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. ઈન્ટરશિપનો મુખ્ય હેતુ અનુભવજન્ય શિક્ષણ આપવાનો જ છે.

ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન , રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ અને વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ :

વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ પણ અનુભવ જન્ય શિક્ષણમાં આવી જાય છે ગાંધીજી વ્યવસાય એટલે કે ઉદ્યોગને કેન્દ્રમાં મૂકીને અભ્યાસક્રમ રચનાનું સુચન કર્યું હતું ગાંધીજી આ માટે કહે છે કે બાળક સાત વર્ષનું ભણતર પૂરું કરી શાળા છોડીને જાય ત્યારે તેનામાં કમાવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. કોઈપણ કાર્ય પ્રત્યે વ્યક્તિના મનમાં સુગ ન રહે એ શિક્ષણે કરવાનું કાર્ય છે પોતાનું દરેક કાર્ય વ્યક્તિ પોતે કરે અને કૌટુંબિક જવાબદારીઓ તથા સામાજિક જવાબદારીઓ અદા કરે આ માટે ગાંધીજીએ બુનિયાદી શિક્ષણની હિમાયત કરી છે નવી શિક્ષણ નીતિ- ૨૦૨૦ માં પણ વિદ્યાર્થીઓ ઉત્તમ શિક્ષણની સાથે જ કૃષિ શિક્ષણ, કાનૂની શિક્ષણ, તબીબી શિક્ષણ અને ટેક્નોલોજીનું શિક્ષણ જેવા વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ આપવામાં આવશે તેવું સૂચન છે તેથી વ્યવસાયિક શિક્ષણ ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન અને નવી શિક્ષણ નીતિ 2020 બંને પોતપોતાની સ્થાને યોગ્ય છે.

ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન , રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ અને મૂલ્યોનું શિક્ષણ :

મૂલ્યોનું શિક્ષણ વાત આવે ત્યારે ગાંધીજીની આ વાત શત ....પ્રતિશત સાચી પડે છે ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે :મારું જીવન એ જ મારો સંદેશ."અર્થાત્ હું મુલ્યોની વાત કે ઉપદેશ આપુ એના કરતા મારું આચરણ જ ઉપદેશ બની રહેશે. મુલ્યોની બાબતમાં ગાંધીજીની વિશેષતા એ રહી છે કે એમણે ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક મુલ્યોને સામાજિક ઓળખ આપી છે ગાંધીજીની દ્રષ્ટિએ વ્યક્તિગત મૂલ્ય સામાજિક મૂલ્યના સંદર્ભમાં જ ઓળખવા જોઈએ. સત્ય, અહિંસા, ચોરી ન કરવી........ આ 11 મહાવ્રતો પણ મૂલ્ય શિક્ષણના પ્રખર પ્રતિક છે. ગાંધીજીના મતે સાચી કેળવણી તો એ કહેવાય જે બાળકની આધ્યાત્મિક,બૌદ્ધિક અને શારીરિક શક્તિઓને બહાર આણીને શીખવે અર્થાત્ વ્યક્તિગત મૂલ્યો નિખરે તો સમાજનો વિકાસ થશે. નવી શિક્ષણ નીતિ - ૨૦૨૦ માં પણ મૂલ્ય શિક્ષણ વિશે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે પાસ-ફેલની જગ્યાએ વિદ્યાર્થીઓના સમગ્ર વિકાસ અને જીવન મૂલ્યો કેન્દ્રિત શિક્ષણ આ નવી શિક્ષણ નીતિની મૂળ ભાવના છે. નવી શિક્ષણ નીતિ નિયંત્રણ અને સંતુલનથી શિક્ષણના વ્યવસાયીકરણ રોકીને કાર્ય કરશે. નવી શિક્ષણ નીતિમાં પ્રોઢ શિક્ષણને પણ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રોઢ શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં સંખ્યાજ્ઞાન, મહત્વપૂર્ણ જીવન કૌશલ્યો, ડિજિટલ સાક્ષરતા વ્યવસાયિક કૌશલ્યોનો વિકાસ, કલા અને સંસ્કૃતિનું સંવર્ધન વગેરેને સમાવવામાં આવ્યા છે. આ નવી શિક્ષણ નીતિમાં પણ મૂલ્યો વિકસિત થાય તેવા પ્રયાસો કરવામાં આવશે.

ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ માં શિક્ષણ અને ટેકનોલોજી :

ગાંધી દર્શન કેળવણીના ઉદ્દેશોની બાબતમાં ખુબજ સ્પષ્ટ છે કેળવણી દ્વારા રાષ્ટ્રીય ધ્યેયો સુચવાયા છે તેમાં ભૌતિક તેમજ માનવીય સાધનોનું અદ્યતનીકરણની કરવું, ઉત્પાદનલક્ષી કેળવણી અભિગમ અપનાવો, પરંપરાગત સમાજનું અદ્યતનીકરણ કરવું વગેરે ધ્યેયોમાં ગાંધીજીની ટેકનોલોજી તરફની ભાવના વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. નવી શિક્ષણ નીતિ અને શિક્ષણમાં ટેકનોલોજી નવી શિક્ષણ નીતિમાં શિક્ષકો માટે ટેકનોલોજીના ઉપયોગને પ્રોત્સાહન આપવાની વાત પણ રજૂ કરવામાં આવી છે તેમાં કોમ્પ્યુટર, લેપટોપ અને ફોન દ્વારા વિભિન્ન એપનો ઉપયોગ કરી શિક્ષણને રસપ્રદ બનાવવામાં આવશે.

ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન , રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ અને સર્વાંગીણ શિક્ષણ :

સર્વાંગીણ શિક્ષણ એટલે વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસના દરેક પાસાનો સમતોલ વિકાસ કરવો બીજી રીતે કહી શકાય કે માનસિક વિકાસ, શારીરિક વિકાસ, સામાજિક વિકાસ, સાંવેગિક વિકાસ, કાર્ય કૌશલ્યાત્મક વિકાસ, નૈતિક મૂલ્યોનો વિકાસ અને તમામ પ્રકારના વિકાસને સર્વાંગીણ વિકાસ કહી શકાય. "કેળવણી એટલે બાળકના શરીર, મન અને આત્માના જે ઉત્તમ અંશોને બહાર આણવા છે." શિક્ષણની ગાંધીજીની આ સંકલ્પના શિક્ષણના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપે છે. ગાંધીજીએ શિક્ષણ એ વિકાસની પ્રક્રિયા છે તેમ સૂચવી મનુષ્યની અંદર રહેલી શક્તિઓનો વિકાસ કરવો . ગાંધીજી ચુસ્ત રીતે માનતા કે કેળવણી એકાંગી ના હોવી જોઈએ. કેળવણી દ્વારા બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ થવો જોઈએ. ગાંધીજીનું માનવું છે કે

સાચી કેળવણી તો એ કહેવાય જે બાળકની આધ્યાત્મિક બૌદ્ધિક અને શારીરિક અને સામાજિક શક્તિઓને ખીલવે. ગાંધીજી શિક્ષણની સંકલ્પનામાં (3R) વાંચવું, લખવું અને ગણવુંથી આગળ વધીને(3H) હાથ ,હૃદય તથા મસ્તિકની કેળવણી પર ભાર મૂક્યો છે. આમ, જોતા શિક્ષણમાં ગાંધીજીએ પ્રારંભથી બાળકની સર્જનશીલતાને પોષક તેવી પ્રવૃતિઓને કેન્દ્ર સ્થાન આપ્યું છે તેમ કહી શકાય. નવી શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ એ વ્યાપક અનુમોદન આપ્યું છે શિક્ષણ દ્વારા સર્વાંગી વિકાસ માટે શિક્ષણ ક્ષેત્રે વિદ્યાર્થીઓના તમામ વિકાસને ધ્યાનમાં રાખીને જ વિવિધ શૈક્ષણિક પ્રવૃતિઓ, અભ્યાસિક પ્રવૃતિઓનું આયોજન કરવું જોઈએ. ત્રણ થી પાંચ વર્ષ ખેલકૂદ દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવશે ત્રીજા થી પાંચ ધોરણ દરમિયાન વિજ્ઞાન-ગણિત, કલા, સામાજિક વિજ્ઞાન વગેરે જેવા વિષયો ભણાવવામાં આવશે વિદ્યાર્થીઓની ક્ષમતાને વધારી શકાશે અને જીવનના મોટા લક્ષ બાજુ લઈ જઈ શકાય તે માટે છઠ્ઠા ધોરણથી બાળકને ઈન્ટરશિપમાં જવાની છૂટ આપવામાં આવશે. જે બાળકની જે વિષયમાં રસ રુચિ હોય તે બાળક તે જગ્યાએ જઈને ઇન્ટરશિપ કરી શકશે. આમ, બાળકને નાનપણથી જ સર્વાંગી વિકાસ થાય તેવા અનુભવો આપવામાં આવશે.

ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ અને માતૃભાષામાં શિક્ષણ :

ગાંધીજીએ સર્વાંગસમ યોજના, વર્ધા યોજના દ્વારા શિક્ષણ માટેની યોજના રજુ કરી છે. તેના પાંચ સિદ્ધાંતોમાં શિક્ષણનું વહન સ્વભાષા હોવું જોઈએ. બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ કરવો હોય તો ભાષાને માત્ર એક વિષય તરીકે ન જોતા એ જીવનઘડતરનું સબળ માધ્યમ બનવું જરૂરી છે. ભાષાની અભિવ્યક્તિ, તાર્કિક ચિંતન, અનુમાન, અવલોકન, પ્રત્યાયન, ભાવાત્મક, સૌંદર્યાત્મક અને સર્જનાત્મક પાસાને આપવામાં આવે તો ભાષા દ્વારા બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ કરી શકાય. ગાંધીજીની માતૃભાષામાં શિક્ષણ માટેની કેળવણી આ સંકલ્પનાનો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - ૨૦૨૦ માં ઉલ્લેખ છે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - ૨૦૨૦ પાંચમા ધોરણ સુધી માતૃભાષા, સ્થાનિય ભાષામાં ભણાવવાનું માધ્યમ રાખવાની વાત કહેવામાં આવે છે તેને ધોરણ-૮ અથવા તેનાથી આગળ પણ લઈ જઈ શકાશે નવી શિક્ષણ નીતિમાં એ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે કોઈ પણ ભાષા ફરજિયાત નથી પાઠ્યક્રમ પોતાની ભાષામાં વિકસિત કરવામાં આવશે. માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવા પાછળનો ઉદ્દેશ્ય માતૃભાષા અને સંસ્કૃતિને જોડીને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં આગળ વધારવાનો છે પોતાની માતૃભાષામાં બાળકને ભણાવવાની ભણવામાં સહેલુ પડશે અને તે ઝડપથી શીખી શકશે શિક્ષણમાં માતૃભાષાને શિક્ષણમાં સામેલ કરવાથી લુપ્ત થઇ રહી ભાષાઓને નવું જીવનદાન મળશે અને બાળકને પોતાની સંસ્કૃતિ સાથે જોડી રાખવા મદદ મળશે.

ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન , રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ અને સમાવેશી શિક્ષણ :

ભારતમાં ગામડાના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસને વધારવા માટે મહાત્મા ગાંધીના તત્વજ્ઞાન પર આધારિત સર્વાંગસમ શિક્ષણ યોજના અને વર્ધા યોજના દ્વારા શિક્ષણ માટેની યોજના રજૂ કરવામાં આવી છે તેમાં મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ છે. શિક્ષણ એ સમાવેશી શિક્ષણનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે ગામડાના

છેવાડાના લોકો સુધી શિક્ષણ પહોંચે તેવું ગાંધીજી ઈચ્છતા હતા. નવી શિક્ષણ નીતિ - ૨૦૨૦ મા આ બાબતનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે .

નવી શિક્ષણ નીતિમાં સમાવેશી શાળા વાતાવરણ અને પાઠ્યક્રમ, શહેરી ગરીબો ઉપર ધ્યાન આપવું, મદરેસા, ગુરૂકુલ પાઠશાળાઓને પોતાની પરંપરાથી સંરક્ષણ કરવા માટે ગુજરાતી NCF શીખવાડવા અને એકિકૃત કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું, વિકલાંગ બાળકો માટે વિકલાંગતા પ્રશિક્ષણ, સંશોધન કેન્દ્ર, આવાસ, ઉપયોગી સાધનો, શિક્ષકોનું પૂર્ણ સમર્થન અને પ્રારંભથી લઇને ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધી નિયમિત અભ્યાસ કરવામાં ભાગીદારી નિશ્ચિત કરવી વગેરે પ્રક્રિયાઓમાં મજબૂત બનાવવામાં આવશે. જ્યાં મોટા પ્રમાણમાં આર્થિક, સામાજિક અને જાતિગત બાધાઓનો સામનો કરવો પડે તેવા વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ શિક્ષણ ક્ષેત્ર આપવામાં આવશે. એસ.સી., એસ.ટી.અને ઓ.બી.સી. વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહનના ભાગરૂપે આર્થિક સહાય આપવામાં આવશે

ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ અને શિક્ષણમાં સંશોધન :

ગાંધીજીનું પ્રદાન સમાજશાસ્ત્રના ક્ષેત્રે અભૂતપૂર્વ છે જોકે તેઓએ વ્યક્તિ પરિવર્તન, વિચાર પરિવર્તન, સ્થિતિ પરિવર્તન, સંસ્થા પરિવર્તન પર ભાર મૂક્યો છે. આ પરિવર્તન માટે નઈ તાલીમ અને બુનિયાદી શિક્ષણ મહત્વના છે. નવી શિક્ષણ નીતિ - ૨૦૨૦ માં સંશોધનનું પ્રદાન વધારવા સંશોધન પોષક વાતાવરણ સર્જવા નેશનલ રિસર્ચ ફાઉન્ડેશન સ્થાપવામાં આવશે.આમાં માત્ર વિજ્ઞાન જ નહીં પણ સામાજિક વિજ્ઞાન પણ શામેલ હશે .આ યુવાનોને શિક્ષણની સાથે સંશોધન ક્ષેત્રે આગળ આવવામાં મદદ કરશે .

ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ અને ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી :

ગાંધીજીએ ઉદ્યોગને કેન્દ્રમાં રાખીને અભ્યાસક્રમ રચનાનું સૂચન કર્યું એટલે કે મૂળભૂત પાયાના ઉદ્યોગ, માતૃભાષામાં શિક્ષણ, કલા ,શારીરિક શિક્ષણ વગેરેની અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપ્યું છે ગાંધીજી માનતા હતા કે બાળકો સાત વર્ષનું ભણતર પૂર્ણ કરીને બહાર નીકળે ત્યારે તે કમાઈ શકે તેવા કૌશલ્ય તેને હસ્તગત થઈ જવા જોઈએ. આ માટે તેણે વર્ધા યોજના અમલમાં મૂકી. નવી શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ માં પણ ગાંધીજીની ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણીનો ઉલ્લેખ છે શિક્ષણ પ્રાણાલીના અભિન્ન અંગ તરીકે વ્યાવસાયિક શિક્ષણ એ વિદ્યાર્થીઓને ભણવાની સાથે કોઈપણ એક કૌશલ્ય સાથે જોડવાનો છે શિક્ષણની સાથે કૃષિ શિક્ષણ, તબીબી શિક્ષણ અને ટેક્નોલોજીનું શિક્ષણ વગેરે જેવા વ્યવસાય ઉદ્યોગો સાથે વિદ્યાર્થીઓને જોડવા.

ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ અને નઈ તાલીમ :

ગાંધીજીની નઈ તાલીમ સામાજિક પરિવર્તન માટે છે નઈ તાલીમનો હેતુ બધાનો શૈક્ષણિક, આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ કરવાનો છે વિશેષ તો સમાજના છેવાડાના વર્ગના સમાનતાના આધારે નવ સમાજ

રચના કરવાનો છે નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - ૨૦૨૦ માં પણ ગામડાના છેલ્લા છેવાડાના લોકો સુધી શિક્ષણ મેળવીને તે હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ આપવામાં આવશે.

ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ વર્તમાન પરિપેક્ષ્યમાં :

ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન અને નવી શિક્ષણ નીતિ -૨૦૨૦ બંનેમાં મૂલ્યોનું શિક્ષણ, અનુભવજન્ય શિક્ષણ, વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ, ટેકનોલોજીનું શિક્ષણ, સમાવેશી શિક્ષણ, માતૃ ભાષામાં શિક્ષણ, શિક્ષણમાં સંશોધન, ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી વગેરેનું શિક્ષણ આપવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

આમ, શિક્ષણ નીતિ - ૨૦૨૦ ની વિશેષતા એ છે કે તે ગાંધીજીના વિચારોને અનુસરે છે. ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન અને નવી શિક્ષણ નીતિ - ૨૦૨૦ વર્તમાન પરિપેક્ષ્યમાં યથા યોગ્ય છે.

સંદર્ભો :

દેસાઈ ,એસ.એમ.(૧૯૫૨). ગાંધીજી એક અધ્યયન. અમદાવાદ: ગુજરાત વિદ્યાપીઠ.

પટેલ,એમ.એસ.(૧૯૫૯). મહાત્મા ગાંધીની કેળવણીની ફિલસુફી. નવજીવન પ્રકાશન: અમદાવાદ.

જોષી,એચ.ઓ. (૨૦૦૦).શૈક્ષણિક તત્વજ્ઞાન .રાજકોટ: સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સીટી.

NPE ડ્રાફ્ટ.(૨૦૦૦) : ગુજરાતી અનુવાદ

સમકાલીન ભારતીય સમાજ અને શિક્ષણ

12

જાહેરક્ષેત્રની બેંકોમાં બિનકાર્યક્ષમ અસ્ક્યામતોની સમસ્યા: એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ

મિત એમ વાઘેલા
એમ. એ. નેટ
પી.એચ.ડી. સ્કોલર
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

સારાંશ

કોઇપણ દેશના આર્થિક વિકાસ માટે બેંકિંગક્ષેત્ર એ ખૂબ જ મહત્વનુ અંગ છે. બેંકો આજે અર્થતંત્રના દરેક ક્ષેત્રને અને માનવજીવનના દરેક પાસાને અસર કરે છે, ભારતીય અર્થતંત્રની દરેક વ્યક્તિનું આર્થિક જીવન બેંકો ઉપર એટલુ બધુ નિર્ભર થઈ ગયુ છે કે બેંકો વિનાની અર્થવ્યવસ્થાની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ બની જાય છે. કોઈપણ દેશની નાણાકિય સ્થિરતા અને આર્થિક પ્રગતિ બેંકિંગક્ષેત્રના વિકાસ પર આધારિત છે. તાજેતરમાં બેંકિંગક્ષેત્રે જો કોઇ સૌથી મોટી સમસ્યા જોવા મળતી હોય તો તે બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોની છે. બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોને કારણે દેશના અર્થતંત્ર અને બેંકિંગક્ષેત્ર પર ખૂબ ખરાબ અસર થવા પામે છે. પ્રસ્તુત સંશોધનપત્રમા ભારતની જાહેરક્ષેત્રની બેંકોમાંથી અમુક પસંદગીયુક્ત બેંકોમાં બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોનું પ્રમાણ જાણી તેનો વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો:- જાહેરક્ષેત્ર, બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતો, રાષ્ટ્રિયકૃત બેંકો, બેંકિંગક્ષેત્ર

પ્રસ્તાવના

૧૯૮૯ પછી રાષ્ટ્રિયકૃત બેંકોની શાખાઓમાં અસાધારણ વધારો થયો અને તે સાથે એકબાજુએ થાપણોમાં વધારો થયો તો બીજી બાજુએ ધિરાણોમાં પણ વધારો થવા પામ્યો, પરંતુ આ બાબતમાં કેટલાક ખોટા નિર્ણયોને કારણે અમુક ધિરાણો નિષ્ફળ જવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ અને બેંકોની નફાકારકતામાં દિન-પ્રતિદિન ઘટાડો થવા લાગ્યો. પરંતુ આ નફાકારકતાના ઘટાડાની સમસ્યા પાછળનું મુખ્ય કારણ શું હતું તે અનુમાન કરવામાં બેંકના વહીવટકર્તાઓ નિષ્ફળ ગયા. આથી આ બગડતી જતી પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ કાઢવા માટે રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાએ નાણાકીયક્ષેત્રે સુધારાઓ કરવા અંગે ભલામણો કરવા માટે એમ. નરસિંહમ કમિટીની રચના કરી, તેણે આ અંગે તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરીને પોતાનો રિપોર્ટ ૧૯૯૧ માં રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાને સુપ્રત કર્યો.

રિઝર્વ બેંકે આ સુધારાઓના મહત્વને ધ્યાનમા લઈને ૧૯૯૧ માં નરસિંહમ કમિટીનો અહેવાલ પ્રાપ્ત થયા બાદ તુરંત જ તેના પર વિચારણા કરીને ૧ એપ્રિલ ૧૯૯૨ થી જાહેરક્ષેત્રની બેંકોમાં બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોના સંદર્ભમાં તેનો અમલ કરવાનુ શરૂ કરી દીધુ છે. આમ, બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોનો ખ્યાલ એક નવો ખ્યાલ છે.

બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોનો અર્થ

"નાણાકીય સંસ્થાઓની બિનકાર્યશીલ અસક્યામતોને નિષ્ક્રિય, બિનકમાઉ કે બિનલાભદાયક અસ્કયામતો કહી શકાય." તેને ટુંકમાં NPA (Non Performing Assets) ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

નાણાકીય સંસ્થાઓની બિનકાર્યશીલ અસક્યામતો એટલે નાણાકીય સંસ્થાઓની બાકી લેણામાં થતો સતત વધારો તેમજ ધીમી વસૂલાતની સમસ્યા.

"બધા જ પ્રકારના ધિરાણો કે લોન કે જેના પરનું ભરવાપાત્ર વ્યાજ અગર હપ્તાઓ છેલ્લા બે ત્રિમાસિક સમયથી ભરેલ ન હોય તેને નાણાકીય સંસ્થાઓની બિનકાર્યશીલ અસક્યામતો કહે છે."

એમ. નરસિંહમ સમિતિ

બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોનું વર્ગીકરણ

૧ પ્રમાણભૂત ધિરાણ

પ્રમાણભૂત ધિરાણ એટલે બેંકોને તેના નિયત સમયમર્યાદામાં એટલે કે ૯૦ દિવસની અંદર (૩મહિના) ધિરાણ પરત મળી રહે છે. આવા ધિરાણને પ્રમાણભૂત ધિરાણ (Standard Assets) તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

૨ બિનપ્રમાણભૂત ધિરાણ

બિનપ્રમાણભૂત ધિરાણ અંતર્ગત ૩ મહિના (૩મહિના પ્રમાણભૂત ધિરાણના કે જેને બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામત ગણવામાં આવતું નથી, કારણ કે બેંકોને તેના નિયત સમયમર્યાદામાં પરત મળી રહે છે.) + ૯ મહિના = ૧૨ મહિના બિનપ્રમાણભૂત ધિરાણનો સમયગાળો છે એટલે કે એક વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન બેંકોને તેનુ ધિરાણ જો પરત ન મળે તો તેને બિનપ્રમાણભૂત ધિરાણ (Sub Standard) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેનો સમયગાળો ૯ મહિનાનો હોય છે.

૩ શંકાશીલ ધિરાણ

શંકાશીલ ધિરાણ એટલે બેંકોને ૨ (બે) વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન પોતાનુ ધિરાણ ન મળે તો તેને શંકાશીલ ધિરાણ કહેવામાં આવે છે. એટલે કે બિનપ્રમાણભૂત ધિરાણના ૧ વર્ષ + શંકાશીલ ધિરાણના ૧ વર્ષ જેને Doubtful Assets તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

૪ ગુમાવેલ ધિરાણ

ગુમાવેલ ધિરાણ અંતર્ગત બેંકોને ખાત્રી થાય છે કે હવે ધિરાણ પરત મળશે નહી. આ સમયગાળા દરમિયાન બેંક દ્વારા લોન લેનાર વ્યક્તિની તપાસ અથવા ચકાસણી કરવામાં આવે છે. આથી તેને Loss Assets તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

સાહિત્ય સર્વેક્ષણ

૧ Asha singh, M.S.Gupta and T.K.Shanadiya (2010) Banking and Financial Sector Reforms in India, Serial Publication, Delhi

'Banking and Financial Sector Reforms in India' જેમાં The NPA Overhang Magnitudes, Solutions and Legal Reforms માં 1991મા નાણામંત્રી મનમોહનસિંહ દ્વારા આર્થિક સુધારા અપનાવવામાં આવ્યા છે. જેના કારણે બેન્કીંગક્ષેત્રે મહત્વના સુધારા થયા છે. જેમાં નરસિંહમ સમિતિ દ્વારા મહત્વની ભલામણો કરવામાં આવી હતી. જેના કારણે બેન્કિંગક્ષેત્રે ઘણો વિકાસ જોવા મળે છે. આ સમિતિની ભલામણોને કારણે ગ્રાહકોને પણ ઘણાબધા લાભ થયા છે. જેમાં ખાસ કરીને ધીરાણનીતિનું કાર્યમાળખુ સરળ બનાવવું. જેના કારણે બેન્કોની કાર્યક્ષમતા અને સ્પર્ધાત્મકતા વધે એ બાબતની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જેમા NPA ને વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યું છે કે બેન્કોને નિયત સમયમર્યાદામાં જે લોન પરત કરવામાં આવતી નથી. તેને NPA તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઉપરાંત તેના કારણોની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

૨ વર્તમાનપત્ર, દિવ્ય ભાસ્કર, ૧૬ જાન્યુઆરી ૨૦૨૦

રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા એ 'એન્યુઅલ સ્ટેટિસ્ટિકલ રિપોર્ટ રજૂ કર્યો છે. જેમાં નોન-પરફોર્મિંગ અસેટ્સનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. RBI ના રિપોર્ટ અનુસાર છેલ્લા દાયકા (2011-20) માં NPA 8 લાખ કરોડથી વધીને લગભગ 9 લાખ કરોડ થઈ ગઈ છે. દાયકાની શરૂઆતમાં એટલે કે વર્ષ 2011 માં એ 1 લાખ કરોડ પણ ન હતી. છેલ્લા ચાર વર્ષ (2011-14) વચ્ચે NPA વધવાની ટકાવારી 175% રહી જ્યારે (2014-17) ના સમયગાળા દરમિયાન તે 178% રહેવા પામી. જો કે ટકાવારીમાં વધારે ફરક નથી. વર્ષ 2020માં બેંકોના જેટલા પૈસા ડૂબ્યા એમા 88% રકમ સરકારી બેન્કોની હતી. છેલ્લાં 10 વર્ષથી આ જ ટ્રેન્ડ ચાલતો આવી રહ્યો છે. સરકારી બેન્ક એટલે કે તમારી બેન્ક જેણે જનતાની બેન્ક પણ કહેવામાં આવે છે.

વર્ષ 2015-16 માં NPA ની રિકવરી 80 હજાર 300 કરોડ થઈ, જે વર્ષ 2015-16 ના NPAનો ચોથો ભાગ પણ ન હતી, જો કે આગામી વર્ષથી વસુલાત થોડી વધારી દેવામાં આવી હતી, પરંતુ 2019-20 માં એ ફરી ઘટી જવા પામી છે. કુલ મળીને NPA રિકવરીની કુલ રકમ NPA ની તુલનામાં ન બરાબર છે. 2010-11થી માંડીને 2013-14 વચ્ચે 4 વર્ષમાં 40 હજાર 500 કરોડ રૂપિયાની લોન રાઈટ-ઓફ થઈ, પણ 2014-15માં 60 હજાર કરોડ રૂપિયાની લોન રાઈટ-ઓફ થઈ, 2017-18થી માંડીને 2019-20 વચ્ચે માત્ર ત્રણ વર્ષમાં 6 લાખ 35 હજાર કરોડથી પણ વધુ લોન લેવી રાઈટ-ઓફ થઈ.

3 Thanki A (2020) COMPARATIVE ANALYSIS OF NON PERFORMING ASSETS IN SELECTED BANK; Vidhyayana: An International Multidisciplinary Research E-Journal, Vol 6, Issue 3

સંશોધક દ્વારા પોતાના સંશોધનપત્રમાં મુખ્યત્વે 2010 થી 2018 ના વર્ષના કુલ ત્રણ બેંકોના આકડાઓનો અભ્યાસ કરેલ છે. જેમાં 2 બેન્કો જાહેરક્ષેત્રની અને 1 ખાનગીક્ષેત્રની બેંકનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે. સંશોધકના મતાનુસાર આજે તમામ બેંકો બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોની સમસ્યાનો સામનો કરી રહી છે, પછી તે જાહેરક્ષેત્રની હોય અથવા તો ખાનગીક્ષેત્રની હોય. બેંકોની આવકનો મુખ્ય સ્ત્રોત કોઇપણ લોન પરનું વ્યાજ છે. જો કોઇ ઋણ લેનાર વ્યક્તિ વ્યાજ અથવા તો મુળ રકમ પરત ચૂકવતી નથી તે બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામત બને છે. સંશોધકના મત અનુસાર સૌથી વધુ નુક્સાનનુ પ્રમાણ SBI બેંકમાં જોવા મળેલ હતું.

૪ શૈલેષ એન રાણપરિયા (2019); ભારતીય બેંકોની બિનકાર્યશીલ અસ્ક્યામતો, અર્થસંકલન અંક 527, 31 ઓગસ્ટ 2019

'ભારતીય બેંકોની બિનકાર્યશીલ અસ્કયામતો' લેખમાં બેંકોની બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોનો અર્થ, બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોમાં વધારો થવાના કારણો, ભારતની રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકોની બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોના મૂલ્યાંકનનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે. પ્રસ્તુત લેખમાં નરસિંહમ કમિટિએ રાષ્ટ્રિયકૃત બેંકોની કાર્યક્ષમતાના ખ્યાલને ધ્યાનમા લઈને બેંકિંગક્ષેત્રે દીવાદાંડીરૂપ સુધારાઓ કરવાની દિશામાં માર્ગદર્શન પુરૂ પાડીને મુલ્યવાન ફાળો નોંધાવ્યો છે. પ્રસ્તુત લેખ તેના તારણમાં જણાવે છે કે રાષ્ટ્રિયકૃત બેંકોના વિકાસમાં સૌથી વધુ અવરોધક પરિબળ હોય તો તે બેંકોની બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોમાં થતો વધારો છે.

૫ Ms Richa Banerjee, Mr Deepak Verma and Dr Bimal Jaiswal (2018); Non Performing Assets: A Comparative Study of The Indian Commercial Banks, IJournals: International Journal of Social Relevance & Concern, Vol 6, Issue 2, February 2018

અર્થતંત્રની તાકાત તેની નાણાકિય પ્રણાલીની શક્તિ પર આધારિત છે. ખાનગી અને જાહેરક્ષેત્રની ભારતીય નાણાકીય પ્રણાલીનો એક મહત્વપુર્ણ ઘટક છે. આર્થિક સુધારાઓ બાદ બેંકિંગક્ષેત્રે બહુવિધ અને ઝડપી ફેરફારો અનુભવાયા છે. સંશોધક દ્વારા 2009 થી 2017 ના વર્ષના વાણિજ્યિક બેંકોના આકડાઓનો અભ્યાસ કરેલ છે. સંશોધન પરથી તારણ કાઢી શકાય છે કે જાહેર અને ખાનગી બન્ને બેંકો બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોનું વધતું વલણ ધરાવે છે. પરંતુ ખાનગીક્ષેત્રની બેંકો જાહેરક્ષેત્રની બેંકોની સરખામણીએ Gross NPA અને Net NPA તુલનાત્મક રીતે ઓછો ધરાવે છે. બેંકોએ ક્રેડિટ પુન:પ્રાપ્તિ નીતિઓને વધુ સારી બનાવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરવું જોઈએ, બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોનું અસ્તિત્વ નફાકારકતા, સંપતિની ગુણવતા અને સ્પર્ધાત્મકતાને અસર પહોચાડે છે.

૬ ડો મિનાક્ષિ પટેલ (2018); ભારતીય બેંકોની સમસ્યા- બિનકાર્યશીલ અસ્ક્યામતો, અર્થસંકલન અંક 586, 31 જુલાઈ 2018

બેન્કિંગક્ષેત્રની રાષ્ટ્રીયકૃત વ્યાપારી બેંકો, ખાનગી બેંકો, મધ્યસ્થ બેંકની પરવાનગીની વિદેશી બેંકો અને સહકારી બેંકો તેમજ નાણાકિય સંસ્થાઓની ધીરાણ પરત ન આવવાને કારણે બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોને નિષ્ક્રિય અસ્કયામતો કહેવાય છે. સામાન્ય શબ્દોમાં બધા જ પ્રકારના ધીરાણો કે લોન જેના પર ભરવાપાત્ર વ્યાજ તથા હપ્તાની રકમ છેલ્લા બે ત્રિમાસિક મુદ્દતમાં ભરેલ ન હોય તેને બિનકાર્યશીલ અસ્કયામતો કહેવાય છે. અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષામાં સમગ્ર અર્થવ્યવસ્થાના બેન્કિંગક્ષેત્રે બેંકોએ આપેલી મુદતી લોન, રોકડ ક્રેડિટ, ઓવરડ્રાફ્ટ, ખરીદેલી કે વટાવેલી હૂંડી વગેરેનો ધિરાણમાં સામેલ કરાય છે. ઉપરોકત તમામ ધીરાણો સમયસર પરત ન આવે તેને બિનકાર્યશીલ અસ્કયામતો કહેવામાં આવે છે. NPA બેંકોના નફામા ઘટાડો કરે છે. કદાચ બેંકોની સદ્ધરતાના પ્રશ્નો ઊભા કરે છે.

૭ પરમાર એન પી (2018); સૌરાષ્ટ્ર જિલ્લા સહકારી બેન્કના NPA નો અભ્યાસ, અર્થસંકલન અંક 586, 31 જુલાઈ 2018

સંશોધક દ્વારા સૌરાષ્ટ્ર જીલ્લા સહકારી બેંકના વર્ષ 2014-15 અને 2015-16 ના સમયગાળા દરમિયાનના NPA નો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. જીલ્લા સહકારી બેંકની નાણાકીય માહિતી એટલે કે બેંકના ચલો જેવા કે થાપણો, કુલ એસેટ્સ, મૂડીરોકાણ, આવક, નફો-નુક્શાન અને બેન્કની નોન પરફોર્મિંગ એસેટ્સ જેવા ચલોને ધ્યાનમાં લઈ આ અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. સહકારી બેંકની ભુમિકા દરેક ક્ષેત્રમાં મહત્વની જોવા મળે છે અને મુખ્યત્વે ભારતની કરોડરજ્જુ ગણાતી કૃષિક્ષેત્રે આ જિલ્લા સહકારી બેંકના મહત્વને સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. માત્ર ગ્રામિણ નહી પરંતુ શહેરી અને અર્ધશહેરી વિસ્તારોમા પણ આ સહકારી બેંકના મહત્વને સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તેના NPAમાં વધારો થવાને પરિણામે બેંકોના નફા પર સીધી અસર થતી જોવ મળે છે.

૮ Sameer and kamra, D. (2013), A Comparative Analysis of Non Performing Assets (NPAs) of Selected Commercial Banks in India

બેંકિંગક્ષેત્રે આવક માન્યતા, સંપતિનુ વર્ગીકરણ અને જોગવાઈ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણોની રજુઆત સાથે NPA નુ સંચાલન કરવું એ ભારતીય બેન્કો સામેનો સૌથી મોટો પડકાર બનીને ઉભરી આવ્યો છે. બેંકો દ્વારા આજે શાખાઓની સંખ્યા અને થાપણોના જથ્થાના આધારે જ નહી પણ સંપતિની ગુણવતાના આધારે પણ નિર્ણય લેવામાં આવે છે. નોન પરફોર્મિંગ એસેટ એ બેંકોના પોર્ટફોલિયોનો એક મોટો પોર્ટફોલિયો છે અને તેથી તે બેંકિંગ ઉદ્યોગ પર અનિવાર્ય બોજ છે. NPA બેંકોની નફાકારકતા, પ્રવાહિતા અને દ્રાવ્યતાને વિપરિત અસર કરે છે. પ્રસ્તુત સંશોધનપત્રમાં બેન્ક ઓફ બરોડા, પંજાબ નેશનલ બેંક અને સેન્ટ્રલ બેન્ક જેવી બેંકોની NPA ની સ્થિતિનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત NPA ની સ્થિતિને પહોચી વળવા બેંકો દ્વારા અપનાવવામાં આવતા નીતિ નિયમો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

સંશોધનના હેતુઓ

૧ બેંકિંગક્ષેત્રે પ્રવર્તતી બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોનો પરિચય મેળવવો.

૨ જાહેરક્ષેત્રની વિવિધ બેંકોમાં બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોનું પ્રમાણ જાણવુ.

3 બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોના પ્રમાણમાં સમયાનુસાર થયેલા પરિવર્તનોનો અભ્યાસ કરવો.

ઉત્કલ્પના

૧ બેંકોની બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતના પ્રમાણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી.

૨ બેંકોની બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોના પ્રમાણમાં સમયના સંદર્ભમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી.

સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત સંશોધનપત્રમાં વર્ણનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, અભ્યાસ માટે જાહેરક્ષેત્રની કુલ ૧૨ બેંકોમાંથી ૪ બેંકોની યાદચ્છિક રીતે નિદર્શ તરીકે પસંદ કરવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત

અભ્યાસ દ્વિતિય ક્ક્ષાની માહિતી એટલે કે ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે. અભ્યાસ માટે ૨૦૦૫ થી ૨૦૨૦ ના વર્ષોના આકડાઓ લેવામાં આવેલા છે. ઉપરાંત ઉત્કલ્પનાની ચકાસણી માટે વિવિધ આકડાશાસ્ત્રીય ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

Sr. No	**Bank year**	**Corporation bank**			**Central bank of India**		
		Gross NPA	**Gross Advances**	**Ratio %**	**Gross NPA**	**Gross Advances**	**Ratio%**
1	2005	647.3	18968	3.41	2621.4	2908.5	90.13
2	2006	625.57	24422.63	2.56	2684.17	39195.41	6.85
3	2007	820	30422	2.7	2572	53439	4.81
4	2008	584	39664	1.47	2350	74287	3.16
5	2009	559.22	48927.12	1.14	2316.55	86740.27	2.67
6	2010	650.94	63629.05	1.02	2457.89	106102.69	2.32
7	2011	790.23	87213.45	0.91	2394.53	131390.02	1.82
8	2012	1274.2	100825.3	1.26	7273.5	150649.9	4.83
9	2013	2048.23	119354	1.72	8456.17	176233.71	4.8
10	2014	4736.79	138642.53	3.42	11500.01	183321.16	6.27
11	2015	7106.68	147707.74	4.81	11873.06	194967.23	6.09
12	2016	14544.25	145706.35	9.98	22720.88	190152.57	11.95
13	2017	17045.22	145709.84	11.7	27251.33	153008.14	17.81
14	2018	22213.44	128005.26	17.35	38130.7	177484.04	21.48
15	2019	20723.68	135048.25	15.35	32356.04	167728.91	19.29
16	2020	19399.02	140541.1	13.8	32589.08	172243.75	18.92

(કોષ્ટક નં ૧)

Source :- Department of Supervision, RBI https://m.rbi.org.in

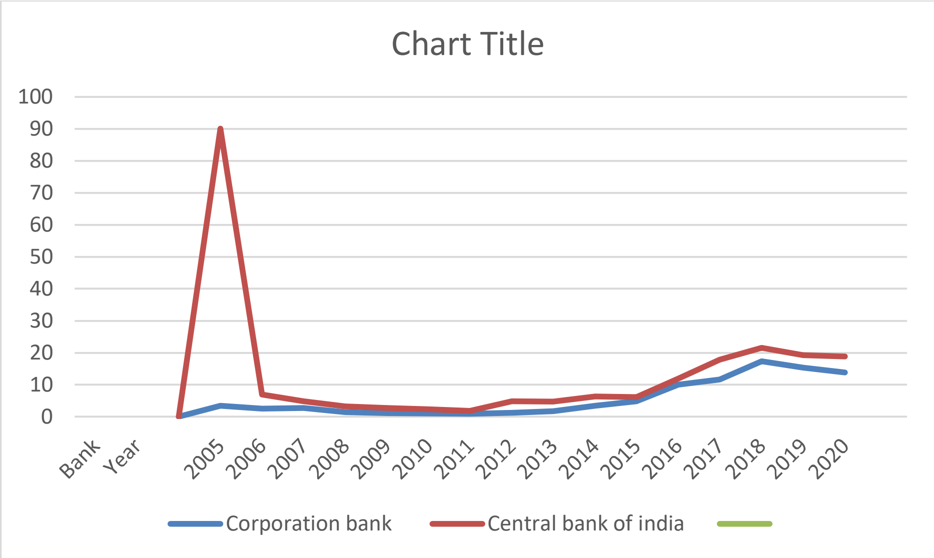

અર્થઘટન

કોષ્ટક નં ૧ મા જાહેરક્ષેત્રની બે બેંકો કોર્પોરેશન બેંક અને સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા બેંકની વર્ષ ૨૦૦૫ થી ૨૦૨૦ સુધીની કુલ બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતો (Gross NPA), કુલ ધિરાણ (Gross Advances), અને કુલ ધિરાણના સંદર્ભમાં કુલ બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોની ટકાવારી (NPA in Percentage) ની વિગતો દર્શાવેલ છે.

ટેબલની વિગતો જોતા જણાય છે કે વર્ષ ૨૦૦૫ માં કોર્પોરેશન બેંકની NPAની રકમ ૬૪૭.3 કરોડ રૂપિયા હતી, જે કુલ ધિરાણ ૧૮૯૬૮ કરોડના ૩.૪૧ % હતી. જે વધીને ૨૦૨૦ માં ૧૯૩૯૯.૦૨ કરોડ રૂપિયા થવા પામી, જે કુલ ધિરાણ ૧૪૦૫૪૧.૧૦ કરોડના ૧૩.૮૦% થઈ છે. માહિતી પરથી જાણવા મળે છે કે વર્ષ ૨૦૧૦ બાદ NPA ની રકમમાં સતત વધારો જોવા મળે છે. ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ જોતા જણાય છે કે સૌથી ઓછા પ્રમાણમાં NPA વર્ષ ૨૦૧૧ માં ૦.૯૧% હતું અને સૌથી વધુ પ્રમાણમાં NPA વર્ષ ૨૦૧૮ માં ૧૭.૩૫% હતું. ૨૦૨૦ના સમયમાં NPAની રકમમાં થોડાઘણા અંશે ઘટાડો જોવા મળેલ છે.

ટેબલની વિગતો જોતા જણાય છે કે વર્ષ ૨૦૦૫ માં સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની NPA ની રકમ ૨૬૨૧.૪ કરોડ રૂપિયા હતી, જે કુલ ધિરાણના ૨૯૦૮.૫ કરોડના ૯૦.૧૩% હતી. જે વધીને ૨૦૨૦ માં ૩૨૫૮૯.૦૮ કરોડ થવા પામી, જે કુલ ધિરાણ ૧૭૨૨૪૩.૭૫ કરોડના ૧૮.૯૨% થઈ. ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ જોતા જણાય છે કે NPAમાં ૨૦૦૫ થી ૨૦૧૧ ના સમયગાળા દરમિયાન ખૂબ સારા પ્રમાણમાં ઘટાડો જોવા મળ્યો. પરંતુ ત્યારબાદ તેમા સતત વધારો જોવા મળેલ છે. ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ સૌથી ઓછા પ્રમાણમાં NPA વર્ષ ૨૦૧૧ માં ૧.૮૨% હતું અને સૌથી વધુ પ્રમાણમાં NPA વર્ષ ૨૦૦૫ માં ૯૦.૧૩% હતું. આકડા પરથી જાણવા મળે છે કે NPA ની રકમ સમયાંતરે સતત ફેરફાર થવા પામ્યો છે.

(કોષ્ટક નં ૨)

Sr. No	Bank year	Allahabad bank			Indian bank		
		Gross NPA	Gross Advances	Ratio %	Gross NPA	Gross Advances	Ratio%
1	2005	1284.3	22151.5	5.8	742	17870.14	4.15
2	2006	1183.83	30061.22	3.94	668.98	22976.97	2.91
3	2007	1094	41914	2.61	546	29502	1.85
4	2008	1011	50312	2.1	487	40228	1.21
5	2009	1078.25	59443.4	1.81	459	51830.64	0.89
6	2010	1220.85	71509.92	1.71	458.59	599963.3	0.76
7	2011	1646.98	91585.45	1.8	720.02	72587.33	0.99
8	2012	2056.4	107527.2	1.91	1671.5	86310.4	1.94
9	2013	5136.99	130936.26	3.92	3565.47	107155.87	3.33
10	2014	8068.05	140905.46	5.73	4562.2	124358.65	3.67
11	2015	8357.96	153095.14	5.46	5670.44	128831.69	4.4
12	2016	15384.58	157707.24	9.76	8827.04	132632.14	6.66
13	2017	20687.83	158103.27	13.09	9865.14	132144.7	7.47
14	2018	26562.79	166435.86	15.96	11990.14	162725.58	7.37
15	2019	28704.78	163552.33	17.55	13353.45	187896.06	7.11

Source:- Department of Supervision, RBI https://m.rbi.org.in

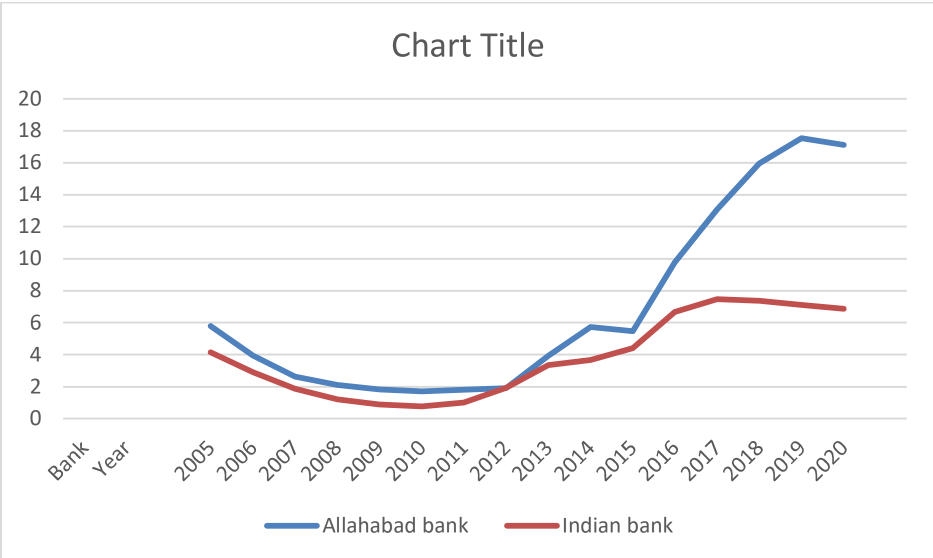

અર્થઘટન

કોષ્ટક નં ૨ મા જાહેરક્ષેત્રની બે બેંકો અલાહાબાદ બેંક અને ઈન્ડિયન બેંક ની વર્ષ ૨૦૦૫ થી ૨૦૨૦ સુધીની કુલ બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતો (Gross NPA), કુલ ધિરાણ (Gross Advances), અને કુલ ધિરાણના સંદર્ભમાં કુલ બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોની ટકાવારી (NPA in Percentage) ની વિગતો દર્શાવેલ છે.

ટેબલની વિગતો જોતા જણાય છે કે વર્ષ ૨૦૦૫ માં અલાહાબાદ બેંકની NPA ની રકમ ૧૨૮૪.3 કરોડ રૂપિયા હતી, જે કુલ ધિરાણ ૨૨૧૫૧.૫ કરોડના ૫.૮% હતી. આકડાકીય માહિતીનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે

દર વર્ષે અલાહાબાદ બેંકની ધિરાણની રકમમાં સતત વધારો થયો છે, તો NPAની રકમ અને ટકાવારીમાં સતત ફેરફાર જોવા મળે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે NPAમાં વધારો થવાનું વલણ રહ્યું છે. ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ સૌથી ઓછા પ્રમાણમાં NPA વર્ષ ૨૦૧૦ માં ૧.૭૧% હતું અને સૌથી વધુ પ્રમાણમાં NPA ૨૦૧૦ માં ૧૭.૫૫% હતું, ત્યારબાદ ૨૦૨૦મા NPA ની રકમ ૨૭૮૪૬.૮૭ કરોડ રૂપિયા હતું, જે કુલ ધિરાણ ૧૬૨૭૭૩.૫૬ કરોડના ૧૭.૧૧% હતું જે નજીવો ફેરફાર દર્શાવે છે.

ટેબલની વિગતો જોતા જણાય છે કે વર્ષ ૨૦૦૫ માં ઇન્ડિયન બેંકની NPA ની રકમ ૭૪૨ કરોડ રૂપિયા હતી, જે કુલ ધિરાણ ૧૭૮૭૦.૧૪ કરોડના ૪.૧૫% હતી. NPA ની રકમમાં અમુક સમય સુધી ઘટાડો જોવા મળેલો, પરંતુ વર્ષ ૨૦૧૨ બાદ તેમા સતત વધારો જોવા મળેલ છે. ટકાવારીની દ્રષ્ટિએ જોતા જણાય છે કે સૌથી ઓછુ NPA ની પ્રમાણ વર્ષ ૨૦૧૦માં ૦.૭૬% હતું અને સૌથી વધુ પ્રમાણમાં NPA ની રકમ ૨૦૧૭ મા ૭.૪૭% હતું. વર્ષ ૨૦૨૦માં ઈન્ડિયન બેંકની રકમ ૧૪૧૫૦.૮૪ કરોડ રૂપિયા હતી, જે કુલ ધિરાણ ૨૦૫૮૮૯.૭૩ કરોડના ૬.૮૭% હતું.

ઉત્કલ્પનાની ચકાસણી

Year	Corporation Bank	Central Bank of India	Allahabad Bank	Indian Bank
2005	3.41	90.13	5.8	4.15
2006	2.56	6.85	3.94	2.91
2007	2.7	4.81	2.61	1.85
2008	1.47	3.16	2.1	1.21
2009	1.14	2.67	1.81	0.89
2010	1.02	2.32	1.71	0.76
2011	0.91	1.82	1.8	0.99
2012	1.26	4.83	1.91	1.94
2013	1.72	4.8	3.92	3.33
2014	3.42	6.27	5.73	3.67
2015	4.81	6.09	5.46	4.4
2016	9.98	11.95	9.76	6.66
2017	11.7	17.81	13.09	7.47
2018	17.35	21.48	15.96	7.37
2019	15.35	19.29	17.55	7.11
2020	13.8	18.92	17.11	6.87

Column wise (Banks)

Anova: Single Factor

SUMMARY

Groups	Count	Sum	Average	Variance
Corporation Bank	16	92.6	5.7875	33.18880667
Central Bank of India	16	223.2	13.95	458.65828
Allahabad Bank	16	110.26	6.89125	34.24917167
Indian Bank	16	61.58	3.84875	6.388318333

ANOVA

Source of Variation	SS	df	MS	F	P-value	F crit
Between Groups	930.885725	3	310.2952417	2.330923788	0.083243678	2.758078296
Within Groups	7987.26865	60	133.1211442			
Total	8918.154375	63				

Ho = Accepted

From the above calculation we can see thet calculated value (2.33) is lower than table value (2.75) so null hypothesis is accepted

Raw Wise (Years)

Anova: Single Factor

SUMMARY

Groups	Count	Sum	Average	Variance
2005	4	103.49	25.8725	1836.120825
2006	4	16.26	4.065	3.7903
2007	4	11.97	2.9925	1.613491667
2008	4	7.94	1.985	0.753233333
2009	4	6.51	1.6275	0.633891667
2010	4	5.81	1.4525	0.495158333
2011	4	5.52	1.38	0.247666667
2012	4	9.94	2.485	2.542433333
2013	4	13.77	3.4425	1.683491667
2014	4	19.09	4.7725	2.068025
2015	4	20.76	5.19	0.550466667
2016	4	38.35	9.5875	4.778491667
2017	4	50.07	12.5175	18.16129167

2018	4	62.16	15.54	35.16166667
2019	4	59.3	14.825	29.0529
2020	4	56.7	14.175	28.21096667

ANOVA

Source of Variation	*SS*	*df*	*MS*	*F*	*P-value*	*F crit*
Between Groups	3020.561475	15	201.370765	1.63893929	0.098327335	1.880174584
Within Groups	5897.5929	48	122.8665188			
Total	8918.154375	63				

Ho = Accepted

From the above calculation we can see thet calculated value (1.64) is lower than table value (1.88) so null hypothesis is accepted

નિષ્કર્ષ

અભ્યાસ પરથી જાણી શકાય છે કે ભારતમાં જાહેરક્ષેત્રની બેંકોમાં બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતોનું પ્રમાણ સતત વધતું જોવા મળે છે. તેમા સમયાંતરે થોડાઘણા અંશે ફેરફાર જોવા મળે છે. વર્ષ ૨૦૧૧ ના સમય બાદ તેમા ખુબ જ વધારો જોવા મળેલ છે. તેના કારણે વર્તમાનમાં જાહેરક્ષેત્રની બેંકોની મર્જરની પ્રક્રિયા અને ખાનગીકરણની પ્રક્રીયામાં ખૂબ સારા એવા પ્રમાણમાં વધારો જોવા મળ્યો છે.

સંદર્ભસૂચિ

પુસ્તકો

૧ પટેલ, એસ, જી. (૧૯૯૩), આધુનિક બેંકિંગ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ

૨ પરમાર, બી,ડી. અને અન્ય સહલેખકો (૧૯૯૮-૯૯), બેંકિંગનુ અર્થશાસ્ત્ર, સી. જમનાદાસની કંપની, અમદાવાદ

3 Singh,A. Gupta, M. S. and Shanadiya, T. K. (2010), Banking and Financial Sector Reforms in India, Serial Publication, Delhi

સંશોધન પત્રો

1 Thanki, A (2020), Comparative Analysis of Non Performing Assets in Selected Bank, Vidhyayana: - An International Multidisciplinary Research E-Journal, Vol 6 (3), December 2020

2 Banerjee R, Verma D, Jaiswal B, (2018), Non Performing Assets: A Comparative Study of the Indian Commercial Banks, I-Journals: International Journal of Social Relevance & Concern, Vol 6(2), February 2018.

3 Sameer and Kamra D. (2013), A Comparative Analysis of Non Performing Assets (NPAs) of Selected Commercial Banks in India, Opinion: - International Journal of Management, Vol 3 (1), June 2013

સંશોધન લેખ

૧ રાણપરિયા, એસ, ઍન (૨૦૧૯), ભારતીય બેંકોની બિનકાર્યક્ષમ અસ્કયામતો, અર્થસંકલન અંક ૫૨૭, ૩૧ ઓગસ્ટ ૨૦૧૯

૨ પટેલ એમ (૨૦૧૮), ભારતીય બેંકોની સમસ્યા:- બિનકાર્યશીલ અસક્યામતો, અર્થસંકલન અંક ૫૮૬, ૩૧ જુલાઈ ૨૦૧૮.

૩ પરમાર એન પી (૨૦૧૮), સૌરાષ્ટ્ર જિલ્લા સહકારી બેંકના NPA નો અભ્યાસ, અર્થસંકલન અંક ૫૮૬, જુલાઈ ૨૦૧૮

વર્તમાનપત્રો

૧ દિવ્યભાસ્કર, ૧૬ જાન્યુઆરી ૨૦૨૦

અહેવાલ

Department of Supervision, RBI

વેબસાઇટ

https://m.rbi.org.in
https://em.m.wikipedia.org/list of banks
https://www.gaccv.in

13

A study of the awareness of the B.ed. trainees towards NEP-2021

Dr. Ramesh M. Boricha
Assistant Professor
Shree vivek Bharti B.ed. College Junagadh

INTRODUCTION

The basis of the smooth and intensive existence of any country depends on the nation and also on the well - educated people. And for the future construction it is necessary to adopt periodic changes to change the education. Needs of the country and to stay current with the present time or to become a strong aspect of the enlightened government. A great educator ***DR. Radhakrishnan*** was the first educator to form the first national education policy in 1948-49. After this the mudaliyar commission in 1952-54 and then Kothari commission in 1964-66 had recommended for modifying the education policy. the first educational policy was introduced in 1968 by former prime minister Indira Gandhi. The second NEP was introduced in 1986 by former prime minister Mr. Rajiv Gandhi. In 1992 this policy underwent some reform changes. To meet the demands of current education the new 2019 education policy has taken on the responsibility of changing the working of education.

National education policy 2019 must thus be considered as a national education. Humayun kabirji says that “without good teachers even the best system is bound to fail but with good teacher’s even the defect of the system can be largely overcome.”.

Such good quality teacher training is the key to success. So, the instructors who are trained to be teachers are selected to experiments with this research problem to find out how much they are competent with this new national education policy, and how they keep themselves out of the current learning environment to face the challenges facing the education system.

OBJECTIVE OF THE STUDY

1. To know the B.Ed. trainee’s awareness towards the National Education Policy.
2. To creating an awareness test to know the awareness of B.Ed. trainees towards NEP-2021.
3. To examine the awareness of the trainees in the context of sexuality towards NEP-2021.
4. To examine the awareness of the trainees in the context of area towards NEP-2021.

5. To analyzed the trainee's response towards the awareness test of NEP-2021 and interpreted the data.

HYPOTHESIS OF THE STUDY

1. There will be no significant difference between the male trainees and female trainees of B.Ed. on their responses to awareness test towards NEP-2021.
2. There will be no significant difference between the rural trainees and urban trainees of B.Ed. on their responses to awareness test towards NEP-2021.

VARIABLES OF THE STUDY

Variable is the unit which has the separate value. According to Dr. D.A. Uchat "variable is that which can move." The base of the any research is there of the variable. The following variables were included in this research paper.

Type of variable	Variable included in the study	Level of variable	
Independent variable	Gender	Male	Female
Dependent variable	Area	Urban	Rural

OPERATIONAL DEFINITION OF THE WORD

1. NEP – National education policy: The policy formulated by the government of India to promote education among the people of India.
2. AWARENESS - Awareness is the ability to be aware of one's awareness of a person's understanding of a particular event.
3. TEACHER TRAINEES – Trainees who are training to become a teacher in primary and secondary school as well as higher secondary schools are the trainees.

IMPORTANCE OF THE STUDY

1. This study will motivate the teacher trainees to get the deep knowledge of NEP-2021.
2. This study will used by teacher educators for the further study.
3. Teacher trainees will be introduce to the new education policy.
4. Teacher trainees awareness about the new education policy will be informed by their professors.

5. The findings of the research paper presented will be useful to those working in the field of education.
6. The awareness test prepared for this study paper will used for the further researcher and educationist.

FIELD OF THE RESEARCH STUDY

Multiple researches are taking place in education. Each researches touches a particular area. This research paper is touching the area of educational psychology and teacher training fields.

RESEARCH DESIGN

POPULATION

In the present study the bed trainees studying in Gujarati medium in the year of 2019-20 in semester 4 in B.Ed. course and the college which affiliated to the Saurashtra university were consider as the population.

SAMPLE

From the population 40 bed trainees of Shree Tejendra Prasadji B.Ed. College Charadva Ta. Halvad, Dist. Morbi of academic year 2019-20 were selected as the sample for this study. There were 18 male trainees and 22 female trainees. The method of selection of the sample is convenient method and the trainees were selected randomly from the class of the B.Ed. trainees.

TYPES OF RESEARCH STUDY

As per Dr. D.A. Uchat (2012) normally the research has classifies in two types.

1. Classification as per goals: 2. Classification as per implementation:
   1. Classification as per goal there are three sub types like fundamental research , applied research and action research
   2. Classification as per implementation there are two sub types like qualitative researches and quantitative researches.

This research paper has object to study the awareness of B.Ed. trainees towards NEP-2021. So that this research paper was the survey type research paper and researcher collected the data and analyzed the data by using statistical technique and interpreted the data , so this research was quantitative.

CONSTRUCTION OF TOOL

Various types of tool like questionnaire, interview, observation, opinionative, psychological test, scale, teacher constructed test, achievement test etc. are important to collect the data from the selected sample. In the present study the researcher used self created awareness test. In this test there were 20 questions related to NEP-2021. This test is not standardized but expert opinions were obtained on it.

DATA COLLECTION

In this present study the data was collected by the awareness test. The awareness test has 20 multiple questions. This test was administered on the selected sample of bed trainees. The general information regarding the name, college name, gender and area were filled up by the trainees. The researcher had collected the data personally.

DATA ANALYSIS

In the present study the marking of 40 B.Ed. trainees were done on the awareness test. The first test to analyze the information collected by the researcher was to perform the true multiplication test and check the responses each students. Investigate the variable objectives and hypothesis of the research paper, analyze it according to variable and calculate the percentages of responses of each section. Calculate the average of the collected data and calculates a class using the formula and to test the hypothesis researches used t test.

No	questions	Persentage	Chi velue	Significant level	Description
1	When did the MHRD announce the new education policy 2019	52.50%	0.05	0.05	few trainees know
2	Who created the drafting committee on NEP-2019	40%	0.8	0.05	few trainees know
3	What is the proposal to rename the MHRD in the draft document of the NEP-2019?	40%	0.8	0.05	few trainees know
4	What formula is made for the standard up to 12th with respect to the NEP-2019?	35%	1.8	0.05	few trainees know
5	The draft of the NEP-2019 focuses on how many Indian language to teach children in preschool and first grade?	45%	0.2	0.05	few trainees know
6	If you want to teach or write a foreign language by what standard will it be taught?	20%	7.2	0.05	Most trainees do not know
7	The right to education act will be applied from pre-primary to which category?	7.5%	14.45	0.01	Most trainees do not know
8	How many years is the B.Ed. course recommended for raising the level of school education?	85%	9.8	0.05	Mostly trainees know
9	During which prime minister's tenure did the NEP-1986 implemented?	60%	0.8	0.05	Some trainees know
10	Who is leading the draft of the new education policy?	40%	0.8	0.05	Some trainees know

11	Which agency conducted the process of admission to the teacher training program	17.5%	8.45	0.05	Less trainees know
12	Which department will be established at the university to accelerate the research?	52.5%	0.05	0.05	few trainees know
13	How many percentages of GDP the committee recommends raising in educational expenses?	45%	0.2	0.05	few trainees know
14	Which institute will be established to raise research awareness of higher education?	7.5%	14.45	0.01	Most trainees do not know
15	Whom will the National Education commission be supervised?	10%	12.8	0.01	Most trainees do not know
16	Who is said to be entrusted with the task of setting up an educational profile for elementary education?	82.5%	8.45	0.05	Mostly trainees know
17	With whom is the Angadwadi centre advocated for pre-school education?	75%	5	0.05	Mostly trainees know
18	What should be given to students to provide creative and engaging study opportunities at the school level?	5%	16.2	0.01	Most trainees do not know
19	How many hours will be involved in NTP to do a good job in school?	40%	0.8	0.05	few trainees know
20	How much will the teacher-student ratio be determined in each school?	65%	1.8	0.05	Mostly trainees know

T value of the data is as per here.

Gender	N	Mean	Std. dev.	t- value
Male	20	7.40	5.60	1.47* 0.05
Female	20	8.85	4.70	

Area	N	Mean	Std. dev.	t- value
RURAL	24	12.37	4.68	1.31*
URBAN	16	9.29	3.21	

FINDINGS OF THE STUDY

1. Examining the evolution revealed that the awareness of male trainees was higher than the awareness of female trainees in context of NEP-2019.
2. Rural area trainees examining the area wise development had more information than urban area trainees in context of NEP-2019.
3. On average very few students were aware of NEP-2019.

LIMITATIONS OF THE STUDY

The present study was undertaken keeping in view the following limitations.

1. The study was carried out only on trainees of Gujarati medium B.Ed. colleges.
2. The study was also limited to the B.Ed. trainees studying during the academic year 2019-20.
3. The study was also limited to the B.Ed. trainees studying in Shree Tejendra Prasadji B.Ed. College Charadva Ta. Halvad, Dist. Morbi.

CONCLUSION

This study is about the new national education policy-2019. Researcher tries to know the awareness about NEP-2019. But the findings shows that result is poor. B.Ed. trainees are not so aware about it. So, the teacher educators will manage a seminar or other expert lecture or any kind of activities which can update the trainees. We should aware the students and tries to updates them of new aspects and changes in context of education. After all they are the future of our nation. Teacher should be a student to each moment.

REFERANCE BOOKS

Dr. R.S.Patel (2008).Statistical Methods For Educational Research. Jay Publication. Ahemdabad.

Uchat D.A. (2004) Sanshodhan Samsya Pasandgina Saidhantik ane Vyvharu Adharo. Rajkot: Paras Prakashn.sixanshastrabhavan. Saurashatra university.

Koul, Lokesh, (2007) “Methodology of educational research”. (3rd addition), Delhi: modern printers.

Magazine of “sixan nu digest “maitrividyapith, issue – 146, june 2014, ISSN 2249-6386.

www.google.com

14

PEACE EDUCATION FRAMEWORK FOR TEACHER EDUCATION CURRICULUM

Dr. Kanhaiyalal P. Damor
Assistant Professor
Department of Education,
Saurashtra University, Rajkot – 360005
kldamor@gmail.com

ABSTRACT

Peace education is fundamentally process of engaging people in developing awareness to the causes of conflicts and ways to resolve them in daily life. The main objective of the present paper is, to suggest peace education framework for teacher education curriculum. Prospective teachers emphasized that teachers who instruct peace education should have the conceptual, theoretical and practical knowledge about peace education, should have the personal characteristics that support peace and peace-making skills. Because of that here suggested peace education theory, practical and activities for teacher education curriculum. This framework is helpful to teachers in cultivating peace education for students.

Keywords: ***Peace Education, Teacher Education and Curriculum.***

1. INTRODUCTION

In era of globalization and knowledge, the permeability between the borders of countries has increased and as a result of this, cultures have been interacting with each other. During this process, the representatives of different cultures have had to interact with people from different races, ethnicities, religions, sects, dialects and cultures (Arslan, Günçavdı, and Polat, 2015). It is necessary to create a culture based on freedom, justice, democracy, tolerance and unity to build a peace culture globally (UNESCO, 2005). For this sharing culture to blossom and for peace culture to be dominant, it is vital to develop peace culture with the help of education (Demir, 2011).

There is a big responsibility on parents as well as teachers for creating and strengthening the peace culture. However, it is seen that there is not any formal framework to impart peace education in teacher training programmes for pre-school teachers. According to Mardin (2013), the success of the peace education programme depends on teachers. So, the teachers should be educated for taking this responsibility. In order to manage this, the peace education course

should be included in the curriculum under the faculty of education. Hence, this study is aimed to answer the question of 'Which knowledge, attitudes and behaviours should be inculcated in teachers opting for the peace education programmes?'

2. PEACE EDUCATION IN INDIA

India has a long history of promoting peace, international understanding, tolerance and self-restraint dating back to the era of the Vedas, Puranas and Upanishads. The ancient Indian Rishis Visualized the Earth as 'Vasudaiva Kudumbakam' - a Global family.

Swami Vivekananda said that ultimate aim of education is to establish internal peace and security by strengthening the spiritual foundations of different nations. He preached tolerance in religion and education which essentially head to peace. He preached the Universal Brotherhood. The thoughts and actions for promoting peace by outstanding personalities like Mahatma Gandhi, Iqbal, Rabindra Nath Tagore and Bishnu Prasad Rava Captivated the world's attention. Most disputes between people are solved without violence – but not all. We must work together to help young people learn how to deal with conflict creatively.

3. MEANING OF KEY TERMS

Peace: Since wars begin in the minds of men, it is in the minds of men that the defence of peace must be constructed. **…Preamble of UNESCO Constitution**

Peace Education: Peace Education is an attempt to respond to problems of conflict and violence of scale ranging from the global and national to the local and personal. It is about exploring ways of creating more just and sustainable future. **….Laing, R.D.**

Teacher Education: Teacher education means pre and in-service teacher training programme. In this study two year B.Ed. programme is considered as a reference programme.

4. TEACHER EDUCATION FOR PEACE

"Education is the only defence against war." How significant and true it is in a world that sites over huge stockpiles of nuclear weapons in the name of deterrent or right to sovereignty. The destiny of any nation is being shaped in the classrooms. The teachers are playing key role in shaping the students. Therefore, the teachers should be given intensive training/moulding in the line of several good aspects of Peace education. Therefore, the teacher education curriculum should be judicially mixed with the peace education components. The NCERT and NCTE have

already suggested integrating peace education syllabus in the Teacher education. The curricular and co-curricular activities promoting peace culture have to be integrated in the teacher education programmes.

5. PEACE EDUCATION FRAMEWORK

Peace education need not be imparted as a separate subject in the timetable. To make it effective and compulsory business of everyone in the system, there is a need to design and implement an appropriate teacher education curriculum with integrated peace education.

5.1. THE CONTENT OF PEACE EDUCATION

Peace and harmony of the mankind should be integral and compressive. They consist of the following six areas:

1. An international political order that embodies equality and mutual trust, maintaining security and justice jointly by political cooperation;
2. A world economy system that fully embodies balance and mutual benefit, eliminating discrepancy between rich and poor as well as regional imbalance;
3. A global cultural atmosphere that fully embodies diversity and integration, conducting dialogues and exchanges to consolidate and enhance friendship and dissolve historical prejudice;
4. A natural and ecological ethics that fully embodies coexistence and common prosperity, actively fulfilling the responsibility of improvement and resolving environmental crisis by ecological protection;
5. Scientific and technological improvement that fully embodies human nature and humanity, prompting scientific and technological fruits to ultimately benefit the long-term welfare of mankind;
6. Spiritual and mental state that fully embodies health and morality, helping each individual obtain physical and mental serenity, harmony and happiness through traditional wisdom.

Among the areas mentioned above, cultural peace occupy a fundamental position. All in all, culture is a value system and the collection of its correspondent codes of conduct.

5.2. SUBJECT PERSPECTIVES AT THE TEACHER EDUCATION

The teacher education programme has three major aspects in its curriculum:

1. Perspectives in Education ▪ Childhood and Growing Up ▪ Contemporary India and Education ▪ Learning and Teaching ▪ Gender, School and Society (1/2) ▪ Knowledge and Curriculum ▪ Creating an Inclusive School (1/2) **2. Curriculum and Pedagogic Studies** ▪ Language across the Curriculum (1/2) ▪ Understanding Disciplines and Subjects (1/2) ▪ Pedagogy of a School Subject (Gujarati, Hindi, Sanskrit, English, Social Science, Science, Maths, History, Economics, Account, Geography and Commerce etc.) ▪ Assessment for Learning ▪ Optional Course*(1/2)	**3. Engagement with the Field – the Self, the Child, Community and School** ▪ Tasks and Assignments that run through all the courses as indicated in the year wise distribution of the syllabus ▪ School Internship (Practice Teaching, Observation, Evaluation, Curricular and Co-curricular Programmes etc.) **3.1.Courses on Enhancing Professional Capacities (EPC)** ▪ EPC 1: Reading and Reflecting on Texts (1/2) ▪ EPC 2: Drama and Art in Education (1/2) ▪ EPC 3: Critical Understanding of ICT (1/2) ▪ EPC 4: Understanding the Self (1/2)

Source: NCTE Two Year B.Ed. Curriculum Framework

5.3. ACTIVITIES FOR COURSES

- Demonstrate the principles of equality and non-discrimination in administrative policies and practices
- Use teaching and learning methods that promote participation, cooperation, problem-solving and respect for differences.
- Provide a forum for the explicit discussion of values of peace and social justice.
- Trainees observe students behaviour inside and outside the class.

- Write a case study of a child who disrupts peace.
- Observe how a student who has high self-esteem helps in maintaining peace.
- Try co-operative learning and observe how members of the group help each other, what social characteristics are active and how each member affiliates with the group. Predict the effect on maintenance of peace.
- Students to introspect for contentment, and confidence in themselves.
- Write a brief note (essay) how teachers can contribute to the peaceful evolution of the society?
- Identify the incidences that depict how teachers help in resolving social conflicts.
- Describe a strategies by which teachers can instil peace in mind of students.
- Identify the events from the textbooks of history of education in that may have encouraged to violence in any form.
- How can history of education be taught to introduce peace concepts?
- Identify peace messages through content analysis of textbooks.
- Suggest how these negative feelings can be avoided or done away with.
- Function as ‘zones of peace’, where children are safe from conflict in the community
- What changes can be brought in the evaluation policy of the institution to give every student feeling of achievement of satisfaction.
- Choose any one method of teaching and comment on its strengths that will promote characteristics and competence in the learners which is pro-peace.
- Show how a method of teaching, which may be participatory in nature, can encourage peer rivalry and conflicts. How will you keep this under check?
- Plan a few quickies which are pro-peace education and can be practiced in any class for first 5-7 minutes with a view to warm up, or prepare a mental set.

5.4. ACTIVITIES FOR SCHOOL INTERNSHIP

- Identify peace related messages in what they plan to teach and emphasize these while teaching.
- Look for any conflicts among students in the class and help them to resolve.
- Organize peace related activities along with their students for assembly.

- Prepare posters with peace messages and put these up in the classroom and/or at various spots in the school.
- Teach children songs with peace content involve them in skit and make a presentation before everyone in the school.
- Have a wall magazine in the class and trainees as well as students can contribute peace related poems, essays, articles, stories and important information.

5.5. OUTPUT OF SUGGESTED PEACE EDUCATION FRAME WORK

If suggested peace education framework is adopted and taught in real sense, Society will surely get notable outputs under the categories of knowledge, attitudes and skills:

5.5.1. KNOWLEDGE

To help students develop knowledge and understanding of:

- World Heritage sites as a testimony of peace, human rights and democracy,
- The ethical message of UNESCO and the world Heritage Convention,
- The importance of racial non-discrimination, tolerance and respect for all people and their cultures.

5.5.2. ATTITUDES

To encourage students to:

- Respect other people and their cultures, and motivate them to search for peaceful conflict resolution in their lives,
- Cooperate in the spirit of solidarity in support of World Heritage conservation.

5.5.3. SKILLS

To help students develop their ability to:

- Work together as a group (teamwork),
- Resolve conflicts peacefully among themselves and help others learn about peaceful conflict resolution,
- Participate democratically in political and civil life,
- Contribute to UNESCO's World Heritage conservation efforts.

CONCLUSION

While deciding the curriculum and content of peace education, in teacher education programmes, the teacher trainees can be taught such integration theoretically. Hence, it is necessary to provide them with practical experience of integrating peace education in the programmes in the teacher training institutions. We must, however, mention that integrating peace education into different subjects and activities (Curricular and Co-curricular etc.) in the teacher education is a creative process.

REFERENCES

Amin, S., Jummani, N.B., Mahmood, S.T., Raziq, K. & Khan, M.A. (2016). Peace Education Practices in Pre-Service Teacher Training Programs: and Analysis. *European Scientific Journal (Online).* 12 (25), 323-330. Retrieved from https://eujournal.org/index.php/esj/article/download/8021/7770.

Arslan, Y., Günçavdı, G., and Polat, S. (2015). The impact of peace education programme at university on university students' intercultural sensitivity. Procedia Social and Behavioural Sciences, 174, 2301-2307.

Demir, S. (2011). "An Overview of Peace Education in Turkey: Definitions, Difficulties, and Suggestions: A Qualitative Analysis." Educational Sciences: Theory and Practice 11(4): 1739-1745.

Glogowski, K. & Cubbon, S.K. *Teachers without Borders Peace Education Program – a professional development course for educators.* Retrieved from http://www.achva.ac.il/sites/default/files/achvafiles/r%2526d/institute/rd/PEP%20Curriculum%20FINAL%20-%20Sep2011%20Revision.pdf.

Lockwood, M. (2014). *Incorporating Peace Education into the School Curriculum: Building Empathy and Self-Worth while Taking Ownership over Peace.* (Master of Science in Education Thesis) University of Wisconsin-River Falls. Retrieved from https://amshq.org/-/media/Files/Publications-and-Research/Research-Library/Action-Research/Lockwood.ashx?la=en.

Mardin, N.B. (2013). "Barış Eğitimi" [Peace Education]. In Barış Kültürü ve Eğitimi Çalıştayı [The Peace Culture and Education Workshop]. İstanbul: 21.Yüzyıl Eğitim ve Kültür Vakfı yayınları.

Mishra, L. (2015). Implementing Peace Education In Secondary Schools Of Odisha: Perception Of Stake Holders. *Sakarya University Journal of Education.* 5/2, 47-54. Retrieved from http://dergipark.gov.tr/download/article-file/192367.

NCTE. (2014). CURRICULUM FRAMEWORK: TWO-YEAR B.ED. PROGRAMME. Retrieved from https://www.msrktti.com/beds.pdf

Polat, S.* Arslan, Y. & Günçavdı, G. (2016). The Qualities of Teachers Who Instruct Peace Education: Views of Prospective Teachers' Who Attended the Peace Education Programme. *Journal of Education and Practice (Online).* 7 (28), 36-45. Retrieved from https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1118570.pdf

Rajaguru (2015-16). Peace Education B.Ed. II Year. Retrieved from http://www.bdu.ac.in/cde/docs/ebooks/B-Ed/II/PEACE%20EDUCATION.pdf

UNESCO. (2005). Framework for teachers. India: New Delhi.

UNESCO. (2005). *Peace Education Framework for Teacher Education*. New Delhi, UNESCO. Retrieved from http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001502/150262e.pdf

UNESCO. (2015). Education for Peace: Planning for curriculum reform. Retrieved from http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002336/233601e.pdf

15

દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કૃત 'કૂવો' નવલકથા મારી નજર

મહેશભાઈ ગજાભાઈ ડામોર
પીએચ.ડી સ્કોલર
ભાષા સાહિત્ય ભવન, ગુજ.યુનિ. અમદાવાદ

❖ **<u>સાહિત્ય અકાદમી વિશે થોડુંક</u>** :-

૧૨, માર્ચ ૧૯૫૪ના રોજ ભારત સરકાર દ્વારા દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનું ઉદ્દઘાટન થયું.

સંસ્થાના હેતુ : * ભારતીય સાહિત્ય અકાદમીનો વિકાસ.
* ઉંચા સાહિત્યિક ધોરણોની સ્થાપના.
* ભારતીય ભાષાઓમાં સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓનું સંવર્ધન તેમજએ દ્વારા દેશની એકતાને તાકે છે.

સાહિત્ય અકાદમી સ્વાયત સંસ્થા છે. ભારતીય બંધારણ પ્રમાણે ૧૫ ભાષાઓ ઉપરાંત ડોંગરી, અંગ્રેજી, કોંકણી, મેંથલી, મણિપૂરી, નેપાળી અને રાજસ્થાની ભાષાને પણ માન્યતા આપેલી છે. અકાદમીની મુખ્ય શાખા : રવીન્દ્રભવન, ફીરોજશાહ રોડ, ન્યુ દિલ્હી માં આવેલી છે. કલકત્તા, મદ્રાસ અને મુંબઈ ખાતે એની પ્રાદેશિક શાખાઓ છે. અકાદમી વખતોવખત સંવત્સર વ્યાખ્યાનો, લેખકમિલનો, પરિસંવાદો, કાર્યશિબિરો યોજે છે. લેખકોને પ્રવાસ અનુદાન આપે છે. તેમજ વિવિધ પ્રકાશન શ્રેણીઓ ચલાવે છે.

૧૯૫૫થી ૨૨ ભાષાઓમાં પ્રત્યેક વર્ષે શ્રેષ્ઠ પુસ્તકને અપાતો પુરસ્કાર અકાદમીનું મહત્વનું અંગ છે. આ પુરસ્કાર ૨૫,000 રૂપિયાનો છે. પુરસ્કાર માટેના કેટલાક મહત્વના નિયમો છે. પુસ્તક સર્જનાત્મક હોય કે વિવેચનાત્મક પુરસ્કારના ત્રણ વર્ષ અગાઉ એ પ્રકાશિત થયેલ હોવું જોઈએ. અનુવાદ સંક્ષેપનો એમાં સમાવેશ થતો નથી. યુનિવર્સિટી ઉપાધી માટે તૈયાર મહાશોધ નિબંધો કે લઘુનિબંધોનો પણ એમાં સમાવેશ નથી. આ પુરુસ્કાર મરણોત્તર મળી શકે, પરંતુ પુસ્તક લેખકના અવસાન પછી ત્રણ વર્ષમાં પ્રકાશિત થયેલ હોવું જોઈએ.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ૧૯૫૭, ૧૯૫૯, ૧૯૬૬ અને ૧૯૭૨માં પુરસ્કાર અપાયો નથી. એ સિવાયના વર્ષોમાં પુરસ્કાર એનાયત થયેલો છે. પ્રથમ પુસ્તક 'મહાદેવભાઈની ડાયરી' મહાદેવ દેસાઈ (૧૯૫૫), ગુજરાતી નવલકથા 'સોક્રેટિસ' મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક' (૧૯૭૪) નો પુરસ્કાર મળેલ છે. આજ સુધીની ૧૨ જેટલી નવલકથાઓને પુરસ્કાર મળેલ છે.

❖ **<u>'કૂવો' નવલકથાનું મૂલ્યાંકન</u>** :

ગુજરાતી ભાષામાં અનેક સર્જકોએ જાનપદી નવલકથાઓ લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં ઝવેરચંદ મેઘાણીએ 'સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી' , પન્નાલાલ પટેલે 'માનવીની ભવાઈ', ઈશ્વર પેટલીકરે 'ભવસાગર', રઘુવીર ચૌધરીએ 'ઉપરવાસ કથાયત્રી', જોસેફ મેકવાને 'આંગળિયાત' દ્વારા જુદા-જુદા વિસ્તારની ખાસિયતો

રીત-રિવાજો ને વાણી-વ્યવહારને નવલકથાના માધ્યમથી મૂકી આપે છે. આ ઉપરાંત કેટલાંક નામાંકિત સર્જકોએ અને ગૌણ સર્જકોએ આ ક્ષેત્રે પોતાનું યોગદાન આપ્યું છે. ગ્રામ્યજીવનની બધી વાસ્તવિક્તા સાથે સાથે પોતાના સર્જકત્વને પણ સફળ કરનારાં આવાંજ એક નવલકથાકાર તરીકે શ્રી અશોકપુરી ગોસ્વામીનું નામ આ ક્ષેત્રે વિશેષ અને નોંધપાત્ર રીતે ઉપસી આવ્યું છે. તેમની બીજી જ નવલકથા દ્વારા તે નવલકથાકાર તરીકે સારી કીર્તિ મેળવી શક્યા. 'કૂવો' એમની બીજી નવલકથા છે. જેણે નવલકથાકારની હરોળમાં તેમને બેસાડયા છે. ભોળા દંપતિ પર ગુજારાતા શારીરિક અને માનસિક ત્રાસને અંતે માથું ઊંચકતી નારીની સંઘર્ષ કથાને 'કૂવો'માં ખૂબ કાળજીપૂર્વક આલેખી આપે છે. 'કૂવો' કૃતિમાં આપણે લેખકની પોતાની ધરતી પ્રત્યેનો પ્રેમ, લઘાવ અને નિષ્ઠા જોઈ શકીએ છીએ.

સર્જકના શબ્દોમાં જોઈએ :

"ખૂબ વિચિત્ર છતાંય અબોધ અને અગમ્ય છે. ગામડાની દુનિયા, ઘણીવાર એવું લાગે કે કોઈ કલાકારના હાથે ઘાટ પામવાની રાહ જોતો ચાકડા પરનો પીંડ છે.

બાકી ગામડાની થાકેલી-હારેલી જિંદગીના તૂટતા, જોડતાં, વિકસતા, વિસ્તારતા સંબંધો એકમેકમાં ગૂંથાયેલા ભરોસાના મૂળ જેવા છે. સૌને જોડે છે, જકડે છે, સાંકળે છે અને તેથીજ તો ગામ નામનું ઝાડ સદીઓના વાવાઝોડા સામે ટક્યું છે, હજીયે.

મારી વાર્તાઓ નવલકથાઓમાં મારી આખા ઝાડની વાર્તા નહીં, પણ એની એક ડાળ એનાં એક ફળ, એક ફૂલ કે પાન માત્રાની વાત કહું- લખું અને એટલે જ જ્યારે-જ્યારે મેં એ વિશે લખ્યું ત્યારે ત્યારે એ બધાની વિશે ઓછું પણ એનાં મૂળિયા વિશે વધારે લખ્યું છે. કારણકે મારે મન ખરું વૃક્ષ જમીનની ઉપરનું નહીં પણ જમીનની અંદરનું જ છે." (પૃ.૧૪૨)

આ વિધાન લેખક 'કૂવો'ના સર્જન વિશે કહે છે. 'કૂવો' નવલકથામાં જાનપદ નથી પણ કેન્દ્રમાં દરિયો છે. એક ખેડૂત પતિ-પત્નિ અને તેમાંય ખાસ કરીને નાયિકા દરિયા છે. કંકાસિયો 'કૂવો' તેના સમગ્ર અસ્તિત્વને કેવું હચમચાવે છે તેનું નિરૂપણ છે.

જૂલાઈ ૧૯૯૪માં પ્રગટ થયેલી 'કૂવો' નવલકથા અશોકપુરી ગોસ્વામીની બીજી નવલકથા છે. મૂળમાં મનવજીવનમાં ભીતર જગતમાં ખણખોતર કરનાર એના સર્જક 'કૂવો'માં ગ્રામ્ય પરિવેશના જગતને સીધી-સાદી રીતે ઉતારે છે. સાદા અને આછા આલેખનનો એકરારા કરાવતી 'કૂવો' નવલકથા ચરોતરના ગ્રામ્ય પરિવેશને રજૂ કરે છે. આ નવલકથા એપ્રિલ ૨૧ થી મે ૫, ૧૯૯૫ના ઈંડિયાના 'ઈન્ડિયા ટુડે'માં પ્રગટેલી.

ખેડૂત પતિ-પત્નિ ડુંગર અને દરિયાના ખેતરનાં કૂવામાંથી પાણી પીવાના ત્રીજા ભાગનો હક વડવાઓના વખતથી ગામના મુખીનો છે. ત્રીજા ભાગનો હક હોવા છતાં માથાભારે મુખી પોતાની સત્તાના પ્રતાપે મનફાવે તેટલા દિવસ કૂવે પોતાનો કોસ જોડે. ઘણીવાર ડુંગરને પોતાનું કામ પડતું મૂકાવી એનાં ખેતરમાં કામે બોલાવે, એટલું જ નહિ પણ કૂવાના માથાળાનું સમારકામ કરવાનો ખર્ચ પણ ડૂંગરને આપવો પડે. પંચ પણ મુખીને કાંઈ કહી ના શકે. આ અસહ્ય મુશ્કેલીની સામે લડી લેવા દરિયા ડુંગરને પાનો ચડાવે

છે. ને સંઘર્ષના જોડાણ થાય છે. ડુંગર અને એનો મિત્ર ભીખો સાથે મળી આવડતપૂર્વક મુખીનો કોસ છોડાવી પોતાના સૂકાતા ઊભા પાકને બચાવી લે છે. પરંતુ ખંધો અને પહોંચવાળો મુખી પેંતરા રચી ડુંગર, દરિયા અને એના છોકરાને અસહ્ય ત્રાસ આપે છે, અપાવે છે. આ અસહ્ય ત્રાસ સહન ન થતાં ડુંગર ગાંડો થઈ જાય છે અને પતિને પાણી ચઢાવી આફત માથે વહોરે લેતી દરિયા પોતાના ઘર-કુટુંબ અને પોતાને સંભાળી લે છે. દરિયા જે ધીરજ અને સમજદારેથી કામ લે છે. તેના પાત્રને એક નવી જ ઊંચાઈએ લઈ જાય છે. મુખીની ચંડાળ ટોળકી સામે એ જે રીતે મેદાને પડે છે અને કંકાસિયા કૂવાનો હિંમતભેર અંત આણે છે. કૂવાની બાજુમાંજ નવો કૂવો ખોદી મશીન મૂકાવે છે. કથાના અંતે દરિયા-ડુંગરનો દીકરો મફો કંકાસિયા કૂવાની જગ્યાએ આંબો રોપે છે. ત્યાં સુખાંત અને પ્રતિકાત્મક રીતે કથા અટકે છે. શ્રી વિજય શાસ્ત્રી ‘કૂવો’ની કથાસંદર્ભે પોતાનો મત આપતાં કહે છે- “વિગતોની નકારી સાદાઈને સ્થૂળતાના પ્રથમ સ્તરની પડ ઉપસતું માનવમૂલ્યના નિરૂપણનું દ્વિતીય સ્તર અઘરું કામ હોવાનું નોંધી, સ્થૂળતાની સાથે જ સૂક્ષ્મ મૂલ્યબોધના માર્મિક આલેખનને ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિરલ ગણાવ્યું છે. સંબંધ અને સંઘર્ષના બે પરસ્પર વિરોધી પરિણામો ‘કૂવો’નાં કથાનકને બહારથી ફિલ્મીકથા જેવુ લાગવા છતાં તેમાંથી મૂક્ત કરી માનવ અસ્તિત્વના દ્વંદ્વો જેવા મૂલ્ય પર આણી આપે છે.” (તાદર્થ્ય- પૃ૧૭-૨૧)

‘કૂવો’ નવલકથાના પાત્રો થોડાં છે પણ ઓછા પાત્રોમાં મુખ્ય પાત્ર તો નાયિકા દરિયા છે. આ સિવાય તેનો પતિ ડુંગર એનો દીકરો મફો, અન્યમાં કાકા સરરાજી દાજી, ભગત, ભીખો, કાશી, મુખી જેવા ગૌણ પાત્રો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. દરિયાના પાત્રને ધ્યાનમાં રાખીને આ નવલકથા જોઈએ તો નાયિકા કેન્દ્રી લાગે. નાયિકાના ખેતરમાં ખોદેલો ‘કૂવો’ એ કજિયાનું કારણ છે. આ કૂવાને ધરમૂળથી દૂર કરવાનું સ્વપ્ન નવલકથામાં સંકલ્પ બનીને આવે છે. સુખી ગણાતા મુખીનું માથાભારેપણું, વાણિયાની અવળચંડાઈ, દુર્ઘતા અને કેટલાક અસામાજિક તત્વોનો ત્રાસ વેઠતો ખેડૂત સમાજ અહીં ડુંગર-દરિયા નિમિત્તે રજૂ થયો છે. આ શોષકો સામે દરિયા જે રીતે હામ ભીડે છે એમાં એનો સંઘર્ષ, સમાજ સામે થવાની હિંમત અને લાંબા સમય સુધીની ધીરજ દાદ માગી લે તેવા છે. કાકાજી સસરા, મંદિરના ભગત અને પતિ ડુંગરનો મિત્ર ભીખો તથા એની પત્નિ કાશીનો સાથ એને જરૂર મળે છે, પરંતુ દરિયાની અક્કલ એની હિંમત, એની કોઠાસુજ અને દૂરંદેશી ધીરજ આ બધુ એક ગામડાની નારી જે રીતે દાખવે છે એ આ નવલકથાનું મુખ્ય આકર્ષણ છે. શરૂઆતથી જ શોષકો સામે સંઘર્ષ કરવાની શક્તિ ડુંગરમાં નથી દરિયા તેને સતત પોતાના હક માટે લડવા પાણી ચઢાવતી રહે છે. દરિયાના શબ્દોમાં-

“મફાના બાપુ ! તમે ઢીલાપોચાતો ખરા. નૈતર મગરૂર છે, એમની કે આપડા ખેતરમાં કૂવો અને આપડા જ ખેતરાં તરસ્યાં રે ! (પૃ.3)

દરિયાની બાહાદૂરીને જોઈ ગામલોકો એને ગામનું નાક કહે છે. સત્ય માટે લડીને ખપી જવાનો માર્ગ સ્વીકારતી દરિયા ભાવક ચિત્તને સ્પર્શી જાય છે. માનસિક સંતુલન ગુમાવી બેઠેલા પતિને સાચવતી જૂનો કૂવો પૂરીને નવો કૂવો ખોદવાનો સંકલ્પ કરે છે.

શ્રી બાબુ દાવલપુરા કૂવોની નાયિકા દરિયાને જન્મટીપની નાયિકા ચંદા સાથે સરખાવે છે. આમ, દરિયા એ નારી શક્તિનું ઉત્તમ ઉદાહરણ બની નવલકથામાં ઉપસી આવે છે. 'કૂવો'ના પાત્ર સંદર્ભે શરીફા વીજળીવાળા નોંધે છે કે : " દરિયામાં ચંદાને જુએ. ડુંગર-ભીખાની દોસ્તીમાં રઘુવીરની 'લાગણી'ના લાલજી-વીરજીને જુએ, ભગતમાં પન્નાલાલને સ્મરે ત્યારે પરંપરાને અતિક્રમી હોવાનું નોંધી કૃતિને ઉજળી કરી બતાવે છે. દરિયાને કૃતિનું ચાલકબળ ગણાવી ગુજરાતી કથાસાહિત્યને દરિયા નિમિત્તે એક યાદગાર સ્ત્રી પાત્ર મળ્યું હોવાનું કબુલ્યુ છે."(બુદ્ધિપ્રકાશ-પૃ.૬૮)

આમ, નવલકથાના મુખ્ય અને ગૌણ પાત્રો સુંદર કલાઘાટ પામ્યા છે.

આ કૃતિમાં લેખક ચરોતર વિસ્તારના વતની તથા ખેડૂત હોઈ અહીંનો પરિવેશ કૃષિ જીવનને સહજ રીતે પ્રગટાવી શક્યા છે. ચરોતરી બોલી, ચરોતરી શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગો અહીંના વાતાવરણને પ્રગટ કરવામાં સારી રીતે ઉપકારક નીકળ્યા છે. મુખ્ય ભાવતો શોષિત સમાજના પુનરુથ્થાનમાં અને એમાંથી ઉદ્દભવેલા કલહમાં સમાયેલો છે. પરિણામે ગામડાના રીતિરીવાજો, ઉત્સવો, આનંદો વગેરેનું નિરૂપણ આ નવલકથામાં લેખક લાવી શક્યા નથી, કેવળ ઈર્ષા, અદેખાઈ અને વેરની તૃપ્તિના ભાવોને સ્થાન આપતું આલેખન વાર્તાને અંતે આવે છે, પણ તેના મૂળમાં તો શોષિત સમાજને વિષાદ સંભળાય છે. અને આમાંથી જ પ્રગટેલી વેરવૃત્તિઓ ગામડાના સમાજની તેના પરિવેશની પ્રતીતિ ઝાંખી કરાવે છે ઉપરાંત બાહ્ય વાતાવરણ 'કૂવો'માં જોવા મળે છે. નવલકથાની શરૂઆતમાં આવતું વર્ણન જોઈએ : "ભડભાંખરું થવા આવેલું ઝાંખા થતાં જતાં અંધારામાં હમણાં લાગી પડછાયા જેવા દેખાતાં પોતાના ખેતરના બપૈયા એને હવે ચોખ્ખા દેખાવા માંડ્યા. ચિમળાયેલા બપૈયાના પીળા લૂસ પાનને ઝાકળના ટીંપા બાઝેલાં હતાં. (પૃ.૧)

આમ, 'કૂવો'નો પરિવેશ આંતરિક રીતે વિશેષ ઉઘાડ પામે છે. નવલકથાના કથાવસ્તું પ્રમાણે યોગ્ય વાતાવરણ ઊભું કરવામાં સર્જક સફળ રહ્યા છે.

નવલકથામાં નિરૂપિત સંઘર્ષ એ આ નવલકથાનું મહત્વનું પાસું બની રહે છે. નાયિકા દરિયા નવલકથાની શરૂઆત થી અંત સુધીમાં તેના સંઘર્ષને નિરૂપવામાં આવ્યો છે. તેથી આ નવલકથાને સ્ત્રી સંઘર્ષની નવલકથા પણ કહી શકાય. આ નવલકથામાં મુખીની લુચ્ચાઈ સામે દરિયાની સાહસિકતાની વાત મૂકવામાં આવી છે. આમ, આ નવલકથાએ સત્ય અને અસત્ય વચ્ચેની લડાઈ નિરૂપતી નવલકથા છે. જેમાં અંતમાં સત્યનો જ વિજય થતો દર્શાવ્યો છે.

આ નવલકથામાં ગામડાનું વાતાવરણ હોવાથી વર્ણનો પણ અહીંના હોય એ સ્વાભાવિક છે. 'કૂવો'ની વર્ણ્શાઈલી સરળ છતાં રસાળ અને ગતિશીલ છે. ખાસ કરીને પ્રાકૃતિક તત્વો સાથે પાત્રોની ભાવસ્થિતિને સાંકળીનેજે રીતે રજુ થયા છે તે બાબત ઘણી જ આવકાર્ય છે, પ્રસંગોનો સાક્ષાત્કાર હૂબહૂ વર્ણન ચિત્રણમાં અને લોકમાનસમાં યથાર્થલક્ષી આલેખનમાં દ્રષ્ટિગત થતી લેખકની અભિવ્યક્તિ સૂજશક્તિ આન કલ્પતા આ નવલકથાનું જમા પાસું છે. વળી, જ્યારે દરિયા-ડુંગર પર જે અમાનુષી અત્યાચાર થાય છે તે સ્થિતિ ડુંગરની માનસિક અસંતુલિત થયેલી સ્થિતિનું વર્ણન હ્રદય દ્રાવક રીતે કર્યું છે.

ગ્રામીણ પરિવેશમાં લખાયેલી નવલકથાની ભાષાશૈલીની ઓળખ આગવી છે. ભાષાની તાજગી એ નવલકથાનું જમા પાસું છે. સીધી-સાદી કથામાં લેખકને લોકમાનસના સૂક્ષ્મ સંચલનોને તાગવાની તક મળી છે. તે યોગ્ય જ છે. કાવ્યાત્મક અભિવ્યક્તિ લેખકે કામે લગાડી છે. ચરિત્રગત મનોમંથન- સંવેદનની અભિવ્યક્તિ અર્થે તળપદાં કલ્પાનો ઉપરાંત પુરાકલ્પનોને પણ કાર્યસાધક રીતે પ્રયોજવાની કળાકીય સૂઝ લેખકે દાખવી છે. જેમકે :

-"ચકરાવા લેતી સમડી જેવી નજર એનાં ખેતર પર ફરી પાછી કૂવા પર આવી થંભી" (પૃ.૧) – અલંકાર

- "દૂધનો દાઝેલો છાશ ફૂંકે" (પૃ.૬)- કહેવત

- "ઘા ભેગો ઘસરકો" (પૃ.૨૯) –કહેવત

આમ, વિવિધ જગ્યાએ અલંકારો, કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો, રવાનુકારી શબ્દો, દ્વિરુક્ત શબ્દપ્રયોગો વ્બગેરે "કૂવો'ણી કથાને તાજગી ભરેલી અભિવ્યક્તિ બક્ષે છે. લેખકની ભાષા અભિવ્યક્તિ દરિયાની મનઃસ્થિતિ અને ઉમંગ-અરમાનન, નિરાશાને ગદ્ય દ્વારા સાદ્યાંત રજૂ કરી છે. નવલકાથામાં ગામડાનો પરિવેશ હોવાથી ત્યાનો માહોલ, ચરોતરી ભાષા, બોલી, શબ્દો, વાક્યો, રૂઢિપ્રયોગો કહેવતો વગેરેનો સફળતાપૂર્વક સર્જકે ઉપયોગ કર્યો છે. તેનાથી કૃતિ વધુ પ્રતીતિકર બને છે.

લેખકનો આશય અહીં માનવ સ્વભાવ અને એની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિનું આલેખન કરવાનો છે. લેખકે એક સર્જક તરીકે નહી પણ ખેડૂત જીવ તરીકે તેમણે જીવતાં જીવનના સાક્ષી લેખે પોતાના લોકોના અબૂધ અને સામાન્ય જણાતાં જીવન વ્યવહારોની વચ્ચે તેમનું ડાહપણ અને વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ આલેખવાનો હેતુ રહ્યો છે. 'કૂવો' પીડિતાના હૃદયમાંથી ફૂટી નીકળેલી આંતરિકશક્તિનું પ્રતિબિંબ છે. કૂવો અને દરિયા એકમેકનું રૂપક બનીને કૃતિમાં ફરકે છે. 'કૂવો' એ નિમિતમાત્ર છે. ખરેખર પોતાનામાં પડેલી શક્તિઓથી અજાણ્યા સમાજને અત્યાચારોની વચાળે જ એની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ કૃતિનો અવાજ બને છે.

આમ, સમગ્ર નવલકથામાં દરિયાનો સંઘર્ષ ભાવકને સ્પર્શી જાય તેવો છે. ગુજરાતી કથાસાહિત્યને દરિયા નિમિત્તે એક યાદગાર નારી પાત્ર મળે છે. 'કૂવો' નવલકથા ચરોતરના ગ્રામ્યપરિવેશમાં પાંગરતી અન્યાય, અત્યાચાર અને શોષણની સામે આવાજ ઉઠાવતી અને વિજયી બનતી નારીનાં સંઘર્ષની કથા બનવી રહે છે. આ નવલકથા અન્ય ભાષાઓમાં અનૂદિત થઈ છે અને સફળ પણ નીવડી છે.

સંદર્ભગ્રંથો :-

૧. 'કૂવો' – અશોકપુરી ગોસ્વામી

૨. 'તાદર્થ્ય', જાન્યુઆરી-૧૯૯૯૯

૩. 'બુદ્ધિપ્રકાશ', ડીસેમ્બર-૧૯૯૭

16

Effect of Covid-19 on Electronic transactions

Shri. Vinitkumar Varma Dr.B.M.Dodia
Assistant Professor Associte Professor & Head
Department of Commerce and Management
Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh
vinvarma23@gmail.com bhavsinhdodia@yahoo.com

Abstract

India has been enjoying a healthy evolution of payment systems over the past three decades. This has been the result of the measured road maps periodically adopted by the Reserve Bank, as a developer in the initial years and as a catalyst and facilitator in later years. Though the advancements in the payment systems were gradual in the early days, the two decades of this century have truly witnessed a revolution. From barter system to Unified Payments Interface (UPI), payment systems in India have come a long way. The payment and the settlement system led to greater efficiency and financial stability. E-banking services benefited the customers also. In India, implementation of Magnetic Ink Character Recognition (MICR) based clearing in 1986 and other payment systems like card-based payment systems, ECS, EFT, RTGS, NEFT and CTS have offered a variety of services to the customers. The study on the performance of Indian payment system during the last three years indicates that in India, all electronic modes of payment have shown better growth than the physical cheque-based system. Development of electronic banking is facilitating the processing of large volume of transactions in an efficient and reliable manner. The payment and settlement system has become a basic infrastructure needed for the proper functioning of any bank. It is important for the efficient flow of payment for goods, services and financial assets and their smooth functioning is equally important for the effective implementation of the central bank 's monetary policy and stability in the economy. So, Reserve Bank of India has recognized the payment and settlement system to be critically important for broadening and developing the financial system.

Key words: ECS, EFT, UPI, Digital Payment, Covid-19

Introduction

The Indian banking sector has taken notable initiative to reform and align itself to the new competitive business environment. It faces structural challenges since India has a large number of banks, some of which are of sub- optimal size and with restricted scale of operations. The

responsibility of RBI to keep banking supervision in line with global developments is also a great challenge. The international capital norms pose a challenge for the banks in India because it requires high level of sophistication in risk management, information system and technology. The process of restructuring in the Indian economy and industry has resulted in a significant progress in the asset quality issues for the banking sector. The Indian banking sector is also facing multiple and concurrent challenges like increased competition, rising customer expectations and diminishing customer loyalty. In this fast changing and complex banking environment, sustainable competitive advantage is possible only if the customer is given a blend of technology and traditional service. One of the major concern before the banking industry today is the burden of high transaction cost of NPA‘s in their books. These contaminated debts, if not recovered, might eat up the vitals of the banks. Early adoption of technology and its well management is also a challenge for the industry. Yet, another challenge for the industry is that banks must continuously be aware of the cutting edge practices in banking internationally which would make them more sophisticated and integrated into the global financial markets. There is severe competition faced by the Indian banks because of the permissions given by RBI and the Government of India to the foreign banks and only with prompt and efficient customer service there can be sustainable growth in them. Another challenge would be improving cyber security by adopting new methods like war gaming; beefing up their intelligence apparatus to detect new treats in a timely manner. Money laundering is a criminal activity that has been greatly facilitated by electronic banking. Once a customer opens an account, it is impossible for banks to identify whether the nominal account holder is conducting a transaction or even where the transaction is taking place. To combat money laundering, RBI has issued specific guidelines on identifying customers which includes verifying an individual's identity and address before a customer account is opened. As the banking sector is the back-bone of Indian economy, the economy reforms and the various e-banking techniques followed by the banks during the last decade strengthened their financial position. The adoption of IT and communication made the things easier for the banks. It has made the flow of information smooth. The payment and the settlement system led to greater efficiency and financial stability. E-banking services benefited the customers also. In India, implementation of Magnetic Ink Character Recognition (MICR) based clearing in 1986 and other payment systems like card based payment systems, ECS, EFT, RTGS, NEFT and CTS have offered a variety of services to the customers. The study on the

performance of Indian payment system during the last three years indicates that in India, all electronic modes of payment have shown better growth than the physical cheque based system. Development of electronic banking is facilitating the processing of large volume of transactions in an efficient and reliable manner. The payment and settlement system has become a basic infrastructure needed for the proper functioning of any bank. It is important for the efficient flow of payment for goods, services and financial assets and their smooth functioning is equally important for the effective implementation of the central bank‘s monetary policy and stability in the economy. So, Reserve Bank of India has recognized the payment and settlement system to be critically important for broadening and developing the financial system.

Literature Review

Bezhovski (2016) has examined how internet and e-commerce has opened the gateway for digital payment system with the increment in technology people are adopting the new means of payment system and how they will be benefited and is there any pitfall of using it. When e-commerce was launched it was a unique way of trading so the digital payment is also a unique way of transaction which will also emerge as the ecommerce and in near future it will become the backbone of e-commerce. The future of these digital wallets will depend on the security and privacy that are provided by the companies as people are highly security concerns any pros and cons will decide the future of digital wallets. It is not only restricted to make transactions but it be used for booking airlines, movie tickets. Many offers are providing for making bill payments or buying any goods using these platforms. As the smart phones has removed many devices from our daily live and have clubbed in one device only so it is expected that digital wallet will also do the same which will become substitute for many other things.

Ravi (2017), has examined that India’s two third population are residing rural areas so they play a very important role in the development of the economy, with the emergence of IT and Communication it is predicted that rural areas will have 50% of India’s Internet users by 2020.Digital wallets should be used in rural places so that the people know the significance of using it and what benefit they will be getting by using it. The Government of India has also taken up the initiative of making rural people aware about Digitization. Adoption of technology has always been low in India compare to other countries but in case of Digital wallet our country is going with the pace of other countries to become a cashless economy. As he two third population

of India is in rural part so if the rural people with time adopt the digital payment system then in the coming years India will become a cashless economy. The government of India has taken up various initiatives to make the rural people become familiar with digital wallet. The urban people have adopted the digital system of payment, now it's time for the rural people too. If the rural people are made aware about digitalization soon it will roll out all over India. The best step that the National Payments Corporation of India has taken is that digital wallet will work on all mobiles with or without internet.

Pandey and Rathore (2018) in their study discussed the impact of digital payment system. Due to modernisation and globalisation it was very important for the people to accept the modern method of payment. The study is based on secondary data and various literatures from past papers and government data. All data collected has been analysed and used to find the impact and adoption of digital payments by the people.

Pushpa S. Abbigeri and Rajeshwari M. Shettar (2018) talked about how the Digital India flagship program attracted large number of people to start using digital wallets , which people started to use as there was lots of cash back offers and coupons. After the digital India flagship program a lot of mobile wallet companies entered India and other methods such as UPI, NEFT to a surge. The initiative taken by the government and RBI was being accepted by the people as they were using such methods.

Shivathanu B. (2019) in his study adoption of digital payment system in the era of demonetization emphasised on how the digital payment system was used by the people or accepted by the people during demonetization. It was based on a conceptual framework where the sample size was 766. The data analysed suggested that behavioural intentions and innovation resistance had an impact on the actual usage

Discussion

The Payment and Settlement Act, 2007 has defined Digital Payments. As per this any "electronic funds transfer" means any transfer of funds which is initiated by a person by way of instruction, authorization or order to a bank to debit or credit an account maintained with that bank through electronic means and includes point of sale transfers; automated teller machine transactions, direct deposits or withdrawal of funds, transfers initiated by telephone, internet and, card payment. The Bank for International Settlements' (BIS) Committee on Payments and Market

Infrastructures (CPMI) defines payment systems transactions to include the total transactions undertaken by all payment systems in the country. Considering this definition, payment systems transactions in India would comprise of transactions processed and settled through (a) Paper Clearing [Magnetic Ink Character Recognition (MICR), Non-MICR, Cheque runcation System (CTS), Express Cheque Clearing System (ECCS)]; (b) Bulk electronic transaction processing systems like Electronic Clearing Service (ECS), with its variants Regional ECS and National ECS; National Automated Clearing House (NACH) - Debit and Credit; (c) Card Payments (Debit, Credit and Electronic); (d) Large Value [Real Time Gross Settlement (RTGS)]; (e) Retail [National Electronic Funds Transfer (NEFT)]; (f) Fast Payments [Immediate Payment Service (IMPS), Unified Payments Interface (UPI)]; and (g) e-Money [Prepaid Payment Instrument (PPI) Cards and Wallets). Except (a) above and cash transactions, all other payments constitute digital transactions. In addition to the above payment and settlement systems, RBI has also institutionalised a well-established clearing and settlement system for Government Securities. The digital revolution is taking the world by storm and no other area has witnessed a metamorphosis as has been seen in the payment and settlement arena, resulting in a myriad of payment options for the consumer. In the last 10 years, India has witnessed an exponential growth in payment systems and a significant shift in payment preference. The shift in payment preference in the last 10 years is evidenced by the fact that the volume of paper clearing, which comprised of 60% of total retail payments in the financial year (FY) 2010-11, shrunk to 3% in the FY 2019-20. This striking shift in payment preference has been due to the creation of robust electronic payment systems such as RTGS, NEFT and ECS that has facilitated seamless real time or near real time fund transfers. In addition, this decade has witnessed introduction of innovative payment systems that provide instant credit to the beneficiary, with the launch of fast payment systems such as IMPS and UPI that are available to consumers round the clock for undertaking fund transfers, and introduction of mobile based payment systems such as Bharat Bill Payment System (BBPS), PPIs to facilitate payment of bills and purchase of goods and services and National Electronic Toll Collection (NETC) to facilitate electronic toll payments.

Table 1: India's payment systems

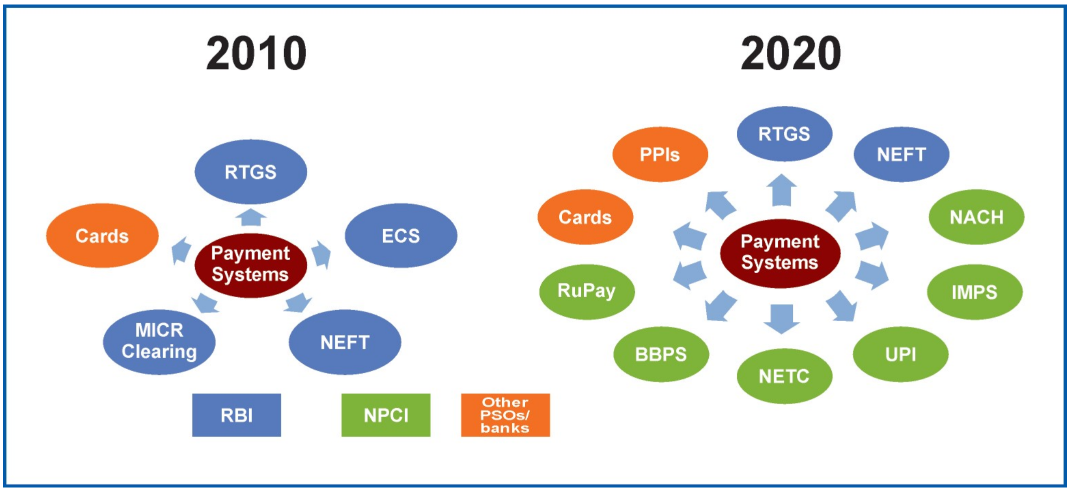

Source: RBI Data

The convenience of these payment systems ensured rapid acceptance as they provided consumers an alternative to the use of cash and paper for making payments. The facilitation of non-bank FinTech firms in the payment ecosystem as PPI issuers, BBPOUs and third-party application providers in the UPI platform have furthered the adoption of digital payments in the country. The advent of innovative electronic payment systems that leverage on technology which can be used through internet and mobile, has led to electronic payment systems dominating the retail payment space with around 61% share in terms of volume and 75% share in terms of value during the FY 2019-20. Increased mobile and internet penetration in the country has resulted in significant shift towards use of mobile / internetbased payment systems for effecting payments for purchase of goods and services. Introduction of lightweight acceptance infrastructure (QR codes) has further facilitated the use of mobile based payments across the country. Data shows that low value payments dominate the volume / turnover, and products that afford real time, instantaneous transfers are the most preferred modes of payment.

Table 2: Share of payment systems

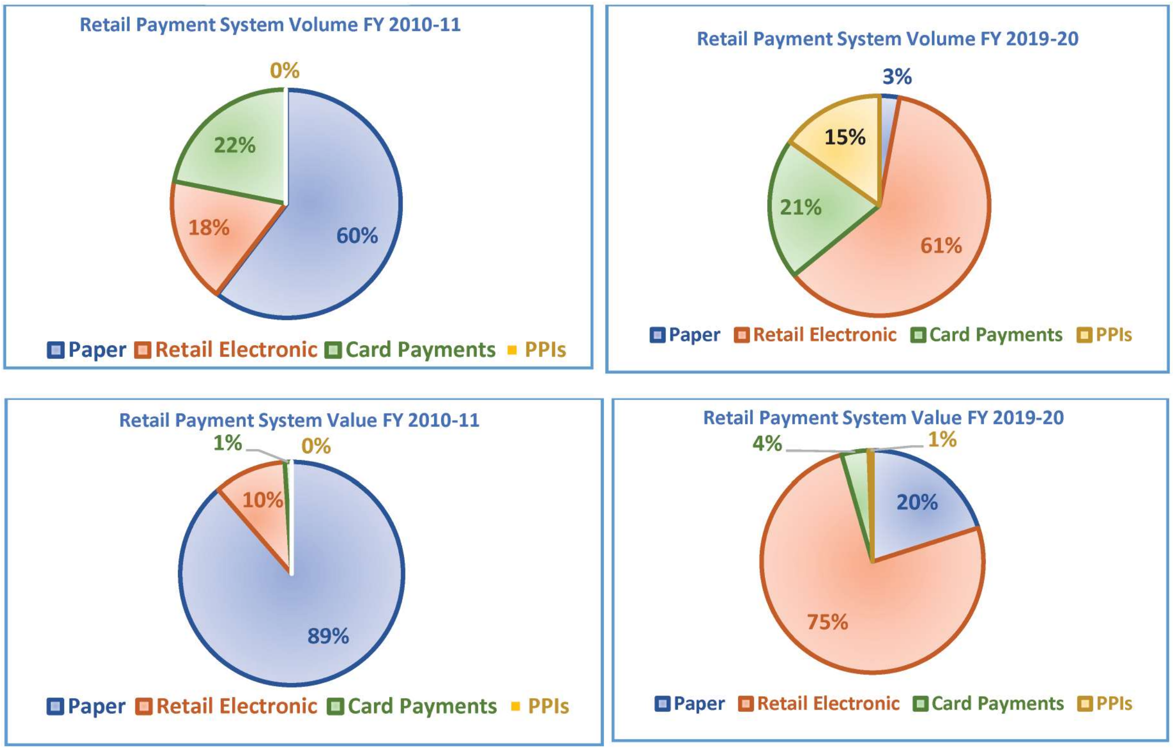

Source: RBI Data

The last decade, therefore, has seen an explosion of payment systems with consumers having multiple options to choose from. In the approach towards payment system development in the country, safety and security has been of paramount importance to RBI; followed by efficiency, accessibility, affordability and convenience. Payment systems have always been regarded as a public good and an ancillary activity of banks which can be leveraged as a base to provide various other services. Given the sizeable populace of the country, the endeavour is to make the payments space a large-volume, low-average-value and low-cost game for sustained presence and continuance.

National Payments Corporation of India (NPCI)

RBI, in its Vision for Payment Systems 2005-08, envisioned the need for an umbrella organisation for all the retail payment systems in the country, with the objective of optimally using the resources through consolidation of existing infrastructure and building new infrastructure to enable national reach in a seamless manner. It envisaged constituting an umbrella organisation to have a robust technology platform and provide service of high quality to

customers at an affordable price structure. Thus, NPCI was set up, with guidance and support of RBI and the Indian Banks' Association (IBA), as an umbrella organisation for retail payments system in India. It was incorporated in December 2008 as a

Section 25 company (not-for-profit company) under Companies Act, 1956 (now Section 8 of Companies Act, 2013) with the aim to operate for the benefit of all member banks and their customers, create infrastructure for operating pan-India systems with high availability and scalability to process increasing volumes of retail electronic payments, etc. India is one of the few jurisdictions to have attempted this and over the period of 10 years, the share of transactions handled by NPCI is a testimony to the success and criticality of this initiative, probably the first of its kind across the globe. NPCI started with 10 core promoter banks (State Bank of India, Punjab National Bank, Canara Bank, Bank of Baroda, Union Bank of India, Bank of India, ICICI Bank, HDFC Bank, Citibank N. A. and HSBC) as shareholders. In the year 2016, the shareholding of NPCI was broad-based to include more banks representing all sectors. As on date, the number of shareholders of NPCI is 67, comprising 11 public sector banks, 18 private sector banks, 5 foreign banks, 10 cooperative banks, 7 Regional Rural Banks (RRBs), 4 Small Finance Banks (SFBs), 2 Payment Banks (PBs) and 10 PSOs. In December 2013, NPCI was entrusted with the task of operating CTS on behalf of RBI. It also took over from IDRBT in December 2009, the task of managing NFS which operated an ATM network having 37 members with 50,000 ATMs. It has grown to a network of 112-member banks connecting over 2.3 lakh ATMs as at end-December 2020. These two activities are the main revenue source for NPCI on the strength of which it has been able to expand its operations and invest in innovative ideas and systems. The retail payments space has further developed and matured with a variety of systems introduced and operated by NPCI. With the aim of touching lives of every Indian, NPCI has rolled out a variety of innovative retail payment products viz., IMPS, RuPay card scheme, UPI, NACH, Aadhaar-enabled Payments System (AePS), Aadhaar Payments Bridge System (APBS), NETC, *99# (USSD based) and BBPS. Further, NPCI's alliance with international network partners (Discover Financial Services, Japan Credit Bureau and China Union Pay) has paved the way for international acceptance of RuPay.

Table 3: Progress made by NPCI in the retail digital payments space

Source: RBI Data

Widespread adoption of NPCI's retail payment products has made NPCI truly an umbrella organisation for retail payment systems. NPCI's retail payment products have also provided an impetus to RBI's vision of a 'less-cash' society and of empowering every Indian with access to a bouquet of e-payment options that is safe, secure, convenient, quick and affordable. NPCI has been yet another successful experiment and experience in the Indian payment systems space. Over the years, the retail payment systems of NPCI have gained widespread acceptance across the country and generated enormous interest from other jurisdictions as well. In order to bestow undivided attention to the global outreach of NPCI payment systems, a subsidiary, viz., NPCI International Payments Limited (NIPL), was established in April 2020. NIPL is tasked with the responsibility of exporting, in consultation and co-ordination with RBI, NPCI's indigenously developed offerings to foreign markets. To begin with, the primary focus of NIPL is the internationalisation of RuPay and UPI.

Digital Payment during Corona Times

In contrast to the gloom cast by the Covid-19 pandemic and lockdown across the economy, digital payments and fintech was one sector, which witnessed record highs in 2020 as a large number of people preferred to stay at home and maintain social distancing. With concerns over contracting novel coronavirus infection from visiting bank branches and using currency notes, many people not only in metros but also in smaller towns have started using their smartphones for making payments and even taking loans for smooth banking services. Digital payments

touched a record high in 2020 with all channels from the Unified Payments Interface to the Aadhar-enabled Payment System (AePS) registering stellar growth. After crossing the 200-crore mark in October, UPI transactions touched a record high at 221 crore transactions worth ₹3.9-lakh crore in November. For 2020-21, the Centre has set a target of ₹4,630 crore for digital payments, which players are hopeful is likely to be exceeded. At Mswipe, contactless payments have grown from 13 per cent of total transactions in January 2020 to 30 per cent of total transactions in December 2020. The pandemic also forced traditional banks to depend more heavily on their digital channels to reach out to and facilitate customers and most banks have reported a sharp increase in usage of their mobile and digital banking channels. New and innovative means such as video KYC and WhatsApp banking have been initiated by banks and have been widely adapted by customers. Monthly data reflects this widespread adoption of digital channels with a sharp rise. According to Reserve Bank of India data, mobile app based payments touched 20,919.08 crore in September this year amounting to Rs 7,04,109 crore while payments through netbanking stood at 28.22 crore transactions worth Rs 34,36,124 crore. However, the growth has been tempered by challenges as well. On December 23, the RBI once again cautioned against unauthorised digital lending platforms and mobile apps on promises of getting loans in quick and hassle-free manner. Harassment by loan recovery agents of at least some of these players has been a key complaint for many small borrowers. Industry bodies such as Digital Lenders Association of India and FinTech Association for Consumer Empowerment are working on better self regulation. Outages in digital services of HDFC Bank and State Bank of India’s YONO app also highlighted the need for better infrastructure. RBI Governor Shaktikanta Das also urged banks to invest proactively in technology. Payment companies have also been hoping that the government will revisit the issue of zero MDR as they believe that this will act as a disincentive to industry. Below chart represents the number of transaction during Covid times.

Total Number of Digital Transactions

Month Year	IMPS	NEFT	UPI	Credit Card	Debit card	Wallets	Total Digital Payments
Nov. 2019	202904	1734651	189229	28401	40570	14652	11131843
Dec. 2019	210934	1942231	202521	30579	44213	15835	12998805
Jan. 2020	216811	1929464	216243	31449	45667	15408	12578182
Feb. 2020	214566	1870494	222517	28701	43888	14461	11619377
Mar. 2020	201962	2283665	206462	23918	38065	13111	15085750
Apr. 2020	121141	1306406	151141	12713	20037	8693	8246850
May. 2020	169402	1481750	218392	18755	29235	11080	9203924
Jun. 2020	206951	1906586	261835	23479	36705	12132	11341863
Jul. 2020	225775	1963113	290538	25451	40660	12892	11118551
Aug. 2020	235137	1930552	298308	29310	42253	13000	10055248
Sep. 2020	248662	2165515	329032	29148	44664	13258	12527887
Oct. 2020	274645	2235389	386107	37696	66408	13718	11754436
Nov. 2020	276459	2218252	390999	31855	59302	12717	11233243

The above chart represents the various transactions during Corona times and bar and graph are given below which represent the moment of the growth in digital payments. From this we can easily understand that during first lockdown period there was a sudden fall in number of transaction and when this lockdown has been lifted up the transactions have boosted up. One easily understand this by looking at these charts.

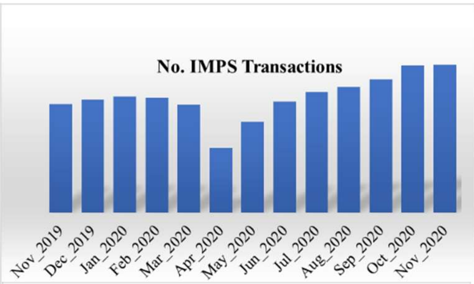

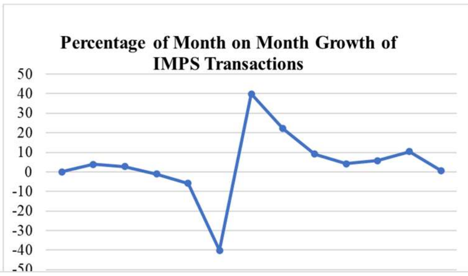

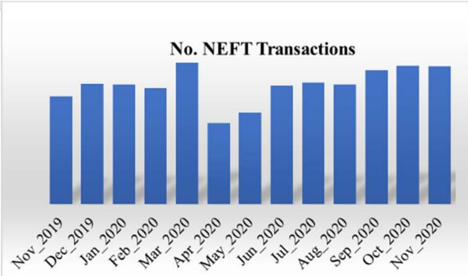

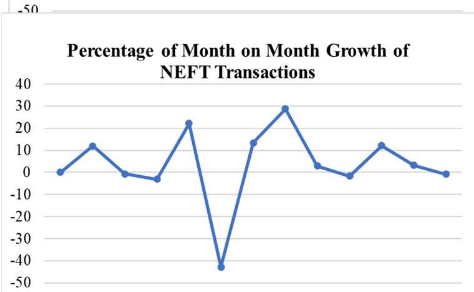

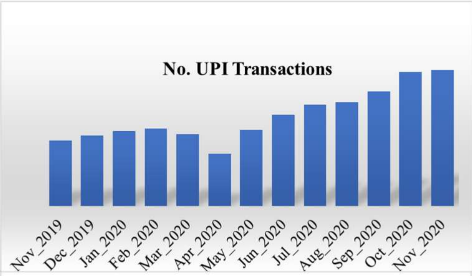
No. UPI Transactions
Nov_2019 Dec_2019 Jan_2020 Feb_2020 Mar_2020 Apr_2020 May_2020 Jun_2020 Jul_2020 Aug_2020 Sep_2020 Oct_2020 Nov_2020

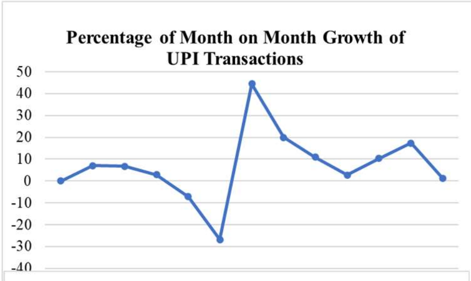
Percentage of Month on Month Growth of UPI Transactions
50 40 30 20 10 0 -10 -20 -30 -40

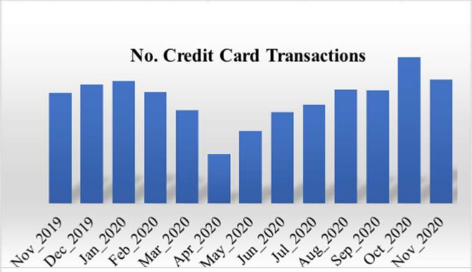
No. Credit Card Transactions
Nov_2019 Dec_2019 Jan_2020 Feb_2020 Mar_2020 Apr_2020 May_2020 Jun_2020 Jul_2020 Aug_2020 Sep_2020 Oct_2020 Nov_2020

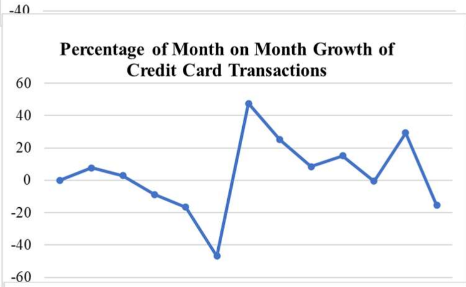
Percentage of Month on Month Growth of Credit Card Transactions
60 40 20 0 -20 -40 -60

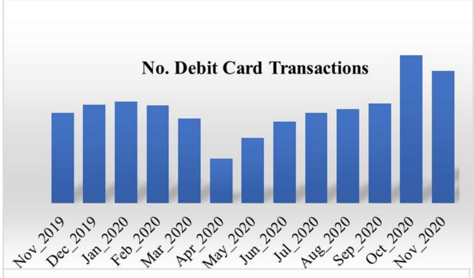
No. Debit Card Transactions
Nov_2019 Dec_2019 Jan_2020 Feb_2020 Mar_2020 Apr_2020 May_2020 Jun_2020 Jul_2020 Aug_2020 Sep_2020 Oct_2020 Nov_2020

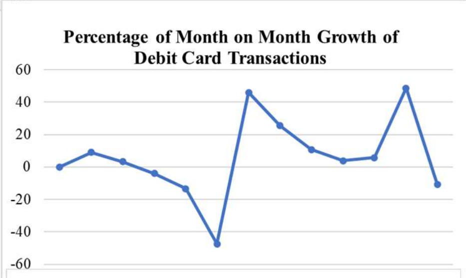
Percentage of Month on Month Growth of Debit Card Transactions
60 40 20 0 -20 -40 -60

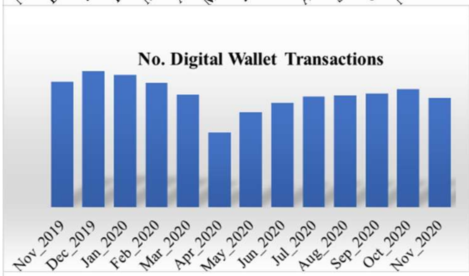
No. Digital Wallet Transactions
Nov_2019 Dec_2019 Jan_2020 Feb_2020 Mar_2020 Apr_2020 May_2020 Jun_2020 Jul_2020 Aug_2020 Sep_2020 Oct_2020 Nov_2020

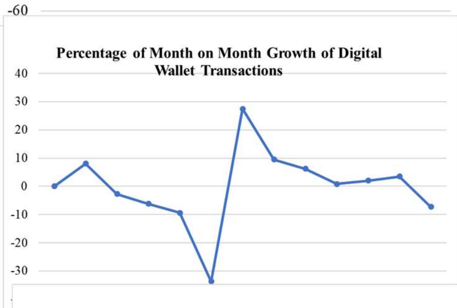
Percentage of Month on Month Growth of Digital Wallet Transactions
40 30 20 10 0 -10 -20 -30

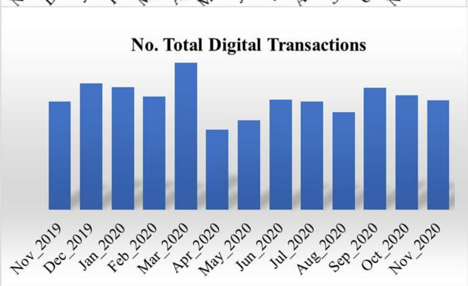
No. Total Digital Transactions
Nov_2019 Dec_2019 Jan_2020 Feb_2020 Mar_2020 Apr_2020 May_2020 Jun_2020 Jul_2020 Aug_2020 Sep_2020 Oct_2020 Nov_2020

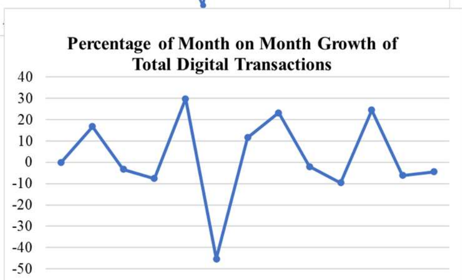
Percentage of Month on Month Growth of Total Digital Transactions
40 30 20 10 0 -10 -20 -30 -40 -50

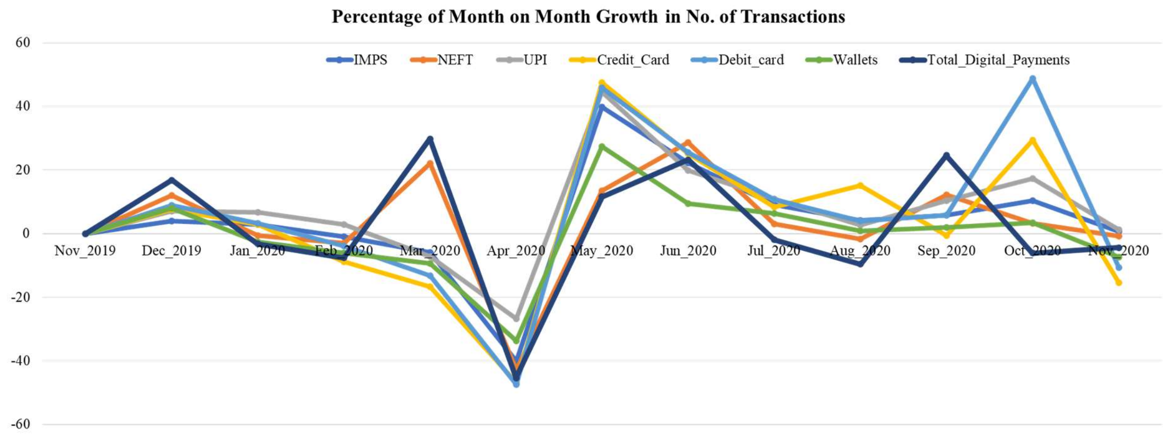

These above charts give a clear understanding of the moment in the number of transactions, one can easily identify that after April 2020 no. of transaction has been increasing in each of the charts including the final consolidated chart of transaction. One can easily understand through above data that COVID-19 has accelerated the digitization of the economy. As the need for social distancing grew, digital payments, which used to be nice-to-have, transformed into a daily necessity in many countries. Governments around the world introduced or expanded digital financial transfers in response to the severe damage inflicted by the COVID-19 crisis on economies and livelihoods. Government support can help encourage the adoption of digital payments and promote financial inclusion, providing access to financial services to those who have been excluded due to low connectivity, limited access to handsets and identifications, and low literacy. The value of transactions on the Unified Payments Interface, a platform created by India’s largest banks in 2016, reached an all-time high last month as people feared to handle banknotes amid the pandemic. Electronic fund transfers from banks, which had dropped in April as economic activity slowed almost to a halt, have also rebounded. Digital payments initially did surge as people struggled to get banknotes, but they reverted to cash as the amount of notes in circulation rose again. Now the pandemic, which has made people wary of close personal interactions, is giving online payments a fresh boost. The most effective way to exponentially increase the digital payments is to target the generation which is most responsive to technology and digital age. Since India has a large population of millennium children (individuals born between 1982 and 2004) or currently referred to as the "heads down" generation, the aptitude for digital products is large. This generation has little brand loyalty and is ready to try out new

payment systems / channels when the rewards are good. PSPs will have to design products and plans which would help drive and sustain mass adoption and engagement. Consumers' payment behaviour is changing as a result of the coronavirus outbreak, according to the report. Nearly 50% of global shoppers were using digital payments more than before the pandemic, and the majority plan continues doing so after the virus is contained. E-Wallets and contactless cards are the top payment methods benefitting from this change, as consumers use less cash and make more purchases online. In an international survey cited in the report, close to three-quarters of respondents found that contactless was a cleaner way to pay. Indian payment systems are not only best-in-class, but also offer a bouquet of systems suited to serve every Indian. Proactive regulation and supervision with safety and customer centric initiatives have been the hallmark of developments in the retail payments systems arena and it is a proud feeling to be recognised as a leader across the globe in this sphere. As the banking sector is the back-bone of Indian economy, the economy reforms and the various e-banking techniques followed by the banks during the last decade strengthened their financial position. The adoption of IT and communication made the things easier for the banks. It has made the flow of information smooth.

Conclusion

COVID-19 has imposed significant limitations on people's lives. The lockdown period in India, lasting few months of 2020, has altered how India pays, driven by lifestyle changes. While the top and middle segment household people were largely at home, the bottom segment faced numerous challenges in fulfilling their needs. Across the spectrum, people were finding ways to live, work, transact and discovering the uses of digital transactions. The awareness and adoption of digital payments has increased and benefits associated with it e.g. Safety, Convenience, Instant payment were the key triggers. 36% households surveyed used digital payments for the first-time during lockdown, and we were delighted to have affirmation of the universal nature of the adoption across all segments. The humble SMS has held its own and reiterated how integral SMS communication is to deliver confidence and safety to the user. It becomes clear that people are digital-ready and the supply-side needs to continue to address the barriers to adoption. RBI is promoting the use of digital payments by providing benefits to people or removal of transactions fees. It is also noticed that people have started using digital payment methods due to the COVID-19 to avoid touching the objects that pass hands and also due to ease of use.

However, there is still some section of the society who does not use digital payment methods and they could be targeted by the authorities and explained the importance of digital payment transactions.

Reference

1. Adeoti, O. & Osotimehin, K. (2012). Adoption of Point of Sale Terminals in Nigeria: Assessment of Consumers' Level of Satisfaction. Research Journal of Finance and Accounting. 3 (1), 1-5.
2. Adeoti, O.,O., Osotimehin, O.,K. and Olajide, (2012) “Consumer Payment Pattern and Motivational Factors using Debit Card in Nigeria”, International Business Management, Vol. 6,No.-3, pg-352-355.
3. Ahmi.A et.al. (2015),” Adoption of e-Payment Systems: A Review of Literature”. International commerce of e-commerce.20-25 October, 2015.
4. Ajeet Singh, Karan Singh, Shahazad, M.H Khan and Manik Chandra (2012).” A Review: Secure Payment System for Electronic Transaction.”
5. Baghla . A (2018).” A study on the future of digital payments in India”,International journal of research and analytical reviews (ijrar), volume 5 issue 4 Oct – Dec 2018.
6. Bezhovski, Z. (2016). “The Future of the Mobile Payment as Electronic Payment System”,European Journal of Business and Management, 8(8),127-132.
7. Briggs, A. & Brooks, L. (2011). Electronic Payment Systems Development in a Developing Country: The Role of Institutional Arrangements. The Electronic Journal on Information Systems in Developing Countries, 49(3), 1-16.
8. Fatonah.S et.al.(2018),” A Review of E-Payment System in E-Commerce”. Journal of Physics: Conference Series.
9. Josephine.V(2017),” A Study on Consumer Preference towards e-Payments”. International Journal of Advance Research in Computer Science and Management Studies. Special Issue, February 2017, Volume 5, Issue 2.
10. Kaur, K., & Pathak, A. (2015). E-Payment System on E-Commerce in India. Karamjeet Kaur International Journal of Engineering Research and Applications, 5(2), 79-87.
11. Kavita.M and Kumar.K.S(2018),” A Study on Digital Payments System with Perspective of Customer’s Adoption”. Eurasian Journal of Analytical Chemistry.

12. Kevin Foster, Scott Schuh, and Hanbing Zhang (2010)," The 2010 Survey of Consumer Payment Choice",Federal Reserve Bank of Boston Research Paper Series Research Data Reports No.13-2.
13. Khairun, N.K. & Yasmin, M. H. (2010). E-commerce Adoption in Malaysia: Trends, Issues and Opportunities. In: ICT Strategic Review. (pp 89-134). Malaysia: PIKOM Publishers.
14. Mohamad, A., Haroon, A. & Najiran, A. (2009). Development of Electronic Money and its Impact on the Central Bank Role and Monetary Policy. Issues in Information Science and Information Technology. 6 (1), 339-344.
15. Odi, N. & Richard, E.O. (2013). Electronic Payment in Cashless Economy of Nigeria: Problems and Prospects. Journal of Management Research, 5(1), 138-151.
16. Oladeji, K. (2014). Integrated Personnel and Payroll Information Systems (IPPIS) for Universities and other Higher Institutions of Learning. A paper presentation at Northwest University, Kano – Nigeria.
17. Pandey.A And Rathore.A.S.(2018)," Impact and importance of digital payment in India". International journal of creative research thoughts – ijcrt. April 6-7, 2018.
18. Pattan .P and Agarwal.M (2018)," A study of consumer's perception towards frequently use of types of e-payment system in indore division". IJRAR- International Journal of Research and Analytical Reviews, Volume 5, issue 2,April – June 2018.
19. Peter, M. O. & Babatunde, P. J. (2012). E-Payment: Prospects and Challenges in Nigerian Public Sector. International Journal of Modern Engineering Research, 5(2), 3104-3106
20. Premchand, A. & Choudhry, A. (2015). Future of Payments – ePayments. International Journal of Emerging Technology and Advanced Engineering, 5, 110-115.
21. Ravi, S. (2017). "Digital payments system and rural India: A review of transaction tocashless economy", 5(3),May,169-173
22. Rouibah.K(2015)," Electronic payment systems use and satisfaction in an Arabic Country: evidence from Kuwait", Issues in Information Systems,Volume 16, Issue II, pp. 149-160, 2015.

23. Roy, S., & Sinha, I. (2014). Determinants of Customers' Acceptance of Electronic Payment System in Indian Banking Sector–A Study. International Journal of Scientific and Engineering Research, 5(1), 177- 187.
24. Sivathanu, B. (2019), "Adoption of digital payment systems in the era of demonetization in India: An empirical study", Journal of Science and Technology Policy Management, Vol. 10 No. 1, pp. 143-171.
25. Slozko, O., Pelo, A. (2015). Problems and Risks of Digital Technologies Introduction into E-Payments, Transformations in Business and Economics, 14, (1), 42-59.
26. Opelo. A. (2015). Problems and Risks of Digital Technologies Introduction into E-Payments, Transformations in Business and Economics, 14, (1), 42-59.
27. Singh., S. (2017). "Study on consumer perception of Digital Payment mode",Journal ofInternet Banking and Commerce", 22(3), December.
28. Zarrin Kafsh, S. (2015)." Developing Consumer Adoption Model on Mobile Wallet in Canada" (Doctoral dissertation, Université d'Ottawa/University of Ottawa).

17

"Difficulties in English language learning for the students of rural areas"

Gohel Radha Jivrajbhai
Department of English
B.K.N.M.U Junagadh
gohelradha1997@gmail.com

Abstract

The core aim of this research paper is to find out the difficulties of rural area students in English language learning. As we know, the 21st century is the century of knowledge and technology. Technology solves each and every problem related to education. However, at this time rural area students are facing problems in English language learning. What are the reasons behind it? India is a country whose population mostly resides in rural areas. To find out the reasons behind lower level of English, the researcher has taken interviews with some experts and students. So, through the interview method, the researcher will find the reasons behind the problem of the study.

Keywords: English language, rural area, students' challenges, Technology, Interview

- **Introduction:**

English is the second language in India. The English language is using in every field. The English language can learn through listening, speaking, reading, and writing skills. These are four basic skills of the English language. Now, a day English is a common language for all but in rural areas, English is a very unknown language. Students are not that familiar with the English language as their native language. Their standard of English especially in the rustic areas very depressing. Most of the students of the rustic area from standard V to X cannot write correct English. They are facing problems in their pronunciation as well. This paper will focus on the reasons for this situation of English in the rural area and will try to suggest remedies.

- **Objectives:**
  - To find out the difficulties of rural students in English language learning.
  - To find out hurdles of their learning
  - To find out the reason behind students' low standard of English in the rural areas.

- To suggest remedies to improve the standard of English of the students in rural areas.

- **Problems to be investigated:**

The students of the rural areas have faced many difficulties in English language learning. firstly, most of the parents of `students were illustrating. secondly, there were few people in the village who can provide them proper guidance. The rustic atmosphere also does not provide students the opportunities to speak and learn English. Even in rural areas, there is no oral English class available.

Thirdly, in many schools and even in colleges, Teachers are not showing sincerity in teaching English. Most students didn't show any interest in English language learning. They lack confidence. Students are studying only for the exam. They have not fallen in love with the English language. We can see that even college students don't speak English fluently.

- **Methodology for English Language Teaching in the rural area:**

The teachers are using a grammar-translation method in the English language. They're the least qualified teachers in rural areas. The teachers are using the blackboard teaching methods. Rarely use technology in the classroom. The teachers are active speakers while the students are passive listeners. Students start learning English at 4th standard. but, even at the high school level, they cannot speak English either pronounce it correctly. They are very weak in all four language skills. They are not in a position to write even a correct sentence in English. In many rural area schools, the researcher has found infrastructure issues. Students are not motivated towards English language learning by the teachers.

- **The problem faced by students in English language learning:**

Many rustic area students are very much curious enthusiastic, but the environment does not support them. The student can't speak fluently in English because they have too much habituated in their native language. English is the simplest language, but students are afraid of English to some extent. They are not paying that much interest in the English language. The main problem is that the least suitable English teachers in the rural countryside.

A good education provides only in private school'- this mentality creates so many difficulties. Most government schools have qualified and excellent teachers, but parents prefer to send their children to private schools, and the least qualified teachers teach them. The students are full of enthusiasm, but due to the low quality of teachers in rural areas, especially private schools, Students are not satisfied with their teaching method. Another problem is that there is absenteeism in cities and other schools. Students are not attending the classes regularly.

- **Finding and suggestions:**

The researcher has found out that the lower level of English language in rural areas is because of absenteeism, lack of interest in the English language, lack of innovative teaching methods by the teachers, unqualified teachers teaching English language, lack of English language atmosphere, and motivation. The students should attend the class regularly to get a good education. Second, their parents should take an interest in their children about their academic activities. The teacher must be innovative. He/she should use an innovative teaching-learning method in the classroom. Consequently, the student will be interested in a particular subject and will start learning. If the teacher creates a friendly method and creates an atmosphere in the classroom, Absenteeism will automatically decrease. Teachers should train a practical sense of Terminology. Students should develop their own new creativity in the English language. Teachers should use more technology in the classroom.

- **Conclusion:**

Teachers should have to use the discussion method in the classroom. They should also use more innovative activities in the class, so students get interests in the English language. The Teachers should provide teachers manual for English subjects, each of which needed to supplement with various activities and materials. Class attendance is to take seriously. Let students pay more attention to writing and reading skills. "Improve writing and reading skills in the first stage." Students should thoroughly be familiar with listening, speaking, reading, and writing skills in the English language.

Reference

- Dasaradhi, Kommuru et al. *"Teaching English In Rural school - a challenging Task."* Indexed, Peer Reviewed & Refereed. Vol. 4 no 12 Dec. 2016,pp. 473- 480. IJELLH. www.academia.edu.
- Hameed, Sahul Mand Ameer Anisaa S. *"Challenges of Rural Students in English Language Acquisition."* Indexed Peer Reviewed &RefereedJournal,vol.IV, Jul.2016,pp. 47-51.IJELLH. www.ijellh.com.
- Ponmozhi, D and Thenmozhi A. *" Difficulties Faced By the Rural Students In Learning English At High School Level. "Journal* Of Humanities and Social Science *JHSS*, Vol. 22 no 6, Jun. 2017, pp. 31-34. IOSR. www.iosrjournals.org/10.9790/0837-2206133134.

18

ગુજરાતી ગ્રામચેતનાનું નવું રૂપ :થુંબડી

પરમાર વર્ષાબેન જયંતિભાઇ
પીએચ. ડી રિસર્ચ સ્કોલર
ભાષા સાહિત્યભવન
ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

એકવીસમી સદીમાં સર્જક થયેલ અનુઆધુનિક વાર્તાકાર સંજય ચૌહાણના પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ 'એના શહેરની એકલતા' પછીનો આ બીજો વાર્તાસંગ્રહ 'થુંબડી'માં ગુજરાતી ગ્રામચેતનાનું નવું રૂપ ધ્યાનપાત્ર બની રહે છે.'થુંબડી'નો અર્થ 'ટેકરી' એવો થાય છે.આ સંગ્રહની વાર્તાઓમાં વિષયોનું વૈવિધ્ય છે. આમ છતાં એના કેન્દ્રમાં છે ગામડું, ગામડાના લોકો અને એમના પ્રશ્નો.

'જા.એમ.ઓ.યુ ૨૬...'વાર્તામાં પશુ-પક્ષી કે અન્ય પ્રતીકોને માનવી સારાં-નરસા કાર્યો માટે શુકન-અપશુકનના વર્ણન દ્વારા એક બાજુ થતાં કરોડોના કરારો અને એક બાજુ બેકારીની વાત કરે છે. અહીં લેખકે ઠાકોર સમાજને ઉપસાવેલો જોવા મળે છે. વદોજી અને રૂપાજી બંને ચોરી કરવામાં પાવરધાં છે. તેઓ રાતમાં રળનારા છે. તેમની આઠે આંગળીયે વેઢ જોઈ કાળુજી નો જીવ બળી જતો હતો. તેથી વદોજી અને રૂપાજીની જેમ તે પણ ચોરી કરવાનું વિચારે છે. તે પોતાના મનોમન બબડાટ કરવા લાગે છે કે હું કોણ ? કાળુજી નામે કાળો ચોર ! અને આ ધૂનમાં તે સાચે જ વદાજી અને રૂપાજીને વિગતવાર પૂછી વળ્યો.વદાજી અને રૂપાજી કાળુજીને ચોરી કરવાના નિયમ શીખવે છે કે ગામમાંથી નીકળતાં ગામની સીમદેવના ધોકલીયા શુકન લેવાના. જે ગામમાં ચોરી કરવાની હોય તે ગામની સીમમાં ચીબરીના શુકન જોવાના. સામેની તરફ ચીબરી બોલે તો શુકન અને પાછળ બોલે તો શુકન નથી થયા તેવું માની પાછું આવવું. આટલું જાણી કાળુજી ચોરી કરવા માટે નીકળી જાય છે. તે એક ગામની સીમમાં ઝાડ પર આવી બેઠો. જો ચીબરી બોલે તો આગળ વધે.

તે સમયે કાળુજી'એમ.ઓ.યુ' વિશે વિચાર કરે છે.'એમ.ઓ.યુ.' એટલે 'કરાર',એને એક ગમ્મત સૂજે છે અને મનોમન બબડે છે'હે ચીબરી, તું હાલને હાલ મીઠું મધ જેવું બોલી નાખ. ચોરી કરીને જે લાવું એના ત્રીજા ભાગની રકમમાંથી તારું દેવળ ચણાવું બોલ... બોલી નાખ' અને આમ બોલી ચીબરી સાથે તે 'એમ.ઓ.યુ' કરે છે અને હસી પડે છે. તે કલાકો સુધી ઝાડ ઉપર ચીબરીના બોલવાની રાહ જોઈને બેઠો હોવા છતાં ચીબરી બોલતી નથી અને જો ચોરી કર્યા વગર પાછો ફરે તો લોકો વાતો કરે કે ઠાકોરના શીયાને ચોરી કરતાં ન આવડી આમ વિચારી ત્યાંથી કાળુજી આગળ વધે છે. બાવળનું ઓઠું શોધતો એક વાડી પાસે આવે છે. ત્યાં એક ડોસો સૂતો હોય છે. તેની બાજુમાં એક હોકો. તે હોકો ચાંદીનો હતો. તે હોકો લઈને કાળુજી દબાતાં પગે દોડે છે. પણ ડોસામાં સળવડાટ થાય છે. હો...... હો બૂમો પાડે છે. ઝાડ પરથી ચીબરીએ ચહચહાટ

કર્યો. પડવાથી વાગેલા પગમાં દુ:ખાવો થાય છે. દોડતાં-દોડતાં એના હોઠમાંથી અંગારા જેવું વાક્ય વછૂટે છે.'હાહરી ચીબરી', 'જા, એમ.ઓ.યુ. ૨૬'... આમ, આ વાર્તામાં માનવીના મનમાં રહેલી અંધશ્રધ્ધાની વાત લેખકે કરેલી છે

'હેરી' વાર્તામાં ગામડાંની પ્રાદેશિક બોલીનો વિશેષ પ્રયોગ થયેલ છે. જ્યારે કોઈ ભેંસ પહેલ-વહેલ વિયાણી હોય તે અડવા ન દે તો દોહવા તો શાની દે! આંચળે ગલી થાય એટલે કૂદમ-કૂદ ને ધડમ-ધડા કરે પરંતુ જેઠાને આ હેરી પાડતાં ફાવે. એ ગામ આખામાં હેરી પાડવા માટે જાય અને એ રીતે એક દિવસ જમનાની ભેંસની પણ હેરી પાડવા માટે જાય છે.'લ્યોં હેંડો ભેંસને હેરી પાડાં' એવા મર્માળુ શબ્દો અહીં જમના બોલે છે. જેઠાને અહીં જમનાને પામવાની લાલસા જાગે છે. તે જમના વિશે અવનવા વિચારો કરે છે એવામાં જમના દેખાતી નથી.જેઠો તેને શોધે છે પણ તે મળતી નથી. તે વિચારે છે કે જમના કદાચ પોતાને ફસાવી રહી છે. પછી તેણે પોતાના ઘરે માસા-માસી આવ્યાં હતાં તે યાદ આવે છે. જમના પાછી આવે છે. જેઠાની સામે મલકાય છે.પરંતુ જેઠો જમનાને બોંધણું આપી ચાલી નીકળે છે.અહીં એક પુરૂષ-સ્ત્રીના સકળ મન અને એ મનમાં ઉદ્ભવતી આહિમવૃત્તિઓની વાત કરી છે.

'તરાગ' વાર્તામાં પોતાના પતિના ત્રાસથી, અન્યાયનો ભોગ બનેલી ભલી પોતાના પતિના મૃત્યુ પછી પણ રડતી નથી એની અહી વાત કરવામાં આવી છે. આ વાર્તામાં માણસનું મૃત્યુ અને તે પાછળ કરવામાં આવતુ કાર્ય તેની વાત કરવામાં આવી છે. મૃત્યુ પામેલ વ્યક્તિ સાથે સંબંધ તોડવાની વિધિ. જેને 'તરાગ' તોડવું કહે છે. અહીં પણ મા'રાજ ભલીને તરાગ તોડવા કહે છે. ભલી તરત જ તરાગ તોડી દે છે. બધા વિચારમાં પડી ગયા કે આણે તો તરત તરાગ તોડી દીધો ! નહીંતર પતિનો સંબંધ તોડવા કેટલું સમજાવવી પડે છે ત્યારે સ્ત્રી માને, ને આને તો કંઈ થઈ ગયું કે શું? મા' રાજની ઉતાવળ જોઈ ભલી મોટેથી હસી પડે છે. બધાં સમજે છે કે ભલી ગાંડી થઈ ગઈ છે. પરંતુ હકીકત શું છે એ વાચક તરત સમજી જાય છે કે પતિ મરી ગયો એ એના માટેનો છુટકારો છે.

'થુંબડી' વાર્તામાં એક પ્રતીક તરીકે આલેખાયેલી થુંબડી (ટેકરી) અને બીજા આલેખનમાં લાલભાના મનોવિશ્વનો પરિચય મળે છે. લાલભાનું મન અમદાવાદની કોર્ટમાં પહોંચે છે.નાનકાની વહુએ લાલભાના બેય દીકરાઓ પર હેરાનગતિનો દાવો માંડ્યો હતો. આમ વાંક તો નાનકાનો જ હતો છતાં પોલીસ રણજિતને લીધા વગર જવા માનતી ન હતી.

વાર્તાના આરંભથી અંત સુધી રણજિતનું પાત્ર વિશેષ તરી આવે છે. એટલે આપણને લાગે કે વાર્તા તો રણજિતની છે. પણ ના વાર્તા લાલભાની છે. થુંબડીની સામે જાય એટલે ચિંતાતુર લાલભાનો રૂઆબ બદલાઇ જતો. આગળના વખતમાં 'થુંબડી' પર વાઘ રહેતાં હતા. દાદા ત્યાં જાય એટલે એમનો રૂઆબ બદલાઇ જતો. એમણે 'થુંબડી પર ગઢીઓ બનાવરાવેલી. દાદીએ બંને ભાઇઓને આ વાત કરી હતી અને ત્યારે કહ્યું હતું કે તમેય વાઘ જેવા થઈ જશો. પરંતુ કોર્ટકેસમાં

જે હાર મળી હતી એનાથી લાલભા ઉદાસ બની જાય છે. આ માઠા સમાચાર સાંભળ્યા પછી લાલભા ગઢી તરફ જાય છે અને તેમને પહેલીવાર થુંબડીનો ઢાળ ચડતાં થાક વરતાય છે. પગ ઠરી જાય છે. થુંબડી કેમ ઠરી ગઈ છઅ! લાલભા આંખો પહોળી કરી આખી થુંબડીને જોવા લાગ્યા. ઊંચા ઢાળ પર પગ મૂકતાં જ રેતનું ઢેફૂં તૂટ્યું, પગ ખસી ગયો લાલભા ધબ્બ દેતાં નીચે પડ્યા. હાથ ફેલાઇ ગયા. એમ ને એમ એમણે જોયું તો થુંબડી અંધારામાં એકાકાર થઈ ગઈ હતી.

હળોતરા વાર્તામાં પ્રાકૃતિક પરિવેશ જોવા મળે છે.પ્રકૃતિ સાથે રહેલો માનવીનો સંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. 'હળોતરા' વર્ષોથી પ્રથમ વરસાદ થયા બાદ ગામમાં કરવામાં આવતો એક કૃષિ ઉત્સવ છે. જેમાં ગાડાં શણગારવામાં આવે છે. શુભ મહુર્તમાં કોળી-કોદાળી-ત્રિકમને નાળાસળી બંધાય, ઘેર-ઘેર આસોપાલવના તોરણ બંધાય, નૈવેદ થાય અને ચોમાસું સારું જાય એવી પ્રાર્થના થાય છે.

વાર્તાના કેન્દ્ર સ્થાને રહેલું પાત્ર મેનાના જીવનમાં પણ તેના પૌત્ર કમલેશ દ્વારા હળોતરા થયેલા જોવા મળે છે. ઘણી બાધા-આખડી થી જન્મેલો પુત્ર આત્મારામ મોટો થઈ કાયમ માટે શહેરમાં ચાલ્યો જાય છે. પિતા જીવણના મૃત્યુ સમયે પણ તે તેરમાં દિવસે પાછો જતો રહે છે.પરંતુ આત્મારામનો પુત્ર કમલેશ ગામમાં રહેવાના નિર્ણય સાથે હળોતરા વખતે આવે છે. હળોતરાની બધી વિધિ પૂરી કર્યા બાદ તે મેનાને પોતે ગામમાં જ રહેવાનું જણાવે છે. પૌત્ર કમલેશમાં મેનાને પોતાના કર્મવારસાનો ફણગો ફૂટતો જણાય છે. તે ખુશ થઈ જાય છે. મેનાનો પૌત્ર કમલેશ ખેતરમાં તો હળોતરા કરે જ છે. સાથે-સાથે પોતાની દાદીમાના જીવનમાં પણ હળોતરા કરે છે. વર્ષો પહેલા પીપળાનાં બે થડ વચ્ચે થયેલો વડ સુકાઈ ગયો હતો જેને આજે નવી કુમળી કૂંપળ ફૂટી છે. તે નાનો ઊગેલો છોડ વડનો હતો. તે મેના-ડોસી તરત પામી ગયા હતા.

'હોકો' વાર્તામાં મુખ્ય બે પાત્રો કેન્દ્રસ્થાને રહેલા છે. ગામડામાં રહેતી ડોસી અને તેનો વર મોના ભગત.આજે મોનાભગતની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન હતો.વાર્તાની શરૂઆતમાં ડોસીને હોકો ભરવાની મથામણમાં પડેલા દર્શાવાયા છે અને બીજી તરફ મોનાભગતનાં હૃદયની અંદર ચાલતા રઘવાટને દર્શાવ્યો છે. અંધારામાં ચૂલો જલદી સળગતો નથી અને ભગતને આજે મીટિંગમાં જવાની ઉતાવળ છે. આમ તો મેના ભગતની હાજરી વગર કોઈ મીટીંગ શરૂ ન થાય પરંતુ કુટુંબના જીવો-મગન સુરતથી ઘરે આવી આગેવાન બનવા દાવપેચનાં ઊંબાળા ચાંપતા હતા. જે કુટુંબનો વ્યક્તિ બેય મંડળીમાં હોય એમને એક જ મંડળીમાં સ્થાન આપવાનો નિર્ણય કરવાનો હતો. આજે ભગતને લાગે છે કે જો મોડા પડયા તો ખેલ બગડશે તેથી હોકાને લીધા વિના જ ઘરેથી નીકળી પડે છે. ભગત ક્યાંય જાય ત્યારે હાથમાં પહેલો હોકો હોય અને આજે હોકા વગર જ જાય છે. ડોસી મનમાં મૂંઝાય છે. તે હોકામાં સળગતા અંગારા નાખી બહાર ઊભી રહે છે. કોઈ જાય તો હોકો મોકલાવે. આમ તો આખી વાર્તા દરમિયાન વાચકને એવું લાગે છે કે મોના ભગત સાથે કઈંક બનવાનું છે પરંતુ વાર્તામાં અંતે બને છે ડોસી સાથે. કુટુંબની નાથી દ્વારા જાણવા મળે છે કે મોના ભગતનો ગુસ્સો જોઈ

છેવટે આગેવાનમાં ડોસીનું નામ લખવામાં આવ્યું. વાર્તાના અંતે ડોસીની આસ-પાસ આગેવાન...આગેવાન શબ્દ પડઘાવાં લાગે છે. તેમનાં હાથની પકડ મજબૂત થાય છે. ડોસા માટે તૈયાર હોકો ડોસીના મોઢામાં ખેંચાય છે અને ધુમાડાના ગોટે-ગોટા ઊઠે છે.

'બીજવર' વાર્તામાં એક દીકરીની વ્યથા આલેખાઈ છે.પી.ટી.સી. થયેલી દીકરીને પછી તરત જ બાજુના ગામમાં નોકરી મળી જાય છે. મા-બાપને દીકરી કરતાં પૈસા પ્રત્યે વધારે પ્રેમ હોય છે. પૈસાની લ્હાયમાં એમને દીકરીનું જીવન, એનું સુખ તો દેખાયું જ નહી. દીપાલી ચાલીસ વર્ષની થઈ જાય છે.શરૂઆતની નોકરી સમયે દીપાલી માટે સારી-સારી વાતો આવતી હતી.પરંતુ તે વખતે માતા-પિતાને દીકરીની કમાણી મીઠી લાગી હતી. તેથી દીકરીનું જીવનનું સુખ દેખાયું જ નહીં. દીપાલીને આટલા વર્ષે એક છોકરો જોવા આવવાનો હતો અને તે પણ બીજવર. દીપાલી દેખાવે થોડી શ્યામ હતી. જીંદગી આટલા વર્ષો સુધી ઘરમાં કમાઈને આપ્યું ! દેવું ભર્યું તોય દીપાલી વિચારે છે કે ' જોને આટલાં વરસે મારાં મા-બાપ મારા માટે વર લાવ્યા એય પાછો બીજવર......'

સંજય ચૌહાણના આ વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓમાં ઉત્તર ગુજરાતની તળભાષા-વાતાવરણ ઝિલાયેલું છે.વિશિષ્ટ પ્રકારના ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારના પરિવેશનું વર્ણન થયેલ છે. ગામડાંની સ્થાનિક સમસ્યાઓનું તેમાં આલેખન થયેલું છે. વાર્તાઓમાં રૂઢિપ્રયોગો, શબ્દસમૂહ, કહેવતો વગેરેનો ઉપયોગ ઉપકારક બની રહે છે. ક્યાંક સુક્ષ્મ ગદ્યની છટાઓ અને તેની રચનામાં સુંદર ઉપકારક અલંકારો પણ ગૂંથેલા છે.એકવીસમી સદીના ગામડાંના કયા પ્રશ્નો છે એ આ વાર્તાઓના કેંદ્રમાં છે.આ ઉપરાંત દલિત સિવાયની પણ અન્ય જાતિ વિશેષ જે ગુજરાતી વાર્તામાં આલેખન નથી પામી એ આ સંગ્રહમાં પ્રથમ આવે છે.ગ્રામ પરિવેશની સાથે રચનારીતિના પ્રયોગો પણ આ વાર્તાઓનું ધ્યાનપાત્ર પાસું છે. માટે ગુજરાતી ગ્રામચેતનાનો નવોન્મેષ 'થુંબડી' વાર્તાસંગ્રહમાં દેખાય છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ : -

૧. 'થુંબડી' સંજય ચૌહાણ, લટૂર પ્રકાશન, પ્ર. આ.-૨૦૧૩
૨. 'અદ્યતનનું અવલોકન' ડૉ.અજયસિંહ ચૌહાણ,ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, પ્ર.આ.– ૨૦૧૮
૩. રઘુવીર ચૌધરી (દિવ્ય ભાસ્કર, રવિવાર ૧૯ જાન્યુઆરી ૨૦૨૦ વાર્તાવિશેષ માં)

19

સ્ત્રી સશક્તિકરણની આજ અને આવતીકાલ

ડો.એમ.એમ. મકવાણા
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ
સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી
વલ્લભ વિધાનગર, આણંદ. 388120

સારસંક્ષેપ (Abstract) :

સ્ત્રી શિક્ષણ કાલ, આજ અને આવતીકાલ એટલે કે ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળનો સમન્વય અને તેમાં સ્ત્રીઓનું યોગદાન. પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓનું ઇતિહાસમાં ગૌરવવતું સ્થાન હતું, પરંતુ વિવિધ આક્રમણો તથા પારસ્પારિક દૃશ્મનાવટનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીઓની સ્થિતી કથળી ગઇ હતી. વર્તમાન સમયમાં આધુનિકતાવાદ, ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ અને નવા વિચારોમાં આંદોલન જેને કારણે સ્ત્રીઓનો વિકાસ શકય બન્યો છે. પિતાની આજ્ઞાનું પાલન, પતિ માટેની ફરજો અને વફાદારી સાથે બાળક માટેનું યોગદાન આ બધાની સાથે આર્થિક ઉપાર્જન કરવામાં પણ સહાયરૂપ બને છે. વિશ્વના ભલે કોઇપણ સ્થળે પોતનું આધિપત્ય જમાવેલું હોય પરંતુ તે પોતાના ઘર અને પરિવાર માટે પણ સભાન છે. માત્ર મહિલા દિવસને દિવસે જ નહીં પરંતુ ૩૬૫ દિવસ મહિલાઓના ઉત્થાન માટેના કાર્યક્રમો ઘડાય છે. સ્ત્રી શિક્ષણ દ્વારા સ્ત્રીના સ્થાનમાં આવેલું પરિવર્તન આર્થિક સ્વાવલંબન તરફ પ્રયાણ, આરોગ્ય સુધારણા સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ, સામાજીક ક્ષેત્રે સ્વીકૃતિ, પોતાના હક્કો વિરોધી સભાનતા આ બધાનો ચોક્કસ ખ્યાલ મેળવી શકે છે. નબળા વિચારોને દૂર કરી પોતાના વ્યક્તિત્વને અંધકારમય ભૂતકાળની જગ્યાએ ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે કંડારવું જોઇએ. સ્ત્રીઓએ ભૂતકાળનાં અનુભવોનાં ઉંબરેથી, વર્તમાનને વ્યવસ્થિત કરી ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે વિકાસાત્મક પગલાં ભરવા જોઇએ.

ચાવિરૂપ શબ્દો : *સ્ત્રિ, ભવિષ્ય, હક્કો, આર્થિક સ્વાવલંબન, વ્યક્તિત્વ વિકાસ*

પ્રસ્તાવના :

યા દેવી સર્વ ભુતેષુ શકિત રૂપેણ સંસ્થિતા ।
નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમો નમઃ ॥

સ્ત્રીએ શક્તિ સ્વરૂપ તથા શક્તિનો સ્ત્રોત છે. કોઇપણ કાર્ય કરવા માટે શક્તિની જરૂર પડે છે. સ્ત્રીએ શક્તિનો અખૂટ ભંડાર છે અને એમાં જો શિક્ષણનું માધ્યમ ઉમેરી દઇએ તો દૂધમાં સાંકર ભળી ગઇ હોય એવું લાગે. એરિસ્ટોટલ મુજબ નારીની ઉન્નતિ કે અધોગતિ પર જ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ કે અધોગતિ નિર્ધારિત છે. આજનો મારો વિષય છે સ્ત્રીઓ કાલ, આજ અને આવતીકાલ એટલે કે ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળનો સમન્વય અને તેમાં સ્ત્રીઓનું યોગદાન કેવું હતું, છે, અને રહેશે એની ચર્ચા.

પ્રાચીન સમયમાં લોપામુદ્રા, ગાર્ગી અને મૈત્રેયી જેવી વિદુષીઓએ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી ઇતિહાસમાં ગૌરવવતું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું એ સમયમાં અર્ધાંગિનીની સ્વરૂપ ગણાતી નારી માટે કહેવાતું કે "**યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા:**" શકિતના સ્ત્રોત તરીકે ગણાતી દરેક સ્ત્રીઓને માનની દ્રષ્ટિએ જોવાતી હતી. દેવી તરીકે પ્રયોજાતી સ્ત્રીઓ માટે શિક્ષણ માટે ઘરમાં જ વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી. સાથે સાથે બહેન, માતા, પત્ની તરીકે પોતાના કર્તવ્યો અને ફરજો નિભાવવામાં પણ તે પારંગત હતી, અને જે પરંપરા હજી સુધી યથાવત છે. પરંતુ સમય જતાં વિવિધ આક્રમણોને કારણે તથા પારસ્પરિક દુશ્મનાવટનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીઓને ખૂબ જ ભોગવવાનું આવ્યું તેથી તેનું ક્ષેત્ર ચાર દિવાલો વચ્ચે સિમિત થઇ ગયું. આથી, અબળા બનેલી સ્ત્રીઓ માટે દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ, સતીપ્રથા, વિધવાઓ માટેનું બંધન, દહેજપ્રથા, બાળવિવાહ, બહુપત્નીત્વ જેવા અનેક કુરિવાજો પણ સામેલ થઇ ગયા. આવા કુરિવાજોની સામે ઝઝૂમવાની કોશિશ કરનારી અબળા પુરૂષ પ્રધાન સમાજમાં આર્થિક, સામાજિક, માનસિક, શારીરિક બધી જ રીતે ખરા અર્થમાં અબળા બની ગઇ. શિક્ષણ માત્ર સુખી સમ્પન્ન પરિવારની કન્યાઓને જ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થતું હતું. પણ ભવિષ્ય તો નસીબને આધારે જ ઘડાતું. પણ રાણી લક્ષ્મીબાઇ, અહલ્યાબાઇ હોળકર જેવી અનેક નારીઓએ હિંમતભેર સામનો કરી ઇતિહાસમાં પોતાનું નામ રોશન કર્યું હતું. પરંતુ પોતાના અધિકારો પ્રાપ્ત કરવામાં અસમર્થ રહી હોય એવી સ્ત્રીઓનું તેમનું ભવિષ્ય અંધકારમય બની ગયું હતું. સમાજમાં સ્ત્રીઓ માટે બંધનરૂપ કાયદાઓ ઘડાયા. બાળપણમાં પોતના પિતાના બંધનમાં યુવાનીમાં પતિના બંધનમાં અને વૃદ્ધાસ્થામાં પુત્રના બંધનમાં જ જિંદગી પૂરી થઇ જતી. પુરૂષોના સમકક્ષ ન થઇ જાય એટલા માટે અને પુરૂષોનું આધિપત્ય જળવાઇ રહે એ હેતુસર અનેકાનેક કાયદાઓ ઘડાયા. ગૌરિવ્રત, કડવાચોથનું વ્રત અને ઉપવાસ આદિ કે જેના કારણે સારો પતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય, એવી ખોટી માન્યતાઓ, લગ્નમાં સપ્તપદીનાં સાત વચનો, ઋતુચક્રમાં પાળવામાં આવતાં નિયમો આદિ વસ્તુઓ દ્વારા અપાતું બંધન નારીની માનસિકતા (સાઇકોલોજી)ને પુરૂષો કરતાં ઓછપનો અનુભવ કરાવતી હતી. એ સિવાય જૈવિક (બાયોલોજીકલ) (Differences) પણ અને શારીરિક, માનસિક બંધનની સાથે ધાર્મિક બંધન પણ નડતું હતું. ધાર્મિકતાના આધારે ઉભા કરેલાં ષડયંત્રમાં કહેવાતું કે સ્ત્રીઓ તથા પશુઓ આ બંને માર ખાવાને લાયક છે. આવી ખોટી માન્યતાઓ તથા ભ્રામક ખ્યાલો વચ્ચે સ્ત્રીઓ જ કચડાઇ ગઇ હતી. પરંતુ, કોઇ વેદ કે ઉપનિષદમાં આવા ભ્રામક વિચારો કે ખોટી માન્યતાઓનો કોઇ ઉલ્લેખ નથી.

આધુનિક સમયમાં સ્ત્રીઓના સ્થાનમાં આવેલ પરીવર્તન :

પરિવર્તન એ પ્રકૃતિનો નિયમ છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની અસર વિજ્ઞાન તથા ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ નવ વિચારોનું આંદોલન આદિને કરણે આજે સ્ત્રીઓએ વિકાસ તરફ પ્રથમ પગલું માંડ્યું છે. શિક્ષણની વાત કરીએ તો રાજા રામ મોહનરાયે જૂના કુરિવાજોને દૂર કરવાના પ્રયત્ન કર્યા અને મહાત્મા ગાંધીએ બુનિયાદી શિક્ષણમાં કન્યાઓ માટે મફત શિક્ષણ અપાવવાની વાત કરી. સ્ત્રી શિક્ષણ દ્વારા સ્ત્રીના સ્થાનમાં આવેલું પરિવર્તન, આર્થિક સ્વાવલંબન તરફ પ્રયાણ, આરોગ્ય સુધારણા, સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ, સામાજીક ક્ષેત્રે સ્વીકૃતિ, પોતાના હક્કો વિરોધી સભાનતા આ બધાનો ચોક્કસ ખ્યાલ મેળવી શકે છે. આજની સ્ત્રીઓની

સ્થિતિ જોઇએ તો હકારાત્મક વિકાસ તરફનું પ્રયાણ છે. આજ શિક્ષણના માધ્યમ દ્વારા કલ્પના ચાવલા અને સુનિતા વિલિયમ્સનું ચન્દ્ર ઉપર પ્રયાણ એ વિકાસાત્મક પાસું છે. સ્ત્રી સશક્તિકરણની નવી વિભાવનાને આધારે સ્ત્રીઓ પુરૂષોની સમોવડી બનવા પાત્ર થઇ ગઇ છે. જૂના રૂઢિગત વિચારોને પાર કરી, બંધનોને તોડી સ્વતંત્રતનો શ્વાસ લઇ નારીને આખા વિશ્વને મુઠ્ઠીમાં લઇ લેવાની ઝંખના છે. પ્રાથમિક યોગ્ય નોકરી મેળવી સ્વના વિકાસની સાથે પરિવારને પણ આર્થિક વિકાસ કરવામાં સહાયરૂપ બને છે. આજના પરિવેશમાં સ્ત્રીઓના જીવન ધોરણમાં અને તેને કારણે પરિવારના રહેણી કરણીમાં ધરખમ ફેરફારો થયા છે. એક સફળ પુરૂષની પાછળ એક સ્ત્રીનો હાથ હોય છે. '**નારી તુ ના હારી**' એવા કથન દ્વારા સિદ્ધ કરી શકાય કે એવું કોઇ ક્ષેત્ર નથી કે જેમાં નારીઓ પોતાના કર્તવ્યો અને ફરજો પૂરી કરવામાં પણ સ્ત્રીઓ પાછળ રહી નથી. પિતાની આજ્ઞાનું પાલન, પતિ માટેની ફરજો અને વફાદારી સાથે બાળક માટેનું યોગદાન આ બધાની સાથે આર્થિક ઉપાર્જન કરવામાં પણ સહાયરૂપ બને છે. પોતાને આપેલા જે કાર્યો છે, તેને તે નિષ્ઠાપૂર્વક નિભાવે છે. તેના સકારાત્મક પ્રયત્નો દ્વારા માત્ર સ્વનો વિકાસ કર્યા સિવાય પરિવારનો, સમાજનો અને સમગ્ર દેશનો વિકાસ કરવા તત્પર રહે છે. વિશ્વના ખૂણે ખૂણે તેણે પોતાનું નામ રોશન કર્યુ હોય છતાં પણ તે પોતાના પરિવાર અને પરિવારનાં પ્રશ્નો માટે તે સભાન છે. પ્રતિભા પાટિલ હોય કે સાનિયા મિર્ઝા આવા અગણિત નામોથી આપણે વાકેફ છીએ, પરંતુ દરેક સ્ત્રીઓ પોતાને અપાયેલી જવાબદારીઓને ઉત્તમ રીતે નિભાવવાની કોશિષ કરે છે.

"**ગૃહિણી ગૃહમ ઉચ્યતે**" અર્થાત ગૃહિણીથી જ ઘર બને છે. વિશ્વના ભલે કોઇપણ સ્થળે પોતાનું આધિપત્ય જમાવેલું હોય પરંતુ તે પોતાના ઘર અને પરિવાર માટે પણ સભાન છે. નારી એક મહાશક્તિ છે. એનામાં ગુણોનો ભંડાર છે. એને ખીલવો તો કલ્યાણપંથે જવાય. કુતૂહલવૃત્તિ, લાગણી, ભાવનાની ભીનાશ, ઝીણવટ, સંચયવૃત્તિ, સ્વયં સ્કુરણા, બાળ સહજવૃતિ આદિ ગુણોને શિક્ષણના માધ્યમ દ્વારા એવી રીતે વિકસાવી શકાય કે તેનો વિકાસ ઉર્ધ્વગામી બને.

"The hand which rocks the cradle rules on the world" એટલે "**જે કર ઝૂલાવે પારણું તે જગ પર શાસન કરે**" છેલ્લા દસ વર્ષોનો અભ્યાસ કરીએ તો ખ્યાલ આવે કે કન્યા કેળવણીનું પ્રમાણ વધી ગયું છે અને અન્ય રાજ્યોની સાપેક્ષમાં ગુજરાતમાં કન્યા કેળવણીનું પ્રમાણ ખૂબ જ છે. કન્યાઓનું શિક્ષણ સ્તર નિમ્ન છે, એટલે હજી પણ રૂઢિગત પરમ્પરાઓ તથા માન્યતાઓમાં ત્યાંના ગ્રામ વિસ્તારો જીવી રહ્યા છે. દહેજપ્રથા, સતીપ્રથાઓ જેવા કુરિવાજો ઓછેવત્તે અંશે હજી પણ છે. ટેકનોલોજીનો વિકાસ આધુનિક્તાનો પ્રભાવ, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની અસર હેઠળ સ્ત્રીઓએ ઉત્તરોત્તર વિકાસ સાધ્યો છે. સાથે સાથે પુરૂષની સમોવડી બનીને માત્ર પરિવારની જ નહીં પરંતુ નોકરીની જવાબદારી પણ કુશળતાપૂર્વક નિભાવે છે. આ વાત થઇ છે શહેરી વિસ્તારની. પરંતુ, ગ્રામ વિસ્તારોની કન્યાઓને શિક્ષણ આપવા, હોંશિયારી તથા આવડતનો સમન્વય સ્થાપવા સાથે જ તેમના આંતરિક ગુણોનો વિકાસ કરવા માટે ભારત સરકાર કટિબધ્ધ બની છે. સાક્ષરતા અભિયાન તથા કન્યા કેળવણી જેવી યોજનાઓ અંતર્ગત સ્ત્રી શિક્ષણને એક નવું જ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે.

આર્થિક ઉપાર્જનનાં હેતુસર ગૃહઉધોગોને પણ વિકસાવવામાં આવ્યા છે. માત્ર મહિલા દિવસને દિવસે જ નહીં, પરંતુ ૩૬૫ દિવસ મહિલાઓના ઉત્થાન માટેના કાર્યક્રમો ઘડાય છે.

સ્ત્રી ઉત્થાન માટેના પ્રયાસો :

સ્ત્રી સશક્તિકરણની વિભાવના અંતર્ગત અનેક કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવે છે. શ્રીમતી તાયા ઝિન્કીન અનુસાર "ભારતમાં નારી મુક્તિની પ્રક્રિયા ગામડા સુધી પ્રસારણ પામી છે." સ્ત્રીશિક્ષણ, સામાજીક કાયદા અને આજીવિકાની તકોએ સ્ત્રીસશકિતકરણ દ્વારા સ્ત્રીના સ્થાનમાં પરિવર્તન લાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. સામાન્ય પ્રવાહ, વાણિજ્યપ્રવાહ તથા વિજ્ઞાનપ્રવાહનાં સ્નાતક કે અનુસ્નાતક્ની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરવા સિવાય તે હોમસાયન્સ ઇન્ટિરીયર ડેકોરેશન, જ્વેલરી ડિઝાઇનીંગ, હોટલ મેનેજમેન્ટ, ફેશન ડિઝાઇનીંગ વગેરે ક્ષેત્રોમાં વિકાસ કરી શકે છે. સાથે અભિનય, સાહિત્ય, સંગીત, કલા, નૃત્ય, રાજનીતિ આદિક્ષેત્રોમાં પોતાનું યોગદાન આપ્યું છે. પતિને સહકાર આપવામાં અથવા બાળકનું ભવિષ્ય બનાવવા તે હરહંમેશ તત્પર રહે છે. સાથે જ પોતાના પતિ તરફથી તથા પરિવારના અન્ય સભ્યોનો સાથ મળી જાય તો એમ કહેવામાં જરાય વાંધો નથી કે, "એક સફળ સ્ત્રીની સફળતા પાછળ એક પુરૂષનો હાથ હોય છે." પ્રા.આર. એમ. દાસે "**વુમન ઇન મનુ એન્ડ હીઝ સેવન કોમેન્ટેટર્સ**"માં કહ્યું છે કે, "પત્નીએ સમૃધ્ધિની દેવી છે. પત્ની વિનાના ઘરમાં સુખની છોળો ઉડતી હોય તો પણ વ્યર્થ છે." ઘણી બધી સ્ત્રીઓ વિકાસના પંથે આગળ ચાલી છે. સિક્કાની બે બાજુ હોય તેમ કેટલીક સ્ત્રીઓ જે જૂના રૂઢિગત વિચારોના વમળમાંથી બહાર આવી નથી તે હજી સુધી પુરૂષનાં હાથની કઠપૂતળી બનીને રહી છે. એટલે જો આવતી કાલને સુધારવી હોય તો સ્ત્રીઓએ યોગ્ય નિર્ણય લેવો જ પડે અને તે માત્રને માત્ર શિક્ષણ દ્વારા જ સિધ્ધ થઇ શકે છે.

ભારત એ ધર્મ પ્રધાન દેશ છે. સંસ્કૃતિ પ્રધાન દેશ છે. ધર્મ અને સંસ્કૃતિની આડમાં રહીને પોતાનો વિકાસ કરવો એ સ્ત્રીઓને માટે શક્ય નથી એવા નબળા વિચારોને દૂર કરી પોતાના વ્યક્તિત્વ ને અંધકારમય ભૂતકાળની જગ્યાએ ઉજ્જવલ ભવિષ્ય માટે કંડારવું જોઇએ, અને ધાર્મિક્તા અને સંસ્કૃતિની સાથે ચાલવું હોય તો અન્ય દેશોની ધાર્મિકતા તથા સંસ્કૃતિના સારા નરસાનો ભેદ પારખતા શીખવું પડશે, એટલે કે જે સદ્દગુણો છે તેનો સરવાળો કરવો અને જે દુર્ગુણો છે તેની બાદબાકી કરી પોતાના જીવનમાં તેને વણી લેવી તે શિક્ષણ દ્વારા જ શક્ય બને છે.

આવતી કાલ માટે ભૂતકાળની ભૂલોને ભૂલી, વર્તમાનને વ્યવસ્થિત કરી, ભવિષ્યને ભાખીને એ માર્ગે વિકાસ કરવો જોઇએ. એના માટે યોગ્ય માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત કરવું પડે, યોગ્ય નિર્ણયો લેવા પડે. સ્વાર્થ અને અહંકાર આડંબરને બદલે સદ્દગુણોનો વિકાસ કરવો જોઇએ. "**અલસસ્ય કુતો વિદ્યા**" અર્થાત આળસુઓને વિધ્યા ક્યાંથી હોય? એટલે કે આળસવૃત્તિ હોય એને દૂર કરી દુનિયા સાથે કદમથી કદમ મિલાવવું જોઇએ. વિકાસમાં બાધારૂપ બનતી જે તે બાબતોને દૂર કરવી જોઇએ. અડગ મનના માનવીને હિમાલય પણ નડતો નથી. એ માની લેવું જોઇએ.

ભારતના ભાવિ સમાજના ઘડતર માટે, નિર્માણ માટે નારીનું શિક્ષણ એક આવશ્યક બાબત છે. વસ્તીશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટીએ આપણે કેવા ભાવિ સમાજનું નિર્માણ કરવા ઇચ્છીએ છીએ તેનો વિચાર કરતાં પહેલાં

સ્ત્રીઓને લગતી જે તે બાબતો લક્ષમાં લેતા કુટુંબ, ધર્મ, રાજય, લગ્ન, શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય વગેરે ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીની પરિસ્થિતિ તેમજ સ્ત્રીના વિચારો, આશા, આક્રોશ વિશેની જાણકારી મેળવવી જરૂરી છે.

સ્ત્રી માટે સમાનતાનો અર્થ એ છે કે- સમાજમાં તેના અવાજને પુરૂષના અવાજ જેટલું જ પ્રાધાન્ય મળે અને તેના વિચાર, વાણીની અભિવ્યક્તિ શક્ય બને. સ્ત્રીઓએ માત્ર પોતાના ભાવિ માટે લડવાનું નથી પરંતુ તેઓ જે સમાજનો ભાગ છે તે સમાજના ભાવિ માટે લડવાનું છે. સ્ત્રીઓએ રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક વગેરે તમામ ક્ષેત્રોની પ્રક્રિયામાં ભાગ લેવાનો છે તે બાબતને ધ્યાનમાં રાખવું. વિકસિત નારીએ પોતાના વ્યક્તિત્વને ઊંચુ લઈ જઇને રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિના વિકાસમાં કેટલો ફાળો આપી શકે તેનો અભ્યાસ કરવો.

ભવિષ્યની આગાહી કરીએ તો જે વેગથી સ્ત્રીઓનો સકારાત્મક વિકાસ થઇ રહ્યો છે તેનો પ્રવેગ હજી વધશે કેમકે, આ વિકાસ ઉત્ક્રાંતિ જેવી સક્રીય પ્રક્રિયા છે અને તે વિકાસ શૃંખલા છે. સ્ત્રીનું દરેક ક્ષેત્રોમાં યોગદાન વધી રહયું છે, એક પ્રતિભાશાળી સ્ત્રીના હેઠળ હજારો સ્ત્રીઓ બોધપાઠ શીખી રહી છે. આજે ૨૧મી સદીમાં કમ્પ્યુટર, મોબાઇલ, સેટેલાઇટ, ઇન્ટરનેટના કારણે પ્રત્યાયન અતિશય સરળ બન્યું છે. આમ વિકાસ પ્રક્રિયા આંખના પલકારામાં શક્ય બનતી લાગે છે. મહિલા દિવસના ઉપક્રમે વર્તમાનપત્રોમાં ૧૦૦ જેટલી પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વ ધરાવતી સ્ત્રીઓના નામ તથા તેમના ક્ષેત્રોની માહિતી અપાઇ હતી, પરંતુ ભવિષ્યમાં આ આંકડો વધી જશે અને સમય એવો આવશે કે પુરૂષ અને સ્ત્રી વચ્ચેનો ભેદ ભૂંસાઇ જશે.

ઉપસંહાર :

આ પરથી ખ્યાલ મેળવી શકાય છે કે સ્ત્રીઓએ ભૂતકાળના અનુભવોનાં ઊંબરેથી વર્તમાનને વ્યવસ્થિત જીવી, ઉજ્જવલ ભવિષ્ય માટે વિકાસાત્મક પગલાં ભરવા જોઇએ અને અવિરત ચાલતી શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં સ્વના વિકાસ સાથે સમાજનો, દેશનો, તેમજ વિશ્વના વિકાસ સાથે પોતાના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વની છાપ છોડી જવી જોઈએ.

સંદર્ભ સાહિત્ય :

૧. દેસાઇ. ડી. (૨૦૦૦). 'નારી! તારી શકિત પિછાન.' અમદાવાદ: ગુર્જર રત્નકાર્યાલય.
૨. દોશી. ટીના (૨૦૦૨). 'પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રી.' અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય.
૩. રાવલ, એન. (૨૦૧૧). 'કેળવણીની તાત્વિક અને સમાજ શાસ્ત્રીય આધાર શિલાઓ.' અમદાવાદ: નિરવ પ્રકાશન.
૪. શર્મા. આર. 'મહિલા જાગરણનો ઉદેશય' યુગ નિર્માણ યોજના.
૫. શર્મા. આર. 'નારી જાગરણ અભિયાન' યુગ નિર્માણ.

20

સૌર છત ઉર્જાનો ઉદભવ અને વિકાસ

પરમાર હેતલ મોહનભાઇ
M.A, M.Phil, GSET, Ph.D Scholar
અર્થશાસ્ત્ર ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

માર્ગદર્શક: ડો.હિમાંશુ.એસ.રાનિંગા
એસોસિયેટ પ્રોફેસર,
શ્રીમતિ. જે.જે.કુંડલિયા આર્ટ્સ એંડ
કોમર્સ રાજકોટ

❖ **સારાંશ:**

પરંપરાગત અશ્મિભૂત બળતણ આધારિત ઉર્જા પર નિર્ભરતા ઘટાડીને સૌર ફોટોવોલ્ટેઈક છત હવામાન પરીવર્તનના મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં લેવા સંભવિત ગ્રીન તકનિક ઊભરી આવી છે. 2022 સુધીમાં નવીનીકરણીય સ્ત્રોતો આધારિત ઉર્જા ક્ષમતા વધારીને 175 ગિગાવોટ કરવાની મજબૂત પ્રતિબધ્ધતા સાથે ભારત પાસે 100 જીડબલ્યુ સૌર ઉર્જા ક્ષમતા સ્થાપિત કરવાનું લક્ષ્ય છે. આમાંથી 40 જીડબલ્યુ ગ્રીડ કનેકટેડ સૌર પીવી છતનો હિસ્સો હશે. આ લેખ સૌર છત ઉર્જાનો ઉદભવ અને ભારતમાં સૌર છત ઉર્જાનો વિકાસ અંગેની માહિતી આપે છે. અને ભારતમાં આવેલા મોટા પાવર પ્રોજેકટની માહિતી આપે છે.

❖ **પ્રસ્તાવના:**

ભારતમાં યુટિલિટી સ્કેલ પાવર પ્લાન્ટસ મોટી જમીનની પ્રાપ્યતા, ટ્રાન્સમિશન અને ડિસ્ટ્રીબ્યુશન લોસ, (ટી એંડ ડી) એંકદરે તકનીકી અને વાણિજ્યિક નુકશાન (એટી એંડ સી) અને ગ્રિડની ઉપલબ્ધતા જેવી સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે. જેના કારણે લગભગ 240 મિલિયન લોકોને વીજળી લઈ શકતા નથી. પાવર આવશ્યકતાને પોહચી વળવા માટે અશ્મિભૂત વીજ પ્લંતોની સ્થાપિત ક્ષમતાના ગ્રીનહાઉસ ગેસ ઉત્સર્જન, અશ્મિભૂત ઈંધણ પરની આપણી અવલંબન,પ્રતીકુળ પર્યાવરણીય અને સામાજિક અસરોમાં વધારો થશે .વિકેન્દ્રિત સૌરછત પીવી સિસ્ટમ તેની સાબિત તકનિક અને પર્યાવરણીય ફાયદાને કારણે,આ પરિબળોને ટકાઉ રીતે દૂર કરવામાં આવશે.વર્તમાન સ્થિતિ મુજબ સૌરછત ઉર્જાનો વિકાસ ગુણવત્તાયુક્ત સ્તરે હોવા છતાં પણ ભારત સરકાર દ્વારા તેમાં વધારો થાય એવા પગલાઓ લેવામાં આવશે. આ પ્રસ્તુત લેખન કાર્યમાં સૌરછત ઉર્જાની કેવી રીતે શરૂઆત થઈ અને ભારતમાં સૌર છત ઉર્જા શરૂઆતથી અત્યાર સુધીનો કેવો વિકાસ થયો છે તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

❖ સૌરછત ઉર્જાનો ઉદભવ (ઇતિહાસ)

એલકેઝાન્ડર એડમંડ બ્રેકરેલે સૌ પ્રથમ 1839 લાઇટ એક્સપોઝરમાથી ઇલેક્ટ્રિકલ ચાર્જર બનાવવા માટે પ્રથમ નિરીક્ષણ કર્યા હતા. ત્યારે સૌર પેનલ એક સરળ વિદ્યુત સાધન માટે અપૂરતી હતી અને તેનો ઉપયોગ પ્રકાશના માપન માટે કરવામાં આવતો હતો.ત્યારબાદ 1873 પછી વિલોગી સ્મિથેં એવું શોધી કાઢ્યું કે સૌર પેનલ પ્રકાશ દ્વારા ગરમી પેદા કરી શકે છે. આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને સ્મિથના શોધનો આધાર

લઈને 1876માં વિલિયમ ગ્રીલ્સ એડમ્સ અને રિચાર્ડ ઈવાન્સ ડે એ "સેલેનિયમ પર પ્રકાશની ક્રિયા" પર કામ કર્યું હતું.1881માં ચાર્લ્સ ફિકસે પ્રથમ કમર્શિયલ સૌર પેનલ બનાવ્યું હતું પણ આ સૌર પેનલ્સ ખૂબ જ ઓછી કાર્યક્ષમતા ધરાવતા હતા તેના કરતા કોલસા દ્વારા ચાલતા પ્લાન વધુ સારા હતા આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખી વધુ કાર્યક્ષમતા ધરાવતા સૌર પેનલ્સ બનાવવાની જરૂર હતી. 1939માં રશેલ એહલે આધુનિક સૌરસેલ ડિઝાઇન બનાવ્યું, જેનો ઉપયોગ આધુનિક સૌર પેનલમાં થાય છે.

રશેલે 1941માં તેમની આ ડિઝાઇન પેટન્ટ કરી. 1954માં આ ડિઝાઇનનો સૌ પ્રથમ ઉપયોગ લેમ્પ દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો જે પ્રથમ વ્યાપારી રીતે કાર્યક્ષમ સિલિકોન સેલ બનાવે છે. આ સૌર પેનલનો ઉપયોગ સૌર છત માટે થાય છે. 1973માં ડેલવેર યુનિવર્સિટી પ્રથમ સૌર મકાન નિર્માણ કર્યું જેનું નામ "સૌરવન" હતું આ માટે સૌરથર્મલ અને સૌર પીવી પધ્ધતિનો સયુક્ત ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

- **સૌર છત ઉર્જાનો અર્થ**:

સૂર્યપ્રકાશ કે સૂર્ય ગરમીનો ઉપયોગ કરીને સૌર પેનલ દ્વારા વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે છત / અગાસી પર લગાડેલ સૌરછત પીવી કે છત ફોટોવોલ્ટેઈક પવારને સૌરછત ઉર્જા કહેવામા આવે છે. સૌરછત ઉર્જાએ સૌરપેનલ ફોટોવોલ્ટેઈક મોડ્યુલો, માંઉન્ટિંગ પધ્ધતિ કેબલ્સ,સૌર ઇન્વેટર્સ અને અન્ય વિદ્યુત સહાયક સાધનોનું બનેલું હોય છે. સમગ્ર વિશ્વમાં સૌથી વધુ સૌરછત ઉર્જા પધ્ધતિ શિકાગોમાં જોવા મળે છે.ફોટોવોલ્ટેઈક પાવર સ્ટેશનની સરખામણીમાં સૌરછત ઉર્જા ઓછી ક્ષમતા ધરાવે છે. સૌરછત સામાન્ય રીતે 5 થી 20 કિલોવોટની ક્ષમતા ધરાવે છે. જ્યારે વાણિજ્યિક છત પર લગાડવામાં આવેલ સૌર છત ઉર્જા વધુ ક્ષમતા ધરાવે છે. કમર્શિયલ છત પર લગાડવામાં આવેલ સૌરછત 100 કિલોવોટથી પણ વધુ ક્ષમતા ધરાવે છે. સૌરછત ઉર્જાની સ્થાપના કરતી વખતે સમય, હવામાનની સ્થિતિ, છતનો ઢાળ, છત નું પાસું, નજીકના છત અને વનસ્પતિનો પડછાયો, વગેરે બાબતને ધ્યાનમાં રાખવામા આવે છે.

- **ભારતમાં સૌરછત ઉર્જાનો વિકાસ**

ભારતમાં રાજયવાર ફોટોવોલ્ટેઈક ક્ષમતા (mw)

ક્રમ	રાજ્યના નામ	31 ડિ 2016	31માર્ચ 2017	31માર્ચ (2019)	31 માર્ચ (2021)
1	રાજસ્થાન	1317.64	1812.93	3226.79	5732.58
2	પંજાબ	543.43	793.95	905.62	959.50
3	ઉત્તરપ્રદેશ	239.26	3336.73	960.10	1712.50
4	ઉત્તરાખંડ	45.10	233.49	306.75	368.41
5	હરિયાણા	53.27	81.40	224.52	407.83
6	દિલ્હી	38.78	40.27	126.89	192.97

7	જમ્મુ કાશ્મીર	1	1.36	14.83	20.73
8	ચંડીગઢ	-	17.32	34.71	45.16
9	હિમાચલ પ્રદેશ	0.33	0.73	22.68	42.73
10	ગુજરાત	1158.5	1249.37	2440.13	4430.82
11	મહારાષ્ટ્ર	430.46	452.37	1633.54	2289.97
12	છત્તીસગઢ	-	128.86	231.35	252.48
13	મધ્યપ્રદેશ	840.35	857.04	18840.16	2463.22
14	દાદરા અને નગરહવેલી	-	2.97	5.46	5.46
15	ગોવા	-	0.71	3.81	7.44
16	દમણઅને દીવ	-	10.46	14.47	40.55
17	તામિલનાડું	1590.97	1691.83	2575.22	4475.21
18	આંધ્રપ્રદેશ	979.65	1867.23	3085.68	4203.00
19	તેલંગાણા	973.41	1286.98	3592.09	3953.12
20	કેરેલા	-	1844.20	161.057	257.00
21	પાંડુચરી	--	0.08	3.14	9.33
22	બિહાર	95.91	108.52	142.45	159.51
23	ઓડિશા	77.64	79.42	394.73	401.72
24	પશ્ચિમબંગાળ	23.07	26.14	75.95	149.84
25	સિક્કિમ	0.01	0	0.01	0.01
26	આસામ	11.18	11.78	22.40	42.99
27	કર્ણાટકા	327.53	1027.89	6095.56	4355.17
28	ત્રિપુરા	5.02	5.09	5.09	9.41
29	અરુણાચલપ્રદેશ	0.27	0.27	5.39	1.61
30	મિઝોરમ	0.10	0.10	0.50	1.53
31	મનીપુર	0.01	0.03	3.44	6.36
32	મેઘાલય	0.01	0.01	0.12	0.12
33	નાગાલેંડ	0.50	0.50	1.00	1.00
34	અંદમાનનિકોબાર	5.10	6.56	11.73	29.20
35	લક્ષદીપ	0.75	0.75	0.75	0.75
36	ઝારખંડ	17.51	23.27	34.95	52.06

37	અન્ય	58.31	58.31	000	-
	કુલ ભારતમાં (MW)	6762.85	12288.83	28180.66	40085.37
	કુલ ભારતમાં (GW)	6.7	12.2	28.1	40.0

ભારતમાં સૌથી મોટા સૌર પાવર પ્રોજેકટ.

❖ પાવાગડા સોલર પાર્ક (શક્તિ સ્થલાં) – કર્ણાટકા

કર્ણાટકમાં શક્તિ સ્થાન પાવાગડા સોલાર પાર્ક વિશ્વમાં સૌથી મોટા સૌર ફાર્મમાથી એક છે. જેમાં 13,000 એકરમાં 2000 MW (મેગાવોટ) ક્ષમતાની વીજળી ઉત્પાદન થાય છે.

❖ કુર્નુલ અલ્ટ્રા મેગા સોલાર પાર્ક-આંધ્ર પ્રદેશ

કુર્નુલ અલ્ટ્રા મેગા સોલાર પાર્ક આંધ્રપ્રદેશના કુર્નુલ જીલ્લામાં 5,932.32 એકર વિસ્તારમાં ફેલાયેલો છે. અને તે સમયે વિશ્વનો સૌથી મોટો સોલાર પાર્ક છે.

❖ કામુથી સોલાર પાવર પ્રોજેકટ –તમિલનાડું

તામિલનાડું કામુથીમાં કામુથી સોલાર પાવર પ્રોજેકટ એ ભારતનો ત્રીજો સૌથી મોટો સોલાર પાર્ક છે. અને વિશ્વનો છઠ્ઠો સૌથી મોટો સોલાર પાર્ક છે. જેમાં પાચ પેટા સ્ટેશનો છે.

❖ ભડલા સોલાર પાર્ક-રાજસ્થાન

રાજસ્થાનના જોધપુર જીલ્લામાં ભડલા સોલાર પાર્ક કુલ 10,000 એકર વિસ્તારમાં ફેલાયેલો છે. જે ભારતનો સૌથી મોટો સોલાર પાર્ક છે.જે પાર્કની કાર્યરત ક્ષમતા 2055 મેગાવોટની છે.

❖ ચારણકા સોલાર પાર્ક –ગુજરાત

ગુજરાતમાં પાટણ જીલ્લામાં ચારણકા સોલાર પાર્ક વિશ્વનું ત્રીજું સૌથી મોટું ફોટોવોલ્ટેઈક પાવર સ્ટેશન છે. આ પાર્કમાં કુલ 790 ની ક્ષમતા છે અને આગળના પ્રોજેકટ નિર્માણધિન અને આયોજન હેઠળ છે.

ગુજરાત રાજ્ય ભારતમાં સૌર ઉત્પાદન ક્ષમતા વિકશીત કરનાર પ્રથમ રાજ્ય છે. અને તેની કુલ સ્થાપિત ક્ષમતા 1637 મેગાવોટ સૌર ઉર્જા ઉત્પાદન કરવાની છે.

❖ વેલસ્પન સોલાર એમપી પ્રોજેકટ-મધ્યપ્રદેશ

151 મેગાવોટનો વેલસ્પન સોલાર એમપી પ્રોજેકટ ભારતનો મોટો સોલાર પાવર પ્રોજેકટ છે. આ પ્રોજેકટ વીજળી ઉત્પાદન માટે સૌર ઉર્જાનો ઉપયોગ કરશે અને મધ્યપ્રદેશના રેવા જીલ્લામાં 750 મેગાવોટનો સોલાર પાવર પ્લાન્ટ ભારતનો મોટો સોલાર પ્લાન્ટ બનશે.

❖ સક્રી સોલાર પ્લાન્ટ –મહારાષ્ટ્ર

સક્રી સોલાર પાવર પ્લાન્ટ મહારાષ્ટ્રનો સૌથી મોટો સોલાર પાવર પ્લાન્ટ છે. જે મહારાષ્ટ્રના ધુલે જીલ્લામાં સ્થિત છે. 125 મેગાવોટનું શિવજીનગર સક્રી સોલાર પ્લાન્ટ પણ દેશમાં તેના પ્રકારના સૌર પ્રોજેક્ટ્સ માનો એક છે.

❖ ધીરુભાઈ અંબાની સોલાર પાર્ક-રાજસ્થાન

રાજસ્થાનના જેસલમેર જીલ્લામાં પોખરણ નજીક રિલાયન્સ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ દ્વારા ધીરુભાઈ અંબાણિ સોલાર પાર્ક બનાવવામાં આવ્યો હતો. આ સોલાર પાર્ક થાર રણમાં સૌથી મોટો અને રાજસ્થાન રાજયમાં પણ સૌથી મોટો છે.

❖ કડ્લાડી સોલાર પાવર સ્ટેશન-તમિલનાડું

રામનાથપુરક જિલ્લાના ક્ષેત્રના કડ્લાડી સોલાર પાર્ક એ 500 મેગાવોટનો સોલાર પાર્ક છે જેનું નિર્માણ 2014 માં શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું અને 4000 મેગાવોટનું વીજળી મથક છે જેને નારિયાપુર ગામમાં ટાંગડકોએ બનાવ્યું છે.

❖ રેવા અલ્ટ્રા મેગા સોલાર-મધ્યપ્રદેશ

રેવા અલ્ટ્રા સોલાર એ મધ્યપ્રદેશના રેવા જીલ્લામાં બીજો એક મોટું ઓપરેશનલ સોલાર પાર્ક છે. જેની કુલ ક્ષમતા 750 મેગાવોટ છે.

❖ NTPC સોલાર પાવર પ્લાન્ટ –મધ્યપ્રેદેશ

મંદસૌરમાં એનટીપીસીના 250 મેગાવોટ સોલાર પાવર પ્લાન્ટનું ઉદઘાટન 2018માં કરવામાં આવ્યું હતું. મુખ્યત્વે મંદસૌર જીલ્લાના સુવાસરા ખાતે બિનખેતીની જમીન પર સ્થાપિત થયેલો છે.

❖ NP કુંતા અલ્ટ્રા મેગા સોલાર પાર્ક-આંધ્રપ્રદેશ

NP કુંતા અલ્ટ્રા મેગા સોલાર પાર્ક અથવા અનંતપૂરમ અલ્ટ્રા મેગા સોલાર પાર્ક કહેવાય છે અનંતપુરમાં કુલ ઓપરેશનલ 7,924.76 એકર જેટલા ક્ષેત્રફળ પર સ્થિત છે. એને કુલ ઓપરેશનલ યુનિટથી 500 મેગાવોટ છે.

❖ રિન્વ્યુ ડીચપ્લી સોલાર પાર્ક-તેલંગાણા

નિઝામાંબાદ જિલ્લો તેલંગાણામાં ડીચટલી ખાતે 143 મેગાવોટની ક્ષમતા વાળું સોલાર ફાર્મ છે. જે નવીન પાવર લિમિટેડ દ્વારા કમિશન થયેલ છે.

❖ મહારાષ્ટ્ર –I સોલાર પાવર પ્લાન્ટ

બિડ જીલ્લામાં મહારાષ્ટ્ર 1 સોલાર પાવર પ્લાન્ટ ઓગસ્ટ 2017માં શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં 67 મેગાવોટની નેપ્લેટ ક્ષમતા હતી અને તેનું નામ મહારાષ્ટ્ર રાજયનું આપવામાં આવ્યું હતું.

❖ બિટ્ટા સોલાર પાવર પ્લાન્ટ –ગુજરાત

બિટ્ટા સોલાર પાવર પ્લાન્ટ, 2012 સુધી ભારતનો સૌથી મોટો ફોટોવોલ્ટેઈક પાવર પ્લાન્ટ હતો. 40 મેગાવોટનો સોલાર પાવર પ્લાન્ટ ભવિષ્યમાં 100 મેગાવોટની ક્ષમતા વધારવાની અપેક્ષા રાખે છે.

❖ વધુ સોલાર પાવર પ્લાંટ્સની માહિતી

નવી અને નવીનીકરણીય ઉર્જા મંત્રાલયની સોલાર પાર્ક યોજના હેઠળ મિર્ઝાપુરના વિજયપુર ગામમાં ઉત્તરપ્રદેશનો સૌથી મોટો સોલાર પાવર પ્લાન્ટ (75 મેગાવોટ) પ્રક્રિયા કરવામાં આવશે. જલાઉન સોલાર પાવર પ્રોજેકટ એ ઉત્તરપ્રદેશનો બીજો સોલાર ફોટોવેલ્ટેઈક પાવર જનરેટિંગ સ્ટેશન છે.

- વાયનાડમાં બનાસુરા સાગર ડેમ જળાશય પર ફ્લોટિંગ સોલાર પાવર પ્લાન્ટ
- કોચી એરપોર્ટ વિશ્વનું સૌપ્રથમ સોલાર સંચાલિત વિમાનમથક બની ગયું છે. અને ભારતીય રેલ્વેએ સૌર સંચાલિત ડેમું ટ્રેન પણ શરૂ કરી હતી.
- શિરડી તીર્થ પર શ્રી સાઈબાબા સંસ્થા ટ્રસ્ટ પાસે વિશ્વની સૌથી મોટી સ્ટ્રીમ સિસ્ટમ અને નેશનલ જિયોગ્રાફીકમા ભારતના મેગા કિશાન શો નો ભાગ છે.
- ભારતમાં સોલાર પાવર પ્લાન્ટમાં એનપી કુંતા અલ્ટ્રા મેગા સોલાર પાર્ક કપડાં અલ્ટ્રા મેગા સોલાર પાર્ક અને સંભાર અલ્ટ્રા મેગા સોલાર પાવર પ્રોજેકટ શામેલ છે.

❖ **સંદર્ભસચિ** :

1. Goel.M (2016) " Solar Rooftop In India: Policies Challenges And Outlook": Institute Of Process Engineering Chinese Academy Of Sciences.
2. Arora.P.R (2013) " Right Time For Roof Benefits From Residential Solar Rooftop Pv In India".A Venture Of Millions International Journal Of Scientific And Research Publications.
3. en.m.wikipedia.org
4. ministry of new and renewable energy
5. www.saurenergy.com
6. www.brightsolar.in

21

“અખેપાતર” માં “કંચનબા” ની નારી સંવેદના

જાડા સોનલ ભનાભાઈ
M.A, M.phil, GSET, NET, Ph.D Scholar
ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ
માર્ગદર્શક: ડો.નિતિન વડગામા
ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ભવન સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ

❖ **પ્રસ્તાવના**

ગુજરાતી સાહિત્ય જગતમાં નારીવાદી લેખિકાઓમાં બિન્દુ ભટ્ટનું નામ પ્રથમ હરોળ માં મૂકી શકાય. તેમનો જન્મ 18/9/1954 ના રોજ રાજસ્થાનના જોધપુરમાં થયો હતો. તેમણે પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆત અધ્યાપક તરીકે કરી, અને પાછળ થી તેમણે ગુજરાતી અને હિન્દી ભાષામાં લખવાનો પ્રારંભ કર્યો. તેઓ મૂળ તો હિન્દી ભાષા સાહિત્યના અધ્યાપક હતા પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રે પણ તેમની પ્રસિધ્ધિને ઓછી આંકી શકાય નહીં. કેમ કે તેમની નવલકથા અખેપાતર 1998માં જન્મભૂમિ પ્રવાશી સામાયિકમાં હપ્તાવાર છપાવાય અને 1999 માં પુસ્તક સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ. આ નવલકથાને 2003માં કેન્દ્રિય સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીનો એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો હતો. આ ઉપરાંત તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં જ મિરા યાજ્ઞિકની ડાયરી, બાંધણી, અને અનુવાદ અને સંપાદન ક્ષેત્રે કલામ ચલાવી છે. નવલકથામાં કેન્દ્ર સ્થાને સ્ત્રી છે એક જ ભવમાં ભોગવવી પડતી પીળા, યાતનાઓ અને તેમાં પણ પતિ વગરની સ્ત્રીને કેવી કેવી સામાજિક, આર્થિક, માનશિક, પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડે છે તે લેખિકાએ “કંચનબા” ના પાત્ર દ્વારા આપની સમક્ષ પ્રગટ કરે છે.

❖ **“કંચનબા” ના જીવન ની નારી સંવેદના**

જીવનના સાત દાયકા વિતાવી ચૂકેલી કંચનબા સમય અને સંજોગો દ્વારા અનેક સંઘર્ષોનો સામનો કરી અનેક વેદના ની આગમાં તપી કંચન મટીને “કંચનબા” બન્યા છે. જસાપરમાં બાળપણની ક્ષણોને હજી કળ વળી નથી ત્યાંજ એક દિવસ તેના પિતા કરાચીથી જસાપર તેના પરિવારને લેવા માટે આવે છે. ભણવાની તીવ્ર ઈચ્છા ‘ભા’ (પરદાદા) નું મૃત્યુ, માતા રેવાને ગોઠણનો વા,વગેરેને કારણે અભ્યાસ છોડવો પડે છે. બાળપણ પૂરું કરી કિશોરા અવસ્થામાં પગલું ભરે છે ત્યાજ અમૃત સાથે તેના વિવાહ નક્કી થાય છે હજી તો માંડ માંડ પંખીની જેમ પાંખો ફફડાવતા શીખી ત્યાં ઘરની જવાબદારી અને વ્યવહારમાં ખોરવાય જાય છે.

સસરાની સામે ના અવાય, અને નણંદને માન સન્માન થી જ બોલવાય, પતિ કહે તેમ જ કરવાનું વગેરે પરમપરાઓથી પરિચિત થાય છે ત્યાજ અણધારી મુસીબત આવી પડે છે. ભારત આઝાદ થાય છે અને ભારતનું જ વિભાજન થાય છે. રાતોરાત આ સુખી સમૃધ્ધ કુટુંબ અમૃતના કેહવાથી કંચન અને તેના

ત્રણ બાળકો અને સસરા સાથે વતન તરફ રવાના થાય છે. જિંદગીના જુદા જુદા વળાંકે એક નારી તરીકે,એક માં તરીકે, પત્ની તરીકે, વહુ તરીકે તેમણે અનેક સંઘર્ષોનો સામનો કર્યો છે. થોડા સમય બાદ "ભા"ના મૃત્યુના સમાચાર આવતા સૌ પરિવાર ગામડે આવે છે. વિધિ પૂર્ણ થતાં કંચન અને વિશ્વનાથને સ્કૂલે હાજરી ના પડે એટલે પિતા સાથે પાછા આવે છે અને માતા રેવા ત્યાજ જ રહે છે.

માતાની ગેરહાજરીમાં કંચન ઘરનું બધુ કામ ઉપાડી લે છે માતા આવશે એટલે રશોઈ માથી અને ઘર કામ માથી મુક્તિ મળશે તેવું વિચારે છે ત્યાજ જીવાપર થી પત્ર આવ્યો, "બા" ની તબિયત બહુ સારી નથી એટલે પિતા દેવસંકર શુક્લના ઘરે કંચન અને વિશ્વનાથને મૂકીને "બા" અને "માં" ને લેવા જાય છે. પરંતુ કંચન જે વિચારતી હતી તે વિચાર એમ જ રહી જાય છે. અને દિવશે ને દિવશે કામ નો બોજ વધતો જાય છે. જે વાત "બા" ને કેહવાની હતી તેના પર કાયમને માટે તાળાં લાગી ગયા હતા. કંચનને કહેવું હતું કે "બા" મને તારા જેવી લાપશી, શાક-રોટલી, દાળ ભાત,શીરો, વગેરે રશોઈ અને ઘર કામ આવડી ગયું છે. પરંતુ હવે "બા" માત્ર વૃક્ષનું થળ બની ગઈ હતી. "બા" ને "માં" નવરાવતી , ખવરાવતી-પીવડાવતી ,કપડાં સાફ કરી દેતી, અને એક વખત કંચને "માં" ને કહ્યું "માં" "બા"ને માથામાં જુ પડ્યા છે તો ટકો કરાવી નાખીએ તો? અને "માં" કંચન ના વાસામાં જોરથી ધબો માર્યો અને કહ્યુ.

"મેર રાન્ડ તારામાં કાઇ બુદ્ધિ છે કે નહીં? હજાર વાર કહ્યું આ વિલાયતી ભણતર છોડાવી દો આ પ્રજા ઉધળી જશે! મૂઇ એટલી ખબર નથી પડતી કે તારો બાપ બેઠો છે ને તારી માં ના વાળને કાતર અડાળાતી હશે?"

"બા" ની તબિયત દિવશે દિવશે બગડતી જતી હતી. એક દિવશ "બા" એ માં ની ગેરહાજરી માં કંચન ને ભજીયા બનાવાનું કહ્યું અને "માં" અચાનક આવી ગયા અને આખું ઘર માથે લીધું. "તારી માને જીભનો ભભળિયો નથી જતો આતઆટલું વીતે છે પણ હવાદના હબળકા બહુ આવે છે. મારો છોકરો પૈસે ટકે ધોવાઈ છે પણ આ પારકી જણી ને છે ધ્રાશકો? આ તારી છોડી દાઝી ગઈ હોત તો? અને નિશાન બદલતા એમને હાથ પણ ઉપાડયો, આ રાન્ડને બહુ માનું પેટમાં દાઝે છે.

કંચન રળતી હતી પોતાના જ ઘરમાં "બા" ને રશોઈ બનાવીને ખવડાવવા નું એ ચોરી કેવી રીતે કહેવાય? મૂળ તો "માં" ને "બા" માંદી છે એટલે બધુ કામ કરવું પડે છે એટલે આવું વર્તન કરે છે આવું કંચન મનોમન વિચારે છે ત્યાજ પિતા આવી "માં" ને કહે છે "બા" મારે અને તમારે ફોઇના ઘરે આજે જવાનું છે,કંચનના અમૃત સાથે વિવાહ નક્કી થાય છે. કંચનને અમૃત સાથે રહેવું ગમતું પણ કંચનના મન પર એક ઓથાર રહેતો. વર્ષોથી એક જ સાસરું શબ્દ સાંભળીયો છે. આવા ઢગા જેવા રેસો તો કોણ હાથ જાલશે? આવી આવી ભૂલો કરશો તો કોણ સંઘર્ષે તમને? માથે બચકું મૂકીને તગડી મૂકશે સાસુ. નાના બાળકો ને ઘોઘર ને બાવાની બીક બતાવી બતાવી ઉશ્કેરવામાં આવે એમ અહી સસરા દેખાડી ક્યારેક ડરાવે તો ક્યારેક ધમકાવે "માં" એક તો અજાણ્યો ભય અને અણસમજુ ઉમર અહી ઊગે તો આશંકા ના થોર ઊગે, વિરોધ કરી

શકાય એવા થોર ઊગે એવિ ના તો જમીન, ન હવા, ના ખાતર, પાણી ! ગળગુથીમાં એક જ ધ્રુવપંક્તિ પકડાવી દેવામાં આવે કેવળ સ્વીકાર , એજ નિયતિ.

અહી લેખિકા એ સ્ત્રીઓની નારી વાસ્તવિકતાની સ્થિતિ કેવી છે તે દર્શાવી છે. લગ્ન જીવનમાં ડગલાં માંડતી મોટા ભાગની છોકરીઓ કાચી ઉમરે જ પરંપરિત માન્યતાઓને ગળગુથીમાં પી ને જીવન ને વેઠતી હોય છે. આ વર્ણન દ્વારા લેખિકા તે સમયની માન્યતા અને પડાવને પર કરવા આગળ વધે છે જેને લગ્ન જીવન શું છે તેની ખબર પણ નથી પડતી એ કંચન લગ્ન ની પ્રથમ રાત્રિ એ ફઈબા પાસે ફરિયાદ કરતાં કહે છે " એણે ......અમૃતે મને........... વગાડ્યું."

કંચનના તેર-ચૌઉદ વર્ષની ઉમરે તો લગ્ન કરી દીધા છે ઘર કામમાં હોશિયાર છે પણ પતિ પત્નીના સંબંધો વિષે જાજી ખબર પડે નહીં. અમૃત અને કંચન બંને પતિ પત્ની હોવાને ને નાતે અઢળક પ્રેમ કરતાં હતા, પરંતુ અણધારી મુસીબત આવી પડે છે, જે બંને ના પ્રેમમાં તિરાડ પડે છે એક દિવશ કંચન ના મામાની દીકરી લલિતા કંચનના ઘરે આવે છે જે સ્વદેશી ચળવળ માટે શાળા છોડી ભાગી ગયેલી લલિતા ચોરી છૂપીથી ક્રાંતિકારી સાથે સબંધ રાખે છે. અમૃતના પિતા દેવશંકરને પણ અંગ્રેજો સાથે સારો એવો વ્યવહાર હતો અને કરાચીમાં તેનું નામ હતું. લલિતા કંચનના ઘરે આવીને રહે તો છે પરંતુ કંચનની નણંદ જયાને ક્રાંતિકારી ચળવળમાં ભગાડીને લઈ જાય છે. અમૃતને મનમાં થાય છે કે આટલા સમય સુધી કંચને મને અંધારા માં રાખ્યો પતિ પત્ની વચ્ચે જગડો થાય છે હવે માત્ર પતિ પત્ની નાજ સબંધો છે એકબીજા બોલતા પણ નથી.

આ સમય દરમિયાન એક બીજી અણધારી મુસીબત આવી પડે છે. જે કંચનના જીવનમાં અક્ષયપાત્ર બનીને રહે છે. એક સાંજે હાફળા ફાફળા અમૃતે આવીને કહ્યું કરાચી પાકિસ્તાનમાં જશે પરમ દિવસે તારા બાપુજી દેશમાં જાય છે તું અને છોકરા એની સાથે નિકળી જાવ. "હું અહીનું સમેટી કંપાલા (લંડન) પોહચીને તમને તેડાવીશ." છેલ્લી રાત હતી પતિ પત્નીના એ અંતિમ સ્નેહ મિલન ની બીજા દિવશે ગામડે જવા રવાના થાય છે. કોને ખબર નિયતિ એ શું ધાર્યું હશે? કોમી રમખાણ અને આગના કારણે બધુ રફે દફે થઈ ગયું, પુત્ર ગૌતમ ટોળાંમાં ખોવાઈ ગયો, સોધવા ગયેલા રહેમતનું ખૂન થઈ ગયું,સસરા દેવસંકર તેની દીકરી જયા ભાગી ગઈ તો એમાં ગાંડા થઈ ગયા. ના ખાવાનું ભાન, કે ના પીવાનું ભાન, સંડાસ બાથરૂમ જવાની ભાન અને ચંદ્રકાન્તે દાદાનું ધોતિયું પલળેલું જોઈને કંચનને કહે છે "બા" જોતો ખરી દાદાએ ધોતિયું પલાળ્યું છે. કંચને સસરા દેવશંકરને કોરું ધોતિયું પહેરાવ્યું અને ગળે વરગીને રડવા લાગી, હીબકાં ભરતી કંચન શોધતી હતી પિતાનો ખોળો, પતિની છાતી, ભાઇનો સાથ, દીકરાની કાંધ, અને શાંત થતાં મનોમન વિચારે છે જે ગણો તે મારે જ હવે જ આ ભવસાગર માથી તરવાનું છે.

ત્રીજા દિવશે દેવશંકર દરિયામાં પડી જાય છે,અને ત્રણ દિવશ પછી કોઈ બોલ્યું દરિયા કિનારે કોઇની તરતી લાશ મળી છે, આ જાણી કંચન જોવા જાય છે અને ચોકીદાર અવળો રસ્તો ચિંધે છે,કંચન બળાત્કાર નો ભોગ બની પાછી આવે છે. “ગઈતી લાશ ગોતવાને પોતે જ લાશ બનીને પાછી આવે છે”, મન માં અનેક પ્રશ્ન ઊઠે છે હું અમ્રુત ને શું જવાબ આપીશ? પુત્ર ગૌતમ, સસરા દેવશંકર, બંને એક પછી એક વિદાઇ લીધી. કંચનને માથે જાણે પહાડ તૂટી પડ્યા હોય તેવું અનુભવતી હતી.

કંચન જસાપર તેના પિતાના ગામમાં આવે છે અને ગૌરપદ્દ સંભાડે છે, છોકરાઓને ભણાવ્યા, નોકરીએ ચડાવ્યા ત્યાંજ અચાનક એક દિવશ કંપાલ (લંડન) થી ઇવ નામની યુવતીનો પત્ર આવે છે. પત્રમાં અમૃતના મૃત્યુના સમાચાર હતા અને ઇવ નામની યુવતી સાથે અમૃતે બીજા લગ્ન કર્યા છે તેનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો હતો.આ જાણીને કંચન ભાંગી પડે છે જે પુરુષની છેલ્લા આઢાર વર્ષ થી રાહ જોતી તે જ પુરુષ આજે આ દુનિયામાં નથી અને બીજા લગ્ન કર્યા એની જાણ પણ ના કરી, આ સમય દરમિયાન ચંદ્રકાંત માતાની બનાવટી સહી કરીને ઈવને પત્ર મોકલે છે અને ઇવ અમૃતના દોઢ લાખ અને તેના પચાસ હજાર ઉમેરીને બે લાખ મોકલે છે. આ જાણીને કંચન સાવ ગારા જેવી થઈ જાય છે .અમૃતે બીજા લગ્ન કરી મારી સાથે અન્યાય કર્યો, ચંદ્રકાંતે જૂઠું બોલીને મારી સાથે અન્યાય કર્યો જિંદગીના પચાસ વર્ષ એળે ગયા.

કંચનબા ચંદ્રકાંતને કહે છે – “ચંદ્રકાંત તે ભૂલ નહીં અપરાધ કર્યો છે તે મારૂ દૂધ લજવ્યું છે.....મારા સંતાન મને ઉજાળશે એ મારો ભ્રમ હતો,

હું એક અજાણ્યા પુરુષ એટલે કે પતિ દ્વારા જ નહીં હું મારા સગા પિતા દ્વારા પણ છેતરાય હતી , પિતા જાણતા હતા કે અમૃતના લગ્ન એકવાર થઈ ચૂક્યા છે છતાય અમૃત સાથે મારા લગ્ન કર્યા,અને પતિ અમૃતને માનતી હતી કે મારો પતિ એકમાત્ર મને જ ચાહે છે પણ મે જોયું કે અમૃતના મૃત્યુ પછી તેની ડાયરીનું લૉકર ખોલ્યું તો એનું આગવું અને અંગત જગત હતું ત્યાં મારો પ્રવેશ નિષેધ હતો. આવો પત્ર ઇવ કંચનને લખે છે અને તેની હૈયા વરાળ વેદનાનો આક્રોશ ઠાલવે છે.

ભારત વિભાજનની વિભીષિકા વેઠતી એ સમયની મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રી માત્ર નથી પણ એ સમયના ક્રાંતિકારી વિચારો ધરાવતી સ્ત્રી પણ છે. સાત દાયકા વિતાવેલી ચૂકેલી કંચન સંઘર્ષ, તલવારની ઢાર ખમતી સ્ત્રી જ નથી ,તે આવનારી બદલવાની હવાને સહર્ષ સ્વીકારનારી નારી છે. કંચનબા ના આંતર લોકની સંઘર્ષ કથા અને તેનું જિણવટ ભર્યું નિરૂપણ નવલકથાનું યશસ્વી પાસું છે જેનું જીવન દુખનું “અખેપાતર” છે. “અખેપાતર” માં એક સ્ત્રીના જીવન ની સંઘર્ષ કથા છે જે જીવનના તમામ દુખોની આંતર ચેતના આત્મ સંપ્રજ્ઞતા અને આંતરિક જાગૃતાથી ખમે છે. તેથી સામે હામ ભીડે છે. પોતાના સ્વત્વં ને સ્ત્રીત્વં ને સ્ત્રીતત્વ ને બચાવી રાખતું “કંચનબા” નું પાત્ર નવલકથા સાહિત્યનું અવિસ્મરણિય પાત્ર બની રહે છે.

પતિ વિહોણા જીવનમાં સંતાનો પરિવાર પાછળ આર્થિક, સામાજિક મુસીબતોને પળે-પળ ખમનારી કંચન જીવનભર સંઘર્ષોની, દુખોની, આંતરપીળાની આગમાં તવાતી રહે છે. પતિ પાછળ જીવ આપી દેનારી સ્ત્રી સતી કહેવાય પણ પતિ વગર જીવનની વેદનાઓની આગમાં જૂરતી તવાતી,સ્ત્રીની પીડા જગતને દેખાતી નથી. ખુદ "કંચનબા" કહે છે "પણ જે ધણી પાછળ સતી થઇ એની ચિંતા સૌએ જોય છે , પણ ધણીની ગેરહાજરી માં જે જીવે છે, ભોગવે છે એની જાળ જગત ક્યાં જોવે છે.

"કંચનબા" અનેક વિટમણાઓથી ઘેરાતા અમદાવાદ છોડી જસાપર આવે છે ગામ લોકો તર્કવિતર્કથી જોવે છે. ત્યાં પણ તેણે શાંતિ લેવા દેતા નથી. ત્રણ દિવસના અનુસ્ઠાંન પછી કશુંક પામ્યાની અનુભૂતિ થાય છે જાણે પચાસ વર્ષ પાછા જીવી લીધા હોય તેવો અહેસાસ થાય છે અને અનુસ્ઠાન પૂર્ણ થતાં જસાપરના બસસ્ટેન્ડે જાય છે,બસસ્ટેન્ડથી છકડામાં બેસી જાય છે. છકડો ધીમે ધીમે અદ્રશ્ય થઈ ગયો... અહી "કંચનબા" ના જીવનનો તબક્કો પૂર્ણ થાય છે.

❖ **સંદર્ભસચિ** :

- બિંદુ ભટ્ટ કૃત "અખેપાતર"- (પ્રથમ આવૃતિ) 1999

22

લોકતંત્રના સૌથી વધુ સક્રિય સ્તંભ 'ન્યાયાલય'એ સમયાંતરે આપેલ શકવર્તી ચુકાદાઓના કારણે જ વર્તમાન સમયમાં મહિલાઓ વિશેષ અધિકારોથી સુસજ્જ બની છે.

Dr. Parvez M. Bloch
In charge Principal
Law College - Junagadh
e-mail : p.y.bloch@gmail.com

તારણ :-

ભારતમાં ન્યાયતંત્રની સ્ત્રીશશક્તિકરણમાં વિશિષ્ટ ભૂમિકા રહેલી છે. ન્યાયતંત્રએ સ્ત્રીના સન્માનમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યોની સરકારોને પણ ભલામણો કરી અનેક કાયદાઓની અમલવારી કરાવી છે. સ્ત્રીઓને મળતા બંધારણીય અધિકારોના રક્ષક તરીકે સુપ્રિમ કોર્ટ અને વિવિધ હાઇકોર્ટ એ વિશેષ ભૂમિકા અદા કરી છે. વર્તમાન પરિસ્થિતીમાં સ્ત્રીઓ ન્યાયાલયના બેબાક અને તટસ્થ અભિગમના કારણે જ અધિકારોનો ભોગવટો કરી રહી છે. સુપ્રિમ કોર્ટે વિવિધ શકવર્તી ચુકાદાઓમા પણ સ્ત્રીઓના સન્માન અંગેની ટિપ્પણીઓ-આદેશો કરી સવિશેષ જવાબદારી અદા કરી છે.

લોકતંત્રના સૌથી વધુ સક્રિય સ્તંભ 'ન્યાયાલય' ;

સ્ત્રીશ્રીઓ તરફના ન્યાયિક સક્રિયતાના સંદર્ભમાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ નિર્ણય વિશાખા વિ.સ્ટેટ ઓફ રાજસ્થાનના કેસમાં જોવા મળી હતીખંડપીઠના ન્યાયમુર્તિ વર્મા, સુજાતા મનોહર અને બી.એન.કૃપાલએ કામકાજના સ્થળો પર થતાં સ્ત્રીઓ પરના શારીરિક માનસિક અત્યાચાર બાબત દિશાનિર્દેશ આપ્યા હતા જેમાં એક સમિતિ નીરચના દરેક કામકાજના સ્થળે રાખવા માટેનો આદેશ સરકારશ્રીને આપવામાં આવ્યો હતો.આ સમિતિ કામકાજના સ્થળો પર થતી શારીરિક-માનસિક સતામણી અંગેની તપાસ કરશે અને તેમાં કસુરવાર અપરાધીને જેલની સજા ઉપરાંત દંડ અને ભોગ બનાવનાર સ્ત્રીને વળતર આપવા માટેની ભલામણો કરવામાં આવી હતી.*[1]

મુસ્લિમ મહિલાઓ માટે સુવર્ણ યુગની શરૂઆત સમાન આ કેસ બહુ જ મહત્વપૂર્ણ સાબિત થયો હતો. મુસ્લિમ લો પ્રમાણે છૂટાછેડા અપાયેલ મહિલાને ભરણપોષણ આપવામાં આવતું ન હતું. જેની સામે શાહબાનુ બેગમે સુપ્રિમ કોર્ટ સુધી લડત લડી હતી.જેમાં સુપ્રિમ કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે, ક્રિમિનલ પ્રોસીઝર કોડ કલમ-૧૨૫ એ દરેક ભારતીય મહિલાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. જેથી છૂટાછેડા આપેલ મુસ્લિમ મહિલાને પણ ભરણપોષણ આપવું એ તેના પતિની જવાબદારી છે. આ સાથે વડી અદાલતે મુસ્લિમ મહિલા અધિકાર-સંરક્ષણ માટે નવો કાયદો ઘડવા માટેની ભલામણ પણ સરકારનેકરી હતી. *[2]

હિન્દુ મહિલાઓને સમિત માલિકની જગ્યાએ પૂર્ણ માલિકીપણાના સિદ્ધાંતને સ્થાપિત કરતાં આ કેસમાં ન્યાયધીશ પી.એન.ભગવતી, એ.સી.ગુપ્તા અને એસ.એસ.ફઝલ એ સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે, હિન્દુ મહિલાઓને ભરણ-પોષણનો અધિકાર પતિ-પત્નીના અદ્યાત્મિક સબંધથી વહે છે. હિન્દુ ઉતરાધિકાર અધિનિયમની કલમ-૧૪(એ) ઉદારતાપૂર્વક મહિલાઓના પક્ષમાં હોવી જોઈએ.અહી હિન્દુ મહિલાઓના પતિની સંપતિ પરના અધિકાર અંગે વધુ સ્પષ્ટ વલણ અદાલતે દર્શાવ્યું હતું. *3

સર્વોચ્ચ અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ પી.એન.ભગવતી અને આર.એસ.પાઠકની વડપણ હેઠળ બનેલી બેન્ચે આ કેસમાં ખ્રિસ્તી મહિલાઓ પિતાની સંપતિમાં સમાન હક્ક અધિકાર રહેશે તેવી શકવર્તી ચુકાદો આપતા નવો ઇતિહાસ રચાયો હતો. આ અગાઉ ત્રાવણકોર-કોચ્ચી ખ્રિસ્તી ઉતરાધિકારી અધિનિયમ મુજબ સ્ત્રીઓ પિતાની સંપતિના ચોથા ભાગની જ હક્કદાર હતી. જેના સંદર્ભ આ ચુકાદો આપતા ખ્રિસ્તી મહિલાઓનો સમાન હક્ક પ્રાપ્ત થયો હતો. *4

મુસ્લિમ કાયદા પ્રમાણે યોગ્ય છૂટાછેડાની પદ્ધતિ કઈ તે અંગેના પ્રશ્નનું નિરાકરણ લાવતા આ કેસમાં સુપ્રિમ કોર્ટે નોધ્યું હતું કે, છૂટાછેડા માટે ઉચિત કારણ હોવું અનિવાર્ય છે તેમજ છૂટાછેડા અગાઉ બંને પતિ-પત્ની વચ્ચે સુલેહ સાધવા માટે પત્ની તરફથી એક મધ્યસ્થીએ સુલેહ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ પ્રકારના પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય ત્યાર બાદ જ છૂટાછેડા થવા જોઈએ. આમ આ કેસ મુસ્લિમ તલાક માટે એક મહત્વપૂર્ણ ચુકાદો સાબીત થયો છે. *5

મુસ્લિમ કાયદા પ્રમાણે ઈદતના સમય સુધી જ ભરણપોષણ આપવા માટેનું પ્રોવિઝન આપવામાં આવ્યું હતું જેને આ કેસથી પડકારવામાં આવ્યો હતો. ન્યાયમૂર્તિ જી.બી.પટનાયક, એસ.રાજેન્દ્રબાબુ, ડી.પી.મહાપત્રા, ડી.રાજુ તથા ન્યાયધીશ શિવરાજ પાટીલની બેન્ચે આ કેસના ચુકાદામાં જણાવ્યુ હતું કે, મુસ્લિમ પતિ જ તેની પત્નીની છૂટાછેડા બાદના સમયમાં ભરણપોષણ માટે જવાબદાર છે. જે પત્ની છૂટાછેડા કે ઇડતના સમય બાદ પણ અન્ય લગ્ન નથી કરતી તેના માટે જો પરિવાર ભરણપોષણ કરી શકતો નથી ત્યારે વકફ બોર્ડે તેની જવાબદારી વહન કરવી જોઈએ. આ ઉપરાંત પતિની સંપતિમાં પણ ઉતરાધિકારી તરીકે પત્નીનો હક્ક અને અધિકાર સમાયેલો છે. *6

સ્ત્રીઓના આંતરજ્ઞાતિય લગ્ન કરવાના સબંધે પ્રસિદ્ધ થયેલા આ કેસમાં ન્યાયધીશ અશોક ભાન અને માર્કંડેય કાત્ઝુએ સ્વતંત્રતાના અધિકારની રૂએ પ્રસ્થાપિત નિર્ણય આપ્યો હતો કે, દેશનો કોઈપણ વ્યક્તિ કોઈપણ સાથે લગ્ન કરી શકે છે, તેની સાથે રહી શકે છે.દેશના વિવિધ પોલીસ સ્ટેશનો અને અધિકારીઓને દિશાનિર્દેશ પણ આપ્યો કે, દેશના કોઈ પણ ખુણે આંતરજ્ઞાતિય લગ્ન કરનાર યુવક-યુવતીઓને રક્ષણ આપવું તથા આવા લોકો પર અત્યાચાર , હિંસા કરનાર સામે યોગ્ય કાર્યવાહી કરવી આમ, આ ચુકાદો પણ દેશમાં મહત્વપૂર્ણ સાબીત થયો હતો. *7

લગ્ન કર્યા વગર સાથે રહેતા યુવક-યુવતીઓ કે જેને લીવ ઇન રિલેશનશીપ કહેવામા આવે છે તેને ઘરેલુ હિંસા ધારામાં સમાવિષ્ટ કરતો આ ચુકાદો અતિ મહત્વપૂર્ણ કહી શકાય તેમ છે. આ બાબતમાં કોર્ટે સ્પષ્ટતા પણ કરી હતી કે, આવા પ્રકારના કિસ્સાઓમા ઘરેલુ હિંસામાં લેવા માટે અચૂક શરતોમાં સબંધ હોવો જરૂરી છે જેમાં દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે, લગ્ન આશયથી કરવામાં આવેલ લીવ ઇન યોગ્ય કહેવાય પરંતુ માત્ર યૌન સબંધ કે નાણાકીય બાબતોનો મુખ્ય હેતુ ન હોવો જોઈએ આવા પ્રકારના મુદ્દા જે કિસ્સામાં હશે તે આ અધિનિયમમાં સમાવિષ્ટ થઈ શકશે નહીં. *8

ન્યાયમૂર્તિ વિક્રમાજિત સેન અને સી.નાગપ્પનની ખંડપીડ દ્વારા આપવામાં આવેલ આ ચુકાદાનો સબંધ પાંચ વર્ષની નીચેની ઉમરના બાળકના કબ્જા સંદર્ભે હતો. જેમાં ન્યાયધીશે સ્પષ્ટ કર્યું હતુ કે, બાળક સાથે કોઈપણ જાતની ગમ્મત જેવુ કાર્ય કરી ન શકાય. તેનો પાંચ વર્ષ સુધીનો કબ્જો તેની માતા પાસે જ રહેવો જોઈએ. *9

લગ્નની ફરજિયાત નોંધણી બાબતનો આ કેસ દેશમાં આમુલ પરીવર્તન લાવનારો કેસ કહી શકાય છે, કારણ કે, આ કેસમાં આપવામાં આવેલ દિશાનિર્દેશ દેશની સરકારોએ તાકીદે પાલન કરાવાની ભલામણ કરવામાં આવી હતી. આ કેસના ચુકાદાથી દેશના કોઈપણ ખુણે લગ્ન કરવામાં આવે તે કોઈપણ ધર્મ, જાતનો હોય તેની નોંધણી ફરજિયાત કરવામાં આવી છે.આ કેસની અસર અન્યથી અન્ય કાયદાઓ જેવા કે બાળ લગ્ન પ્રતિબંધ ધારો જેવા કાયદાઓ પણ મજબુત બન્યા છે. *10

બાળકીઓ માટે તૈયાર કરવામાં આવેલા સુરક્ષા ગૃહોમાં અપાતી સુવિધાઓ સંદર્ભમાં ડો.ઉપેન્દ્ર બક્ષીએ સુપ્રિમ કોરટમાં એક પત્ર લખ્યો હતો જેને ન્યાયધીશ પી.એન.ભગવતી,જી.ઓઝા, વી.ખાલીદ દ્વારા જાહેર હિતની અરજી સ્વરૂપે સ્વીકારીને કેસ સાંભળવામાં આવ્યા હતા. આ કેસમાં આવેલ ચુકાદાથી દેશના જુદા-જુદા સુધારણા ગૃહમાં અપાતી સુવિધાઓમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો. બાળકીઓને સારું ભોજન આપવા, સારી દેખભાળ રાખવા, મચ્છરદાની, ગેસ પ્રવધાન સહિતની ભૌતિક સગવતાઓ આપવા માટેની ભલામણ સરકારશ્રીને વડી અદાલત દ્વારા કરવામાં આવી હતી. ઉપરાંત આ સુવિધાઓ મળે છે કે નહીં તેની તપાસ અર્થે બે વકીલોની સંભાળ ગૃહની પેનલમાં સમાવવા જાણવામાં આવ્યું હતું. *11

ભારતમાં બાળકીઓ પર થતાં બળાત્કારના કિસ્સાઓને ગંભીરતાથી લઈને સુપ્રિમ કોર્ટે આ કેસમાં જુદી જુદી ભલામણો કરી હતી. મુખ્ય ન્યાયધીશ રાજેન્દ્ર બાબુ, જે.પી.માથુર દ્વારા જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, બાળકીઓ પર થતાં બળાત્કાર દુષ્પ્રેરણના કિસ્સાઓની કોર્ટે કાર્યવાહીમાં બાળકી સામે અપરાધી આવવો જોઈએ નહી તેમજ આ બાળકીને પુછવાના થતાં સવાલો પ્રોટેકશન ઓફિસરને આપવા ફરજિયાતકરવા જણાવવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ તેને સરળ ભાષામાં પુછવાની માર્ગદર્શિકા આપવામાં આવી હતી. અહી દુષ્પ્રેરણની વ્યાખ્યામાં પણ ફેરફાર માટે આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો. *12

જેલમાં જન્મતા બાળકોના સંદર્ભે થયેલ કેસમાં સુપ્રિમ કોર્ટના ન્યાયમૂર્તિ પી.કે.બાલાસુબ્રમણીયમ, વાય.કે.સભરવાલ, સી.કે.ઠક્કરની ખંડપીઠે જણાવ્યુ હતું કે, જેલમાં માતાની સાથે રહેતા બાળકોના વિકાસ સંદર્ભે યોગ્ય ફેરફાર કરવા આવશ્યક છે. મહિલાઓની ધરપકડ ફક્ત સ્ત્રી અમલદારના હસ્તે થવી જોઈએ, કેદી મહિલા કે જે ગર્ભસ્થ છે તેના માટે અલગ વ્યવસ્થા ઉભી કરવા જણાવ્યુ હતું.જેલમાં જન્મતા બાળકો માટે પોષ્ટિક ભોજન, કપડાં, આરોગ્ય સહિતની વ્યવસ્થા ઉભી કરવા જણાવવામાં આવ્યું હતું. આ માટે જેલ મેન્યુલમાં પણ સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો. *13

ન્યાયમૂર્તિ એમ.બી.શાહ અને અશોક ભાનની ખંડપીઠે સ્ત્રીભૃણ હત્યા અટકાવવા બાબતના આ કેસમાં સરકારને દિશા નિર્દેશ આપ્યો હતો કે, લોકોમાં જાગૃતતા લાવવા માટે ટી.વી.જાહેરાતો સહિતના પ્રચાર માધ્યમોનો ઉપયોગ કરીનેકન્યાઓની ગર્ભમાં થતી હત્યાઓ અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ બાબતની રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાજ્ય સ્તરે સમિતિની નિમણુક કરવા ભલામણ કરવામાં આવી હતી. *14

મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દિપક મિશ્રા, આર.એફ.નરીમન, એ.એન.ખાનવિલકર, વાય.ચંદ્રચુડ અને ઇન્દુ મલ્હોત્રાની બનેલી ખંડપીઠે આ કેસમાં વર્ષોથી ચાલી આવતી સબરીમાલા મંદિરમાં દરેક વયની મહિલાઓને મંદિરમાં પ્રવેશનો શકવર્તી ચુકાદો આપ્યો હતો. જેમાં જણાવ્યુ હતું કે, મહિલાઓ પુરુષ સમોવડી છે. ધર્મના પક્ષપાતમાં આસ્થાને આઘાત પહોચાડી શકાય નહી. *15

સ્ત્રીઓ પર થતાં એસિડ એટેકના સંદર્ભે આવેલા આ ચુકાદામાં ભારતીય દંડ સહિતાની કલમ-૩૨૬ માં પેટા કલમ સમાવવા દર્શાવવામાં આવ્યું હતું અને એસિડ એટેકથી પીડિત મહિલાને વળતર આપવા માટે પણ આદેશ કરવામાં આવ્યો હતો. ઉપરાંત એવા દિશાનિર્દેશ આપવામાં આવ્યા હતા કે દેશની કોઈપણ દુકાન કે સ્થળે એસિડ કે તેને લગતી વસ્તુઓ ગેર કાયદેસર વહેચી શકાશે નહીં. જે દુકાનદારો વહેચે છે તેને જાણ કરવાની રહેશે. તદુપરાંત જે કોઈપણ વ્યક્તિ એસિડ ખરીદવા આવે છે તે ૧૮ વર્ષથી ઉપરનો હોવો જોઈએ તેની પાસે એસિડ લેતી\ વખતે આઈડેન્ટી કાર્ડ હોવું અનિવાર્ય છે. *16

ઉપસંહાર ;

સુપ્રીમ કોર્ટ અને હાઇકોર્ટ દ્વારા આપવામાં આવેલા વિવિધ ચૂકદાઓ પરથી કહી શકાય કે, લોકતંત્રના સૌથી વધુ સક્રિય સ્તંભ 'ન્યાયાલય'એ સમયાંતરે આપેલ શકવર્તી ચુકાદાઓના કારણે જ વર્તમાન સમયમાં મહિલાઓ વિશેષ અધિકારોથી સુસજ્જ બની છે. વડી અદાલતની સક્રિય ભૂમિકાના કારણે જ મહિલાઓ બંધારણીય હક્કો અધિકારોનો ભોગવટો કરી રહી છે.

સંદર્ભ સૂચી ;

1. Vishaka and others v State of Rajasthan AIR 1997 SC 3011
2. Mohd. Ahmed Khan v. Shah Bano Begum SCC 556; AIR 1985 SC 945
3. V. Tulasamma & Ors vs V. Sesha Reddi 1977 AIR 1944, 1977 SCR (3) 261

4. MRS. MARY ROY ETC. ETC. Vs. RESPONDENT: STATE OF KERALA & ORS. AIR 1986 SC 1011

5. Shamim Ara v State of U. P. AIR 2002 SC 3551.

6. Danial Latifi & Anr vs Union Of India scc air 868, 1986

7. latasinh Vs State of UP SCC 3584 2001

8. D. Velusamy v. D. Patchaiammal, (2010) 10 SCC 469.

9. Roxann Sharma v. Arun Sharma 2015 8 SCC 318

10. Smt. Seema v. Ashwani Kumar (2006 (2) SCC 578)

11. Dr. Upendra Baxi And Ors. (Ii) vs State Of U.P. AIR 1987 SC 191, JT 1986 (1) SC 23, 1986

12. Sakshi vs Union Of India (Uoi) And Ors AIR 2004 SC 3566, 2004 (2) ALD Cri 504

13. R.D. Upadhyay v. State of A.P. and Ors., (1996) 3 SCC 422

14. , Central Health department v. Union of India SCC 37348 of 2017

15. KANTARU RAJEEVARU v. INDIAN YOUNG LAWYERS ASSOCIATION SCC 3358 2018

16. Union of India Laxmi v. Union of India, 2014 4 SCC 427

23

પ્રવર્તમાન સમયમાં ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારના લોકોની આરોગ્યની સમસ્યાઓ

ચૌહાણ અર્જુનસિંહ મહેન્દ્રસિંહ
પીએચ.ડી રિસર્ચ સ્કોલર
અનુસ્નાતક સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ
સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી
વલ્લભ વિધાનગર, આણંદ-388120

સારસંક્ષેપ:

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછી, શહેરોમાં રોજગારીની વધુ તકો હોવાથી ગ્રામ્ય વિસ્તારો તરફથી શહેરો તરફ વિશ્વભરમાં સ્થળાંતર શરૂ થયું. તેને કારણે શહેરો/નગરોમાં આવાસોની અછત સર્જાતા, ઝૂંપડપટ્ટીઓની સમસ્યા ઊભી થઈ.

આ સમસ્યાઓમાં મુખ્યત્વે વસતિની ગીચતા વધવાને કારણે, સ્થળાંતરીતોમાટે વીજળી, પાણી, સેનેટરી, આવાસો, આરોગી વિષયક સમસ્યાઓ, પ્રદૂષણની સમસ્યા, તેમણે આજીવિકા, રોજીરોટીની સમસ્યા, તેમના બાળકો માટે શિક્ષણની સમસ્યા વગેરે... સમસ્યાઓ ઉદ્દભવી. વર્ષ ૧૯૫૧ થી ૨૦૧૧ સુધીના શહેરીકરનના આંકડાઓ રજૂ કર્યા છે. ઝૂંપડપટ્ટીના કારણે સર્જાતી આરોગી વિષયક તેમજ પ્રદૂષણને લગતી સમસ્યાઓ વર્ણવી છે. તેમજ પ્રદૂષણના નિવારણ માટે વિવિધ ઉપાયો સૂચવ્યા છે. ગ્રામીણ મધ્યમ વર્ગ અને નિમ્ન મધ્યમવર્ગનાં લોકો તેમજ નાના મધ્યમનગરના લોકોને મોટા નગરના શહેરીજીવનનું આકર્ષણ હોય છે. પરંતુ શહેરમાં તેમના સ્થળાંતર પછી તેમને રહેઠાણની યોગ્ય સુવિધા ન માલતા તેમણે ફરજિયાત ઝૂપડપટ્ટીમાં નિવાસ કરવો પડતો હોય છે. ગંદા વસવાટોમાં ગીચવસ્તી, માનવજીવનના વસવાટ માટે અયોગ્યજીવન પરિસ્થિતી, ગંદકીના નિકાલનો અભાવ, તજ્જન્ય, જોખમાતુ આરોગ્ય, ભયમાં મુકાતી માનવોની જિંદગી, નીતિમત્તા વિહીન વાતાવરણ, સામાન્ય નાગરિક સુવિધાઓ જેમ કે વીજળી, પાણી, ગટર, શૌચાલય, શિક્ષણ, મનોરંજનનો અભાવ, આર્થિક-સામાજિક પાછતપણું, જેને મકાન ન કહી શકાય તેવા દોજખ ઝૂપડાઓ, સાકળા પ્રવેશદ્વાર, યુગલો માટે એકાંતનો અભાવ, સલામતી, સ્વાસ્થ્ય આરોગ્ય વિષયક સેવાઓનો અભાવ, હાનિકારક કાદવ-કીચડ, મચ્છરોનો ત્રાસ, વ્યાપક ગંદકી, સાકડી શેરીઓ જેમાં પગ મૂકવાની પણ જગ્યા ન હોય પ્રદૂષિત કચરો, ચોમાસામાં મકાનોમાં અનેક જગ્યાએથી ટપકતું પાણી, ગીચવસ્તી, હવા-ઉજાશ, પ્રકાશનો અભાવ, ખોરાક, પોષાક, રહેઠાણ, આરોગ્ય, શિક્ષણનો અભાવ મૂળભૂત સુવિધાઓનો અભાવ, પ્રાથમિક આરોગ્યની પ્રયાપ્ત સુવિધાઓનો અભાવ, ચીજવસ્તુઓની અલ્પતા, વૈશ્વિક ઇન્ડેક્ષની દ્રષ્ટિએ સ્વીકૃતિ ગુણવત્તાની વંચિતતા, આવકનું નિમ્નસ્ત, આરોગ્યને અસર કરતાં વિવિધ પ્રકારના પ્રદૂષણો, નાગરિકોમાં આરોગ્ય વિષયક ટેવોનો અભાવ, તેના કારણે ઉદભાવતા કચરા-ગંદકીના ઢગ, નાગરિકોના તન-મન અને વ્યક્તિત્વ ઉપર વિપરીત અસર, નિમ્ન સ્વાસ્થ્યસ્તર, બાળકોનું વિપરીત

સામાજીકરણ, તેને કારણે ઉદભાવતા બાળઅપરાધો, બાળકોનું નિરંકુશજીવન, ઝૂપડપટ્ટી, ગુંડાગીરી, બુટલેગર્સ, દુરાચારપ્રેરક અડ્ડા તેમને મળતો કુપોષિત આહાર, સંસ્કાર સિંચનનો અભાવ, પરિવારોમાં વિખવાદ, અનુકૂલનનો અભાવ, નિમ્ન સામાજિક સ્તરીકરણ, તંત્ર સામાજિક સબંધો, અયોગ્ય જીવનશૈલી, વગેરે અનેક ઘટકો ઝૂપડપટ્ટીના પર્યાય સમાન છે. ટૂંકમાં કહીએ તો, ઝૂપડપટ્ટી એ શહેરીજીવનનો કદરૂપો ચહેરો છે. સમાજશાસ્ત્રીઓ માટે એક મોટો કોયડો છે. નીતિનિર્ણાયકો માટે પ્રશ્નચિન્હ છે. આયોજકો માટે પડકાર સમાન છે. સમીક્ષકો માટે પોતાના યોગદાનનું મોકળું મેદાન છે. દરેક શિક્ષિત નાગરિક માટે ચિંતાનો મોટો વિષય છે. તેના નિવારણ માટે દરેક પોતાનું નૈતિક યોગદાન આપવું જરૂરી છે.

અંતમાં, ઝૂંપડપટ્ટીને કારણે સર્જાતી આરોગી વિષયક સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટેના ઉપાયો દર્શાવ્યા છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: ઝૂંપડપટ્ટી, આરોગી વિષયક સમસ્યાઓ, શહેરીકરણ, પ્રદૂષણ

પ્રસ્તાવના:

ગ્રામીણ મધ્યમવર્ગ અને નિમ્ન મધ્યમવર્ગના લોકોને તેમજ નાના મધ્યમનગરના લોકોને મોટાનગરના શહેરી જીવનનું આકર્ષણ હોય છે. આવું આકર્ષણ એ મનોવૈજ્ઞાનિક પરિબળ છે. આવા લોકોને શહેરીમાં પોતાના દરજ્જાને અનુકૂળ રહેઠાણ ન મળતા ન છૂટકે ઝૂપડપટ્ટીમાં નિવાસ કરવો પડતો હોય છે. કારણકે આવા લોકોને ગામડામાં જે પ્રકારનું રહેઠાણ હોય છે. તેવું નગરમાં ઉપલબ્ધ હોતું નથી માટે ઝૂપડપટ્ટીમાં તેમણે નિવાસ કરવો પડે છે. ગ્રામીણ જીવનશૈલી વધુ આકર્ષક હોય છે તેની ઝડપી નગરીકરણ પ્રક્રિયા થતી જોવા મળે છે. તેને કારણે દરેક નાના મોટા નગરો અને મહાનગરોમાં તથા મહાનગરપાલિકામાં ગંદાવસવાટની સંખ્યા અને તેમાં વસવાટ કરતી વસ્તીની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. "અક્ષયકુમાર નોંધે છે કે મૂળભૂત રીતે વિચારતા, ગંદાવસવાટ એટ્લે એક હલકા પ્રકારના મકાનો. અને એ રીતે ગંદાવસવાટની સમસ્યાએ ચોક્કસપણે ગરીબવર્ગની સમસ્યા કહી શકાય". ૧૯૫૬ના સ્લમ એરિઆ એક્ટ અનુસાર બધા ગંદવાસવાટો, એવા વસવાટો છે. જ્યાં રહેઠાણ માટેના મકાનો માનવવસવાટો માટે અયોગ્ય હોય છે. તેમાં વસ્તીની મોટી ભીડ હોય છે. આવા મકાનોની ગોઠવણી અને રચના ખામીભરી હોય છે. શેરીઓ સાંકડી હોય છે. હવા-ઉજાશ, પ્રકાશ અથવા સફાઈની સુવિધાનો અભાવ હોય છે. આ બધી બાબતોને ધ્યાનમાં લેતા ગંદાવસવાટોમાં રહેઠાણો સલામતી, હાનિકારક હોય છે. "નેલ્સન એન્ડરસન – ગંદાવસવાટનો ખ્યાલ રજૂ કરતાં જણાવે છે કે, ગીચવસ્તી, અધ:પતનવાળી અયોગ્ય પરિસ્થિતી, ગંદકીના નિકાલ કરવાની વ્યવસ્થાનો અભાવ અને તદનુંરૂપ અનેક બાબતોને કારણે જોખમાતુ આરોગ્ય તથા ભયમાં મૂકાતી માનવોની જિંદગી તેમજ નીતિમત્તા વિહિનજીવન-વાતાવરણ જ્યાં હોય તેવું રહેઠાણ તેવા રહેઠાણોનો સમૂહ અગર લત્તો એટ્લે ગંદવાસવાટ."

આમ ગંદાવસવાટો એટ્લે શહેરોમાં વિકસેલા નિમ્નતમ કક્ષાના વસવાટોના વિસ્તારો કે જેમાં શહેરોના ગરીબવર્ગો રહેઠાણની સમસ્યાથી પીડાય છે. અને જ્યાં સામાન્ય નાગરિક સુવિધાઓનો અભાવ

હોય છે અથવા આવી સુવિધાઓ નજીવી તેમજ અલ્પતમ હોય છે. જેને કારણે ગંદાવસવાટોમાં રહેતા નાગરિકો અનેક આરોગ્ય વિષયક સમસ્યાઓનો ભોગ બને છે. ગંદાવસવાટો શહેરોની ભૌતિક-સામાજિક ખાસિયતો પૈકીની એક મુખ્ય ખાસિયત છે. દરેક શહેરો- નગરો- મહાનગરોમાં ગંદાવસવાટોનું અસ્તિત્વ રહેલું હોય છે. ગંદાવસવાટોમાં રહેઠાણ માટેના ઘર-મકાન આર્થિક પછાતપણા- ગરીબીના સૂચક હોય છે. તેના મકાન બાંધકામ માટે અયોગ્ય ભંગારની સામગ્રી ઉપયોગમાં લેવાઈ હોય છે. રહેઠાણ માટેના મકાનો માનવવસવાટ માટે અયોગ્ય હોય છે. આ મકાનને કોઈ પણ રીતે ગર્વ લઈ શકાય તેવી સંપતિ ગણી શકાય તેવું હોતું નથી. સામાન્યત: તેઓના મકાન તેમની માલિકીની જમીન પર બાંધેલા હોતા નથી. આથી તેમને ગમે ત્યારે હાંકી કાઢી શકાય તેમ હોય છે. રહેઠાણના મકાનમાં વધુ પડતી ભીડ હોય છે. કારણ કે આ મકાનો વિસ્તાર અને ઊચાઇની દ્રષ્ટિએ નાના હોય છે. તેના પ્રવેશધ્વાર સાંકડા હોય છે. આવા નાના મકાનમાં ૫ થી ૧૦ વ્યક્તિઓ રહેલી હોય છે. તેમાં યુગલો માટે એકાંત મેળવવું મુશ્કેલ હોય છે. હવા-ઉજાશનો અભાવ હોય છે. ચોમાસામાં પાણી ટપકતું હોય છે. ગંદાવસવાટોના આવા મકાનો સલામતી, સ્વાસ્થ્ય અને નૈતિક દ્રષ્ટિએ હાનિકારક હોય છે. શેરીઓમાં પાણી ભરાઈ જતું હોય છે. જેને કારણે કાદવ-કીચડ તેમજ મચ્છરોનો ત્રાસ, તેમના માટે અનિવાર્ય થઈ પડતો હોય છે. ગંદાવિસ્તારોની આસપાસના વિસ્તારોમાં વ્યાપક ગંદકી તેમજ પ્રદુષિત કચરો એકત્ર થયેલો હોય છે. જે આરોગ્યના પ્રશ્નો ઊભા કરે છે.

ગંદાવસવાટોમાં મોટાભાગની વસ્તી ગરીબી રેખા નીચે જીવન (Below Poverty Line – BPL) વ્યતિત કરતા હોય છે. તેમની પાસે જીવન જરૂરિયાતની મૂળભૂત સમસ્યાઓ જેવી કે ખોરાક, પોષક, રહેઠાણ, આરોગ્ય, શિક્ષણ વગેરેનો અભાવ હોય છે. તેઓ વૈશ્વિક સ્વીકૃત જીવનની ગુણવત્તાથી વંચિત હોય છે. તેમની આવકનું સ્તર પણ નિમ્ન હોય છે. તેવી જ રીતે ગંદાવસવાટોમાં પીવાનું પાણી, ગટર, વીજળી, વગેરે પાયાની જરૂરિયાતોનો અભાવ હોય છે. પાયાની મૂળભૂત સુવિધાઓના અભાવ વચ્ચે અતિ-અલ્પતાની સ્થિતિમાં તેઓ જીવન ગુજરતા હોય છે. નાગરિક જીવનની સુવિધાઓની દ્રષ્ટિએ તેઓ નિમ્નકક્ષાના ભૌતિક-પર્યાવરણમાં જીવન જીવતા હોય છે. ગંદકીની વ્યાપક અને ગંભીર સમસ્યા હોય છે. આથી રોગચાળો ફેલાય છે. પ્રાથમિક આરોગ્યની પર્યાપ્ત સુવધા હોતી નથી. શિક્ષણ તેમજ મનોરંજન સુવિધાની પણ અલ્પતા હોય છે. આવા સંજોગોમાં અને આવી સ્થિતિમાં બાળકોનું યોગ્ય સામાજીકરણ થતું નથી. તે એક અલગ પ્રશ્ન છે. અયોગ્ય સામાજીકરણને કારણે બાળઅપરાધો, બુટલેગર્સનો ત્રાસ, બળજબરી પૂર્વક ગેરવસૂલી કરનારા, દુરાચારોના પ્રેરક અડ્ડા વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઊભા થતા હોય છે. ટૂંકમાં કહીએ તો, ગંદાવસવાટો એ શહેરીકરણનો કદરૂપો-બિહામણો ચહેરો છે.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછી, વિશ્વભરમાં તેને કારણે શહેરીકરણની સમસ્યા શરૂ થઈ. શહેરોમાં રોજગારીની તકો વધુ હોવાથી ગ્રામ્યવિસ્તાર તરફથી શહેરો-નગરો તરફ સ્થળાંતર શરૂ થયું. ભારત જેવા વિકસતા દેશોમાં આ પ્રક્રિયા વધુ સતેજ બની. જેણે નીતિ નિર્ણાયકો, વહીવટકારો તેમજ સમાજશાસ્ત્રીઓ માટે અનેક પ્રશ્નો સર્જી દીધા. અને આ વિકટ સમસ્યાને કારણે ઉદ્દભવેલ અનેક સમસ્યાઓના હલ માટે વિચારતા કરી દીધાં. આ સમસ્યાઓમાં મુખ્યતઃ વસ્તીની ગીચતા વધવી, સ્થળાંતરીતો માટે પાણી, સેનેટરી, વીજળી સહિત

રહેણાંક આવાસોની કમી હોવી, નાના ઘરમાં વધુ વસ્તીને કારણે આરોગ્ય વિષયક સમસ્યાઓ ઉદ્દભવવી, પ્રદૂષણની સમસ્યા, તેમણે આજીવિકા-રોજીરોટીની સમસ્યા, તેમના બાળકો માટે શિક્ષણની સમસ્યા વગેરે અનેક સમસ્યાઓ ઊભી થઈ.

આઝાદી પછી ૧૯૫૧ માં પ્રથમ વસ્તી ગણતરી થઈ. ૧૯૫૧-૨૦૧૧ દરમિયાન દર દાયકે સરેરાશ ૨.૬૩% શહેરીકરણ થતું રહ્યું છે. ૧૯૫૧-૨૦૧૧ દરમિયાન કુલ ૧૩.૮૬% શહેરીકરણ થયું છે. ભારતમાં ૧૯૦૧ માં ૧૦.૮% વસ્તી શહેરી વિસ્તારમાં વસવાટ કરતી હતી. ૧૧૦ વર્ષ પછી ૨૦૧૧ માં ૩૧.૬% વસ્તી શહેરોમાં વસવાટ કરે છે. આમ, ૧૧૦ વર્ષોમાં ભારતમાં ૨૦.૮% શહેરીકરણ થયું તેમ કહેવાય.ભારતમાં વિભિન્ન કદના નગરો/શહેરોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર વધતી રહી છે. ૧૯૭૧ માં નગરો/શહેરોની સંખ્યા ૨૫૯૦ હતી તે વધીને ૧૯૮૧ માં ૩૩૭૮,૧૯૭૧ માં ૩૭૬૮, ૨૦૦૧ માં ૪૧૪૨ અને ૨૦૧૧ માં આ સંખ્યા ૭૯૩૬ થવા પામી છે.

૧૯૫૧માં એક લાખથી વધુ વસ્તીવાળા શહેરોની સંખ્યા ૭૬ હતી તે વધીને ૨૦૦૧માં ૩૯૪ અને ૨૦૧૧ માં ૪૬૮ થવા પામી. ૨૦૧૧ની વસ્તી પ્રમાણે શહેરી વસ્તી ૩૭૭ મિલિયન છે. તેમાંથી ૭૦% વસ્તી આ શહેરોમાં નિવાસ કરે છે. એક લાખથી વધુ વસ્તીવાળા શહેરોમાં વસ્તી વૃદ્ધિનું પ્રમાણ નોંધપાત્ર રીતે વધ્યું છે. જ્યારે એક લાખથી ઓછી વસ્તીવાળા નગરોની વસ્તીમાં સાધારણ વધારો થયો છે. એક લાખથી વધુ વસ્તીવાળા ૪૮૬ શહેરોમાંથી ૫૩ શહેરોની વસ્તી દશ લાખથી વધુ છે. આ શહેરો દેશમાં મુખ્ય શહેરીકેન્દ્રો ગણાય છે. આ ૫૩ શહેરોમાં દેશની કુલ વસ્તીના ૪૨% લોકો વસવાટ કરે છે. દશલાખથી વધુ વસ્તીવાળા આ શહેરો મેગાસીટીઝ કહેવાય છે. ૧૯૫૧માં મેગાસિટીની સંખ્યા ૫ હતી. તે ૧૯૯૧માં ૨૩ થઈ. ૨૦૦૧માં ૨૭ થઈ અને ૨૦૧૧માં સંખ્યા ૩૫ થવા પામી. મેગાસીટીઝ અન્ય શહેરોની તુલનામાં વસ્તીના કદ, ઘનતા અને વૈવિધ્યની દ્રષ્ટિએ જુદા તારી આવે છે. ભારતમાં અઢાર રાજ્યોમાં ૧૦ લાખથી વધુ વસ્તીવાળા આ શહેરો છે. ગુજરાતમાં દશ લાખથી વધુ વસ્તીવાળા ૪ શહેરો અમદાવાદ, વડોદરા, રાજકોટ અને સુરત છે. વસ્તીના કદની દ્રષ્ટિએ ગ્રેટર મુંબઈ ૧૮.૪ મિલિયન વસ્તી સાથે પ્રથમ ક્રમે આવે છે. ત્યાર પછીના ક્રમે દિલ્હી, કલકત્તા, ચેન્નાઈ અને બેંગલોરનો સમાવેશ થાય છે. આ શેરોમાં મકાન/રહેણાંકની સુવિધાના અભાવને કારણે ઝૂંપડપટ્ટીનો વિકાસ થયો છે. મુંબઈની ધારાવીની ઝૂંપડપટ્ટી પ્રખ્યાત છે.

ઝૂંપડપટ્ટી એક શહેરી સમસ્યા તરીકે:

ઝડપી શહેરીકરણની પ્રક્રિયામાં થતી રહેતી શહેરો/નગરોની વૃદ્ધિ-વિકાસની સમાંતરે ગંદાવસવાટો અર્થાત ઝૂંપડપટ્ટી એક અનિવાર્ય પ્રક્રિયા અથવા સામાજિક ઘટના કહી શકાય છે. ગંદા વસવાટની સમસ્યા એક નગરીય/શહેરી સમસ્યા છે. આ સમસ્યા શહેરી ભારતમાં રહેણાંકોની તંગીની સમસ્યા સાથે ગાઢ સંબંધો ધરાવે છે. તેમજ તેમાં ઉમેરો કરે છે. શહેરી વિસ્તારમાં ઘણા-ખરા લોકો ઘરવિહોણા છે. આવા લોકો ગંદાવસવાટોમાં જીવન જીવતા હોય છે. વર્ષ ૨૦૦૧ ના એક અંદાજ મુજબ ભારતના શહેરી વિસ્તારોમાં ૬૧.૮% મિલિયન વસ્તી માનવ વસવાટ માટે અયોગ્ય ગણવામાં આવતા

ગંદા વસવાટોમાં જીવન જીવે છે. અમુક અપવાદોને બાદ કરતાં દુનિયાના લગભગ દરેક દેશમાં ગંદા વસવાતો છે. વિકસતા જતાં ભારતમાં દરેક નાના-મોટા નગરો, મહાનગરો તથા મેટ્રોપોલિટન શેરોમાં ગંદા વસવાટોની સંખ્યા અને તેમાં વસવાટ કરતી વસ્તી સતત વધતી રહે છે. અને તે નગર/શહેરની મૂળભૂત સેવાઓ તથા નગરના ભૌતિક-સામાજિક આંતરમાળખા ઉપર સતત પ્રચંડ દબાણ કરે છે. તેમજ વિવિધ અસરો ઉપજાવે છે. ઝડપી શહેરીકરણ અને શહેરો/નગરોના ઝડપી વૃદ્ધિ-વિકાસના પરિણામે ઉદ્દભવેલી ગંદા વસવાટોની વ્યાપક સમસ્યાને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ બને તેવી તે જટિલ સમસ્યા છે. ગંદા વસવાટોને કારણે રહેણાંકની તંગી, ગંદકી, ગરીબી, શિક્ષણનો અભાવ, આર્થિક-સામાજિક પછાતપણું, મૂળભૂત સુવિધાઓ અને નાગરિક જીવનની સુવિધાઓનો અભાવ, સાંસ્કૃતિક વિચ્છેદ વગેરે સમસ્યાઓ ઉદ્દભવે છે.

આમ, અતિવસ્તી, શહેરીકરણ તરફની દોટ, રોજગારી માટે સ્થળાંતર, ગરીબી અને બેરોજગારી, નિરક્ષરતા, દૂરંદેશીપણાનો અભાવ, ઉદ્યોગીકરણ વગેરે ગંદા વસવાટોના મુખ્ય કારણો છે. જેણે લીધે સમાજમાં ગુનાખોરી, માનવતાનો હ્રાસ, બિન આરોગ્યપ્રદ પરિસ્થિતિ, મદ્યપાન અને જુગાર, કૌટુંબિક ઝગડાઓ, અસલામતી ભર્યું જીવન, વિપરીત સમાજીકરણ વગેરે તેના પરિણામો છે. ઝૂંપડપટ્ટીમાં ગીચ-વસ્તી તેમજ આરોગી વિષયક ટેવોના અભાવને કારણે અનેક સમસ્યાઓ સર્જાઈ છે.

ઝૂંપડપટ્ટીને કારણે સર્જાતી આરોગ્યની સમસ્યાઓ:

ઝૂંપડપટ્ટીના કારણે સર્જાતી મુખ્ય સમસ્યાઓમાં પ્રદૂષણ, તેને કારણે અનેક ચેપી રોગોનો ફેલાવો, બિનઆરોગ્યપ્રદ વાતાવરણને કારણે મચ્છર, તેમજ અન્ય બેકટેરિયાની વૃદ્ધિ થાય છે. કચરાના ઢગ ખડકાય છે. શુદ્ધ પાણી અને અશુદ્ધ પાણી મિશ્રિત થઈ જવાના કારણે કેટલીક વાર પાણીજન્ય રોગો જેવાકે કોલેરા, ટાઇફોઇડ, મરડો, વગેરે ફેલાય છે. ભૌતિક પ્રદૂષણ, સામાજિક પ્રદૂષણ, સાંસ્કૃતિક પ્રદૂષણ સર્જાય છે. જે જોખમરૂપ તેમજ પડકારરૂપ બને છે. ભૌતિક પ્રદૂષણમાં વાયુ કે હવાનું પ્રદૂષણ, પાણીનું પ્રદૂષણ, અવાજ-ધ્વનિનું પ્રદૂષણ વગેરે ફેલાય છે. આમ, હવા, પાણી, જમીન, ખોરાક અને અવાજનું પ્રદૂષણ વ્યક્તિગત અને જાહેર આરોગ્ય ઉપર વિપરીત અસર કરે છે. આરોગ્ય એટલે કે રોગો તેમજ ખોડ-ખાંપણનો અભાવ તેમજ શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક રીતે સંતોષકારક સ્થિતિ, આવી સ્થિતિને સંતોષકારક આરોગ્ય પરિસ્થિતી કહેવાય. સંતોષકારક આરોગ્ય સ્થિતિ વ્યક્તિ, કુટુંબ તેમજ રાષ્ટ્રની સંપત્તિ છે. વ્યક્તિની ઉત્પાદકતાનો આધાર તેનું આરોગ્ય છે. તન અને મનની સ્વસ્થ સ્થિતિને આરોગ્ય કહેવાય. પ્રદૂષણની અસરોને કારણે વનસ્પતિ સૃષ્ટિ પર વિપરીત અસર, પ્રાણી સૃષ્ટિ પર વિપરીત અસર, જમીનની ફળદ્રુપતામાં ઘટાડો, પાણીની અછત અને શુદ્ધ ... જવનો પ્રશ્ન, કૃષિ અને ઔદ્યોગિક વિકાસ પર વિપરીત અસર, કેટલીક વાર એસિડ રેઇનની ઘટના બનાવી, આબોહવામાં પરીવર્તન, ઓઝોન સ્તરને નુકસાન વગેરે સામેલ છે.

1)પ્રદૂષણને કારણે સર્જાતી સમસ્યાઓ:

જમીનના પ્રદૂષણને કારણે તેમાં ઊગતા પાકો પણ પ્રદૂષિત થાય છે. જમીનમાં ઉગેલો ઘાસચારો ગાય-ભેંસ ખાય છે અને પ્રદૂષિત ખોરાકથી બનેલ દૂધ-ઘી આવે છે. જે માનવ આરોગ્યને હાનિ પહોંચાડે છે. પ્રદૂષિત ફળો ખાવાથી સ્વાસ્થ્યને હાનિ પહોંચે છે. ખોરાકનું પ્રદૂષણ તંદુરસ્ત જીવન જીવવામાં અવરોધક બને છે અને રોગજન્ય પરિસ્થિતી પેદા કરે છે. ભેળસેળ વાળા ખોરાકથી ફૂડ પોઇઝનિંગ થવાથી મૃત્યુ થયાના કિસ્સા બને છે. પ્રદૂષિત હવા પશુ-પંખીઓ, જીવજંતુઓ, વનસ્પતિ અને માનવી માટે જોખમકારક બને છે. હવાનું પ્રદૂષણ આરોગ્ય ઉપર વિપરીત અસર કરે છે. અને કાર્યશીલતામાં ઘટાડો કરે છે. તે જીવલેણ રોગો પેદા કરે છે. હવાના પ્રદૂષણથી જમીન, પાણી અને વનસ્પતિ પણ પ્રદૂષિત બને છે. હાલમાં મુંબઈની ધારાવીમાં કોરોનાનો કેર વર્તાવ્યો હતો. પાણીના પ્રદૂષણથી માનવ સ્વાસ્થ્યનું સ્તર નીચું જવા પામે છે. પાણીજન્ય રોગો જેમકે કોલેરા, ટાઇફોઇડ, મરડો, ઝાડા-ઉલ્ટી, વગેરે રોગો ફેલાય છે. રોગજન્ય પરિસ્થિતિથી માનવીનું સ્વાસ્થ્ય રૂંધાય છે અને તેની ઉત્પાદકતામાં ઘટાડો થાય છે. પ્રદૂષિત પાણીથી થતું અનાજ, શાકભાજી, ફળફળાદી વગેરે માનવીના ખોરાક દ્વારા માનવસ્વાસ્થ્યને નુકસાન પહોંચાડે છે. આવી જ રીતે અવાજ-ધ્વનિના પ્રદૂષણને કારણે પણ માનવસ્વાસ્થ્ય પર વિપરીત અસરો સર્જાય છે.

2)મધપાન, નશાખોરી અને માદક દ્રવ્યોનો દુરુપયોગ:

પ્રાચીન કાળથી માનવ સમુદાયમાં કેટલાક સામાન્ય વ્યાસનોની આદત જોવા મળે છે. તેમાં ગાંજો,ચરસ, ભાંગ, બીડી,તંબાકુ,સીગરેટ, વગેરે જેવા દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરતાં હોય છે. મધપાનનો વધુ પડતો ઉપયોગ ઝૂપડપટ્ટીમાં રહેતા લોકોને અને સમાજને બરબાદી કરે છે. આનાથી તેમના સ્વાસ્થ્યને ઘણું નુકસાન થાય છે. જ્યારે વ્યક્તિ અમુક માત્રા કરતાં વધુ પ્રમાણમા દારૂ, સીગરેટ વગેરે જેવા માદક દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરે છે. ત્યારે તે વ્યસની બને છે. તે આ સમાજની દ્રષ્ટિએ આજે ગંભીર સમસ્યા બને છે.વર્ષોથી દારૂના સેવનનો નિષેધ કરે છે. છતાં પણ વર્તમાન વધતું જોવા મળે છે. તેના કારણે ઘણી સમસ્યાઓ ઉત્પન્ન થતી જોવા મળે છે. કૌટુંબિક ઝઘડા, કાર્યકુશળતામાં કમી, વ્યક્તિગત વિઘટન, સામાજિક વિઘટન, સ્વાસ્થ્યનું નીચું ધોરણ, નબળી આર્થિક સ્થિતિ, અપરાધમાં વૃદ્ધિ જેવી સમસ્યા કુટુંબમાં જોવા મળે છે. આમ આવી અનેક આપત્તિઓ મધપાનને લીધે સર્જાય છે.

3)પર્યાવરણની સમસ્યા:

પરિ+આવરણ શબ્દોની સંધિ કરતાં પર્યાવરણ શબ્દ બન્યો. પર્યાવરણ એટ્લે પરિ એટ્લે આસપાસ આવરણ એટ્લે પડ, જળ. જમીન,વાયુ,પાણી,વૃક્ષો અને પ્રકૃતિનું આપણી આસપાસનું આવરણ. વર્તમાન સમયમાં પર્યાવરણ માનવીના સ્વાસ્થ્ય જીવન માટે જેટલું ઉપયોગી છે. તેટલું નુકશાન પણ સાબિત થતું જોવા મળે છે. જેમકે સમગ્ર વિશ્વમાં પર્યાવરણ સમસ્યાઓ ઘણી વિકટ સ્વરૂપે બહાર આવતી જાય છે. આજે અતિ મહત્વના પર્યાવરણીય પડકારોમાં વસ્તીવૃદ્ધિ, વનરાજી, વન્ય પશુપક્ષીઓ અને જળચર જીવોનો

આડેધડ વિનાશ તથા વાયુ જમીન અને જળ પ્રદૂષણનો સમાવેશ થાય છે. પર્યાવરણથી પ્રદૂષણને કારણે ઝૂંપડપટ્ટીના લોકોમાં વિવિધ સમસ્યાઓ ઉદભવતી હોય છે. જેમ કે વ્યક્તિઓના શારીરિક ને માનસિક સ્વાસ્થ્ય પ્રભાવિત બન્યું છે. બાળકોનો યોગ્ય વિકાસ થતો નથી અને બીમારીઓમા વધારો તવા લાગ્યો. પ્રદૂષણને પરિણામે રોગોમાં વધારો થયો છે તથા સ્વાસ્થ્ય પર ખૂબ ખરાબ પ્રભાવ પડ્યો છે. પક્ષપાત, પોલિયો, ઝાડા-ઉલ્ટી, કેન્સર, ટાઇફોડ, ઝેરી તાવ, ટી.બી. જેવી અનેક બીમારીઓ વિકસિત થઈ જાય છે. થાકને કારણે થતો માથાનો દુખાવો ધ્વનિ પ્રદૂષણનું કારણ છે. પર્યાવરણ પ્રદૂષણને પરિણામે અપંગતમાં વધારો થયો છે. સંશોધનો ધ્વારા જાણવા મળ્યું છે કે એક્સ-રે ને કારણે રેડિયોલોગીના પદાર્થોથી ઉત્પન્ન થતાં પ્રદૂષણને કારણે અપંગ બાળકો જન્મ છે. આમ પણ પ્રદૂષણને કારણે શરીરમાં પણ રોગપ્રતિકારક શક્તિ નો હ્રાસ થાય છે. અપંગતથી અપ્રત્યક્ષ રીતે અનેક સામાજિક સમસ્યાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રદૂષણને કારણે લોકો વધુમાં-વધુ બીમાર પડી જાય છે જે આરોગ્ય માટે નુકશાનકારક છે. અને કારણે કેટલીક આર્થિક સમસ્યાઓ ઉદભવે છે. વાયુમાં અશુદ્ધિને કારણે અશક્તિ અને સુસ્તી લાગે છે. અને લીધે ચક્કર આવવા, ભૂખ ન લાગવી, શ્વસનક્રિયાના રોગો ધુમાડાને કારણે થાય છે. અંગારવાયુમાં વધારો થાય છે. વાયુમાં ગતિના અભાવને કારણે પણ ચામડીના વિવિધ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. જેની અસરથી લોકોમાં માનવીનું જીવન કથળતું જોવા મળે છે.

ઝૂંપડપટ્ટીને કારણે સર્જાતી આરોગ્ય વિષયક સમસ્યાના નિરાકરણના ઉપાયો:

૧. ઘન કચરાના નિકાલ માટે મહાનગર પાલિકા, નગરપાલિકાઓ દરરોજ કચરો એકત્ર કરાવી, તેના નિકાલની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, જેથી ગંદકીના ઢગ ન વિકસે.

૨. ગંદા પાણીના નિકાલ માટે સેન્ટ્રલ પોલ્યુઝન કંટ્રોલ બૉર્ડ દ્વારા યોગ્ય વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

૩. દિલ્હી જેવા મેટ્રોપોલિટિન સિટીમાં કાયમ હવા પ્રદૂષિત રહેતી હોય છે. વાહન-વ્યવહાર દ્વારા તેમજ આજુબાજુના ખેડૂતો જે ... લાવે છે તેથી કાર્બનડાયોક્સાઈડનું પ્રમાણ વધે છે. તેને નિવારવાના વિવિધ ઉપાયો થવા જોઈએ.

૪. લોકોમાં પર્યાવરણીય જાગૃતિ વિકસાવવાની કામગીરી માટે બિનસરકારી સંગઠનો (N.G.O.), જનસમુદાય સંચાર માધ્યમો (media) અને અન્ય સંબંધિત સંસ્થાઓએ કાર્ય કરવું જોઈએ. લોકોને પ્રર્યાવરણ જાગૃતિ માટે શિક્ષણ આપવું જોઈએ, ગંદા વસવાટોમાં રહેતા લોકોને આરોગ્ય વિષયક તાલીમ/માર્ગદર્શન આપવું જોઈએ.

૫. પર્યાવરણના શિક્ષણ અંગેની તાલીમ આપવી જોઈએ.

૬. પર્યાવરણના જતન માટે લોકજાગૃતિને ગતિશીલ કરવી. આ માટે સરાકાર, સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ સહિત સૌએ દિલથી, ગંભીરતાથી કામ કરવાની જરૂર છે.

સમાપન:

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછી ઝડપી શહેરીકરણને કારણે ગંદા વસવાટો અર્થાત ઝૂંપડપટ્ટીની એક અનિવાર્ય સામાજિક ઘરનો પ્રક્રિયા ઉદ્દભવી. જેને આયોજકો, નીતિ-નિર્ણાયકો, વહીવટકારો તેમજ સમાજશાસ્ત્રીઓ માટે અનેક પ્રશ્નો સર્જ્યા. ૧૧૦ વર્ષમાં ભારતમાં ૨૦.૮% શહેરીકરણ થયું, ૭૦% વસ્તી (૩૯૯ મિલિયન) ૪૬૮ શહેરોમાં વસે છે. એક લાખથી વધુ વસ્તીવાળા ૫૩ શહેરોમાં ૪૨% લોકો વસે છે. ૨૦૧૧ સુધીમાં દશ લાખથી વધુ વસ્તીવાળા ૩૫ શહેરો વિકસ્યા. ભારતમાં ૧૮ રાજ્યોમાં આ ૧૦ લાખથી વધુ વસ્તીવાળા ૫૩ શહેરો છે. ગુજરાતમાં અમદાવાદ, વડોદરા, રાજકોટ અને સુરત છે.ઝૂંપડપટ્ટીના કારણે સર્જાતી મુખ્ય સમસ્યાઓમાં પ્રદૂષણ, તેને કારણે અનેક ચેપી રોગોનો ફેલાવો, બિન આરોગ્યપ્રદ વાતાવરણને કારણે મચ્છર, તેમજ અન્ય બેકટેરિયાની વૃદ્ધિ થાય છે. કચરાના ઢગ ખડકાય છે. શુદ્ધ પાણી અને અશુદ્ધ પાણી મિશ્રિત થઈ જવાના કારણે કેટલીક વાર પાણીજન્ય રોગો જેવાકે કોલેરા, ટાઇફોઇડ, મરડો, વગેરે ફેલાય છે.પ્રદૂષણને કારણે અનેક સમસ્યાઓ સર્જાય છે.

અંતમાં, ઝૂંપડપટ્ટીને કારણે પ્રદૂષણ તેમજ આરોગ્ય વિષયક સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટેના કેટલાક ઉપાયો સૂચવવામાં આવ્યા છે.

સંદર્ભ સૂચિ:

૧. દેસાઇ. એ. આર અને નિરા દેસાઇ; "વિકસતા શહેરો અને ઝૂંપડપટ્ટી"
૨. વિદ્યાર્થી. લલિતપ્રસાદ; "ભારતીય નગર" (સંપાદક: ડો. દેસાઇ અને દેસાઇ)
૩. બલસારા. જે. એફ; "પ્રોબ્લેમ્સ ઓફ રેપિડ અર્બનાઇઝેશન ઇન ઈન્ડિયા"
૪. બલસારા. જે.એફ; "ઈન્ડસ્ટ્રીયલાઈઝેશન એન્ડ ઇટ્સ કોનસીક્વન્સીસ"
૫. રાવ. એમ. એસ. એ (ed.); "અર્બન સોશિયોલોજી ઇન ઈન્ડિયા"
૬. દેસાઇ. એ. આર. ; "સ્લમ્સ એન્ડ અર્બનાઇઝેશન"
૭. વિદ્યુત જોશી; "માઈગ્રન્ટ લેબર એન્ડ રિલેટેડ ઇસ્યુઝ"
૮. બર્ગેલ; "અર્બન સોશિયોલોજી"
૯. મોરિસ; "અર્બન સોશિયોલોજી"
10. ડૉ. હર્ષિદા એચ. દવે; "સામાજિક સમસ્યાઓ" યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર.

24

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું સાહિત્યસર્જન તેમજ ગુજરાતને યોગદાન

ડૉ.ઉર્વશી. એચ. પટેલ
સંસ્કૃત વિભાગ
શ્રી.કે.આર.કટારા આર્ટસકોલેજ, શામળાજી

દુનિયાના સાહિત્યકારોમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. વિશ્વના સાહિત્યકારોમાં આટલા વિપુલ પ્રમાણમાસાહિત્યનું સર્જન કર્યું નથી.સાહિત્યનું એકપણ ક્ષેત્ર એવું નથી, જેમાં આચાર્યશ્રીનું પ્રદાન ન હોય. વિવિધ પ્રકારનાં ગ્રંથો રચી એમણે પોતાની વિદ્વતાનાં વિશ્વને દર્શન કરાવ્યાં છે.

સિધ્ધરાજનીવિનંતીથી એમણે માળવાના 'ભોજવ્યાકરણ' કરતાંય ચઢીયાતું ગુજરાતનું પોતાનું આગવું ગૌરવવંતુ 'શ્રીસિધ્ધહેમશબ્દાનુશામન' રચી ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું છે.આચાર્યશ્રીએ 'અભિધાનચિંતામણી' ગ્રંથની રચના કરી ગુજરાતને એક સમૃધ્ધકોશ આપ્યો છે. 'અનેકાર્થકસંગ્રહ' માં એકજ શબ્દનાં અર્થા આપવામાં આવ્યાં છે. 'છંદોનુશાસન' અને 'કાવ્યાનુશાસન'માં કાવ્ય સાહિત્યનું હુબહુ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. વળી 'નઘંટુકોશ' માં વનસ્પતિશાસ્ત્રને લગતાં શબ્દોનો કોશ રચેલો છે.વ્યાકરણના નિયમો ઘડવામાં જે ઉદાહરણો આપ્યાં છે,એના દ્વારા આચાર્યશ્રીએ ચૌલુકયોનો ઈતિહાસ આલેખતું મહાકાવ્ય'દ્વયાશ્રય' એ તેમને સફળ ઈતિહાસ લેખકની કક્ષામાં મૂકે છે.આ ગ્રંથનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય ઘણું જ છે.

દ્વયાશ્રય'કાવ્યની પૂરવણી રૂપે આચાર્યશ્રીએ પ્રાકૃતમાં 'કુમારપાળચરિત'ની રચના કરી છે. જયારે એક ચરિત્રલેખક તરીકે 'ત્રિશષ્ટિશલકપુરુષ'માં ત્રેસઠ મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર આલેખ્યાં છે.આ ત્રેસઠ મહાપુરુષોમાં ૨૪તીર્થકર,૧૨ચક્રવર્તી,૯વાસુદેવ,૯બળદેવ અને ૯ પ્રતિવાસુદેવનો સમાવેશ થાય છે.આ ગ્રંથમાં ધર્મોપદેશનું ફળ આલેખાયું છે.આચાર્યશ્રીએ રચેલ 'યોગશાસ્ત્ર' માં યોગ વિશેની માહિતી આપી છે.વિતરાગસ્તોત્રમાં વિતરાગની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. 'પ્રમાણમીમાંસા 'માં ન્યાયની ચર્ચા વાંચવા મળે છે.

આ રીતે હેમચંદ્રાચાર્યે વ્યાકરણ,કોશકાવ્ય,અલંકાર,ન્યાય,છંદ,યોગ,નામકોશ,વૈદિક તથા ચરિત્રલેખન જેવાસાહિત્યના તમામ ક્ષેત્રોમાં મહત્વનું પ્રદાન કર્યું છે.જ્ઞાનના તમામ ક્ષેત્રોમાં પારંગત એવા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સાચાઅર્થમાં'કાલિકાલસર્વજ્ઞ' કહેવાય છે.આચાર્યને આપવામાં આવેલ આ બિરૂદ અનેક રીતે યથાર્થ ઠરે છે.એમની હરોળમાં મૂકી શકાય એવા વિક્ષ્વના બહુ ઓછા વિદ્વાનો છે.

આચાર્યશ્રીનું સાહિત્યિક જીવન દર્શનઃ–

સાહિત્યના લગભગ તમામ ક્ષેત્રોમાં તેમનું યોગદાન છે.

વેદ–વેદાંગ,ઈતિહાસ,પુરાણ,ગૃહસુત્ર,આયુર્વેદ,આગમો,વયાકરણ,કોશ,છંદ,જયોતિષ,તંત્ર–મંત્ર,રાજનીતિ, પ્રાકૃત આ બધાં જ સાહિત્યમાં ખેડાણકર્યુ છે.આચાર્યશ્રીના ગ્રંથોમાં તેમજ ઉદાહરણોમાં મીમાંસાદશ્યમાન થાય છે.

આચાર્યશ્રીનું ગ્રંથસર્જનઃ–

હેમચંદ્રાચાર્યએ જ્ઞાનગ્રંથો રચ્યા અને આપણને જ્ઞાનવારસો જે પ્રાપ્ત થયો એની પાછળ
મહારાજા સિધ્ધરાજજયસિંહ અને પરમાર્હત કુમારપાળ મહારાજાની પ્રેરણાએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.આ બે રાજવીઓની પ્રેરણા ન મળી હોત તો આ ગ્રંથરાશિનું સર્જન થયું હોત કે કેમ? એ એક પ્રશ્ન બની રહે છે.આજે જે ગ્રંથ

મળી આવે છે તેની મુનીરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે તૈયાર કરેલી યાદી આ પ્રમાણે છે.

વ્યાકરણ અને તેનાં અંગોઃ–	શ્લોકસંખ્યા
(૧)સિધ્ધહેમ લઘુવૃતિ૬,૦૦૦	
(૨)સિધ્ધહેમ બૃહદવૃતિ	૧૮,૦૦૦
(૩)સિધ્ધહેમ બૃહન્ન્યાસ(અપૂર્ણ)	૮૪,૦૦૦
(૪)સિધ્ધહેમ પ્રાકૃતવૃતિ	૨,૨૦૦
(૫)લિંગાનુશાસન–સટીક	૩,૬૮૪
(૬)ઉણાદિગણ વિવરણ	૩,૨૫૦
(૭)ધાતુપારાયણ વિવરણ	૫,૬૦૦
કોશઃ–	
(૮)અભિધાનચિંતામણી–સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે	૧૦,૦૦૦
(૯)અભિધાનચિંતામણી (પરિશિષ્ટ)	૨૦૪
રચના કૌશલઃ–	
(૧૦) અનેકાર્થ કોશ	૧,૮૨૮
(૧૧) નિઘંટુ શેષ(વનસ્પતિ વિષયક)	૩૯૬
(૧૨) દેશીનામમાલા સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે	૩,૫૦૦
સાહિત્યરચનાઃ–	
(૧૩)કાવ્યાનુશાસન–સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે	૬,૮૦૦
છંદઃ–	
(૧૪)છંદોનુશાસન–છંદશ્ચૂડામણિ ટીકા સાથે	૩,૦૦૦
ન્યાયઃ–	
(૧૫)પ્રમાણમીમાંસા–સ્વોપજ્ઞ વૃતિ સાથે	૨,૫૦૦
(૧૬)વેદાકુંજ	૧,૫૦૦
ઈતિહાસકાવ્ય વ્યાકરણ સાથેઃ–	
(૧૭)સંસ્કૃત–દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય	૨,૮૨૮
(૧૮)પ્રાકૃત–દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય	૧,૫૦૦
ઈતિહાસકાવ્ય ને ઉપદેશઃ–	
(૧૯)ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષચરિત (મહાકાવ્ય–દશપર્વ)	૩૨,૦૦૦
(૨૦)પરિશિષ્ટ પર્વ	૩,૫૦૦
યોગઃ–	
(૨૧)યોગશાસ્ત્ર–સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે	૧૨,૫૭૦
યોગશાસ્ત્રઃ–	

(૨૨)વીતરાગ સ્તોત્ર ૧૮૮
(૨૩)અન્યયોગવ્યવચછેદ દ્વાત્રિંશિકા(પદ્ય) ૩૨
(૨૪)અયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા(પદ્ય) ૩૨
(૨૫)મહાદેવ સ્તોત્ર (પદ્ય) ૪૪

આમ,એકંદરે બે લાખ ચાર હજાર છસો છપ્પન શ્લોકોનું સાહિત્ય આજે મળી આવે છે.બીજું સાહિત્ય કાંતો નાશ પામ્યું હશે અથવા આપણે હજુ શોધજાનું બાકી રહે છે.કાલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પોતાના જીવનકાળમાં સાડાત્રણ કરોડ શ્લોકોની રચના કરી હોવાનું મનાય છે.જે પૈકી ઘણું સાહિત્ય હજુ ઉપલબ્ધ નથી.જેમણે આટલી વિપુલ રાશિમાં સાહિત્ય સર્જન કર્યું એ ખરેખર વિરલ ,વિરાટ,વિભૂતિ જ હતી.જેના માટે ગુજરાતસદાય એમનું ઋણી રહેશે.

આચાર્યશ્રીનું યોગદાનઃ–

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે વિચાર્યુ કે ગુજરાતમાં શું છે અને શું નથી? ગુજરાતમાં વૈભવ છે,સતા,વિદ્વતા છે.
પણ ગુજરાતન પોતાનું અમર સાહિત્ય કેમ નહિ? પ્રજાની આંતરિક સંપતિના સાચા રક્ષકો અને ઉદાહરણો તોસાહિત્યના ઉપાસકો,વિદ્વાનો અને વિદ્યાવ્યાસંગીઓ જ છે.પ્રજાને ખમીરવંત બનાવવી હોય અને તેનું ખમીર જાળવીરાખવું હોય તો વિદ્યાધરોને સત્કારવા અને સન્માવવા જોઈએ.'શ્રીસિધ્ધહેમશબ્દાનુશાસન' રચી આચાર્યશ્રીએ સિધ્ધરાજને અમર બનાવ્યો. જયારે 'યોગશાસ્ત્ર' 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત' અને 'પરિશિષ્ટપર્વ'જેવા ગ્રંથો રચીઆચાર્યશ્રીએ કુમારપાળની ધાર્મિકતૃપ્તિને સહોદિત બનાવી અને જૈનધર્મના સિધ્ધાંતો તથા તીર્થકરો તેમજ પ્રાચીન સૂરિપુંગવોનું જ્ઞાન બક્ષ્યું. એ જ રીતે આચાર્યશ્રીએ એક મહાન ઈતિહાસકાર તરીકે 'દ્વયાશ્રયકાવ્ય' રચી કુમારપાળનીયશકીર્તિને ચિરંજીવી બનાવી. આ મહાકાવ્ય દ્વારા આચાર્યશ્રીએ ચૌલુકયવંશના રાજાઓનું યશકીર્તન,તે કાળનું પ્રજાજીવન અને આપણા પાટણનું આબાદીભર્યુ ભવ્યાતિભવ્ય વર્ણન કર્યું છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે આખા દેશની પ્રજાના જીવનનું અને તેની વિચારભૂમિકાનું પાસું ફેરવી નાખ્યુંએમ કહેવામાં અતિશયોકિત નથી.તેમના ચક્ષુઓમાં સદાય વિદ્યા,સંસ્કારતા અને સર્વધર્મ સમભાવનું અદ્બભૂત ઓજસ વહેતું હતું. તે એક યોગી હોવા છતાં પ્રવૃતિથી સહેજ પણ વિમુખ બન્યા ન હતા.

સંદર્ભ સૂચિઃ–

કાલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય એક પ્રા. મુકુન્દભાઈ પી. બ્રહ્મક્ષત્રિ વિરલ વિરાટ વિભૂતિ

25

PROTECTION OF CONSUMERS' RIGHTS: A SOCIO-LEGAL CHALLENGE IN INDIA

Dr.Kalpana Bhagvanjibhai Rathod
Assistant Professor
J.J.C.E.Trust Sanchalit Law College, Junagadh
E-mail:- kalpana_rathod2007@yahoo.com

Abstract:

Customers also known as consumers are called the king of the market but the concept of consumer field is not without doubt because in real world the consumers are the most deprived part of the market. The consumers have disadvantageous position because of non-fortification of their rights. Today's consumers suffer from lots of unwanted elements which include misleading advertisements, underweight goods, unsatisfied services, etc. Thus, the battle for consumer protection has to be fought by many consumer associations or agencies. Lot has been done by the Government but still the Government needs to play an important role, by creating suitable laws and taking care that they must be followed effectively. 15th March 1989 is observed as the National Consumers' Day in India. In the history this day has importance because on this day in 1962, the Bill for Consumer Rights was moved in the US Congress. John F. Kennedy, the US President, for the first time in the history made four basic consumer rights which were right to Safety, Information, Choice and Be Heard. Under the guidance of Consumers International four more rights are included and they are: The satisfaction of basic needs, Redress, Education and Healthy Environment.

The concept of consumer protection is not new in India but it is as old as trade and commerce itself. That's why it is not surprising to see those references to the protection of consumer's interest against exploitation by trade and industry, underweight and measurement, adulteration were written in 'Arthashastra' of Kautilya. Kautilya also recognized the need of punishment. A systematical and organized movement of safeguarding the interest of consumers is a new phenomenon. A consumer must have the awareness regarding the health and security aspects, in addition to commercial aspects of sale and purchase of goods. Food safety is becoming an important aspect of consumer awareness nowadays. When we talk about food products, the quality not only depends on its nutritional values, but also on its safety for human consumption. The major cause of human illness and suffering is Consumption of contaminated or adulated

food. The Consumer Protection Act, 1986 was one of the most important steps to guard the interests of consumers. This article talks about the Protection of Consumers Rights and its social and legal challenges in India.

Keywords: Consumer, Rights, Protection, Remedies, Judicial, NGO, Media,etc.

Theme No and Name: 9. Legal Rights

1 INTRODUCTION

In India consumer is called as God for the vendors. India is the biggest consumer market in the whole world. There are many consumers in India and they use different kinds of products and services in their day-to-day life. Some consumers know what exactly they want and there are some consumers who just buy the products or services just like that. Indian consumer market consists of Men, Women, Children and Senior Citizens. There are different kinds of products and services available for Men, Women, Children and Senior Citizens. In India people likes to buy things but only few of them are really aware about the laws related consumer and products specifications. Here we are going to study the Consumer Rights, how to protect the Consumer Rights and what are the social and legal challenges for protection of Consumer Rights. Let's first understand who we can consider as Consumer? A consumer is a person who uses product or services from the vendors or the service providers in exchange of money. In India before 1986 there were no laws for protection of Consumer Rights. Vendors and service providers were following their own rules and there were no uniform rules or regulations for vendors or service providers. Consumers were tricked by vendors or service providers.

Let's take an example that Kavita goes to buy one kilogram rice. The shop owner gives her one kilogram rice. Kavita regularly buys rice so by looking at quantity of rice she doubts that it is not one kilogram. She goes to other Shop and weighs the rice by that Shop owner's scales and there she finds out that rice is fifty gram less i.e. 950 grams only. She goes to shop owner from where she bought the rice and after so much arguments she was able to get one kilogram rice. Now, if Kavita was not a regular buyer then she would not have checked about the weight of rice and will come back tricked by the shop owner. This kind of trickery happens to almost everyone, for stopping this kind of trickery consumer needs to be aware as Kavita.

In India the Consumer Protection moment took its shape in the 1980's. It was during Rajiv Gandhi's tenure as Prime Minister, the Parliament passed the Consumer Protection Act in 1986.

Since then, these consumer courts have passed judgments on a variety of consumer grievances like unfair trade practices, supply of defective goods and most importantly in the areas of services being provided by various sector like banking, insurance, medical, housing, transport, telecom, travel and tourism, electricity, water supply and sanitation etc. These Judgments have tried to provide the much-needed relief to the harassed consumers in deserving cases.

It sums up by pointing out that the lasting contribution of the work of the consumer court is not merely the relief given by them in individual case or in the landmark judgments passed, but in inculcating a sense of confidence and courage in the consumers to fight for their right, and to seek justice, and not accept things meekly as their destiny.

Indian government passed the bill for Consumer Protection Act in 1986. The Consumer Protection Act, 1986 made the vendors and service provider realize that if they will do anything wrong or do any cheating with consumer they will either have to pay the penalty or even go to jail or both. The Consumer Protection Act, 1986 provided consumer with protection against cheating from service provider or vendors. In India 15th March is observed as National Consumers' Day since 1989.

The Consumer Protection Act, 1986 gave following six rights to Consumers of India.

1. Right to Safety
2. Right to be informed / Right to Representation
3. Right to Choose
4. Right to be heard
5. Right to seek Redress
6. Right to Consumer Education

All of the above six are Rights of Consumers and a consumer must be aware about his/her six rights. Consumer's awareness of his rights will save him/her from getting cheated or tricked by the vendors or service providers. To aware consumers of their rights is a social challenge in India because the population of India is quite large and the population contains different kind of people from different races, religions and speaking different languages. And to provide the justice through the Consumer Protection Act, 1986 is just one other bigger challenge legally.

2 OBJECTIVES

The objectives of this article are as follows:

- ✓ Study and understand the rights of consumers.

- ✓ Study the Consumer Protection Act, 1986.
- ✓ Social and Legal Challenges faced in Protection of Consumer Rights.
- ✓ What can be done for Protection of Consumer Rights socially and legally?

3 ANALYSIS

For studying the Protection of Consumer Rights we must first need to study Consumer Protection Act, 1986. Let's look at the Consumer Protection Act, 1986 at a glance.

3.1 The Consumer Protection Act, 1986

Before the year 1986 in India there were no rules and regulations for vendors or service providers who were exploiting or cheating consumers. There was no authorized forum available for putting out disputes among consumers and vendors or service provider in India. In 1986, the government of India devised The Consumer Protection Act, 1986. This act provides the consumers with many provisions for protection of Consumer Rights. The Consumer Protection Act, 1986 can be considered as the milestone in India for consumers. Under this act Consumer Forum is provided to consumers of India. The Act gives instructions regarding selling of goods or services which are dangerous to health of consumer's life and or property. The act also tells that, the type of product, ingredients of product, integrity of product and price of product must be specified. Because of this act the illegal trade is also banned. This act is for all who does not have awareness, who is poor or from middle class and even illiterate consumers. This act is made for common men keeping in view of social benefits.

3.1.1 Consumer Forum

As per The Consumer Protection Act, 1986 every Indian district is provided with one Consumer Forum, every state is provided with one Regional Forum and one Forum at National Level of India. After the enactment of this law consumer gets the redressal fast and at a very low cost. A Consumer can go to the Forum and can file complaint regarding damage in the product or lack of quality in service provided by vendor or service provider. There are also guidelines for implementation of rules provided by the Consumer Forum.If the consumer is poor then the act has devised a committee. Through this committee the consumer can claim his/her complaint.

3.1.1.2 Who can File a Complaint?

A complaint can be filed by any person who is a consumer, an organization working for consumers, Central or State Government &group of consumers, where there are number of consumers who have same likeness. A complaint can be either typed on plain paper or should be wrote in consumer's handwriting.

3.1.1.2 How to File a Complaint?

There is no need to follow any kind of legal formalities for registering the complaint. Assume that a person finds herself cheated by a vendor or manufacturer and she wish to file complaint to Consumer Forum, then what she needs to do is just write down the complaint on a paper or do the affidavit. Attach the necessarydocuments, i.e. receipt, guarantee or warrantee card, notice to opposite party, required fees (if the claim falls under the category for which a negligible amount of fees in the form of demand draft is to be payable), with the complaint (in quadruplicate in case of District Forum and State Commission) and submit it in the District Consumer Forum.Consumer do not need to go to any advocate or professional for legal aid. She herself can do the pleading of the case in consumer court. A complaint should be decided in ninety days from the date of notice issued to the party who is in opposition. If there is any need of testing of sample of any product then the complaint must be disposed of within one hundred and fifty days.

3.1.1.3 Where to File a Complaint?

"Consumer Courts", a popular name for three-tier adjudication system is provided by The Consumer Protection Act, 1986. The only country in the world is India which has established its three-tier quasi-judicial machinery in the name of exclusive courts at the national, state and district levels with a view to provide simple and speedy redress to consumer problems. A consumer can file complaint at any of the following.

1. District Consumer Disputer Redressal Forum (District Consumer Forum)

As per The Consumer Protection Act, 1986, governments of state can build up one or more district forums in each and every district of the state. The forum consists of three members, one of which is presiding officer. There must be one lady member. The qualification to become the member is of District Judge and they must be appointed by State Government. These forums can

hear cases up to rupees twenty lakhs from round the district. If not satisfied by the judgment of this forum then one can appeal to state commission within thirty days.

2. State Consumer Disputer Redressal Commission (State Commission)

One state commission can be established by the state government in each and every state. This commission also comprises of three members and one of the member must be a lady. The required qualification is of High Court Judge and the appointment should be done by state government. This commission can hear cases from the respective state which involves money not exceedingrupees TwentyLakhs and up to rupees One Crore.If not satisfied by the judgment of this forum then one can appeal to national commission within thirty days.

3. **National Consumer Disputer Redressal Commission (National Commission)**

This forum is set up by central government. The forum consists of five members and one of them must be lady. The required qualification is equivalent to Supreme Court Judge. It can hear complaints from entire region of India except state of J & K.The amount is more than rupees One Crore. If not satisfied by the judgment of this forum then one can appeal to Supreme Court of India within thirty days.

3.1.1.4Which Services and/or Products are Considered?

The products or goods which can be sold by a vendor will fall under this i.e. movable item which can be taken from one place to other. Services like banking, insurance, transportation, electricity, entertainment, railway, post office, air lines, couriers and cooking gas are also considered. If there are any faults with these services than the consumer can go to Consumer Forum.

3.1.1.5 Which Services and/or Products is Not Considered?

Services which are provided by government officials and administrative bodies are not considered under this act. Services which are provided in free or by individuals are not considered under this act.

3.1.2 Relaxations for Consumers

One or more relaxations can be provided by consumer courts which are as follows.

- ✓ Order for repairing of products which are defective
- ✓ Order for replacement of products which are defective
- ✓ Order for repayment of price, which is paid by consumer for defective product or service
- ✓ Order for dismissal of deficiency in the services
- ✓ Order for repayment of extra money charged from consumer
- ✓ Order to withdraw the products which are dangerous to consumer's life and safety
- ✓ Order for providing compensation to the consumer for the losses or injuries bearded by the consumer because of negligence of opposite party
- ✓ Order for payment of adequate cost of filing the complaint
- ✓ Order for granting exemplary damages.

3.1.3 Other Benefits for the Consumers

There is no need to pay ad valorem court fees by the consumers under this law; it requires only small fees in form of Demand Draft. The hardness which was there in following court procedures is removed and replaced by simple procedures in comparison to the normal courts. This simple procedures helps consumer with fast Redressal of his/her grievances. The clauses of this act are compensatory. And because of that we can tell that the Act has become a magic formula for consumers in India. The Act has become a platform for people to get secure, fast and in-expensive Redressal. Because of this law now consumers can say that "Sellers be Aware". Before this act sellers were telling that "Buyers be Aware".

3.1.4 Conditions Which Should be Satisfied by Consumers

The following conditions should be satisfied by Consumers.

(1) A transaction must be taken place between the buyer and seller.
(2) There must be sales of product or service.
(3) The buyer must buy product or service for consideration.
(4) The payment must be done fully, partly or fully promised or partly promised for the consideration or it should come under any of the systems for deferred payment.
(5) A person who uses the product or service is also called consumer if he/she is using it with the permission of the buyer.

The Act successfully brought out the fair play in the supply of products and services to a great extent. The Act considers almost everything which comes under product or services. The Act has a long way to go for making the justice of consumer as concrete in India.

3.1.5 Rights under Consumer Protection Act, 1986

There are six rights provided under the Consumer Protection Act, 1986 which are as follows.

1. Right to Safety: This right provides the consumer safety against products and services which are dangerous to health, life and property of the consumer, e.g. products made of lower quality, lower quality food products such as milk, bread, jam, butter, etc. The consumers enjoys right to safety against this kind of products.

2. Right to be Informed / Right to Representation: The Consumers are provided with the right to know about the specification of the products like quality, purity, potency, standard date of manufacturing, expiry date and ingredient used for making products. The manufacturer must provide these details to the consumer in a proper way so that consumer does not get cheated.

3. Right to Choose: The consumers are given right to choose. Under this right no one can influence or interfere in choice of consumer under any unfair means. The consumer is free to use products or services of his/her own choice. If it is found that any manufacturer tries to influence or pressurize consumer to buy the specific product or services the manufacturer will be liable for legal actions.

4. Right to be heard: The consumers are given right to be heard. The consumers can file complaints in the consumer forums if they are cheated by the manufacturer in any way. There are many small and large organizations who have made Consumer Service Cell which gives the consumers the right to be heard.

5. Right to Seek Redress: This right provides the consumer with compensation. Say for example if the consumer finds out that the quality or the quantity of the product is not up to the mark and as per promise of the manufacturer then the consumer with the help of this right can claim compensation. The consumer will be awarded with free repairing of the product, exchange of the product or return back of product and money.

6. Right to Consumer Education: This right talks about educating the consumer constantly in respect of his/her rights. Under this the awareness among the consumers must be spread regarding their rights so that when they suffer loss on account of products and services purchased

they can go for Redressal. Government of India has taken many steps to educate the consumers. The Ministry of Civil Supplies publishes magazine under the title of "UPBHOKTA JAGARAN". TV channels like DOORDARSHAN telecasts the programs like "SANRAKSHAN UPBHOKTA KA". Even there are ads like "JAGO GRAHAK JAGO" on TV channels.

Consumer education refers to educate the consumer constantly with regards to their rights. In other words, consumers must be aware of the rights they enjoy against the loss they suffer on account of goods and services purchased by them. Government has taken several measures to educate the consumers. For instance, Ministry of civil supplies publishes a quarterly magazine under the title "UPBHOKTA JAGRAN". Doordarshan telecasts program tittles "SANRAKSHAN UPBHOKTA KA".

3.1.6 Responsibilities of the Consumer

When it comes to buying the product or service from the vendor or service provider the consumer's responsibilities also comes into the picture. Consumers are given some rights for purchasing of products and with the rights come the responsibilities. The consumer must keep in mind few of the following when he/she purchase the products or avails any service.

1. Consumer Should Exercise His/hers Rights: While buying or availing the service consumer must be aware of his/her rights.

2. Cautious Consumer / Do Not Buy Blindly: The consumer must not buy the product or services blindly. The consumer must have to find specifications about the quality, quantity, price and utility of the product or services he/she is going to buy.

3. Filing Complaint for the Redress of Genuine Grievances: A consumer must take responsibility regarding approaching of the concerned officer when there is complaint regarding the products purchased. The complaint which is filed late by the consumer may favor in the work of businessmen and it gives encouragement to the businessmen who are corrupt.

4. Consumer Must Be Quality Conscious / Do Not Compromise on Quality: When it comes to quality the consumers must not compromise. They must avoid buying inferior quality products out of greed for lower prices. The consumers must buy products with the marks of ***ISI, AGMARK, WOOLMARK, FPO or HALLMARK*** printed on it.

5. Advertisements Often Exaggerate / Beware of False Advertisement: The vendors try to make their product attractive by way of advertisements. Most of the times vendors tries to

exaggerate the quality of their products. The consumers must not fall for advertisements and start buying but he/she must know the truth of the advertisement before buying the product or service.

6. Do Not Forget To Get Receipt And Guarantee/Warrantee Card: The consumer must always ask for receipt, guarantee or warrantee card of the product, while registering the complaints these documents will be of great help to consumers.

7. Do Not Buy In Hurry: The consumer must not buy the product or service in hurry. The consumer must have to first plan what he wants to buy, in how much quantity and from where.

3.2 Participation of Other Organizations

Judiciary system plays a pivotal role in India. Under the Act there is a provision of three-tier quasi-judicial mechanism to redress the grievances of consumers in a simple, speedy and inexpensive way but apart from the quasi-judicial and judicial remedy following medium/ body can also play decisive role in the process of consumer education, awareness, conciliation and mitigation of consumer dispute.

3.2.1 Importance of Press or Media

When there is a revolution going on or there is campaign run for awareness of public, the newspapers and journals plays a really important role. Newspapers and magazines were responding to the consumer needs before the enactment of the Consumer Protection Act. In addition to publishing the editorials, reports, etc. the newspapers also tried to give some relief to exploited consumers. The first consumer complaint column was started by The Indian Express. The role of media can be summarized as under

1. To Publish Articles: The media is the now a day called the fourth pillar of the democracy particularly in India. Media, including electronics and print media have been playing spending role by publishing article, news and opinions relating to consumer laws;

2. To Make Available Columns: Some print media already started publicity of Consumer rights and responsibilities. Its creating more awareness by keeping some place as the special column for the consumer related matters/problems;

3. To Show Live Telecasts: Television and Internet etc., are the modern mode of communication and as a responsible and accountable medium of information they are doing right

job by keeping some slot for the program relating to Consumers' rights and protection of those rights in India;

4. To Publish Consumer Complaints: Media is also doing wonderful and noble job by publishing consumer related problems and complaints before the filing of any consumer dispute before the proper authority. They are also informing and making them beware regarding their rights in relation to any consumer laws.

3.2.2 Role of Educational Institutions

An education institution, apart from above, can do the following task to protect rights of the consumer which are as follows.

- ✓ To educate the consumers about the consumer rights;
- ✓ To provide consumer awareness;
- ✓ To motivate the students against the violation of the consumers' rights;
- ✓ To organized seminars and workshop and assimilate the knowledge about the consumer related laws.

CONCLUSIONS

We can conclude that the Protection of Consumer Rights is really a social and legal challenge in India. India is country where you will find different kinds of consumer of different interest, different age groups, different literacy rates, different race or religions, different values and speaking different languages. Now to make them aware of their rights is a big challenge socially and legally. To achieve successful awareness for this consumers we must need to take help of all that is available. We will need help of school, colleges, media, governments, NGOs and other organizations for achieving the socio legal challenge of Protection of Consumer Rights in India we need to make aware consumers of whole of the India.

REFERENCES

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Consumer_Protection_Act,_1986

[2] https://en.wikipedia.org/wiki/Consumer_protection

[3] http://www.ftc.gov.bb/index.php?Itemid=76&id=46&option=com_content&task=view

[4] http://www.consumerrights.org.in/rights-and-responsibilities.htm

[5] http://www.consumerrights.org.in/rights.htm

26

सामाजिक सुधार आंदोलन और सामाजिक समावेश

परबताभाई एच. बंधिया,
(मददनिस प्रा. इतिहास विषय)
डॉ. आर.एन. वारोतरीया महिला
आर्ट्स कॉलेज, जाम खंभालिया, जिला।: देवभूमि द्वारका।
संलग्न भक्त कवी नरसिंह महेता विश्वविद्यालय,
जूनागढ़, गुजरात.

(१) परिचय:

हर समाज में ऐसे लोग होते हैं जो अपने गौरवशाली अतीत के गीत गर्व से गाते हैं। इसमें भी कुछ गलत नहीं है। हिन्दू समाज का भी एक उज्ज्वल अतीत है, लेकिन आज वह समाज हमें आत्मनिरीक्षण करना होगा कि वह इतने गौरवशाली रहे हैं या नहीं। १८वीं और १९वीं शताब्दी के हिंदू समाज को गर्व नहीं था। उस वक्तका मानव अंधविश्वास, अंधश्रद्धा, रीति-रिवाजों और परंपराओं पर फषा हुआथा। समाज और उसकी कई संस्थाओं का व्यक्ति पर जड़त्वीय नियंत्रण था। व्यक्ति के विकास के लिए बहुत कम अवसर थे।

फलस्वरूप हिन्दू समाज का विकास नहीं हो सका। सामाजिक गुलामी के कारण विकास ठप है। रोजिंदा जिंदगी में नैतिकता और अनैतिकता को समाज भूल गयाथा। वे विचारहीन हो गए। विचारशीलता एक अनमोल मानव पूंजी है। लोगों का जीवन स्तर हीन हो गया। जीवन की अर्थहीन बातों को अधिक प्राथमिकता दी जाती थी। इन सबके कारण हिन्दू समाज गतिहीन और नीरस हो गया।

[२] समाज सुधार का अर्थ और स्वरुप :

समाज में कुछ दूरदर्शी जागृत लोग होते हे. अपने समाज की वर्तमान स्थिति को देखकर वे भविष्य के प्रति चिंतित और गंभीर हो जाते हैं। वे नि:सहाय होकर बेठे रहना या देखते रहेने के वजह सहायता में बजाय इसके अपने विचारों और ऊर्जाओं को काम लगा कर परिवर्तन लाने की कोशिश करे और जितना संभव हो सके अपने लिए प्रयास शुरू करे वे अपने कार्यों के परिणामों की कल्पना करने में सक्षम नहीं हो सकते हैं; लेकिन वह समझ सकता है कि उसके विचारों को लागू करना कितना मुश्किल होगा। उन गणमान्य व्यक्तियों के लिए जो दुनिया के हर समाज में रूढ़िवादी संरचना को बदलने के लिए उत्सुक हैं।

समाज सुधार आंदोलन में दो चीजें हैं: (1) जिस समाज के बारे में हम सोच रहे हैं, वह अपनी पूर्णता तक नहीं पहुंचा है, ताकि आगे कोई प्रगति और सुधार न हो, और (2) जिस समाज के बारे में हम सोच रहे हैं वह ऐसे में नहीं गिर गया है। एक गड्ढा जिसने मोक्ष की आशा छोड़ दी है। समाज सुधार का अर्थ है अपने श्रेष्ठ धर्म, कानून, राज्य व्यवस्था, संस्थाओं और रीति-रिवाजों पर अस्वस्थ नियंत्रण से

खुद करना, समाज और संस्थानों में जड़ता को दूर करना, ऐसी स्थिति बनाना जहां कोई समाज में अधिक स्वतंत्रता का आनंद ले सके, हमने अभी देखा है कि कोई भी समाज इतना परिपूर्ण नहीं है कि वह आगे न बढ़ सके और कोई समाज इतना नीचे नहीं गिरा कि उसे ऊंचा न किया जा सके। संक्षेप में, समाज को सुधारा जा सकता है और इस सुधार को लाने के तरीके को सामाजिक सुधार कहा जाता है।

(३) सामाजिक सुधार और समाज सेवा:

समाज सुधार के दो संभावित प्रकार हैं: एक। जो लोग समाज और अन्य लोगों में आमूलचूल परिवर्तन लाना चाहते हैं, जो मनुष्य की स्थिति में सुधार करना चाहते हैं। दोनों की दृष्टि में मानव केंद्र में है, लेकिन दोनों में अंतर देखा जा सकता है।

(1) समाज सुधार समाज में परिवर्तन लाना है। संभव है कि समाज सुधार समाज के बुनियादी मूल्यों को भी उलट दे। समाज सेवा को भी समाज में बदलाव लाना है; लेकिन आने वाला बदलाव समाज की शाश्वत सीमाओं के भीतर है और इससे समाज के बुनियादी मूल्यों को ठेस नहीं पहुंचती है।

(२) समाज सुधारक स्वयं और सामाजिक हित के लिए परिवर्तन चाहता है। और समाज के विकास में बाधक बनता है। और साथ स्वयं आपने को परिस्थिति के साथ नहीं जोड़ना वह समाज में जो सुधार करना चाहता है, वह अपने लिए भी नहीं है।

(३) सामाजिक सुधार में व्यक्तिगत व्यवहार और उदाहरण पर जोर दिया जाता है। और यह बहुत महत्वपूर्ण हो जाता है कि समाज सेवा में व्यक्तिगत व्यवहार और उदाहरण पर जोर दिया जाता है, फिर भी सामाजिक सुधार पर उतना जोर नहीं दिया जाता है।

(४) समाज सुधार में संगठन कोई विशेष प्राथमिकता नहीं है। संगठन अनावश्यक है। यह नहीं है; इसके विपरीत यह अधिक आवश्यक और उपयोगी हो जाता है। संगठन जितना अच्छा होगा, समाज सेवा उतनी ही अच्छी होगी।

(४) भारत में धार्मिक-सामाजिक सुधार

सामान्य तौर पर, धर्म का प्रभाव हर समाज पर पड़ता है। हिंदू समाज पर धर्म का बहुत प्रभावशाली प्रभाव पड़ता है। हिंदू समाज को हिंदू धर्म से अलग करना असंभव है। सामाजिक व्यवस्था को धर्म की मान्यता और समर्थन मिला है। सामाजिक मामलों को सामाजिक रूप से स्वीकार किया जाता है, लेकिन इसका समर्थन धार्मिक है, इसलिए भारत के सामाजिक इतिहास को भारत का धार्मिक इतिहास भी कहा जाता है।

भारत में, धर्म सब कुछ अस्पष्ट करता है। इसे ध्यान में रखते हुए, कुछ समाज सुधारकों ने समस्या की जड़ में खोदा है। धर्म कहीं भी ईश्वर और व्यक्ति के बीच व्यक्तिगत संबंधों तक सीमित नहीं है; लेकिन भारत में, धर्म व्यक्ति और सामाजिक जीवन के हर पहलू से निकटता से जुड़ा हुआ है। हिंदू धर्म आज भी हिंदू सामाजिक जीवन और व्यवस्था का मुख्य आधार बना हुआ है। जो लोग भारत में

सामाजिक, आर्थिक या राजनीतिक क्रांति करना चाहते हैं, उन्हें धर्म का साहसपूर्वक सामना करना चाहिए। हिंदुओं की रचना को समग्र रूप से लेना होगा। एक हिस्सा कितना भी महत्वपूर्ण क्यों न हो, वह दूसरे हिस्से को छुए बिना काम नहीं करेगा। ऐसा इसलिए है क्योंकि हिंदू सामाजिक जीवन के हिस्से अन्योन्याश्रित हैं।

१९वीं और २०वीं शताब्दी में ब्रिटिश शासन के दौरान १५० वर्षों के दौरान हिंदू समाज में जागृति आई। इसे सामाजिक और धार्मिक सुधार के रूप में जाना जाता है। इस सुधार की जड़ के रूप में कई कारक प्रस्तुत किए जा सकते हैं: लेकिन सबसे महत्वपूर्ण कारक उदारवाद और उसके प्रभाव के सिद्धांत हैं। उदारवाद की विचारधारा जिसने व्यक्तिगत और सार्वजनिक जीवन में व्यक्ति का मूल्यांकन किया है। उन्होंने भारत में सभी परिवर्तनों की नींव रखी है। भारत में उदारवाद दो धाराओं से प्रभावित है: (१) राष्ट्रीय धाराएँ जिनमें भारतीय शामिल हैं। भारत के समाज सुधारकों ने उदारवाद के प्रभाव के परिणामस्वरूप अपने समाज में परिवर्तन के बीज बोए: जबकि (२) ब्रिटिश अधिकारियों ने व्यक्तिगत और आधिकारिक रूप से भारत में उदारवाद के प्रभाव को स्वयं पर लागू किया है। इन दोनों के परिणामस्वरूप हिंदू समाज में महत्वपूर्ण सुधार हुए हैं।

पिछले १५० वर्षों में धार्मिक और सामाजिक सुधारों ने दिखाया है। कि भारतीय जनता सभान और जागरूक हो गई है।शुरुआत में, ये आंदोलन व्यक्तिगत थे। कुछ जागरूक व्यक्तियों ने अपने आसपास के क्षेत्र को अपने विचारों के अनुसार सुधारना शुरू कर दिया है। इस प्रकार, हमने वहां जो आंदोलन विकसित किए हैं, उनकी प्रकृति चरणों में विकसित हुई है, शुरू में व्यक्तिगत और क्षेत्रीय और फिर एक संगठित और राष्ट्रीय रूप में। परिणामस्वरूप, धार्मिक और सामाजिक क्षेत्रों में पुनर्निर्माण का कार्यक्रम लागू किया गया है।

(५) सामाजिक-धार्मिक सुधार आंदोलन:

इस पूरे आंदोलन को दो अलग-अलग वर्गों में संगठित करना संभव नहीं है। हालाँकि, इसे दो खंडों में रखने से इसकी समझ और अधिक सुविधाजनक हो जाएगी। (१) धार्मिक सुधार; और (2) सामाजिक सुधार।

(१) धार्मिक सुधार:- धर्म के क्षेत्र में चमत्कार, मूर्तिपूजा और एकेश्वरवाद, पारंपरिक पुरोहितवाद, धार्मिक असमानता आदि। इन सभी क्षेत्रों में सुधार के प्रयास किए गए हैं।

(२) सामाजिक सुधार: सामाजिक क्षेत्र में प्रथागत प्रथाओं को समाप्त करना, जो व्यक्तियों के विकास में बाधा उत्पन्न करते हैं। जाति सुधार और रोकथाम, समाज में महिलाओं की स्थिति में सुधार, बाल विवाह को रोकने, विधवा पुनर्विवाह के लिए प्रयास करने, बहुविवाह को दबाने और सती प्रथा को समाप्त करने के प्रयास किए गए।

सुधार की आवश्यकता क्यों? : १९वीं शताब्दी के दौरान हिंदू समाज का पतन हुआ। कुछ बचाव अवसरों को छोड़कर, कुछ भी नहीं सोचा था। हिंदू समाज का संगठन विशाल, स्थिर और बेहोश हो गया। हिंदू समाज का संगठन विशाल, स्थिर और बेहोश हो गया। पारंपरिक नैतिकता और सम्मान की भावना अभी भी कायम है। अनेक प्रकार की बुराइयों से भी घृणा थी। फिर भी जीवन जैसा कुछ नहीं था और समाज में विकास के पथ पर कदम रखने की शक्ति नहीं थी।

लोगों के जीवन पर ब्राह्मण वर्ग का वर्चस्व था। परिणामस्वरूप, स्वतंत्र सोच और गतिविधि बाधित हुई।जाति व्यवस्था जटिल और नीरस हो गई। मानव जीवन की लगभग हर गतिविधि में कुछ न कुछ है और एक स्पष्ट अभिव्यक्ति उभर रही थी कि कोई इसके खिलाफ कार्रवाई नहीं कर सकता। परिणामस्वरूप जाति निष्क्रिय सामाजिक असमानता को बनाए रख रही थी। किसी व्यक्ति के जीवन में महत्वपूर्ण चीजों जैसे भोजन, व्यवसाय, विवाह, सामाजिक सहवास आदि पर अवांछित प्रतिबंध लगा दिए गए थे।

समाज में एक व्यक्ति बाल विवाह का शिकार होता था। जबरन शादी की प्रथा सार्वभौमिक हो गई, एक छह साल की लड़की और एक 10 साल के लड़के, जिनकी शादी भी नहीं हुई थी, उनके माता-पिता के कहने पर शादी कर दी गई। नतीजतन, हजारों युवा लड़कियां अपने जीवनसाथी मुखरविंद को देखने या शारीरिक रूप से ठीक होने से पहले विधवा हो गईं।ऐसी उच्च वर्ग की विधवाओं का भाग्य आजीवन दया और पीड़ा थी: क्योंकि पुनर्विवाह उनके लिए नहीं था। बंगाल के अभिजात वर्ग जैसे ब्राह्मणों में बहुविवाह बड़े पैमाने पर प्रचलित था।

इसके अतिरिक्त हिन्दू स्त्रियों की स्थिति दयनीय थी। हिंदू महिलाओं को भी घूंघट की प्रथा को अपनाना पड़ा। उच्च जाति की स्त्रियाँ अपने भीतर पैर नहीं रख पातीं, क्योंकि बाहरी दुनिया उनका चेहरा नहीं देख सकती।

समाज के उत्पीड़ित और दलित वर्ग एक ही अपमानजनक और अमानवीय जीवन को झेल रहे थे, उन्हें अछूत कहा जाता है। उसका स्पर्श पक्ष में था, लेकिन उसकी छाया भी उच्च पात्रों को अपवित्र और अपवित्र करने के लिए पर्याप्त थी। उनके निवास ने अंत में गांव को अलग रखा। वे उच्च जाति की हिंदू जातियों को दी जाने वाली बुनियादी सुविधाओं और अधिकारों से भी वंचित थे जैसे स्कूल जाना, पानी के कुओं का उपयोग करना आदि। उन्हें हिंदू समुदाय का सदस्य माना जाता था, लेकिन उन्हें इंसान नहीं माना जाता था। जानवरों की तरह रहना और अपने ही समाज के सदस्यों की क्रूर दया पर जीवित रहना उनके भाग्य में लिखा था।

यह समाज का दुखद पक्ष है। ऐसे समाज पर गर्व नहीं किया जा सकता। बल्कि, मानवजाति को दासता और यातना से बचाने की आवश्यकता उत्पन्न हुई। उसी समय, ब्रिटिश राज्य वहां बस गया। वहां ब्रिटिश राज्य की स्थापना के कारण आधुनिक समाज आकार ले रहा था। इस नए समाज की आवश्यकता प्राचीन और मध्यकालीन समाज से अलग और अलग थी। अंग्रेजी राज्य ने पश्चिम में अंग्रेजी शिक्षा की

शुरूआत सहित कई नए कदम उठाए। उदार शिक्षा से पैदा हुए विचारकों के नए वर्ग ने यह मानना शुरू कर दिया कि सामाजिक संस्थाएँ और धार्मिक विचार अप्रचलित हो गए हैं और एक क्रांति की आवश्यकता है। फलस्वरूप राष्ट्रीय विकास बाधित होता है। उनका विश्वास था कि राजनीतिक, सांस्कृतिक और आर्थिक रूप से एक नए समाज के मूल सिद्धांतों को केवल व्यक्तिगत स्वतंत्रता और सामाजिक समानता के आधार पर ही विकसित किया जा सकता है।

धार्मिक और सामाजिक सुधार के इन आंदोलनों ने परोक्ष रूप से राष्ट्रवाद को बढ़ावा दिया है। लोगों में जागरूकता और एकता आने लगी। इन आंदोलनों के परिणामस्वरूप, राष्ट्रवाद की पहले से ही एक लोकतांत्रिक भूमिका थी। इसका मुख्य कारण यह है कि इन आंदोलनों ने दोनों क्षेत्रों से असमानता को मिटाने के लिए एक सचेत प्रयास किया है। समाज सुधारकों ने तर्क दिया कि सामाजिक संस्थाओं का लोकतंत्रीकरण आवश्यक था। राष्ट्रीय एकता केराजनीतिक स्वतंत्रता, सामाजिक, लिएसांस्कृतिक और आर्थिक विकास की भी आवश्यकता होती है। लेकिन सबसे जरूरी। इन लोगों के बीच समानता के आधार पर सामाजिक संबंध।

संक्षेप में, सामाजिक और धार्मिक सुधार आंदोलन भारत में राष्ट्रीय जागृति के प्रतीक थे। इन आंदोलनों का उद्देश्य सामंती मध्ययुगीन काल की सामाजिक संरचना और धार्मिक दृष्टि को बदलना था। लोकतंत्र के आधार पर बना है नया संविधान

वे तरस रहे थे। इसके दो स्तंभों के रूप में, उन्होंने लोकतंत्र के दो मुख्य सिद्धांतों, व्यक्तिगत स्वतंत्रता और मानवीय समानता का प्रतिनिधित्व किया।

१९वीं शताब्दी में ब्रिटिश शासन के क्रांतिकारी प्रभावों ने भारत में सामाजिक और धार्मिक सुधार आंदोलनों की शुरुआत की। इस दौरान भारत में राजा राममोहन राय, स्वामी दयानंद सरस्वती, स्वामी विवेकानंद जैसी महान हस्तियों का जन्म हुआ। भारत में आम हो चुकी सामाजिक बुराइयों को दूर करने का काम किया। इससे भारतीयों को अपनी प्राचीन और गौरवशाली संस्कृति के गौरव का एहसास हुआ।

समाज सुधार आंदोलन में राजा राममोहन राय और उनके द्वारा स्थापित ब्रह्मसमाज का नाम सबसे पहले आता है। बाद में देवेंद्रनाथ टैगोर, केशवचंद्र सेन आदि ब्रह्म समाज में शामिल हो गए और समाज सुधार के अपने काम को जारी रखा।

प्राथनासमाज ने ब्रह्मसमाज के अनुसार महाराष्ट्र में सामाजिक सुधार गतिविधियों की शुरुआत की। इस संगठन के तत्वावधानपंढपुरमें अनाथालय और बीमारियों के लिए एक अस्पतालगया था शुरू किया। भंडारकर के प्रयासों के परिणामस्वरूप, पुणे में एक 'डेक्कन एजुकेशन सोसाइटी' की स्थापना की गई।

स्वामी दयानंद सरस्वती ने आर्य समाज की स्थापना की, जो हिंदू समाज में एक नई जीवनदायिनी है। उन्होंने हिंदुओं को सम्मानजनक जीवन जीने के लिए 'वेदों की ओर मुड़ो' का नारा दिया। उन्होंने धर्मांतरित हिंदुओं को हिंदू धर्म में वापस लाने के लिए शुद्धि आंदोलन भी शुरू किया।

रामकृष्ण मिशन के तत्वावधान में स्वामी विवेकानंद का विदेशों में भारतीय धर्म और संस्कृति का गौरव बढ़ा हुआ। आज भी रामकृष्ण मिशन की शरणस्थली सूखा, बीमारी या बाढ़ जैसी आपदा के समय राहत कार्य कर रही है।

जिस तरह हिंदू समाज में सामाजिक-धार्मिक सुधार के लिए आंदोलन चल रहा था, उसी तरह इस्लाम, सिख और पारसी धर्म में भी सुधार के आंदोलन को आगे बढ़ाने के लिए अलग-अलग नेता आगे आए।

<u>संदर्भ</u>

१) डॉ. रमनलाल सी. धरैया, आधुनिक भारत का इतिहास और भारत का स्वतंत्रता संग्राम भाग-२, यूनिवर्सिटी ग्रंथ निर्माण बोर्ड, अहमदाबाद, २०१९।

२) प्रा. अरविंद आर. शाह और प्रो. रमणीक चुडास्मा, विचारधारा और परिवर्तन, बीएस शाह, अहमदाबाद, १९, १९६७।

3) डॉ. नीरा ए. देसाई, उन्नीसवीं सदी में गुजरात में सामाजिक परिवर्तन, यूनिवर्सिटी ग्रंथ निर्माण बोर्ड, अहमदाबाद, २०१८।

27

कृष्णा सोबती की कहानियों के विशिष्ट नारी पात्रों का चित्रण

सोलंकी दक्षाबहन प्रतापसिंह

शोधार्थी, हिन्दी विभाग

हेम.उ.गुज.युनि.पाटण

प्रस्तावना :

कृष्णा सोबती की बादलों के घेरेमें ' प्रथम रचना है । जिसमें चौबीस कहानियों का संग्रह है। जो सन् १९८० में प्रकाशित हुआ है। इनकी कहानियों का विषय परम्परा बोध से मुक्त होकर आधुनिक बोध में परिणत होता है। कृष्णा सोबती की कहानियों के नारी पात्रों में प्रेम, निराशा, हताशा, घुटन आदि को देखा जा सकता है। नारी पात्रों के चित्रण द्धारा नारी की समस्याओं का समाधान या समस्याओं के बारे में व्यक्तिगत मान्यताओं को स्पष्ट नहीं किया। कहानियों के नारी पात्रों में अपनी दयनीय स्थिति के प्रति जाग्रत और सोचने की चेतना नारी पात्रों द्धारा ही प्रारंभ होती है । जैसे की बादलों के घेरेमें ' की मन्नो, ' सिक्का बदल गया ' की शाहनी, ' बदली बरस गई 'की कल्याणी, ' आजादी शम्मोजान की ' मुन्नीजान । ये सभी नारी पात्र आधुनिकता बोध से सम्पन्न हैं,जिसका मूल्यांकन करने से पहले प्रमुख कहानियों में चित्रित विशिष्ट नारी पात्रों के बारे में जानना आवश्यक है।

(१) बादलों के घेरेमें की मन्नो :-

' बादलों के घेरेमें ' कहानी की नायिका मन्नो हैं। जो तपेदिक यानी क्षयरोग से पीड़ित है। मन्नो अपने ही परिवार के लोगों की उपेक्षा और उदासीनता की शिकार भुवाली के सैनेटेरियम में रहती है। अपने अकेलेपन के कष्ट को दूर करने के लिए अपनी चाची के यहां नैनीताल आती है। अपने ही परिवार में उसे प्रेम के बजाय एक रुखा स्वागत होता है । मन्नू अपनी स्थिति से परिचित है इस लिए लोगों द्धारा मिली उपेक्षा से विशेष दुख नहीं होता। मन्नो अपनी बीमारी के कारण अपने जीवन के अंतिम समय की राह देखती है। अपने अंत की पीडा़ के कारण वह प्रेम के बदले में वह प्रेम नहीं दे सकती है । मन्नो जानती है कि रवि उसे झेल नहीं सकता तो क्यों उसे दुःख दे। इस लिए मन्नो रवि से स्पष्ट कहती है - " रवि जिसे तुम झेल नहीं सकते, उसके लिए हाथ न बढ़ाओ।"१

मन्नो अपनी बीमारी की पीड़ा और अकेलेपन से दुखी है फिर भी उसकी नारी भावना भरी नहीं है। इस परिस्थिति में भी वह सगे संबंधियों के सुखी जीवन की कामना करती है। मन्नो रवि से कहती है - " मुझे कौन वरदान माँगने है। अपने लिए तो कपाट बंद हो गए हैं। बस इतना ही चाहती हूं, यह कपाट उनके लिए खुले रहे, जिनसे बिछुडकर मैं अलग आ पड़ी हू।"२

मन्नो की विडंबना है कि उसके प्रेम को छूने की अंतरिम शक्ति किसी के पास नहीं है। मन्नो की चाची से लेकर रवि तक सभी मन्नो की रोगग्रस्त स्थिति से भयभीत हैं। बुआ कहती है - " जो कुछ जितना भी था, वह पर्याय वह देखभाल सब व्यर्थ हो गए है। कभी छुट्टी के दिन उसकी बोर्डिंग से आने की राह तकती थी, अब उसके आने से पहले उसके जाने का क्षण मनाती है। "३

" मन्नो का तन रोगग्रस्त है, मन तो नहीं। मन में यौवन का ज्वार है प्रेम की उफनती तरंगें है, सपनों की तैरती डोगियाँ है, हॅसती रंगीन चाहते है। रवि के लिए वह जर्सी नहीं सुनती रवि के साथ अपने भांजे भविष्य को सुनती है।" ४ रवि मन्नो को जिस असहाय स्थिति में छोड़ आया था उसी स्थिति में जब स्वंय पड़ा है तो उसे विश्वास

होता है कि मन्नो आज होती तो वह रवि को झेल लेती । आज दस वर्षों के सुखी दाम्पत्य जीवन गुजारने के बाद दुख की घड़ी में रवि मन्नो के प्रेम के आकर्षण को नहीं भुला पाता । रवि के इस विश्वास में मन्नो का पर्याय और भी निखर है । मन्नो उदात्त प्रेम का प्रतीक है जिसमें स्वार्थ नहीं त्याग की भावना है। रवि का यह आत्मालाप आज के प्रेम संबंधी परिवर्तित स्थिति का उदाहरण है। सामाजिक संदर्भों में उद्देश्य और प्रेम की निर्बलता एवं असमर्थता में ही रवि मन्नो को छोड़ मीरां से शादी करने के लिए मजबूर होता है। आधुनिक युग में स्त्री-पुरुष एक दूसरे के प्रति आकृष्ट होने, विवाह के बंधन में बंधने से पूर्व एक - दूसरे के बारे में सोचने लगे है जो एक नई चेतना की और इशारा करती है ।

(२) दादी अम्मा की दादी :-

' दादी अम्मा ' कहानी का प्रमुख नारी पात्र दादी अम्मा हैं। जो बुजुर्गों का प्रतिनिधित्व करती है। वृद्धावस्था की जिंदगी की तस्वीर दादी अम्मा के द्धारा उजागर होती है । जो अपनी जवानी में खुशी से जीवन व्यतीत करता है, अपने बच्चों को प्यार करता है। किन्तु वहीं व्यक्ति वृद्धावस्था में तन और मन से कमजोर हो जाता है, तब वही अपने ही बच्चों द्वारा उदासीनता और उपेक्षा का शिकार होता है। दादी अम्मा भी उसी दुख से दुखी है, परिवार के लोग उन पर ध्यान नहीं देते। उनकी अवगणना की जाती है। दादी अम्मा अपमान की घड़ी में किसी ऊपर बरस पड़ती है या कोठरी के एक कोने में पड़ी चारपाई पर बैठकर दादा से बातें करती है । दादी अम्मा के चरित्र से बुजुर्गों की उदासी, अकेलापन, उपेक्षा की भावना उजागर होती है। दादा घर में बीमर है लेकिन किसी को फुर्सत कहां कि दादा और दादी को देखे। दादी अपने जीवन- साथी के प्रति कर्तव्य निष्ठ है और अपने पत्नी धर्म को निभाती है।

दादी-अम्मा जिस बहु के सुख के लिए अपनी इच्छा से घर के पिछवाड़े वाली कोठरी में जा बसी थी आज उसी बहु के सांस बनने के घमंड पर अम्मा चेतावनी देती है - " बहु, यह सब तुम्हारे सामने आएगा ! तुमने मेरा जो जीवन दूभर कर दिया है, तुम्हारी तीनों बहुएॅ भी तुम्हें इसी तरह समझेंगी, समझेंगी कर्मों नहीं, जरूर समझेंगी।"५ इस कथन के द्धारा एक सच्चाई पेशकर अपनी दीर्घ दृष्टि का परिचय कराती है । जो सिर्फ उसकी बहु के लिए नहीं लेकिन आज की सारी बहुओं के लिए है । प्रकृति का नियम है की सभी को बचपन, युवरानी और वृद्धावस्था से गुजरना है । आज जो बहु है उसे भी एक दिन सांस बनकर बुढ़ापे को सहना है।

अम्मा को छोटे - पोते की शादी में मिल रहे बधाई के स्वर " बधाई हो अम्मा, सोने-सी बहू आई है। शुक्र है उस मालिक का, तुमने अपने हाथों छोटे पोते का भी काज सँवारा ।"६ यह कथन उसे तीक्ष्ण लगते हैं क्योंकि अपनों के बीच ही वह निरर्थक ही हो गई है। अम्मा इतनी उपेक्षा के बावजूद जीवन जीने की जिजीविषा रखती हैं। उसमें ममता भरपूर है, अपने बच्चों पर आशीर्वाद बरसाती है। दादी अम्मा परम्परा वादी नारी का प्रतिनिधित्व करती है । कृष्णा सोबती ने अम्मा के माध्यम से बुजुर्गों की दुनिया में आधुनिक बोध के प्रभाव को प्रकट किया है ।

(३) भोले बादशाह की माँ :-

माँ इस कहानी का प्रमुख नारी पात्र हैं । माँ अपने मति मंद बेटे को लेकर परेशान हैं। बोले की माँ को इस बात का दुख है कि भरी जवानी में उसके बेटे के होशो-हवास गुम हो गये हे। उसकी हरकतें मासूम बच्चों जैसी है । फिर भी माँ अपने मातृत्व से उसे सींचती है । यहां पर बच्चे चाहे जैसे भी हो माँ के लिए वह अपने प्राणों से भी प्रिय होते है । कहानी में माँ आदर्श माँ का प्रतिनिधित्व करती है । जो अपने बड़े बेटे और पड़ोसियों की क्रूरता के कारण अपनी बेबशी पर ऑसू बहाने के अलावा और कुछ नही कर पाती। भोले ने अपनी आखरी साँसे अपनी माँ की गोद में तोड़ी थी। एक बेगुनाह बेटे का करुण अंत और एक बेगुनाह माँ को ईश्वर की सजा या फिर पड़ोसियों, बड़े बेटे द्धारा दी गई व्यथा।

(४) बदली बरस गई की कल्याणी :-

' बदली बरस गई ' कहानी की प्रमुख नारी कल्याणी है, जो आधुनिक विचारों वाली है। कल्याणी आश्रम में अपनी साध्वी माँ के साथ रहती है । अब उसे आश्रम में साध्वी बनकर जीवन व्यतीत करने में उब महसूस हो रही है । कल्याणी के मन में ' अपना घर ' बसाने की आंकाक्षा है। वह इस बात पर अपनी साध्वी माँ से झगड़ पड़ती है । आश्रम पर मेरी कोई आस्था नहीं , आश्रम के बाहर की दुनिया से कल्याणी वाकेफ होना चाहती है । जोगिया रंग पहनकर वह अपना जीवन व्यतीत नहीं करना चाहती लेकिन, उसके अतिरिक्त अन्य रंगों का होना अपने आप में एक बड़ी सच्चाई है कि वह उसे अनदेखा नहीं कर सकती । जो सबको सहज प्राप्त है , वहीं उसके लिए दुर्लभ वर्जित क्यों ! नवयौवना कल्याणी की ऑखो में बचपन में देखी घर - परिवार की छोटी-छोटी झलकियाँ है जिनमें है कितने ही संबंध दादी, माँ ,बुआ , चाची...।"७

कल्याणी का मानना है आश्रमी जीवन को अपनाना यानि सांसारिक मोह - माया, खुशियों - बंधनों से मुक्त होकर परमात्मा में ध्यान केंद्रित करना । जिसे कल्याणी आधुनिक चेतना से ठुकराती है । धार्मिक अंध विश्वास में फंसकर जीवन के भौतिक सुख - सुविधाओं को त्याग करनेवाली नारी नहीं है । आधुनिक युग की कल्याणी की आंतरिक चेतना ही उसे विवेक पूर्ण निर्णय लेने का साहस देती है - " नहीं कल्याणी साध्वी माँ हरगिज नहीं बनेगी ? उपवास ,भजन ,ध्यान कितने फिके जतन है शांति पाने को में अब अपना घर बना कर रहुंगी । पहले पिता के घर जाऊंगी फिर अपने। कल्याणी का यह आत्म विश्वास भरा निर्णय हर प्रकार की वर्जनाओं का निषेध कर विवेकपूर्ण दृष्टि का परिचय देती युवती का निर्णय है जो सबसे पहले मित्रो ,बाद में रत्ती और महक में देखी है ।"८

(५) गुलाब जल गंडेरियाँ की धन्नो :-

' गुलाबजल गंडेरियाँ ' की नायिका धन्नो है। धन्नो के पति की मृत्यु के बाद वह असहाय हो जाती है । धन्नो अपनी आजीविका प्राप्त करने के लिए वैश्या बनकर जीवन गुजारती है । यही उसके जीवन की सबसे बड़ी त्रासदी है । मुलानी में उसके बहुत सारे आशिक थे , लेकिन अब वृद्धावस्था में उसके पास कोई नहीं है । अब तन की ठंडक, गले की ठंडक के लिए है तो बस ' गुलाबजल गंडेरियाँ ' ठंडी-ठंडी मलाई कुल्फी ।

" इस तरह धन्नो अपना सब कुछ दे कर भी प्यास और ठंडक की तड़प के लिए सड़क पर बेसहारा दम तोड़ देती है। यहां पर कृष्णाजी ने धन्नो के माध्यम से स्त्री की यातना के सामाजिक संदर्भ को उदघाटित किया है । धन्नो के लिए देह जहां संसार का सबसे बड़ा सच है, वहीं मित्रो के लिए संसार के सच को समझने का एक जरिया ।"९

(६) कुछ नहीं- कोई नहीं की शिवा :-

' कुछ नहीं - कोई नहीं ' कहानी की नायिका शिवा है। शिवा के माध्यम से विवाह पूर्व प्रेम संबंध से बिखरते दाम्पत्य जीवन को दर्शाया है । शिवा अपने दाम्पत्य जीवन में पति और नन्ही बच्ची को छोड़कर प्रेमी आनंद के पास चली जाती है । लेकिन अपने द्धारा खोजें हुए रास्ते पर भटक जाती है । प्रेम के लिए दो गृहस्थी में बॅट जाती है और अंत में दोनों घरों से रुसवाई मिलती है । उसका बहिष्कार किया जाता है इस लिए आज उसका कुछ नहीं है । अनैतिकता के राह पर उसे कुंठा, एंकाकीपन, पश्चाताप और आत्मग्लानि के अलावा कुछ भी प्राप्त नही होता । अंत में उसे पश्चाताप की अग्नि में जलती दिखाई देती है - " अंधियारे में कुछ हाथ नहीं लगा। पराए प्यार का झूठा अधिकार तक नहीं। कोई दावा तक नहीं ।"१०

(७) जिगरा की बात की अमरो :-

' जिगरा की बात ' की नायिका अमरो है । छोटी उम्र में पति का स्वर्गवास हो गया । पति की मृत्यु के बाद पाँच बेटा और एक बेटी की जिम्मेदारी अमरो पर आ जाती है । बच्चों के सहारे अपनी जिंदगी काटती थी, लेकिन दुर्भाग्य की मार उसे फिर खानी पड़ी उसके चार लड़के और एक लड़की की मौत से उस पर दुख का पहाड़ गिर पड़ा । बेचारी अमरो अपने एक लौते बेटे ' सरदारे ' को वह अपना खून देकर सींचती है । जो उसके जीवन का सहारा है, उसके हर लाड़ पुरा करती हैं । उसे अपने बेटे पर गर्व है वह अपने आप पर भी गर्व करती है कि वह ' सरदारो ' की माँ है ।

" कृष्णा जी ने बहुत ही सह्ृदय से एक माँ के मातृत्व का वर्णन किया है, मानो हथकड़ीयों में सरदारे के हाथ नही अमरो की ममता कैद है जो अपने बेटे की गलती को जान - बूझ कर अनदेखा कर रही है । वह सिपाही से कठोर दिल से बात कर अपना पक्ष साफ करती है । माँ की ममता कुछ ऐसी ही होती है । उसकी ममता अंधी हो गयी है जो अपने बेटे सरदारे का गुनाह नहीं देख पा रही है या देखकर अनजान रहना चाहती हैं। बेबस - लाचार वृद्धा अमरो और कर भी क्या सकती है, यही उसकी विवशता है । "११

(८) सिक्का बदल गया की शाहनी :-

' सिक्का बदल गया ' कहानी की मुख्य नारी पात्र शाहनी है। कहानी का कथानक वृद्ध शाहनी के आस - पास घूमता है । शाहनी कृष्णा सोबती की नानी है जिन्होंने विभाजन की त्रासदी को झेला है । एक लंबे अरसे से शाहनी का इसी चेनाब नदी से गहरा रिश्ता रहा है ।शाहनी का साम्राज्य देश विभाजन के समय बिखरता हुआ नजर आता है । शाहनी की पीड़ा विभाजन के संघर्ष में मानवीय रिश्ते एवं इन्सानियत के मूल्यों के टूटने से पेला हुई पीड़ा का साक्षी है। शाहनी अपने से जुड़े सभी सदस्यों को बदला हुआ देखती है। इस विकट परिस्थिति में भी शाहनी के व्यक्तित्व में कोई बदलाव नहीं होता। वह सबके साथ अच्छी तरह पेश आती है। दाऊदर्खा हवेली से सोना - चांदी ले जाने की बात करता है तब शाहनी अपनी पीड़ा को व्यक्त करती है -

" सोना - चाँदी ! बच्चा, वह सब तुम लोगों के लिए है। मेरा सोना तो एक - एक जमीन में बिछा है ।"१२ शाहनी की पीड़ा असहाय हो जाती है जब दाऊद बूरे वक्त के लिए कुछ नगड़ी रखने को कहता है - " वक्त ? शाहनी अपनी गीली आंखों से हँस पड़ी, दाऊदर्खा, इससे अच्छा वक्त देखने के लिए क्या मैं जिन्दा रहूंगी !"१३ शाहनी के इस कथन में अपनी जड़ों के कटने एवं बरसों से बसे बसाये जीवन के उजड़ने के गहरे दुख का अहसास होता है ।

(९) आजादी शम्मोजान की मुन्नीजान :-

' आजादी शम्मोजान की ' कहानी की नायिका मुन्नीजान है जो पेशे से एक वैश्या है । देश को आजादी मिलने पर तिरंगो की छाया और दीपमालाओं से पूरा शहर जगमगा उठता है । वेश्याओं के कोठों को भी तिरंगो से सजाया जाता है । जिसे देखकर आजादी के इस ढकोसले पर मुन्नीजान का हृदय चिल्ला उठता है - "लेकिन यह क्यों हो रहा है, क्यों हो रहा है ! "१४ मुन्नी की इस चित्कार में लाचार एवं पराधीन नारी का दर्द झलकता है ।

देश तो आजाद हुआ लेकिन वेश्या को कोन सी आजादी मिली । वह तो पहले भी आजाद थी, आज भी आजाद है अपने शरीर को बेचने के लिए । मुन्नी का दर्द इस कथन में व्यक्त होता है - "मुन्नी ने अपनी कसी और तंग कमीज मैं से जरा लंबी सांस लेकर कहां, क्या कहा, आजादी? लोगों को आज मिल रही है आजादी ! आजादी तो हमारे

पास है । हम-सा आजाद कौन होगा, शम्मोहन?"१५ मुन्नी जैसी कई औरतें आज भी लाचार एवं पराधीन है । वेश्या जीवन की कहानी आज भी उतनी ही सच है जितनी तब थी जब कृष्णा सोबती ने इसे लिखा था ।ऐसी नारियों के लिए आजादी का क्या मतलब ?

निष्कर्षत :-

कृष्णा सोबती के पात्रों का नारी होने का अहसास पुरुष और प्रेम प्रेम की जरूरत के अहसास से कहीं ज्यादा गहरी और जटिल वस्तु है । मधुरेश जी अपने लेख ' कहानीकार कृष्णा सोबती ' में लिखते हैं - "कृष्णा सोबती जी की कोई भी दो नायिकाएँ एक- सी नहीं है क्योंकि वह दो एक दूसरे का क्रमशः होता विकास है कोई भी एक की समस्या दूसरे पात्र में नहीं है वह दूसरा पात्र उस पहली वाली समस्या से मुक्त हो नई दुनिया में जीने को उत्सुक है नई समस्या के साथ।" १६ इस प्रकार कृष्णा सोबती के कहानियों के नारी पात्रों में विशिष्टता दृष्टिगत होती है।

संदर्भ सूची :-

(१) कृष्णा सोबती ,बादलों के घेरे ,पृ .२५
(२) वहीं ,पृ .२६
(३) वहीं,पृ.१६
(४) एक नजर कृष्णा सोबती पर ,रोहिणी , पृ .५३
(५) कृष्णा सोबती ,बादलों के घेरे में, पृ.३४
(६) वहीं पृ .३६
(७) कृष्णा सोबती का कथा साहित्य एवं नारी समस्याएं डॉ शहेनाज जाफर बासमेह , पृ .१३०
(८) एक नजर कृष्णा सोबती पर, रोहिणी , पृ .५४
(९) कृष्णा सोबती का कथा साहित्य एवं नारी समस्याएं ,डॉ . शहेनाज जाफर बासमेह , पृ .१३२
(१०) कृष्णा सोबती, बादलों के घेरे में, पृ .९०
(११) कृष्णा सोबती का कथा साहित्य एवं नारी समस्याएं, डॉ.शहेनाज जाफर बासमेह, पृ .१३४
(१२) कृष्णा सोबती, बादलों के घेरे में, पृ .१३८
(१३) वहीं , पृ .१३९
(१४) वहीं, पृ .१४२
(१५) वहीं, पृ .१४३
(१६) शोध पत्रिका : मार्च २००१ डॉ . मधुसंधु के लेख, पृ .१९

28

ગ્રામીણ વિકાસમાં એન.જી.ઓ. ની ભૂમિકા

સિધ્ધાર્થકુમાર કિસાભાઈ ચાવડા
રિસર્ચ સ્કોલર
સમાજકાર્ય ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

સારાંશ:

ભારતમાં વિકાસનો અવકાશ સાંકડો નથી પરંતુ ખૂબ જ પહોળો છે. કારણ કે તેમાં ફક્ત આર્થિક વિકાસ સામેલ નથી પરંતુ સામાજિક મોરચો, જીવનની ગુણવત્તા, સશક્તિકરણ, મહિલાઓ અને બાળ વિકાસ, શિક્ષણ અને તેના નાગરિકોની જાગૃતિ, આ હાંસલ કરવા માટે, એક સર્વગ્રાહી દ્રષ્ટિ અને સહયોગી પ્રયત્નો શામેલ છે વિવિધ વિભાગો, એજન્સીઓ અને એનજીઓ પણ જરૂરી છે. સરકારી સંગઠનોની તુલનામાં ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં કામ કરવાના વધુ ફાયદા છે. કારણ કે એનજીઓ વધારે છે. વિકાસની વિભાવના અને પ્રક્રિયા વધુ વ્યાપક, સંકુલ અને સમય તથા પ્રદેશ સાપેક્ષ હોય છે. કોઈ પણ ચિંતન જે તે દેશની ભૌગોલિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક પરીબળોના પરિનિવેશમ જન્મતું અને વિકસતું હોય છે. વિકાસએ લાંબાગાળાની સતત પાંગરતી પ્રક્રિયા છે. શરૂઆતના ગાળામાં ઔધોગિક વિકાસ, વિજ્ઞાન અને ટેકેનોલોજીનો વિકાસ, આર્થિક વિકાસને વિકાસના માપદંડો તરીકે સ્વીકારી દેશોમાં વિકાસની પ્રક્રિયાને મૂલવવામાં આવી. ભૌતિક વિકાસની સાથે સાથે માનવવિકાસ પણ થવો જોઈએ બાબતનો નિર્વિવાદ પણે વૈશ્વિક સ્તરે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રે નાના અને મધ્યમ પ્રકારના ઉધોગોને પ્રોત્સાહન આપી પ્રોડક્શન અને મેન્યુફેક્ચરિંગ પર ભાર આપવાની વિશેષ જરૂર છે. ગ્રામીણ વિકાસ થશે તો જ ભારતનો સાચા અર્થમાં વિકાસ થશે. પ્રસ્તુત સંશોધન પત્રમાં ઉપલબ્ધ સાહિત્યનો અભ્યાસ, અવલોકન અને મૌલિક ચિંતન દ્વારા ગ્રામીણ વિકાસમાં એનજીઓની ભૂમિકાનો વિસ્તુત સ્વરૂપે સમજાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: વિકાસ, ગ્રામીણ વિકાસ, એનજીઓ

૧. પ્રસ્તાવના

ભારતમાં દશ લાખ કરતા પણ વધારે બિનસરકારી સંસ્થા છે. તમે કોઈ એક સાથે કામ કરતા હો કે ન કરતા હો પણ તમારે બિનસરકારી સંસ્થાના સંપર્કમાં આવવાનું થયું જ હશે. આપણા લોકશાહી સમાજમાં બિનસરકારી સંસ્થાઓની ભૂમિકા કેટલી મહત્ત્વની છે. ભારતમાં વિકાસનો અવકાશ સંકુચિત નથી, પરંતુ ખૂબ વ્યાપક છે, કારણ કે તેમાં ફક્ત આર્થિક વિકાસ જ નહીં, પરંતુ સામાજિક મોરચો, જીવનની ગુણવત્તા, સશક્તિકરણ, મહિલાઓ અને બાળ વિકાસ, શિક્ષણ અને તેના નાગરિકોની જાગૃતિનો સમાવેશ છે. આ હાંસલ કરવા માટે, વિવિધ વિભાગો, એજન્સીઓ અને એનજીઓ સાથે સંકળાયેલા સર્વગ્રાહી દ્રષ્ટિ અને સહયોગી પ્રયત્નો જરૂરી છે. સરકારી સંગઠનોની તુલનામાં એનજીઓ અથવા બિન-સરકારી સંગઠનોને ગ્રામીણ વિસ્તારમાં કામ કરવાના વધુ ફાયદા છે કારણ કે

એનજીઓ વધુ લવચીક હોય છે, એનજીઓ એક વિશિષ્ટ સ્થાન માટે વિશિષ્ટ હોય છે અને આ ઉપરાંત તે જાહેરમાં અને સમુદાયની સેવા કરવા માટે પ્રતિબદ્ધ છે.

વોલન્ટરી એક્શન નેટવર્ક ઇન્ડિયા (VANI) કે જે ભારતીય બિનસરકારી સંસ્થાની એપેક્ષ સંસ્થાન છે તેના જણાવ્યા પ્રમાણે ભારતમાં કુલ બાર લાખ બિનસરકારી સંસ્થા છે. જે પૈકી 43% ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં અને બાકીની 47% શહેરી વિસ્તારમાં આવેલી છે રસપ્રદ બાબત એ છે કે કુલ સંસ્થાનના 49.8% નહીં નોંધાયેલી સંસ્થા છે. માત્ર 6.6% આરોગ્ય ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરે છે.

૨. ગ્રામીણ વિકાસનો અર્થ

ગ્રામીણ વિકાસ એટલે કે ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં માનવીય તેમજ ભૌતિક સંસાધનોનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરીને ગ્રામીણ ક્ષેત્રનો સર્વાંત્રિક વિકાસ કરવો બીજી રીતે કહીયે તો ગ્રામીણ વિકાસ એક પ્રક્રિયા છે. જેમના માધ્યમથી ગ્રામીણ ક્ષેત્રના લોકોની આવક સ્તરમાં તથા જીવન સ્તરમાં સુધારો કરવો તથા તેમના આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય ક્ષેત્રમાં ગુણાત્મક પરિવર્તન લાવવું, એક એવું જીવન કે એમને સ્વસ્થ રાખે, સારું ભોજન મળે, કપડા આવાસ તથા આધુનિક વિજ્ઞાન તેમજ ટેકનોલોજીના આધારે સમગ્ર સુવિધાઓ મળે છે. જે એમને જીવનને સુખી રાખી શકે.

૩. એનજીઓ એટલે શું

બિનસરકારી સંસ્થા અને સરકારના સંબંધો સમજવા કેટલીક ઔતિહાસિક, પશ્ચાદભૂમિકા મદદરૂપ થઈ જશે એ વાત સાચી છે કે સ્વૈચ્છિક સંગઠનો સદીઓથી કામ કરે છે. પણ " બિનસરકારી સરકારી સંસ્થા" શબ્દ ૧૯૪૫માં સંયુકત રાષ્ટ્ર સંઘની સ્થાપના પછી વધુ પ્રચલિત બન્યો છે. વિશ્વ બેંક બિનસરકારી સંસ્થાની વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે, "ખાનગી સંસ્થાનો કે જેઓ મુશ્કેલીઓને દૂર કરવાના હેતુથી ગરીબોના હિતોની જાળવણી માટે, પર્યાવરણની સુરક્ષા માટે, પાયાની મૂળભૂત સેવાઓ પુરી પાડવા માટે, અથવા સામુદાયિક વિકાસની પ્રવૃત્તિઓને અનુસરે છે"

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે, બિનસરકારી સંસ્થા એ કોઈપણ પ્રકારના નફાના ઉદ્દેશ વિના, સ્થાનિક, રાષ્ટ્રીય કે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ સ્વૈચ્છિક નાગરિકોના જૂથ દ્વારા સ્થાપયેલું હોય છે. સમાનહિત ધરાવતા લોકો દ્વારા ચલાવતું અને કાર્યપ્રેરિત હોય છે. બિનસરકારી સંસ્થા વિવિધ પ્રકારની સેવાઓ આપતું હોય છે અને માનવતાવાદી કાર્યો કરતું હોય છે. કેટલીક સંસ્થાઓ ખાસ ઉદ્દેશો માટે સ્થપાઈ હોય છે. જેવા કે માનવ અધિકાર, પર્યાવરણ અથવા આરોગ્ય, આંતરરાષ્ટ્રીય દસ્તાવેજોના અમલ માટે સહાયરૂપ થાય છે. તેનું પૃથક્કરણ અને નિષ્ણાંત નજરે અવલોકન કરી તેના જોખમો સામે ચેતવણી આપે છે.

૪ ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ અને એનજીઓ

ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસનું કાર્ય એટલું મોટું અને જટિલ છે કે સમસ્યાને ઠીક કરવા માટે ફક્ત સરકારી યોજનાઓનો અમલ કરવો પૂરતો નથી. આ હાંસલ કરવા માટે, વિવિધ વિભાગો, એજન્સીઓ અને એનજીઓ સાથે

સંકળાયેલા સર્વગ્રાહી દ્રષ્ટિ અને સહયોગી પ્રયત્નો જરૂરી છે. આવી મોટી જરૂરિયાતને કારણે, ભારતમાં એનજીઓની સંખ્યા ઝડપથી વધી રહી છે. અને હાલમાં ગ્રામીણ વિકાસ એ એક સરળ કાર્ય લાગે છે. પરંતુ વાસ્તવિકતામાં, એવું નથી. આઝાદી પછીના યુગમાં જુદી જુદી પંચવર્ષીય યોજનાઓ દ્વારા ઘણા ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમો જોવા મળ્યા છે. ભારતમાં એનજીઓ સંખ્યા ઝડપથી વધી રહી છે. અને હાલમાં, ભારતમાં લગભગ ૨૫,૦૦૦ થી ૩૦,૦૦૦ સક્રિય એનજીઓ છે.

વિકાસનો સંબંધ જીવનના ભૌતિક સ્તરમાં સમગ્ર રચનાત્મક પરિબળો સાથે છે. સુધારો લાવવા માટે આ રચનાત્મક પરિવર્તનમાં આર્થિકની સાથે-સાથે સામાજિક પરિબળનો પણ સમાવેશ થાય છે. આથી વિકાસ માટે માત્ર આર્થિક સંવૃધ્ધિ જ નહીં, પરંતુ આર્થિક સંવૃધ્ધિના લાભોનું ન્યાયોચિત વિતરણ પણ જરૂરી છે. બીજા શબ્દોમાં વિકાસનો અર્થ ન્યાયયુક્ત સંવૃધ્ધિ છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે, વધારે સારું સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ, રહેઠાણ તથા કલ્યાણ દ્વારા જીવન સ્તરમાં સુધારો.

ગ્રામીણ વિકાસના વિષયનું વર્તમાન સમયમાં ઘણું મહત્વ છે. ગ્રામવિકાસને યોજનાબદ્ધ રીતે મહત્વ આપવાની વાત ત્યારે થઈ જ્યારે એ સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે, વિકાસશીલ દેશોના ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં ગરીબી નાબૂદી અને અસમાનતા જેવી સમસ્યાઓને દૂર કરવામાં ઉધોગતંત્રના રસ્તા તો પ્રભાવહીન બની ગયા છે. અને તેના વિકાસ માટે બહુવિધ અભિગમની જરૂર છે. આથી કૃષિ અને ઔધોગિક ઉત્પાદન વધારવાના પ્રયાસ ઉપરાંત એ પણ જરૂરી છે કે, શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, સેવાઓ અને રોજગાર ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે અને ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં ગરીબીની સમસ્યા ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં વિકાસશીલ દેશોની મોટાભાગની વસ્તી રહે છે. તેનાં જીવન સ્તરને ઉપર લાવવા માટે યોજનબદ્ધ રીતે પ્રયાસ કરવો જરૂરી છે. સરકારની નીતિઓ અને કાર્યક્રમો દ્વારા ગરીબી, રોજગારી ઉત્પન્ન કરવા, આવક ઉત્પન્ન કરવાની વધુ તકો અને માળખાગત સુવિધાઓ દૂર કરવામાં આવે છે. આ સાથે પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ પણ સરકાર દ્વારા ઘાસના મૂળસ્તરે લોકશાહીને મજબૂત બનાવવા માટે આરંભ કરવામાં આવી છે. પરંતુ તમામ પ્રયત્નો છતાં ગ્રામીણ ગરીબી, બેરોજગારીનો દર, ઓછું ઉત્પાદન હજુ પણ અસ્તિત્વમાં છે. જીવન નિર્વાહની, સુરક્ષા, સ્વચ્છતાની સમસ્યા, શિક્ષણ, તબીબી સુવિધાઓ, રસ્તાઓ જેવી પાયાની સુવિધાઓ માટે હજી લડત ચાલુ છે. પરંતુ શહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઉપલબ્ધ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની બાબતમાં ઘણી ખામી છે. મૂળભૂત ગ્રામીણ વિકાસમાં રોજગાર, યોગ્ય પાણી પુરવઠો અને અન્ય પાયાની સુવિધાઓ સિવાય આ બધાનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

૫. ભારતમાં એનજીઓ

સામાજિક સેવાઓ અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભારતમાં સમૃદ્ધ પ્રણાલિકા રહી છે. આપણા દેશમાં સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ પછી મહાત્મા ગાંધી તેમની સેવાકિય પ્રવૃત્તિઓને કારણે જાણીતા હતા. ખાસ કરીને જ્યારે તેમણે સૂચન કર્યું કે ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસને વિખરવાની અને તેને લોકસેવા સંઘ (લોકસેવા સંગઠન) માં પરિવર્તિત કરવાની વિનંતી પણ કરી હતી. જો કે તેમનું આ સૂચન સ્વીકારવામાં આવ્યું ન હતું. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીના અનુયાયીઓએ દેશના વિવિધ સામાજિક તેમજ આર્થિક બાબતોના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરવા સ્વૈચ્છિક

સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી. આવી સંસ્થાઓ હસ્તકલા અને ગ્રામીણ ઉધોગો, ગ્રામીણ વિકાસ અંગેના કાર્યક્રમો, ધિરાણ સહકારી મંડળી, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ વગેરે હતી.

માત્ર ૧૯૮૦ આસપાસના સમયમાં ભારત સરકારે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભૂમિકાને સ્પષ્ટ કરવા અને તેમના મહત્વને માન્યતા આપવાનું શરૂ કરું છે. છઠ્ઠી પંચવર્ષીય યોજના (૧૯૮૦-૧૯૮૫) દરમ્યાન કેટલાક નવા ક્ષેત્રો નક્કી કર્યા છે. જેના વિકાસમાં બિનસરકારી સંસ્થા મુખ્ય ભૂમિકા નિભાવી શકે. સાતમી પંચવર્ષીય યોજના (૧૯૮૫-૯૦) અંતર્ગત ભારત સરકારે સ્વૈચ્છિક સંગઠનો વધુ સારી રીતે ભૂમિકા ભજવી શકે તે માટે જોગવાઇ કરી. ગામડા સ્વનિર્ભર બને તે માટે બિનસરકારી સંસ્થાને નેતૃત્વ લેવા જણાવવામાં આવ્યું. ગામડાના વિકાસ માટે ગામડાના અને વ્યક્તિગત સંસાધનોનો કેવી રીતે ઉપયોગ થઈ શકે, માનવ સંસાધનો, ગામડામાં રહેલ વિવિધ કૌશલ્ય અને સ્થાનિક જ્ઞાન, કે જેનો એકદમ ઓછો ઉપયોગ થયો છે તેને ઉપયોગમાં લેવા શું થઈ શકે તેની ઉપર ભાર મુકવામાં આવ્યો. દર પાંચ વર્ષની યોજનાની જેમ ભારતના ગ્રામીણ વિકાસમાં એનજીઓની ભૂમિકા વધી રહી છે. તેથી એનજીઓ હવે વિવિધ ક્ષેત્રમાં વ્યવસાયિકોને આકર્ષિત કરી રહી છે. સ્વ-નિર્ભર અને ટકાઉ સમાજ બનાવવામાં એનજીઓ મદદ કરે છે. એનજીઓ ખરેખર વિકાસ, શિક્ષણ અને વ્યવસાયિકરણમાં સહાયક બને છે.

૬. ગ્રામીણ વિકાસમાં તરફના અવરોધો

ભારતમાં એનજીઓ જે મુશ્કેલીનો સામનો કરી રહી છે તે સરકારના ભંડોળ અથવા બાહ્ય દાન પરની તેમની નિર્ભરતા છે. આ પરાધીનતા સાથે, એનજીઓ તેમનું કાર્ય કરવામાં ઓછી રાહત અનુભવે છે. કારણ કે મોટાભાગના કાર્યો ભંડોળ પર આધારિત છે તદ્દપરાંત, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની રચનાઓ પ્રકૃતિમાં અમલદારશાહી બની ગઈ છે. જેનાથી એકદંર વિકાસમાં અસરકારકતા ઓછી થઈ છે. પછી ગ્રામીણ લોકોની પરંપરાગત વિચારસરણી, તેમની નબળી સમજણ અને નવી તકનીકી અને પ્રયત્નોને સમજવા માટે નિમ્નસ્તરનું શિક્ષણ, જાગૃતિનો અભાવ અને એનજીઓ દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા લોકોને સંબંધિત અવરોધો છે. ગામડાઓમાં પાણી, વિજળી, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, સંદેશાવ્યવહારની સુવિધાઓ વગેરે જેવી સુવિધાઓનો અભાવ છે. જે તેમને ધીમા વિકાસ તરફ લઈ જાય છે. આ સિવાય ટેકનોલોજીથી વંચિત વસ્તીવાળા ગ્રામીણ ઉધોગો, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક તફાવતો, વિવિધ જૂથો વચ્ચેના તફાવતો, પ્રેરણાનો અભાવ અને રુચિ અભાવ જેવા ગ્રામીણ વિકાસના માર્ગમાં અવરોધ જેવા ચોક્કસ સમસ્યા છે. ભારત દેશમાં તમામ અવરોધો હોવા છતાં એનજીઓ ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ માટે કાર્યરત રહેશે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સ્થાનિક પ્રતિભાનો પસંદગીપુર્વક ઉપયોગ કરે છે. વ્યક્તિઓને તાલીમ આપે છે. અને તેનો ઉપયોગ ગ્રામીણ વિકાસ માટે કરે છે. પરંતુ ગ્રામીણ વિકાસની સંપૂર્ણ સફળતા ખરેખર વિકાસ પ્રક્રિયાઓ અને પ્રયત્નોમાં ગ્રામીણ લોકોની ઈચ્છા અને પ્રક્રિયા ભાગીદારી પર આધારીત છે.

૭. ગ્રામીણ વિકાસમાં એનજીઓની મુખ્ય ભૂમિકા

બિનસરકારી સંસ્થાઓ તેમના કાર્યક્ષેત્રમાં વિકાસ માટે પુષ્કળ કાર્યો કરે છે. વ્યક્તિગત કૌશલ્યો ખીલવવાની તાલીમ, સ્વસહાય માટે સમુદાયની તાલીમ, નાના ઉદ્યોગો, સ્વનિર્ભરતા માટેના વિકાસ કાર્યક્રમો, સહકારી જૂથો, તેમના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જ રોજગારીની તકો વગેરે દ્વારા ઘણા પગલાં લેવામાં આવે છે. જો કે આર્થિક

વિકાસ એ પાયાનો ધ્યેય હોય છે અને સાથેસાથે તેમના વલણમાં ફેરફાર થાય તે પણ એટલું જ જરૂરી છે. તેથી બિનસરકારી સંસ્થા જ્યારે જ્યારે પણ વિકાસની વાત કરે છે ત્યારે તે માત્ર આર્થિક વિકાસના સંદર્ભમાં નથી હોતી પણ બીજી અનેક બાબતો હોય છે. પરિવર્તનના અભિગમ દ્વારા તેમનામાં સામાજિક, આર્થિક, પર્યાવરણીય અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિમાં બદલાવ લાવવામાં આવે છે. તેથી જ્યારે આપણે સમુદાયના વિકાસના સંદર્ભમાં વાત કરીએ છીએ ત્યારે તે એક પ્રક્રિયા હોય છે અથવા પ્રયાસ હોય છે કે જેમાં લોકોની ક્ષમતામાં વધારો થાય તે માટે સ્થાનિક કક્ષાએ નાના નાના જૂથો તૈયાર કરવા, જેમના દ્વારા સામાજિક સંબંધો, તેમના પાયાના આર્થિક પ્રશ્નો, તેમના આસપાસના વાતાવરણમાં સુધારો લાવવો અને તેમના જીવનની ગુણવત્તામાં સર્વાંગી વિકાસ લાવવો તે માટેના પ્રયત્નો થાય છે.

- **અંતર ઘટાડવા:** એનજીઓ સરકારી કાર્યક્રમોમાં સહાયરૂપ થવા પ્રયાસો કરે છે અને રાજ્યના પ્રોજેક્ટ્સ દ્વારા અછત છોડતા લોકો સુધી પહોંચે છે ઉદાહરણ તરીકે Covid-19 કટોકટીમાં સ્થળાંતર કામદારોને સહાય પુરી પાડી
  - આ ઉપરાંત તેવો માનવ અને મજૂર અધિકારો લિંગ મુદ્દાઓ, આરોગ્ય સંભાળ, પર્યાવરણ, શિક્ષણ, કાનૂની સહાય અને સંશોધન સહિતની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલા છે.
- **અધિકાર સંબંધી ભૂમિકા:** સમાજમાં કોઈ પરિવર્તન લાવવા માટે સમુદાય-સ્તરની સંસ્થાઓ અને સ્વ-સહાય જૂથો મહત્વપૂર્ણ છે.
  - આનાથી ભૂતકાળમાં તળિયાળી સંસ્થાઓએ મોટી એનજીઓ અને સંશોધન એજન્સીઓ કે જેમને વિદેશી ભંડોળની પ્રાપ્તિ સાથે સહયોગ કરવામાં સક્ષમ બનાવ્યું છે.
- **પ્રેશર જૂથ તરીકે કામ કરવું:** રાજકીય બિનસરકારી સંસ્થાઓ છે જે સરકારની નીતિઓ અને ક્રિયાઓ સામે લોકોના અભિપ્રાયને એકઠા કરે છે.
  - આવી એનજીઓ જાહેર જનતાને શિક્ષિત કરવામાં અને જાહેર નીતિ પર દબાણ લાવવા માટે સક્ષમ છે. તે લોકશાહીમાં મહત્વપૂર્ણ દબાણ જુથો તરીકે કાર્ય કરે છે.
  - તેવો ગુણવત્તાયુક્ત સેવાની માંગ માટે ગરીબોને એકઠા કરે છે અને એક સમુદાય પધ્ધતિ લાગુ કરે છે.જેથી સરકારી અધિકારીઓની કામગીરીનો હિસાબ થાય છે.
- **સહભાગી શાસનમાં ભૂમિકા:** દેશમાં કેટલાક સિવિલ સોસાયટી પહેલોએ દેશમાં કેટલાક પથ ભંગ કાયદાઓમાં ફાળો આપ્યો છે જેમાં પર્યાવરણ સુરક્ષા અધિનિયમ, ૧૯૮૬, શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ,૨૦૦૯, વન અધિકાર અધિનિયમ,૨૦૦૬, અને માહિતીનો અધિકાર અધિનિયમ, ૨૦૦૫, નો સમાવેશ થાય છે.
- **સામાજિક મધ્યસ્થી તરીકે અભિનય:** સામાજિક મધ્યસ્થીએ સમાજમાં પરિવર્તનના ઇચ્છિત પરિણામો પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રવર્તમાન સામાજિક વાતાવરણની અંદર સામાજિક અને વર્તણૂકીય વલણ બદલવા માટે વિવિધ એજન્ટો દ્વારા સમાજના વિવિધ સ્તરોની દખલ છે.

- ભારતીય સંદર્ભમાં જ્યાં લોકો હજી પણ અંધશ્રદ્ધા, માન્યતાઓ, શ્રદ્ધાઓ, અને રિવાજોમાં અટવાયેલા છે. ત્યાં એનજીઓ ઉતપ્રેરzક તરીકે કાર્ય કરે છે અને લોકોમાં જાગૃતિ લાવે છે.

૮. ગ્રામીણ વિકાસમાં એનજીઓની ભૂમિકાની આકારણી

એનજીઓ ગ્રામીણ વિકાસમાં સક્રિય ભાગ લે છે. ગ્રામીણ ગરીબ અને સામાજિક રીતે હતાશ વર્ગ મુખ્યત્વે એનજીઓની કામગીરી પર આધારિત છે. આમ, ગરીબોના લાભાર્થે સેવાઓ વિસ્તારવા માટે એનજીઓ વચ્ચે ભારે હરીફાઈ ચાલી રહી છે. તે જ સમયે, આપણે એનજીઓના કલ્યાણ માટે ભૂલી ન જવું જોઈએ. ગરીબોના વિકાસ માટે નીચે મુજબની મહત્વનપૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓ લેવી જોઈએ.

૧. કૃષિ ક્ષેત્ર હેઠળ અસંખ્ય પ્રવૃત્તિઓ કરી શકાય છે. નોકરીઓ/પ્રોજેકટ જેવા કે વાવેતરની સામગ્રીનું વિતરણ, મરઘાં, નજીવા સિંચાઈ, પશુઓની મફત તબીબી સંભાળ, પ્રાણીઓ માટે પીવાનું શુધ્ધ પાણી વગેરે.

૨. માનવ અને માનવીય માનવો માટે આરોગ્ય કાર્યક્રમો: ખાડાની ગટર, આવાસ, ધૂમ્રપાન વિનાનું વાતાવરણ બનાવવું, પ્રાણીઓ અને માણસો માટે પીવાનું સારું પાણી, નિયમિત આરોગ્ય તપાસણી શિબિરો જેવા કામો માનવ અને માનવીની આરોગ્ય સ્થિતિમાં સુધારણા કરશે.

૩. વિકાસ માટે ગામોને દત્તક લેવું, પુર અને દુષ્કાળના સમયગાળા દરમિયાન નૈતિક સમર્થન, પુર દરમિયાન ખોરાક અને પીવાના પાણીનો પુરવઠો, સામાન્ય કૂવો, ગ્રામીણ યુવાનો માટે તાલીમ કાર્યક્રમો, આવાસોના પ્રોજેક્ટ્સ, મકાનોનું સમારકામ અને નવીનીકરણ વગેરે સમુદાયના વિકાસ કાર્યક્રમો સંતોષશે મૂળભૂત જરૂરીયાતો ગ્રામીણ ગરીબો, ગ્રામીણ મહિલાઓ, ગ્રામીણ યુવાનો માટે તાલીમ કાર્યક્રમો જેવા મહત્વપૂર્ણ કાર્યક્રમો માટે વિસ્તૃત થઈ શકે છે. જેથી આપણે આ સમયગાળામાં આત્મનિર્ભરતાની અપેક્ષા રાખી શકીએ.

૪. વ્યક્તિત્વ વિકાસ કાર્યક્રમો, કૌશલ્ય વિકાસ કાર્યક્રમો, શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો, એકીકૃત વિકાસ પ્રોજેક્ટ વગેરે ગ્રામીણ ગરીબ લોકોને બ્રેડ અને બટર બનાવવા માટે સક્ષમ બનાવશે.

૫. હાલના સંદર્ભમાં અગત્યની સમસ્યા એ છે કે ગ્રામીણ ઉદ્યોગોના ઉત્પાદનો માટે બજારની ઉપલબ્ધતા તેથી, માલના માર્કેટિંગ માટે એનજીઓની સરકાર સાથે સીધી કડી છે. આ ઉપરાંત એનજીઓ ગ્રામીણ યુવાનોને બનાવટી કામો, લાકડાનાં કામો, બીડી રોલિંગ, અગરબથી મેન્યુફેક્ચરિંગ, પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ વગેરેની તાલીમ પણ આપી શકે છે.

૬. ગ્રામીણ વિકાસ માટે સરકાર (કેન્દ્ર રાજ્ય અથવા સ્થાનિક) ના તમામ સ્તરે ટેકો અનિવાર્ય છે. એકલા એનજીઓ રાતોરાત ચમત્કાર કરી શકતા નથી. તેથી સરકારે તબક્કાવાર રીતે એનજીઓનાં કામકાજને જોવું જોઇએ અને વોર્ડ બનાવવું જોઈએ. આમ, ભંડોળ અથવા જે પણ હોઈ શકે તે લાભાર્થીઓ તરફ જવું જોઈએ એનજીઓએ ભંડોળ માટે જવાબદાર હોવું જોઈએ.

૯. વધુ સારી વિશ્વસનીયતા

એનજીઓ તેમની પોતાની પ્રવૃત્તિ દ્વારા નાણાં પેદા કરે છે. તેમની વિશ્વસનીયતા મોટા પ્રમાણમાં સુધરે છે. અને ગ્રામીણ લોકોની તેમની સેવાને મજબૂત બનવવામાં આવે છે. સી.એન.આર.આઈ એ એક ઉચ્ચત્તમ સંસ્થા છે, જેમાં 2,000 થી વધુ સભ્યો-સ્વૈચ્છિક સહાય જૂથની રચના, આવક ઉત્પન્ન, માર્કેટીંગ અને જીવન અને બિન-જીવન ઉત્પાદનનો અને વીમા કંપનીઓ માટે પર્યાવરણીય સંરક્ષણ માટે બેન્કો અને નાણાંકીય સંસ્થાઓ માટેની એજન્સી કામગીરીથી લઈને વિવિધ પ્રવૃત્તિમાં એનજીઓ કાર્યરત છે.

૧૦. ગ્રામીણ વિકાસના કામોમાં એનજીઓ ની અસરકારકતા

એનજીઓના મુખ્ય ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમો કૃષિ કાર્યક્રમો, આરોગ્ય કાર્યક્રમો, માનવ સંસાધન વિકાસ કાર્યક્રમો, સમુદાય વિકાસ અને ઉદ્યોગિક અને વેપાર કાર્યક્રમો હતા. મોટાભાગના લાભાર્થીઓ બિન-લાભાર્થીઓ, એનજીઓના કામદારો અને અન્ય વિકાસ એજન્સીઓના કામદારોએ એનજીઓના ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યોને ગ્રામીણ વિકાસ માટે અસરકારક માન્યા છે. અધ્યયનો દર્શાવે છે કે એનજીઓ વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે છે. લોકોની ભાગીદારી અને લોકોના સામાજિક-આર્થિક વિકાસને સુનિશ્ચિત કરવા આયોજનની પ્રક્રિયામાં રાજ્યની ભૂમિકા, રાજકીય પક્ષો, સંગઠનોની સક્રિય ભાગીદારી, દાતા એજન્સીઓની ભૂમિકા વગેરે મહત્વપૂર્ણ છે. ગરીબી નાબૂદી, એચઆરડી, આરોગ્ય સંભાળ, પર્યાવરણીય સંરક્ષણ, માનવાધિકારનું રક્ષણ, મહિલાઓ, બાળકો અને નબળા વર્ગનું સશક્તિકરણ, મૌન ક્રાંતિ શરૂ કરવા વગેરે એ એનજીઓનાં કેટલાક મહત્વના લક્ષ્યો છે. આ અભ્યાસ ગ્રામ્ય સમાજની આર્થિક પરિવર્તન, આરોગ્ય અને સેનિટરી સ્થિતિ, આર્થિક સુરક્ષા, શિક્ષણ અને સ્વરોજગારની સ્થિતિ, સિંચાઈ ક્ષેત્રમાં વધારો, પશુ સંસાધનો અને પાકની તીવ્રતા, નિદર્શન હેઠળ પાકની ઉપજમાં વધારો સહિતના એનજીઓના કાર્યો પર આધારિત હતો. પાક વ્યવસ્થાપન પદ્ધતિમાં પરિવર્તન, એનજીઓની કામગીરીમાં કાર્યરત અવરોધો અને લાભાર્થીઓની સમજ જો કે, આ અભ્યાસ એ પણ નિર્દેશ કરે છે કે સ્વૈચ્છિક પ્રયત્નો દ્વારા સામાજિક પરિવર્તનની અપેક્ષા રાખવી એ પણ એક પ્રકારનું સ્વપ્ન છે અને ઉમેર્યું છે કે સામાજિક-આર્થિક માળખું અને એનજીઓ પ્રત્યેના સકારાત્મક વલણ દર્શાવે છે કે તે વિકાસની પ્રક્રિયામાં તેની વધતી ભૂમિકા માટે ફાળો આપે છે.

નિષ્કર્ષ

આ રીતે એનજીઓ માટે તેમના કામમાં જ નહીં પરંતુ તેમની નાણાકીય સ્થિતિમાં પણ ઉચ્ચ સ્તરની પારદર્શિતા પ્રાપ્ત કરવી અને જાળવવી મહત્વપૂર્ણ છે. એનજીઓ એ તેમની આવક અને ખર્ચ જાહેર ચકાસણી માટે ખુલ્લા રાખવાની જરૂર છે. જો કે એનજીઓની વિશ્વસનીયતાને ભંડોળના સ્રોતનાં ટાચસ્ટોન વિરુધ્ધ નકારી શકાય નહીં, પછી ભલે તે વિદેશી હોય, તે જ સમયે સરકારે ખ્યાલ લેવો જોઈએ કે રાષ્ટ્રીય સરહદો પારના વિચારો અને સંશોધનોનું સરળ આદાન-પ્રદાન વૈશ્વિક સમુદાના કાર્ય માટે જરૂરી છે. આ રીતે એનજીઓ ગરીબ ગ્રામીણ લોકોમાં જાગૃતિ લાવી શકે છે. આ ગ્રામીણ વિસ્તાર અને લોકોને તેમના મૂળભૂત અધિકાર વિશે જાગરૂક બનવા

સક્ષમ બનાવવાની હવે સમાજની તેમજ રાષ્ટ્રની પણ જરૂરિયાત છે. એનજીઓ એ એકમાત્ર સંસ્થાઓ છે. જે ગ્રામીણ ક્ષેત્રને વિકસિત કરી શકે છે.

સંદર્ભ

1. બાબુભાઇ અવરાણી & બકુલભાઈ અવરાણી (1996), ભારતમાં ગ્રામવિકાસ, અનડા બુક ડિપો અમદાવાદ.
2. અનુવાદક: પીયુશ શાહ (2010), બિનસરકારી સંસ્થાનો ખ્યાલ અને તેના કાર્યો, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
3. ડૉ. પારૂલ જે. જોષી (2015), ગ્રામીણ વિકાસ, અનડા બુક ડિપો અમદાવાદ.
4. विनायक चतुर्वेदी (2011), ग्रामीण विकास, प्रिज्म बुक्स (इण्डिया), जयपुर.
5. प्रसाद अवध (1992), गावों में सामाजिक, आर्थिक एवं राजनैतिक परिवर्तन, रावत पब्लिकेशन, जयपुर.
6. डॉ. राजेश टंडन (1997), स्वैचिछक संस्थाओ में संगठनात्मक विकास : अवधारणा, आवश्यकता एवं स्वरूप, सहभागी शिक्षण केन्द्र, लखनऊ.
7. David Lewis& Social N. Ravichand Ram (2008), NGOs and Welfare, Rawat Publications, New Delhi.

29

"Think out of box – Riddles"

Mr. Jayesh Murlidhar Rangwani
Bachelor of Engineering in Mechanical, B.Ed., M.Ed. (Pursuing)
Teacher in Arya Kanya Gurukul English Medium (CBSE) Porbandar Gujarat
Mine 151 by 151 Magic Square project have selected in **Asia book** of record,
India book of record, **Gujarat book** of record,
India star book of record, **Hind book of World** record.
Guided by: Kaushikbhai Parekh

Abstract

ગણિત વિષય સાંભળતા જ અઘરો લાગે છે, નથી આવડતું, કંટાળો આવે છે જેવા શબ્દો, વાક્યો આપણે દિન-પ્રતિદિન સાંભળતા જ હોઈએ છીએ. તો શું ખરેખર ગણિત અઘરો, મુશ્કેલ વિષય છે? તો ના. માત્ર આપણી માન્યતાઓ તથા બીજાના કારણને લીધે આપણે તે માની લઈએ છીએ. બીજાની વાતોને, બીજાના અનુભવોને તથા બિનતાલીમી, અયોગ્ય શિક્ષક દ્વારા સતત ડર સાથે ભણાવવામાં આવેલ વિષયને કારણે ગણિત અઘરો, કંટાળાજનક, બિન-રસપ્રદ લાગે છે. ત્યારે ગણિત પ્રત્યે બાળકોમાં રસ, અભિરૂચિ, ઉત્સાહ, હકારાત્મકતા, આત્મવિશ્વાસ, વિધાયક માન્યતા ખીલે તે હેતુથી કોયડાઓ (રિડલ્સ) ખૂબ ઉપયોગી છે. પ્રસ્તુત સંશોધન પત્રમાં કોયડાઓના માધ્યમથી કઈ રીતે અને કયા કયા ગુણો બાળકમાં ખીલવી શકાય તેમની વાત કરવામાં આવી છે. પરિણામે ગણિત તથા અન્ય તાર્કિક વિષયો બાળકને ગમતા થશે અને તે પોતાના જીવનમાં સિદ્ધિ હાંસલ કરી શકશે.

Keywords: *બાળકનો આંતરિક અને આંતરવૈયક્તિક વિકાસ, બાળકોમાં વિવિધ પ્રકારનાં ગુણોનું નિર્માણ, કોયડાઓ, ગણિત પ્રત્યે વિધાયકતા (હકારાત્મક દ્રષ્ટિકોણ)*

Introduction

यथा शिखा मयूराणां , नागानां मणयो यथा ।
तदवद् वेदांगशास्त्राणां , गणितं मूर्धनिस्थितम्॥

जैसे मोरों में शिखा और नागों में मणि का स्थान सबसे उपर है, वैसे ही सभी वेदांग और शास्त्रों मे गणित का स्थान सबसे उपर है ।

"બ્રહ્માંડ ગણિતની ભાષામાં લખાયેલું છે." ત્રિકોણ, વર્તુળ અને બીજા ભૌમિતિક ચિત્રો તેના અક્ષરો છે. "Maths is an Queen of the Science." ગણિત એ એક વિચાર પદ્ધતિ છે. આખા વિશ્વમાં કુદરતી વિજ્ઞાન, તંત્રવિદ્યા, તબીબીવિદ્યા, નાણાંશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર જેવા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ગણિતશાસ્ત્ર એ અન્યોન્ય છે, જરૂરી સાધન છે.

બે કેરી અને બે કેળા વચ્ચે કંઈક સામ્યતા છે. તેમની સંખ્યા. એ સમજણ માણસની વિચાર શક્તિના વિકાસમાં હરણફાળ, અનુપમ બની. આ સમજણ વડે માનવ દરેક પ્રશ્નને અલગ અલગ રીતે વિચારતો થયો અને દરેક પ્રશ્ન માંથી તેના હેતુઓને અનુરૂપ વિવિધ જરૂરી સંકલ્પનાઓ તારવતો થયો. આમ ગણિતનો

વિકાસ થતો ગયો. માનવજીવનના એક અભિન્ન અંગ તરીકે ગણિતે સ્થાન લીધું. જ્યારે જ્યારે પ્રશ્ન તર્કની કસોટીએ ચઢે છે ત્યારે ત્યારે ગણિત પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા આગળ આવે છે.

પરંતુ આજના આ આધુનિક યુગમાં ગણિતના વિશેષ ઉપયોગની સામે ગણિત કંટાળાજનક, અઘરો, ડરાવનો લાગે છે. ત્યારે ગણિતમાં રસ, અભિરુચિ, ઉત્સાહ, પ્રેમ વધારવા માટે કોયડાઓનો ઉપયોગ અભૂતપૂર્વ સફળતા આપે છે. કારણકે તેમાં કંઈક અલગ જ દૃષ્ટિથી વિચારવાનું રહે છે. Think out of Box - Riddles ના માધ્યમથી ગણિત તથા અન્ય ક્ષેત્રોમાં ખુબ જ ફાયદાઓ થાય છે જે આ સંશોધન પત્ર માં દર્શાવેલ છે.

Some Examples of Think out of Box – Riddles

Same Riddle in different languages

(1A) सिन्धी : हिन में काडे भी हीक सीधी रेखा रखी करे सच करे डेखार्यो।

(1B) ગુજરાતી : અહિંયા ક્યાંય પણ માત્ર એક સીધી રેખા ખેંચીને આપેલ કોયડાને સત્ય સાબિત કરી બતાવો.

(1C) हिंदी : यहां पर कहीं पर भी एक सीधी रेखा खींच कर दिए हुए कुतूहल को सच साबित करके दिखाओ।

(1D) English : Correct given Riddle by placing just one straight line.

I0 I0 I0 = 9.50

(Not Equal is not a clever solution)

Riddles in English

(2) When I was 6 my neighbour was half my age. Now I am 50. What's the age of my neighbour?

(3) Grammatically the helping verb ‘am’is used with ‘I’. Example: I am an engineer. Say one sentence that has the helping verb ‘Is’ used with ‘I’. I is _______.

(4) what's the unique about this numbers?

8 5 4 9 1 7 6 3 2 0

(5) After a long way a truck driver ends up in front of a tunnel. He can not get through the tunnel else his truck could be seviourly damaged. Because the height of the tunnel is 13 feet and while the truck has a height of 13 feet 1 inch. What is the most economic and simplest solution possible to make the truck pass through the tunnel safely?

(6) What result will you get when all the numbers on telephone dial pad one multiplied?

(7) What is at the end of the rainbow?

Answers

(1) I0 T0 I0 = 9.50 [Ten to Ten (Telling the time) and that’s equal to 9.50]

(2) 47 Years

(3) ‘I’ is an Alphabet

(4) The number has the digits from left to right in the dictionary order.

8	5	4	9	1	7	6	3	2	0
Eight	Five	Four	Nine	One	Seven	Six	Three	Two	Zero
E	Fi	Fo	N	O	Se	Si	Th	Tw	Z

(5) This can be achieved by deflecting the tyres. I.e., removing some air from each tyre to lower the overall height of truck.
(6) 0 (Zero)
(7) Letter 'W'

Think out of Box - Riddles ના શૈક્ષણિક ફાયદાઓ તથા ઉપયોગો

(1) બાળકના "બૌદ્ધિકઆંક" માં વધારો થાય છે. (Increases Intelligent Quotient)

Riddles (કોયડાઓ) ના માધ્યમથી જ્યારે બાળક કંઈક નવું શીખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે બાળકની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ બને છે. તેમાં તાર્કિક શક્તિઓનો ધોધ વહેવાનું શરૂ થાય છે. આ તાર્કિક શક્તિઓના પરિણામ સ્વરૂપે તેના બૌદ્ધિક આંકમાં ખૂબ જ વધારો થાય છે.

(2) બાળકમાં "હું કરી શકું છું" ની વૃત્તિ ખીલે છે. (Increases skill of doing work by themselves)

અલગ અલગ કોયડાઓ જ્યારે બાળક ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે સમય વધારે લાગતો હોય, પણ 'હું તો કરીને જ ઝંપીશ' એવી લાગણી બાળકમાં નિર્માણ થાય છે. Impossible ને તે I am Possible બનાવે છે અને પરિણામ સ્વરૂપ "હું કરી શકું છું" અને "હું પણ કરી શકું છું"ની ભાવના બાળકમાં ખીલે છે.

(3) બાળકની એકાગ્રતામાં ખૂબ વધારો થાય છે. (Increases Concentration Power)

મોટાભાગે બાળક ચંચળ હોય છે અને હોવો પણ જોઈએ. પરંતુ ભણવાની બાબતમાં, અભ્યાસના સમયે એ ચંચળતા તેના માટે અવરોધકરૂપ છે. ત્યારે કોયડાઓના માધ્યમથી બાળકની એકાગ્રતામાં અગણિત વધારો થાય છે, કરી શકાય છે અને તે એકાગ્રતા બાળકના જીવનમાં પોતાના લક્ષ્યને, ધ્યેયને હાંસલ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

(4) બાળકની તાર્કિક વિચારસરણીમાં વધારો થાય છે. (Increases Critical Thinking Power)

કોયડાઓ ઉકેલતાં ઉકેલતાં બાળકની તર્ક શક્તિમાં વધારો થાય છે. બાળક અલગ-અલગ ક્ષેત્રોમાં, સમસ્યાઓમાં તથા નિર્ણયોમાં એ શક્તિનો ઉપયોગ કરી જીવનમાં વિકાસ સાધી શકે છે અને તાર્કિક મર્યાદાઓને ઓળંગી બાળકમાં તાર્કિક વિચારસરણીનો ખૂબ સારો એવો વધારો થાય છે.

(5) બાળકની સમસ્યા ઉકેલ કળામાં, કૌશલ્યમાં વધારો થાય છે. (Increases Problem Solving Skill)

બાળક જ્યારે વિવિધ પ્રકારના કોયડાઓને ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેનામાં સમસ્યા ઉકેલની ક્ષિતિજોનો વિસ્તાર થાય છે અને તેની તે શક્તિ તેના જીવનમાં આવતી વિવિધ સમસ્યાઓ, વિવિધ પ્રશ્નોના

ઉકેલ માટે ઉપયોગી સાબિત થાય છે. બાળક સમસ્યાઓની સામે પડી ના ભાંગતા અવિરત આગળ વધે છે અને જીવનમાં વિકાસ સાધે છે.

(6) બાળકના શબ્દભંડોળમાં વધારો થાય છે. (Increases Vocabulary)

કોયડાઓને જ્યારે બાળક વાંચે છે ત્યારે એક જ કોયડો બે-ત્રણ અલગ અલગ ભાષામાં હોય છે અને પરિણામ સ્વરૂપ બાળકના શબ્દભંડોળમાં વધારો થાય છે. બાળકની ડિક્શનરીમાં વિવિધ શબ્દો દ્વારા જ્ઞાનનો અને તેના દ્વારા તેની જ્ઞાનની ક્ષિતિજોનું વિસ્તાર થાય છે.

(7) બાળકની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ માં વધારો થાય છે. (Increases Curiosity)

બાળક જ્યારે વિવિધ કોયડાઓને ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય છે, ત્યારે સહજ ભાવથી 'આ શા માટે આમ જ થયું હશે?' 'આવી જ રીતે કેમ?' જેવા વિવિધ પ્રશ્નોએ તેના મનના જ્ઞાનરૂપી ખેતરનું ખેડાણ કર્યું હશે. ટૂંકમાં કોયડાઓના માધ્યમથી બાળકની જિજ્ઞાસાવૃત્તિમાં ખૂબ સારો વધારો થાય છે.

(8) બાળક કોયડાઓના માધ્યમથી પોતાના જ્ઞાનનું આદાન-પ્રદાન કરે છે. (Increases the Power of Knowledge Sharing)

બાળક જ્યારે કંઈક નવું શીખે છે, ત્યારે બાળ સ્વભાવ અનુસાર એ બીજાને કહે છે અને શીખવે છે. પોતાના જ્ઞાનનું આદાન-પ્રદાન કરે છે અને કોયડાઓ બાળકની આ શેરિંગ કરવાની વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરવા "ગર્ભ" નું કામ કરે છે. કોયડાઓ બાળકની વૃદ્ધિને તથા વૃત્તિને વેગવાન બનાવે છે.

(9) બાળકના સામાજિક કૌશલ્યોનો વિકાસ થાય છે. (Increases Social Skills)

બાળક જ્યારે કોયડાઓ કહેવા, પૂછવા, શીખવવા માટે બીજા બાળક પાસે, શિક્ષક પાસે, સગા-સંબંધીઓ પાસે અથવા અન્ય વ્યક્તિઓ પાસે જાય છે ત્યારે સહજતાથી જ બાળકોમાં વિવિધ સામાજિક કૌશલ્યોના વિવિધ ગુણોનો વિકાસ થાય છે.

(10) બાળકમાં શીખવવાની કળા વિકસિત થાય છે. (Development of Teaching Skill)

જ્યારે બાળક કોઈ અન્યને કોઈ કોયડો પૂછે છે ત્યારે અને જ્યારે તેનો જવાબ આપે છે તે સમયે બાળકમાં શીખવાની કળા અજાણતા ખીલે છે અને સમય જતા ન ખબર પડતાં તેનમાં એ કળા વિકસિત થાય છે.

(11) કુટુંબ, સગા-સંબંધીઓ, શાળા, સ્નેહીજનો તથા મિત્રો વચ્ચે વિશ્વાસ, સહજ પ્રેમ, લાગણી, આત્મીયભાવમાં વધારો થાય છે. (Increases Trust, Love, Friendship among Siblings)

બાળક જ્યારે બીજા બાળક પાસે જાય છે ત્યારે તેને બીજા પ્રત્યે સહજ પ્રેમ નિર્માણ થાય છે, બાળકમાં અન્ય પ્રત્યે વિશ્વાસ વધે છે. તેનામાં કુટુંબીજનો, સગા-સંબંધીઓ, શાળાના શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે આત્મીય ભાવ નિર્માણ થાય છે.

(12) બાળકનો આંતરિક તથા આંતરવૈયક્તિક વિકાસ થાય છે. (Increases Internal and inter-personal Development)

બાળક વિવિધ પ્રકારે પોતાના જ્ઞાનનું આદાન-પ્રદાન કરે છે. બાળકને જે કોયડાઓ આવડતા હોય તે અન્યને બતાવે છે. પરિણામે બાળકનો આંતરિક અને આંતરવૈયક્તિક વિકાસ થાય છે.

(13) બાળકમાં આત્મવિશ્વાસનો વધારો થાય છે. (Increases Self Confidence)

બાળક જ્યારે કોયડાને ઉકેલે છે ત્યારે "પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ્ઞાન", "ક્રિયા દ્વારા જ્ઞાન", "અનુભવ પ્રેરિત જ્ઞાન" તથા જાતે કૃતિ કરવાના કારણે તેમનામાં આત્મવિશ્વાસનો ખૂબ સારો વધારો થાય છે. બાળકના આ આત્મવિશ્વાસને કારણે તે તેના ધ્યેયસિધ્ધિ તરફ, તટસ્થતાથી, વિચલિત થયા વગર આગળ વધી શકે છે અને જીત મેળવી શકે છે.

(14) બાળકનો સ્ટેજ ફિયર દૂર થાય છે. (Decreases Stage Fear)

શાળાકાર્ય દરમિયાન પ્રાર્થનાસભામાં અથવા વર્ગખંડમાં બાળક સહજતાથી જ્યારે કોયડાઓની પ્રસ્તુતિ કરે છે ત્યારે તેનામાં સ્ટેજ ફિયરનો છેડો ગોતતા મળતો નથી. સ્નેહીજનોની સામે, મિત્રોની વચ્ચે, સગા-સંબંધીઓની ઉપસ્થિતિમાં બાળક જ્યારે આ રીતે કોયડાઓ પૂછે છે, ત્યારે તે અન્ય કરતા અલગ તરી આવે છે અને અજાણતા બાળકમાંથી સ્ટેજ ફિયર કોશો દૂર ચાલ્યો જાય છે.

(15) બાળકમાં શીખવાની કળા બદલાય છે. (Change in Learning Process)

બાળક કોયડાઓના ઉકેલ માટે અલગ અલગ દ્રષ્ટિકોણથી વિચારે છે, ત્યારે બાળકમાં એક અલગ જ શક્તિ નિર્માણ થાય છે અને તે એટલે "શીખવાની કળા." બાળકમાં સહજ ભાવથી જ અલગ રીતે, અલગ સ્વરૂપે વિચારવાની, શીખવાની કળા ઊભી થાય છે.

(16) બાળકમાં રચનાત્મક વૃત્તિ નિર્માણ થાય છે. (Development of Creative Skill)

બાળક કોયડાઓના માધ્યમથી રચનાત્મક કાર્ય કરવા જાતે પ્રેરાય છે અને બાળકમાં આ રચનાત્મક કૌશલ્યનો સહજ વિકાસ થાય છે.

(17) બાળક સર્જનશીલ બને છે, બાળકમાં સર્જનાત્મકતાનો વિકાસ થાય છે. (Development of Constructive Skill)

વિવિધ કોયડાઓ બાળકો ઉકેલે છે અને એ કોયડાઓના અભ્યાસ તથા તેના ઉકેલશોધન માટે પોતાના વિચારોને એક નવી દિશા આપે છે. ત્યારે તેના જેવા જ અથવા નવા વિવિધ કોયડાઓ તે જાતે બનાવે છે અને અજાણતાં તેનામાં સર્જનાત્મકતાનો વિકાસ થાય છે.

(18) બાળકમાં નવીનીકરણ કૃતિ કરવાનું કૌશલ્ય પ્રબળ બને છે, વિકસે છે. (Development of Modernisation)

વિવિધ કોયડાઓના માધ્યમથી બાળક અન્ય કોયડાઓનું સર્જન કરે છે અને તેનામાં નાવિન્યતા લાવવાનું કૌશલ્ય નિર્માણ થાય છે.

(19) બાળકનો ભણતર પ્રત્યે પ્રેમ વધે છે. (Increases Love towards Studies)

કોયડાઓના માધ્યમથી બાળકને ગણિત વિષયમાં રસ, અભિરુચિ, ઉત્સાહ, હકારાત્મકતા, વિધાયકતા વધે છે. ગણિત પ્રત્યે પોતાના સારા પ્રદર્શનથી તેને અન્ય વિષયો ખૂબ સહેલાં લાગે છે. પરિણામે બાળકનો ભણતર પ્રત્યે પ્રેમ વધે છે.

(20) બાળકની શીખવાની ઝડપમાં વધારો થાય છે. (Increases Speed of Learning)

કોયડાઓના માધ્યમથી બાળકમાં એકાગ્રતા, આત્મવિશ્વાસ જેવા વિવિધ ગુણો અજાણપણે ખીલે છે. પરિણામે બાળકની શીખવાની ઝડપમાં વધારો થાય છે. બાળકને ઝડપથી સમજાય જાય છે અને સમજેલું વધુ સમય સુધી યાદ રહે છે. બાળકની યાદશક્તિમાં વધારો થાય છે તથા બાળકના શૈક્ષણિક સ્તરમાં, શૈક્ષણિક વૃદ્ધિમાં વધારો થાય છે.

(21) બાળકમાં ગણિત વિષય પ્રત્યે રસ, અભિરુચિ, ઉત્સાહમાં વધારો થાય છે. (Increases Interest, Enthusiasm and Attitude towards Maths)

કોયડાઓના માધ્યમથી બાળકની તાર્કિકક્ષમતા, "હું કરી શકું છું" ની ભાવના ખીલવાથી બાળકનો ગણિત પ્રત્યે રસ, અભિરુચિ, ઉત્સાહમાં ખૂબ સારો વધારો થાય છે. **શિક્ષકનું કાર્ય બાળકને જે તે ક્ષેત્ર, વિષય પ્રત્યે રસ કેળવવાનું છે.** કોયડાઓના માધ્યમથી શિક્ષક આ કાર્ય ખૂબ જ સરળતાથી કરી શકે છે અને અંતિમતઃ બાળક જાતે જ શીખવાનું શરૂ કરે છે.

(22) બાળકમાં ગણિત પ્રત્યે વિધાયકતા, હકારાત્મકતા નિર્માણ થાય છે. (Positivity towards Maths)

ગણિત અઘરો છે, મને ન આવડે, ગણિતમાં કંટાળો આવે, ગણિત જ મારી ટકાવારીને તોડે છે, જેવી નકારાત્મકતાની સામે ગણિત પ્રત્યે બાળકમાં હકારાત્મક વાતાવરણ નિર્માણ થાય છે. ગણિત ખૂબ ખૂબ સહેલું

છે, ગણિત મને આવડે છે, ગણિત રસપ્રદ છે, આવી ભાવના બાળકમાં કોયડાઓના માધ્યમથી સહજ નિર્માણ થાય છે.

(23) બાળકમાં સંવાદ કરવાની કળા વિકસે છે. (Development of Communication Skill)

બાળક જ્યારે કોયડાઓને અન્ય સમક્ષ પ્રસ્તુત કરે છે, ત્યારે બાળકમાં સંવાદ કરવાની કળા વિકસે છે. બાળક કઈ રીતે પોતાની વાતની રજૂઆત કરવી તે શીખે છે.

(24) બાળકમાં અન્યને સાંભળવાની ભાવના ખીલે છે. (Increases Listening Ability)

આપણે ઓછું સાંભળીએ છીએ એવું નથી પરંતુ આપણે સાચો અર્થ નથી સાંભળતા. સામેનો વ્યક્તિ શું કહેવા માંગે છે તે નથી સમજી શકતા. કારણ કે આપણને સાંભળતા આવડતું નથી. ત્યારે કોયડાઓના માધ્યમથી બાળકમાં સાંભળવાની, "ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવાની" કળા ખીલે છે.

(25) શિક્ષકને વિષયાભિમુખમાં મદદરૂપ થાય છે. (Helpful for Subject Oriented work)

બાળકના પૂર્વજ્ઞાનને તપાસવા માટે, બાળકનું રસનું ક્ષેત્ર કયુ છે - તે જાણવા માટે, તથા વિષયની શરૂઆત કરવા માટે વિષયાભિમુખ કૌશલ્ય તરીકે શિક્ષકને કોયડાઓ ખૂબ મદદરૂપ થાય છે.

(26) બાળકનો ગણિતનો ડર દૂર થાય છે. (Decreases Fear about Maths)

કોયડાઓના માધ્યમથી બાળકને ગણિત ગમવા લાગે છે. તેથી બાળક રસપૂર્ણ રીતે ગણિતનો અભ્યાસ કરે છે અને બાળકનો ગણિત પ્રત્યેનો ડર દૂર થાય છે.

(27) બાળકને ગણિત સહેલું લાગે છે. (Learning maths become Easier)

બાળકોમાં કોયડાઓના માધ્યમથી વિવિધ તાર્કિક ક્ષમતાઓનો વિકાસ થાય છે અને ગણિત જેવો વિષય કંટાળાજનક ન લાગતા એ સહેલો લાગે છે.

(28) બાળકમાં ગણિત પ્રત્યે સહજ શીખવાની વૃત્તિ ઘડાય છે. (Increases interest in Maths)

બાળકને ગણિત પ્રત્યે રસ કેળવાય છે, બાળકને ગણિત ગમતું થાય છે, રસપ્રદ લાગે છે અને પરિણામ સ્વરૂપ બાળકોમાં સહજ શીખવાની વૃત્તિ ઘડાય છે.

(29) બાળકને ગણિત રમૂજી લાગવા લાગે છે. (Maths become Fun Loving for them)

કોયડાઓના ખૂબ અઘરા લાગતા પ્રશ્નો, સમસ્યાઓના જવાબ ખુબ સરળ હોય છે અને તે બોક્સની બહાર જઈ વિચારતા એકદમ રમૂજી જેવું લાગે છે. તેવી જ રીતે, તેની સાથે સાથે ગણિત બાળક માટે રમૂજી થઈ જાય છે.

(30) બાળકમાં કોઈ પણ પરિસ્થિતિ, સમસ્યાની સામે અલગ દ્રષ્ટિકોણ કેળવાય છે. (Help to tackle any situation or difficulties with different view)

સમસ્યાઓ તો જીવનમાં આવવાની જ છે, જીવનમાં સંઘર્ષ તો આવશે જ ત્યારે તેની સામે ઝૂકી ન જતા, તેનો આત્મવિશ્વાસથી સામનો કરવો જોઈએ. દરેક સમસ્યાના ઉકેલ માટે અલગ દ્રષ્ટિથી જોતા તે ખૂબ જ સરળતાથી ઉકેલાય જાય છે અને આવો દ્રષ્ટિકોણ બાળકમાં કેળવવા માટે કોયડાઓ ખૂબ જ સરળ, સહેલું અને પરિણામલક્ષી માધ્યમ છે.

(31) બાળકમાં નવા નવા ચેલેન્જીસ, પડકાર સ્વીકારવાની હિંમત નિર્માણ થાય છે. (Increases ability to face any Challenges)

કોયડાઓના માધ્યમથી બાળકમાં "હું કરી શકું છું: આ વૃત્તિ ઘડાય છે. જેથી બાળકમાં નવા નવા પડકાર ઉપાડવાની તથા પાર પાડવાની હિંમત નિર્માણ થાય છે. બાળકમાં આત્મવિશ્વાસ, જિજ્ઞાસાવૃત્તિ, અભ્યાસવૃત્તિ, તાર્કિકક્ષમતા વગેરે વિવિધ બાબતો તેમાં સહકાર આપે છે.

(32) બાળકમાં વિશ્લેષણ કરવાની નિપુણતા ખીલે છે. (Increases Analytical Skill)

કોયડાઓને વિવિધ એંગલથી જોઈ, તે કોયડાઓ ખરેખર શું કહેવા માંગે છે તે વિચારવું અને ત્યારબાદ તેના કોઈ નિષ્કર્ષ પર પહોંચી જવાબ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો. આ સમગ્ર ક્રિયા દ્વારા બાળકમાં વિશ્લેષણ કરવાનું કૌશલ્ય નિર્માણ થાય છે.

(33) બાળકની કુતુહલવૃતિ વિકસે છે. (Increases Eagerness)

વિવિધ પ્રકારનાં કોયડાઓનાં માધ્યમથી બાળકમાં "આ શા માટે થયું?" અને "આમ જ કેમ થયું?" જેવા પ્રશ્નો ઉભા થાય છે અને તેના દ્વારા બાળકમાં જિજ્ઞાસાવૃત્તિનો ભાવ જાગૃત થાય છે અને બાળક આપમેળે નવું નવું શીખવાનો પ્રયત્ન શરૂ કરે છે.

(34) બાળકમાં સંશોધનવૃત્તિનું પ્રાવીણ્ય આવે છે. (Increases Innovation Skill)

બાળક અલગ-અલગ પ્રશ્નોના જવાબ મેળવી પોતે નવું નવું સર્જન કરવા પ્રેરાય છે અને પોતાનું હુન્નર વિકસાવે છે. પરિણામે બાળકમાં સંશોધનવૃત્તિનું પ્રાવીણ્ય ખીલે છે.

(35) બાળકમાં કલ્પનાશક્તિ ખીલે છે. (Increases Imagination Power)

વિવિધ કોયડાઓનો ઉકેલ મેળવતી વખતે "આમ થશે", "આમ થતું હશે", "આ આવી જ રીતના થશે" તેવા નિરાકરણ, નિષ્કર્ષ પર પહોંચે છે. જેથી બાળકમાં કલ્પનાશક્તિનો ઉદ્ભવ થાય છે.

(36) બાળક સ્વતંત્રતાથી ઉપાડેલું કાર્ય પૂર્ણ કરે છે. (Increases Independence)

બાળક જ્યારે કોયડાઓને ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તે સ્વતંત્રતાથી કોયડાઓના ઉકેલ લાવવા પરિશ્રમ કરે છે. જેથી બાળકમાં "જે કાર્ય શરૂ કર્યું હોય તે પૂર્ણ કરવું અને સ્વતંત્રતાથી પૂર્ણ કરવું" આ વર્તની ઢબ વિકસિત થાય છે.

(37) બાળકમાં નિર્ણય લેવાની નિપુણતાનું પ્રગટીકરણ થાય છે. (Increases Decision making Power)

બાળક વિવિધ કોયડાઓનો જવાબ જ્યારે મેળવે છે ત્યારે બાળકમાં નિર્ણય લેવાની નિપુણતા નિર્માણ થાય છે. બાળકમાં આ વૃત્તિનું સહજતાથી જ પ્રગટીકરણ થાય છે.

(38) બાળકમાં નવા નવા મિત્રો બનાવવાનું હુનર કેળવાય છે. (Increases skills to Make new friends)

બાળકો કોયડાઓને બીજા સાથે શેર કરે છે ત્યારે સહજ, અજાણતા જ નવા નવા મિત્રો બનાવવાનું હુન્નર બાળકમાં કેળવાય છે.

(39) બાળકમાં સહજ સમજવૃતિનો વધારો થાય છે. (Increases Understanding Power)

બાળક વિવિધ કોયડાઓને સહજતાથી ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તાર્કિક ક્ષમતાઓ, અભ્યાસવૃત્તિ, આત્મવિશ્વાસ, એકાગ્રતા જેવા વિવિધ ગુણોને લીધે બાળકની સમજ શક્તિમાં વધારો થાય છે અને બાળક સમજુ બને છે.

(40) બાળકમાં જવાબદારી ઉપાડવાનું કૌશલ્ય ખીલે છે. (Increases ability to Take Responsibilities)

બાળક જ્યારે કોયડાઓ બીજાને પૂછે છે ત્યારે તે કોયડાઓની "સચ્ચાઈ" , "તે ખોટો નથી જ" તથા જ્યારે બાળક અન્યને જવાબ આપે છે ત્યારે "તે જવાબ સાચો જ છે" અને "જો જવાબમાં કંઈ ભૂલ હોય" અથવા "અન્યને ન સમજાય" તો તે બાળકને પોતાની જવાબદારી લાગે છે. તેથી બાળકમાં આવી બાબતોથી જવાબદારી ઉપાડવાનું કૌશલ્ય અજાણતાં, સહજ ભાવે નિર્માણ થાય છે.

(41) બાળકની (તેના વિકાસને અવરોધકરૂપ) શરમ દૂર થાય છે. (Decreases Shyness)

મોટા ભાગે બાળકો શરમાળ હોય છે. તેને બીજી જગ્યાએ શરમ નથી આવતી હોતી પરંતુ અભ્યાસમાં શરમ આવતી હોય છે તેવા સમયે કોયડાઓના માધ્યમથી બાળકમાંથી તેના વિકાસને અવરોધકરૂપ શરમ દૂર થાય છે.

(42) બાળકમાં ગણિત, વિજ્ઞાન તથા અન્ય વિષયોની સંકલ્પનાઓ દ્રઢ થાય છે. (Clear Understanding about Concepts of Maths, Science and other subjects)

"1 કિલો લોખંડ અને 1 કિલો રૂ (કપાસ) માંથી કોનું વજન વધારે?" આવા કોયડાઓના માધ્યમથી બાળકમાં વજન, કદ, માપ, એકમ પદ્ધતિ, ઘનતા જેવી સંકલ્પનાઓ સ્પષ્ટ થાય છે.

(43) બાળકને વિવિધ ભાષાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. (Increases knowledge about different Subjects)

અલગ અલગ ભાષાઓમાં કોયડાઓ પૂછવાથી બાળકો અન્ય ભાષાનું જ્ઞાન મેળવે છે. બાળકની પ્રતિભામાં વધારો થાય છે. બાળકને અન્ય ભાષાઓ આવડવાથી બાળકમાં અખૂટ આત્મવિશ્વાસ, જિજ્ઞાશા, અભ્યાસવૃતિ, એકાગ્રતા જેવા ઘણા ગુણોનું સંવર્ધન થાય છે.

સારાંશ (Conclusion)

આવી રીતે બાળકોમાં કોયડાઓના માધ્યમથી વિવિધ પ્રકારના ગુણો ખીલે છે. એ ગુણો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના જીવનનો વિકાસ સાધી શકે છે અને પોતાના જીવનમાં પોતાના ધ્યેય તથા લક્ષ્ય તરફ આગળ વધી શકે છે. જીવનમાં વિવિધ પ્રકારના ગુણો હોવા જરૂરી છે અને તે નિર્માણ કરવાનું કાર્ય શિક્ષકનું છે. શિક્ષક એવું વાતાવરણ આપે કે જેથી કરીને બાળકમાં સહજતાથી એ ગુણો નિર્માણ થાય તો શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી બંનેનો વિકાસ થાય. એટલા માટે કોયડાઓ શિક્ષક માટે તથા વિદ્યાર્થીઓ માટે વિવિધ રીતે ઉપયોગી થશે.

સંદર્ભ (Reference)

(1) https://medium.com
(2) https://www.everythingmom.com
(3) https://www.mathnasium.com
(4) https://www.mentoreducation.co

30

Infromation Seeking Behaviour and Satisfaction of Library Users in Digital Era: A Case Study of S. S. Agrawal College of Nursing Traiing College and Research Centre, Navsari

Samir Shaikh
Research Scholar,
Dept. of Library and Information Science,
Gujarat University, Librarian,
MGITER Navsari
E mail: samirshaikh15081980@gmail.com

Dr. Indira N Dodiya
Ph.D. Guide,
K.S.School of Business Management,
Gujarat University, Ahmedabad
E mail: indiradodia@gujaratuniversity.ac.in

Abstract: -

The present study was conducted with a view to know the basic information needs, seeking behavior and satisfaction of library users of S S Agrawal College of Nursing Training College and Research Centre, Navsari in this digital era. A questionnaire method was wont to collect the info. A well-structured questionnaire, a total of 453 were distributed to the GNM and ANM students and 423 filled-in questionnaires were received back with an overall response rate of 93.38 %. In the present survey, an effort has been made to explore the utility of various sorts of resources and user's needs. The study also aims to identify the level of satisfaction with the information resources, services and library staff cooperation offered by the library. Finally, concludes with a number of the important suggestions which can suppose for the higher user services and obtain ultimate satisfaction of the users.

Keywords:- *College Library, Digital Environment. Information Seeking Behaviour, Library Resources & Services, Users Studies, User Satisfaction, ICT*

Introduction:-

Today is that the age of data and communication technology and knowledge may be a key resource for the general development of the person or an entire nation. Information is a basic resource, an integral part of human activity, and it plays a vital role in the scientific and technological progress of a country. Information plays a significant role in our personal as well as professional life. Information is growing day by day in different formats viz. primary, secondary and tertiary and available in several channels, formal and informal. Psacharopoulous (1982) discusses the necessity for data within this age as "we

can reorganize the tutorial system and redefine scientific research only with the help of information". Information plays a role of a decider in this era of cutthroat competition in every walk of life.

The provision of information disseminated by the library has significant value for the end users. The satisfaction that the users derive by obtaining such information is of immense value for his or her academic and research career also because the library itself. In order to satisfy the user groups during a library, it's essential to spot the knowledge needs of users and to work out the strategy of seeking information during a library. Once the knowledge requirement is established and seeking behavior is decided, the library is in a position to develop its collection, improve its organizational work and supply right dissemination of data services".

In this era of data explosion (in print also as in digital form), peoples/users are confused about access to the proper information, information needs, and various information sources. Again, information access varies from person to person consistent with their needs. Thus, information seeking may be a quite communication behavior, which surely be influenced by many factors. It is necessary to know the information needs, seeking behavior and information sources used by the user community, in order to plan and develop a need-based and relevant collection of information resources in print as well as in electronic resources in this changing worldwide digital environment. A lot of studies have been carried out on information-seeking behavior in past and or going in the present. Maximum studies were limited to only explore the users' behavior towards their information seeking or habits. There should must be studies in which behavior will be correlated with user's satisfaction also.

Information Seeking Behaviour:-

Information-seeking behavior is the application of attitudes through a set of actions in order to achieve desired information need. Actions and attitudes and are collaborated the performance emerges, when based on the extent of performance, the satisfaction level of the acquired information is decided. Information-seeking behavior refers to the way people look for and utilize information. The term was coined by Wilson in 1981, on the grounds that the then-current 'information needs' were unhelpful as a basis for a research

agenda, since 'need' could not be directly observed, while how people behaved in seeking information might be observed and investigated. (Wikipedia,2016). Information Seeking Behavior may be a broad term, which involves a group of actions that a private takes to precise information needs, seek information, evaluate and choose information, and eventually uses this information to satisfy his/her information needs.

"The study of information-seeking behavior can be dated back to the late 1940s. Since that time a large number of studies have been carried out on the various aspects of the information-seeking behavior of individuals in different fields of specialization. The behavior of users towards seeking information depends upon the type of problem they undertake for research/study, availability of time, teaching requirements, information need and availability of sources of information. Thomas Wilson (2003) projected that "information behavior covers all aspects of human information behavior, whether active or passive. Information-seeking behavior is that the act of actively seeking information so as to answer a selected query. Information searching behavior is the behavior that stems from the searcher interacting with the system in question. This system might be a technological one, like the searcher interacting with an enquiry engine, or a manual one, like the searcher selecting which book is most pertinent to their query. Information use behavior pertains to the searcher adopting the knowledge they sought" (Quoted in Gaba and Singh, 2015).

Human information behavior and the process is changing the digital world. Focused almost exclusively on information seeking and using, information receiving a central modality of the method is usually overlooked As information-seeking continues to migrate to the web and AI continues to advance the analysis of user behavior on the web across a variety of user interactions, information receiving moves to the guts of the method, as systems "learn" what users like, want, and wish, also like their search habits (Giannini, 1998).

The micro and macro level researches are continued to progress on all disciplines that cause emergence of latest concepts or subject areas. This creates necessity for understanding the users' information needs and knowledge seeking behaviour. So, this phenomenon becomes instrumental for the conduct of continual research within the area of data seeking behavior.

The knowledge of information needs and information-seeking behavior of different users of the library is quite essential as it helps in the planning, implementation, and operation of library and information system and services. Here, in this study an attempt has been made to investigate the information needs, seeking behavior and satisfaction of users of S S Agrwal College of Nursing, Navsari in this digital era.

Literature Review:-

The study of review of literature is an important aspect of any academic research. The analysis of review of literature enables one to identify the past trends and area of research concentration in any particular branch of science. An attempt has been made to review the literature published on the information seeking behavior of the different kinds of users. Few related studies are observed before conducting this study. The Researcher has made an effort to access the existing literature on the research topic and its related concepts through literature search. The Researcher has also consulted several primary and secondary sources of information.

Rajan, Barathi, and Sindhuja (2016) conducted a study on of the respondents who were facing the problem due to library working hours which were not suitable and facing the problem due to library working hours not suitable and The respondents 47% of them were facing the problem due to some of the information materials was outdated. Apart from this, 34% of the respondents were facing the matter thanks to lack of support from library staff/lack of equipment/infrastructure within the library. A big majority of the faculty members among the institutions were using the Internet particularly the Google search engine and its e-mail feature widely using for communication purposes. Finally, supported findings researchers have given some suggestions for the development of the library viz. library computerization, collection, infrastructure, services and general-purpose.

Sinha and Das (2015) found that the majority of the respondents (57.21%) seek information pertaining to employment and job opportunities and 67.44% rural population gets sufficient information from television. Most of the agricultural people of Barak Valley lack basic knowledge on the thanks to using the knowledge resources and services for solving their various purposes. The study equally discovered a scarcity of awareness about the agricultural /public library by the rural people of Barak Valley. Although public

libraries, television, radio, newspapers, community information centers, Krishi Bigyan Kendras were identified because the main sources employed by respondents for acquiring information. Lack of awareness by the agricultural library about the extension services like seminar /workshop programs, lecture programs and arrange classes for illiterate under national literacy mission were seen as one of the major constraints of meeting their information needs. The researchers give some suggestions like there is a need to evaluate various information sources to get their needed information by the rural people easily and without any discrimination.

Bhanu Partap (2014) found that respondents 60.54% of come to the library for using journals from CeRA database. The majority of the respondents (51.70%) reviewed articles from different information resources available in print also in e-form for his or her desired information. The Internet has been preferred by more than 70% of the respondents as their channel of information. the Respondents, 44.21% were satisfied with the adequacy of the e-journals (CeRA journals/database) services provided by the library while respondents 38.09%were quite satisfied with the right collection of e-theses the overall agricultural scientists and eventually concluded that the bulk of the was satisfied with facilities and services provided by the Nehru Library of CCSHAU, Hisar.

S S Agrawal College of Nursing Training College and Research Centre, Navsari A Profile:-

S S Agrawal College of Nursing Training College and Research Centre, Navsari is a premier institute of medical education affiliated with Veer Narmad South Gujarat University, Surat. Indian Nursing Council, Gujarat Nursing Council established in 2010. The college offers more than 20 subjects in Arts, Commerce, Physiotherapy, BHMS, Science and Computer faculties to about 5000 students at in different courses such as B.A., B.Com., B.Sc., B.C.A., M.C.A., M.Com., Engineering, BHMS,MPT,BPT and some other add-on courses.

The Profile of College Library:- Library of S S Agrawal College of Nursing Training College and Research centre, Navsari is very good and rich in collection and services which caters to the informational requirement of the students, teachers, and other staff of the Institution. The current state of the library (up to 30.06.2021) is as under:

Table 1: Status of S S Agrawal College of Nursing Training College And Research Centre, Navsari

Resources	Collection
Books	2479
Journals	17
Newspapers	05
Magazines	13
Encyclopedias	00
CD-ROMs	45
Membership of the library	
Teachers	29
Non-Teachers	07
Students	All the students have to take the compulsory membership of the library.

Source: Survey

Objectives of the Study:-

The main objective of the study is to find out the information needs, seeking behavior and satisfaction of library users of S S Agrawal College of Nursing Training College and Research Centre, Navsari. The present study has following aims and objectives as enunciated below:

- To as certain information needs, seeking behavior of the Nursing Students;
- To determine how frequently the students make use of different categories of information sources and services in the library;
- To know the purpose of usage of different categories of information sources and services in the library;
- To identify the type of information resources used by the students in the library;
- To know about the medium of seeking information;
- To find out the adequacy level of print and electronic collection in the library;
- To examine the information seeking strategy by the students;

- To assess the level of satisfaction in using the collection and services by the students and to suggest suitable solutions;
- To find out the problems in getting information faced by these while accessing the sources; and
- To offer suggestions and recommendations pertaining to the study

Scope and Limitation of the Study:-

A present study is a form of user study designed to bring within its confines only Nursing students studying in S S Agrawal College of Nursing Training College and Research Centre, Navsari, their information requirements, information-seeking behavior, their reading habits, and the existing library facilities available. Thus, the scope of the study is only limited to the Nursing College.

Methodology:-

The research method is the foundation of any research project carried out for a systematic study of the problem and hence for this study, the following methodology has been adopted. The present Article was conducted using the survey method. A structured questionnaire was designed for the purpose of data collection and the copies of the same were distributed personally on randomly basis to the Nursing students of S S Agrawal College of Nursing Training College and Research Centre, Navsari, in the months of May, 2021. A total of 453 questionnaires were distributed; out of which, 423 questionnaires were received back (93.38%). On the idea of a filled-up questionnaire, the info has been analyzed and tabulated. All the results have been presented in the form of tables and charts. For the info analysis, the percentage technique has been adopted.

Analysis and Interpretation of Data:-

Table 2: Distribution of respondents

Respondents	Questionnaire Distributed		Questionnaire Received		Response (%)
	Male	Female	Male	Female	
B.Sc Nursing	29	171	25	165	190 (44.92%)
M.Sc Nursing	16	133	15	125	140 (33.09%)
GNM	00	51	00	45	45 (10.64%)
ANM	10	43	08	40	48 (11.35%)
Total	453		423		423 (93.28%)

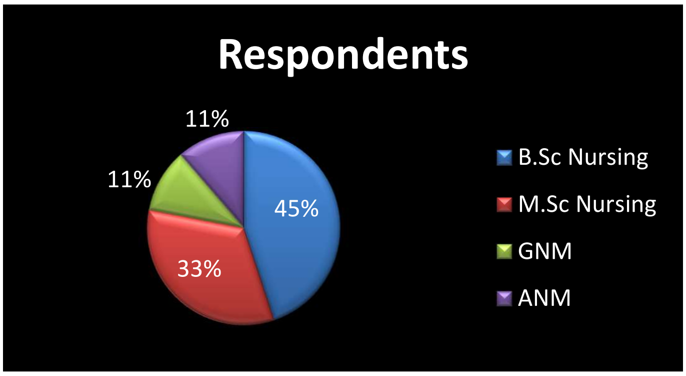

Chart 2: Distribution of respondents

Table and Chart 2 show the population of the survey and comprises with nursing students. It is clear from the above table that total 453 questionnaires were distributed to the nursing students on randomly basis and 423 questionnaires were received back. Out of 423 respondents, 190 were B.Sc Nursing students, 140 were M.Sc Nursing students, 45 were GNM students and 48 were ANM Students. Gender wise distribution of the respondents is also shown in the above table. Overall response rate is 93.28%.

Table 3: Frequency of visit the library

Frequency	Respondents	Response (%)
Daily	138	32.62 %
Two to Three Times a Week	78	18.46 %
Once in a Week	87	20.57 %
Once in a Fortnight	40	9.46 %
Once in a Month	50	11.80 %
Occasionally	30	7.09 %
Total	**423**	**100 %**

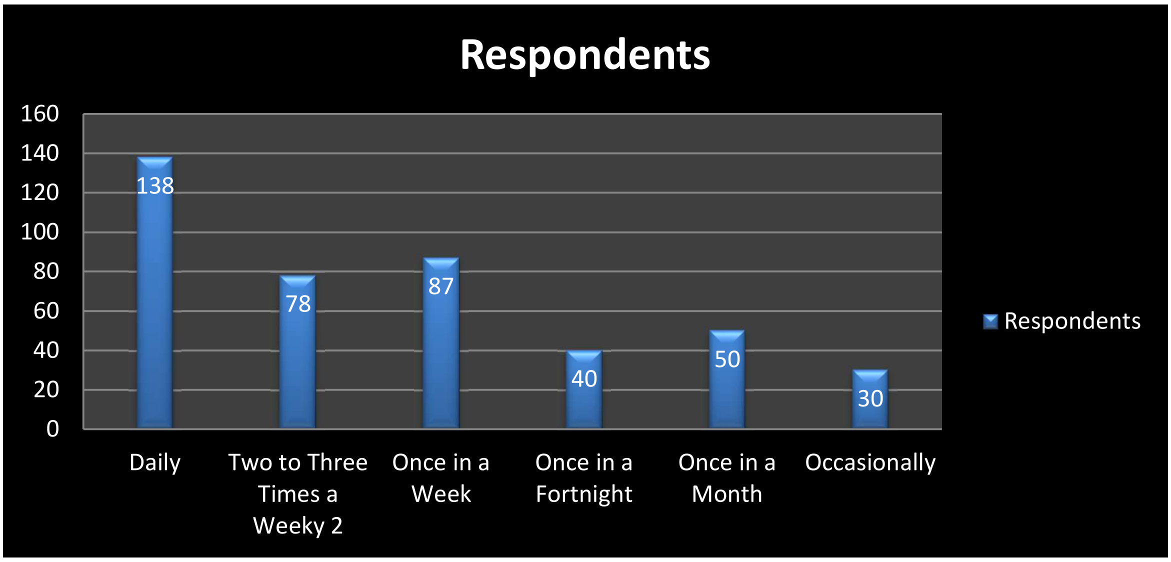

Chart 3: Frequency of visit the library

Table and Chart 3 highlights that majority of the respondents, i.e. 32.62% were using the library Daily followed by 20.57% once in a week, 18.46% two to three times a week, and 11.80% respondents were using the library once in a month respectively. Few respondents 9.46% visit the library once in a fornight and 7.09 % respondents using the library occasionally or when they needed.

Table 4: Purpose of information seeking

Purpose	Respondents	Response (%)
General Awareness	195	46.10 %
Keeping Up-to Date	50	11.82 %
Study Material	240	56.74 %
Preparing Class Notes	189	44.68 %
Preparing Assignments	85	20.09 %
Participating in Declamation Contest	65	15.37 %
Preparing Projects & PPTs	90	21.28 %
Seminar & Conference	70	16.55 %

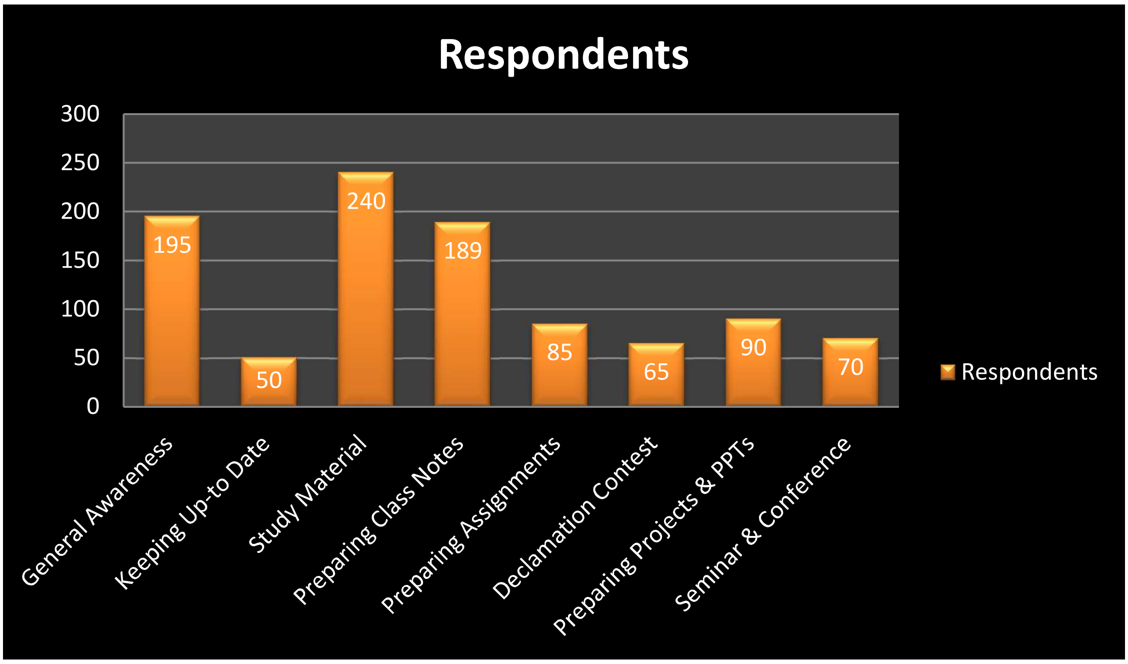

Chart 4: Purpose of information seeking

Table and Chart 4 makes it quite clear that a big majority of the respondents, i.e. 56.74% were using the library to consult or borrow the study material related to their course curriculum whereas 46.10% of respondent's main purpose for using the library is general awareness,

44.68 % respondents to prepare their class notes. 21.28% of respondents using the library for preparing projects/project reports or MS-PowerPoint Presentations followed by preparing

assignments (20.09%), seminars & conferences (16.55%), preparing themselves for participating in declamation contests (15.37%) and keep update themselves (11.82%) respectively

Table 5: Awareness of electronic information resources

Awareness	Respondents	Response (%)
Aware	278	65.72%
Not Aware	118	27.90 %
No-Response	27	6.38 %

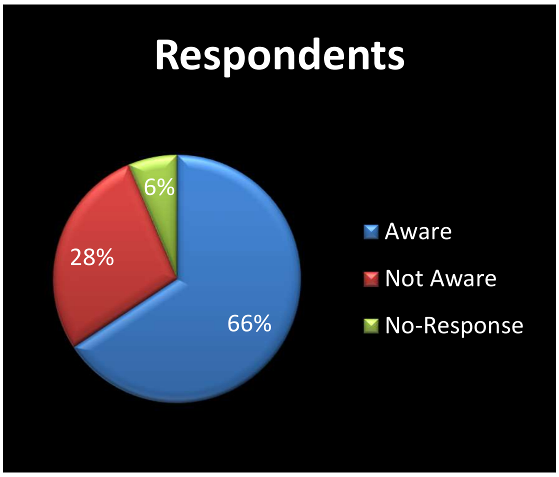

Chart 5: Awareness of electronic information resources

Table and Chart 5 reveals the awareness of electronic information resources among the students. It is found that majority of the respondents, i.e. 65.72% responded that they are much aware about the electronic information resources and 27.90% respondents were shown unawareness about the electronic information resources.

Table 6: Type of information sources used

Purpose	Respondents	Response (%)
Books	423	100.00 %
Journals	240	56.74 %
Magazines	365	86.29 %
Newspapers	380	89.83 %
Encyclopedias	53	12.53 %
Reference Resources	170	40.19 %

Open Online Resources (e-resources)	93	21.98 %
Internet	400	94.56 %

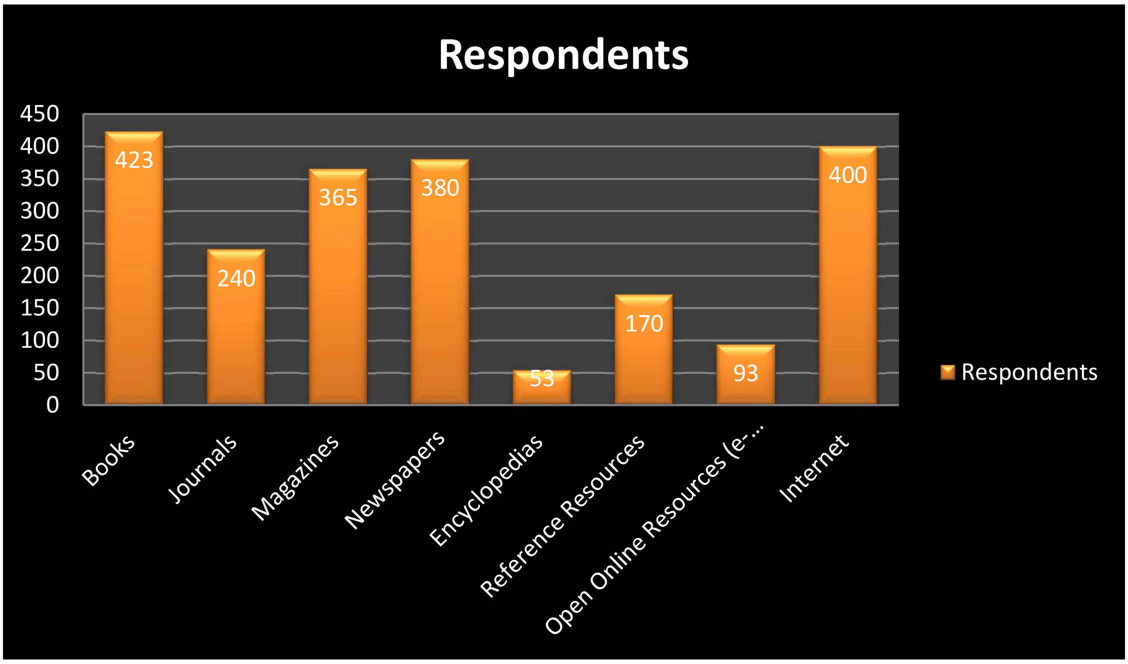

Chart 6: Type of information sources used

Table and Chart 6 describe the various types of information sources use by the respondents to seek their desired information. It is clear from the above table that all the respondents were using and consulting the books. Internet is using by more than 94.56 % respondents for getting various types of information desired by them. More than half of the respondents were using newspapers and magazines to get information of their educational or general type of nature followed by journals (56.74%), reference sources (40.19%), open online resources (21.98%) and encyclopedias (12.53%) were using for basic or background information respectively.

Table 7: Preference of information channels

Channels of Information Sources	Respondents	Response (%)
Books	403	95.27 %
Journals	178	42.08 %
Encyclopedias	76	17.97 %
Internet	420	99.29 %
Class Teachers	278	65.72 %
Fellow Students	163	62.17 %
Class Room Teaching	395	93.38 %
Library Staff	118	27.89 %

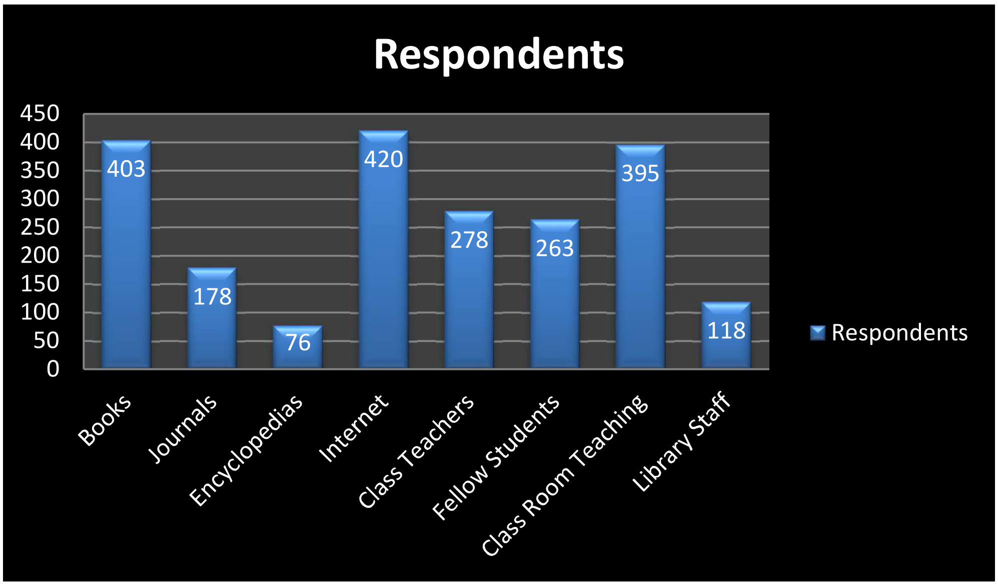

Chart 7: Preference of information channels

Table and Chart 7 show the various information channels preferred by the respondents to get their desired information. It is found that nearly 99.29% of the respondents were given the preference to the Internet for getting their desired information and 95.27% preferred books as their main information channel. Nearly 93.38% of the respondents said that they were getting their desired information from their classroom teaching followed by class teachers (65.72%), fellow students (62.17%), journals (42.08%), and encyclopedias (17.97%) respectively.

Interestingly, 27.89% of respondents also said that they would get their desired information easily with the help of good and efficient library staff.

Table 8: Problems faced while seeking information

Channels of Information Sources	Respondents	Response (%)
Library Timings	405	95.74%
Incomplete Information Material	285	67.37%
Unaware of update Information Technology	396	93.61%
Lack of Cooperation of Library Staff	203	47.99%
Lack of Knowledge about Library Services	255	60.28%
Lack of Knowledge about Library Resources	343	81.08%
Resources are not Available in Sufficient Numbers	358	84.63%
Lack of Time	223	52.72%

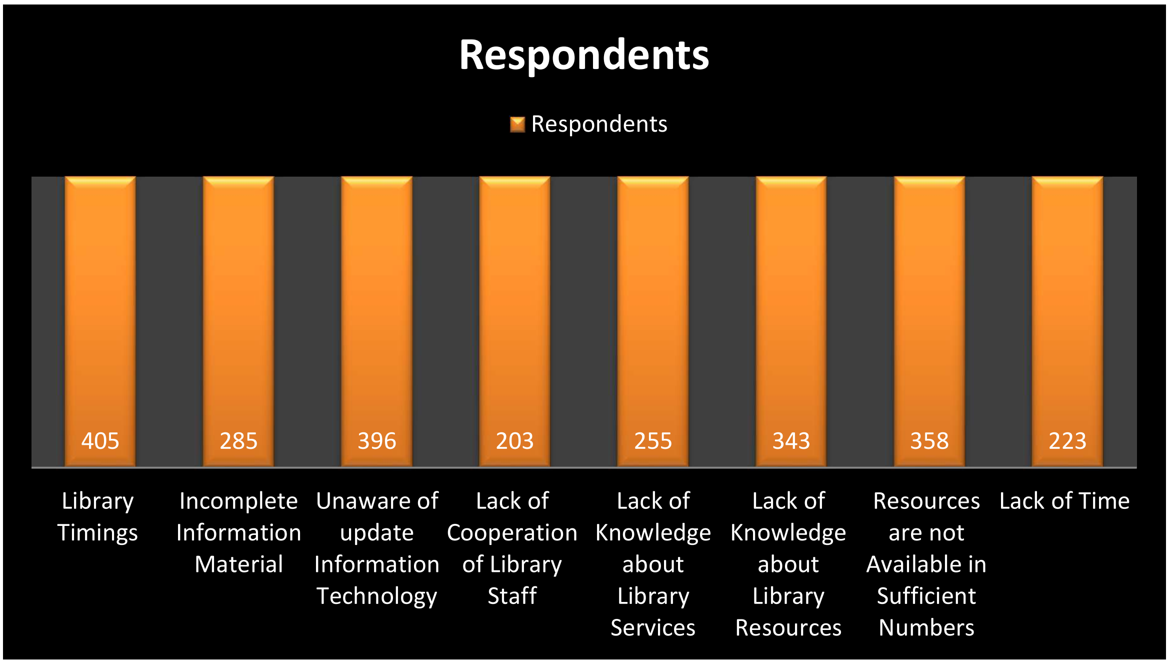

Chart 8: Problems faced while seeking information

Table and Chart 8 reveal the problems faced by the respondents while seeking or searching to their desired information. It is clear from the above table that majority of the respondents (95.74%) were not happy with the timings of the library and want to keep open for more hours

whereas 93.61% of the respondents faces the problem of unawareness of updated information technology. 81.08% said they have lack of proper knowledge about various information resources available in the library followed by resources are not available in sufficient numbers as desired (84.63%), incomplete information material (67.37%), lack of knowledge about library services provided (60.28%) respectively. Few respondents, i.e. 52.72 % said that they have little bit of time to visit the library and make use of information resources properly because of schedule of regular classes. Least number of respondents (47.99%) responded that they are facing the problem while searching desired information because of lack of cooperation of library staff.

Table 9: Satisfaction level towards adequacy of library collection and ICT based resources and facilities

Library Collection	Satisfied	Fully Satisfied	Not Satisfied
Books	415 (98.11%)	410 (96.92%)	370 (87.47%)
Journals	220 (52.01%)	255 (60.28%)	407 (96.22%)
Newspaper & Magazines	350 (82.74%)	340 (80.38%)	388 (91.72%)
Reference Sources	240 (56.74%)	210 (49.64%)	363 (85.81%)
e-Resources	-	-	180 (42.55%)
Computer Facility	415 (98.11%)	415 (98.11%)	315 (74.77%)
Internet	400 (94.56%)	400 (94.56%)	200 (47.28%)
E-Books	-	-	-
E-Journals	-	-	-
CD-ROM Databases	-	-	-
OPAC	-	-	-
Printout	-	-	-

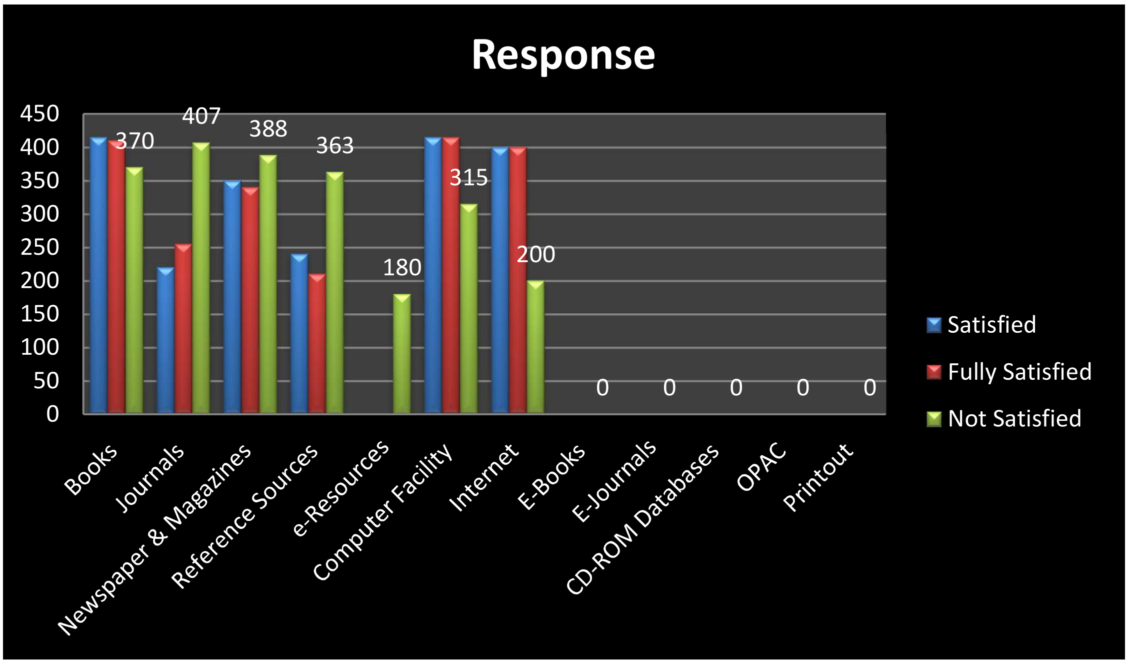

Chart 9: Satisfaction level towards adequacy of library collection and ICT based resources and facilities

Table and Chart 9 highlights the satisfaction levels of the respondents towards the adequacy of library collection. It is observed that most of the respondents (Near about 98.11%) were satisfied with the adequacy of books in the library, while near about 60.28% of the respondents were shown their satisfaction with the adequate collection of journals. However, more than 96.22% were unsatisfied with the journal collection More than half of the respondents (82.74%) were happy with the collection of newspapers and magazines in the college library while 91.72% were moderately satisfied. 94.64% of the respondents were satisfied with the adequacy of the collection of reference sources. Interestingly, a big majority of the respondents (42.55%) were unsatisfied with the collection of e-resources and suggested that e-resources should be subscribed/purchased due to the digital era and easy to search and use. Respondents were also asked to show their satisfaction level about the adequacy of ICT-based resources and facilities provided by the library. Table 9 describes the very much un-satisfaction level among the respondents towards the ICT-based resources and facilities. None of the respondents were satisfied with the adequacy of ICT-based resources and facilities. Respondents were also asked to show their satisfaction level about the adequacy of ICT-based resources and facilities provided by the library. Table9 describes the very much un-satisfaction level among the respondents

towards the ICT-based resources and facilities. None of the respondents were satisfied with the adequacy of ICT based resources and facilities.

Table 10: Overall satisfaction with library services, resources And helpfulness of library staff

Response	B.Sc Nursing Students	M.Sc Nursing Students	GNM Students	ANM Students	Total Response
Fully Satisfied	107	65	25	30	227 (53.66%)
Partially Satisfied	65	35	10	10	120 (28.37%)
Dissatisfied	18	40	10	8	76 (17.97%)

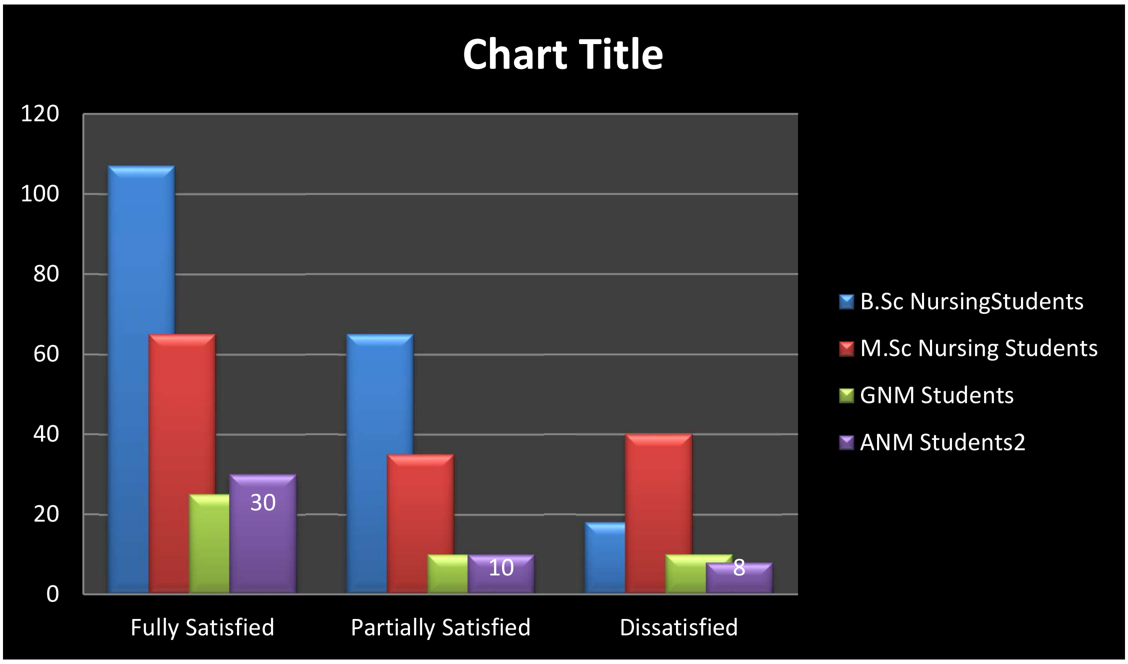

Chart 10: Overall satisfaction with library services, resources And helpfulness of library staff

Table and Chart 10 show the overall satisfaction level with the library services, resources and helpfulness of library staff among the respondents. The researchers found that more than half of the respondents (28.37%) were partially satisfied and 53.66 % were fully satisfied with the library services, information resources and helpfulness of library staff. However, 17.97% of the respondents were shown their dissatisfaction towards the same.

Major Findings:

From the data analysis the following major findings may be drawn:

- 32.62% respondents use the library Daily and only 7.09 % of the respondents use the library Occasionally.
- Majority of the respondents (56.74%) use the library to consult or borrow the study material and nearly 11.82% respondents use the library for keeping up to date.
- Nearly 65.72% of the respondents are aware about the e-resources.
- All the respondents (100%) use and consult the books while 94.96% respondents use the Internet for getting their desired information.
- More than 65.72% respondents get their desired information from their class room teaching.
- Majority of the respondents (95.74%) are unsatisfied with the timings of the library.
- 93.61% respondents are unaware about updated information technology and its applications.
- Nearly 90% respondents are quite satisfied with the adequacy of books in the library, while about 70% respondents are satisfied with the adequate collection of journals.
- 28.37% respondents are partially satisfied and 53.66% are fully satisfied with the library services, information resources and helpfulness of library staff.
- No respondents are satisfied with the ICT based infrastructure, resources and services in the library as well as the college.

Suggestions

On the basis of the findings of the study following suggestions may be given:

- Library should upgrade ICT infrastructure, resources and services regularly.
- There should be proper collection development policy followed by the college/library management.
- Electronic information resources must be purchased / subscribed regularly.
- Library staff must be well-trained in handling modern gadgets of information technology so as to guide and assist the students as well as teachers in using e-resources and other information resources whenever the need arises.

- There should be regular training / orientation programmes on information search strategy, how to use reference resources and other resources for the students for increased use of e-resources.
- Library should organize information literacy programmes for the users.
- Proper management training should be organized for library staff, so that they can improve their helpfulness and cooperation and less heavy working stress in this challenging digital era.
- Motivation and recognition of the work of library staff must be given, so that they can involve their self in better information services.

Conclusion

The study has brought out some major facts and figures in terms of information needs, seeking behavior, utilization of library resources, and services offered by the library of S S Agrawal College of Nursing College and Research Centre, Navsari. Information needs are diverse and they rely heavily on books and other primary sources of information, so the lack of availability of required material in libraries is a major problem in information seeking. Library and information professionals can analyze the findings of the study and design, develop, and introduce new library and information services for them. Library and information professionals should conduct further studies on user information needs, seeking behavior and user satisfaction to provide more suitable resources and services to different users groups in this digital era.

References

1. Bansode, S.Y. & Nargide, B, Information seeking behavior of B-School faculty members in digital environment: A case study, *International Journal of Information Dissemination and Technology,* 4(2), 2014, 130-134.
2. Bhanu Partap, Approaches to information seeking by agricultural scientists of Chaudhary Charan Singh Haryana Agricultural University, Hisar, *Journal of Library & Information Communication Technology*, 3(1), 2014, 1-13.
3. Gaba, Rajeev Kumar and Mehar Singh, Information searching habits of faculty members of engineering colleges under the Haryana and Punjab Universities: A Survey-*Library Science Research Journal*, 3(8),2015,1-10.

4. Mahapatra, R. K., Information needs and seeking behaviour of physicians of Hi-Tech Medical College and Hospital, Bhubaneswar: A study, International Journal of Information Dissemination and Technology, 4(4), 2014, 312-317.
5. Rajan, V.R., Barathi, S. and Sindhuja, D, A study on information seeking behavior of the faculty members of the higher educational institutions in Pondicherry, International Journal of Research in Library Science, 2(2), 2016, 77-90.
6. Wilson, T.D, On user studies and information needs, *Journal of Documentation*, 37(1), 2006, 3–15.
7. Psacharopoulous, Information: An essential factor in education planning and policy. Comparative Educational Review, 26(2), 1982, 322.
8. Giannini, Tula, Information Receiving: A primary mode of the information process. ASIS Annual Conference. Pittsburgh, 1998.
9. Ramesha & Yaranal, Mahesh A, A survey on information need and information seeking behavior of library users of NRN Memorial National Law Library of NLSIU, Bangalore, In 60th ILA International conference proceedings *"Embedded Librarianship and Technological Challenges of the Digital Age"* edited by Ramesha and others,2015, 141-149.
10. Sinha, Manoj Kumar and Das, Pulak, A study on information needs and information seeking behavior of rural population with special reference to Barak Valley, South Assam (North East India): A survey, In 60th ILA International conference proceedings *"Embedded Librarianship and Technological Challenges of the Digital Age"* edited by Ramesha and others, 2015,259-268.
11. http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/22103/8/08_chapter%203.pdf
12. http://www.crmjatcollege.com/
13. Wikipedia (2016). https://en.wikipedia.or

31

Liquidity Analysis of the Selected Cement Companies in India: A Study

Dr. Anitaba Sukhdevsinh Gohil,
Assistant Professor,
Department of Commerce & Management,
Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

ABSTRACT

Liquidity is the measurement to analyse the ability of a firm to pay-off the short-term obligation of the firm as and when it arises. The present study tried to examine the liquidity position of the selected cement companies in India. Study is based on the secondary data. The period of the study was of five years and both statistical and financial ratios were used to analysed the data. The study concludes that the sample companies under study have to improve and maintain the liquidity position.

***(Key words:** Liquidity, Short-term obligation, financial ratios)*

INTRODUCTION

Liquidity refers to as an ability of a concern to pay off the obligations as and when it arises. Liquidity is one of the parameter to measure the financial soundness of the concern. If a firm earns handsome profit that doesn't meant that it has sound financial position. Thus, to manage the liquidity of the concern is a prime issue for any business concern. The present study focused on the liquidity position of the selected cement companies in India. As we all know that the cement is the prime raw material for construction business. Cement industry plays a vital role in the development of the economy and India is the second largest cement manufacturing country in the world after China. It is expected that the demand for the cement industry may reach to 550-600 MTPA by 2025 as the government promotes the housing, commercial and industrial construction. The total production of the industry reached at 329 MT in FY 2020 and it is assumed to be reached at 381 MT by FY 2022. It is assumed that the cement production of the country may increases by 10% to 12% and the total demand may increase by 65% in FY 2022. The growth in infrastructure and the real estate sector following the COVID-19 pandemic is likely to boost cement demand in 2021. The industry is likely to increase cement production capacity by 8 million tons per year. In the third quarter of fiscal year 21, Indian cement companies reported significant gains in profits, and industry demand increased due to the

resumption of construction activities following the government-imposed COVID-19 blockade. In India there are 210 large cement plants (out of which 77 are located in the states of Andhra Pradesh, Tamil Nadu and Rajasthan) having an installed capacity of 410 MT while the rest of the production capacity lies with the 350 mini cement plants. The total sale of the country was Rs. 63771 Crore in FY 2020. The total export of cement, clinker and asbestos increased by 6.44% CAGR between FY 2016- 2019. Currently India exports the cement to Sri Lanka, Nepal, the US, the UAE and Bangladesh. Government also push the demand of cement by initiating the project of smart cities, National Highway etc… Government also allocate Rs. 13750 crore and Rs. 12294 Crore for Urban Rejuvenation Mission while allocated Rs. 27500 crore for Pradhan Mantri Awas Yojana. (IBEF Report 2021)[1]

REVIEW OF LITERATURE

1. Dr. S.S Saravanan and J. Abarna (2014) made a study on "A Study on Liquidity Analysis of Selected Automobile Companies in India" to analyze the liquidity efficiency of selected automobile companies in India. The study was based on the secondary data of five years. Five companies were selected as sample companies for the analysis purpose and the sample companies were selected on the basis of their turnover. The result revealed that all the sample companies except Force Motors have to improve their liquidity and turnover for the better performance.
2. **Sinha Mintibahen Bijendra and Dr. Deepika Singhvi (2017)** in their research work on "Liquidity & Profitability Analysis of the Pharmaceutical Companies of India" tried to study the profitability scenario of the selected pharmaceutical companies in India for the sample period of 4 years that is from 2010-11 to 2013-14. The financial data related to the liquidity of the major pharmaceutical companies were taken for the purpose of analysis. Descriptive Statistics and ANOVA test were applied for the treatment of the data. The result revealed that the profitability position of the selected pharmaceutical companies was not satisfactory before 2009 but after than it shows a positive trend.

OBJECTIVES OF THE STUDY

Liquidity is the prime issue for the financial managers of any business organisation and hence, the present study focused on to examine the liquidity position of the selected cement companies in India.

RESEARCH METHODOLOGY

Sampling Design

- **Sources List:** The study is based on the secondary data and the data will be collected from the secondary sources. It included the financial statement of the selected companies, magazine and other journals, articles, books and the published and unpublished documents have been considering in the research.
- **Sample Period:** The research will be carried out for the period of five years that is from 2016-17 to 2020-21.
- **Tools for Analysis:** Both accounting and statistical tools were applied to study the data. Financial ratios, Mean, Standard Deviation and Coefficient of Variation were used for the treatment of the data.
- **Sample Size & Profile:** The researcher selects the leading cement companies of India.[3]

No.	Name of the Company	Brief Profile
1	Ultra Tech Cement Ltd.	Ultra Tech cement is the leading cement manufacturing company in India with a market cap of Rs. 85363.84 crore. It is the Indian multinational conglomerate company. The company was incorporated by the Aditya Birla group in the year 1857. The company started its business in 1983 with the brand name 'Ultra Tech Cement'. The company is the largest cement exporter in India. **Tag Line:** The Engineer's Choice **Head Quarter:** Mumbai, Maharashtra.
2	Ambuja Cements Ltd.	Ambuja Cements Limited is known as Gujarat Ambuja Cement Limited formerly. The company was established in 1983. The

		Global cement conglomerate of Switzerland acquired the business of Ambuja cement in 2006. The market capitalization of the company is Rs. 37105.87. **Tag Line:** Giant compressive strength, Is Cement mein Jaan hai. **Head Quarter:** Mumbai, Maharashtra.
3	ACC Limited	Associate Cement Companies Limited is a group of companies like FW Dinshaw, Kellick Nixon, Khataus and Tata was founded in 1936. It is one of the leading cement manufacturing companies in India. The market capitalization of the company is Rs. 27639.93 crore. **Tag Line:** Build Beautiful, Cementing Relationship. **Head quarter:** Mumbai, Maharashtra.
4	Shree Cements Ltd.	Shree cement is one of the leading cement manufacturing companies in India. The company was established in the year 1979. The market capitalization of the company is Rs. 38460.30 crore. **Tag Line:** Sasta Nahin, Sabse Achcha **Head quarter:** Ajmer District, Rajasthan
5	Dalmia Cements Ltd.	Dalmia is one of the well-known cement brands in India. It was incorporated by Mr. Jaidayal Dalmia in the year 1939. It is one of the pioneering homegrown cement companies. Manufacturing capacity of the company is of 30.75 MTPA. The market capitalization of the company is Rs. 42013.30 crore **Tag Line:** 'Dil Jode, Desh Jode' **Head quarter:** New Delhi, India.

DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION

Table 1: Comparison of Current Ratio

Financial Year	Ultra Tech Cement Ltd.	Ambuja Cement Ltd.	ACC Ltd.	Shree Cement Ltd.	Dalmia Cement Ltd.
2016-17	1.55	1.23	0.99	1.65	1.95
2017-18	0.96	1.34	1.16	1.92	4.23
2018-19	0.87	1.54	1.4	2.01	9.53
2019-20	1.03	1.54	1.58	1.79	20.97
2020-21	1.17	0.98	1.74	2.05	2.52
Mean	1.116	1.326	1.374	1.884	7.84
SD	0.26623298	0.2349	0.30427	0.16456	7.9259
CV (%)	24	18	22	9	101

Chart 1: Comparison of Current Ratio

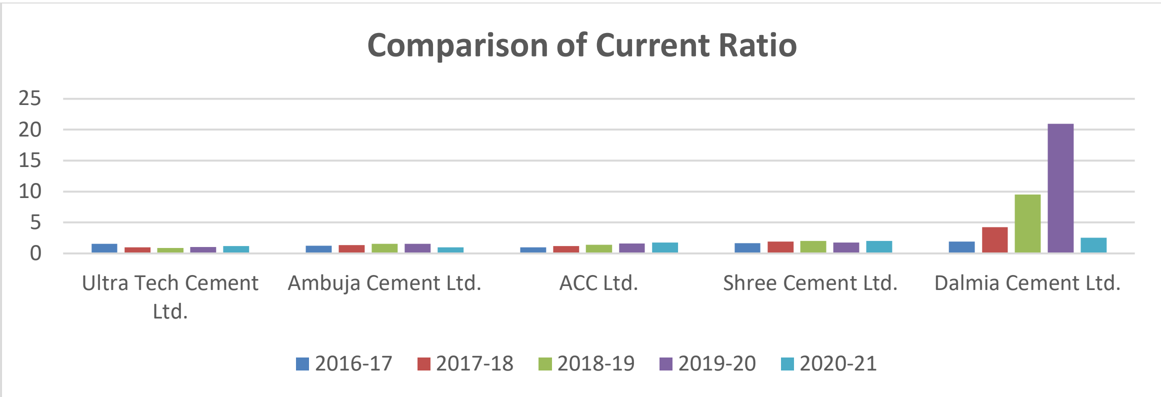

Interpretation: The above table and chart show the comparison of current ratio of the selected cement companies in India. The ideal current ratio for the business is 2:1. Shree Cement Limited has a strong short-term liquidity position during the FY 2018-19 and 2020- 21 Ultra Tech Cement Limited shows the weaker short-term liquidity position during the FY 2017-18 and 2018-19. ACC Limited has also shown a poor short-term liquidity position during the FY 2016-17. During the FY 2018-19 and 2019-20 Dalmia Cement Limited shown a highest investment in current assets compare to current liabilities. In rest of the cases the short-term liquidity position of the sample companies shows a poor liquidity position.

Suggestions: All the companies under study has shown poor short-term liquidity position which may due to the overall industry situation. The sample companies should try to improve the liquidity position to strengthen the financial position of the company as the highest portion of current assets increase the working capital requirement of the firm while poor short-term liquidity indicates the poor cash position of the firm.

Table 2: Comparison of Quick Ratio

Financial Year	Ultra Tech Cement Ltd.	Ambuja Cements Ltd.	ACC Ltd.	Shree Cement Ltd.	Dalmia Cement Ltd.
2016-17	0.27	0.95	0.69	0.99	1.95
2017-18	0.68	1.08	0.87	1.39	4.23
2018-19	0.61	1.2	1.04	1.21	9.53
2019-20	0.77	1.33	1.34	1.42	20.97
2020-21	0.98	0.81	1.55	1.63	2.52
Mean	0.662	1.074	1.098	1.328	7.84
SD	0.259557315	0.204034311	0.348094815	0.240665743	7.92590058
CV (%)	39	19	32	18	101

Chart: 2 Comparison of Quick Ratio

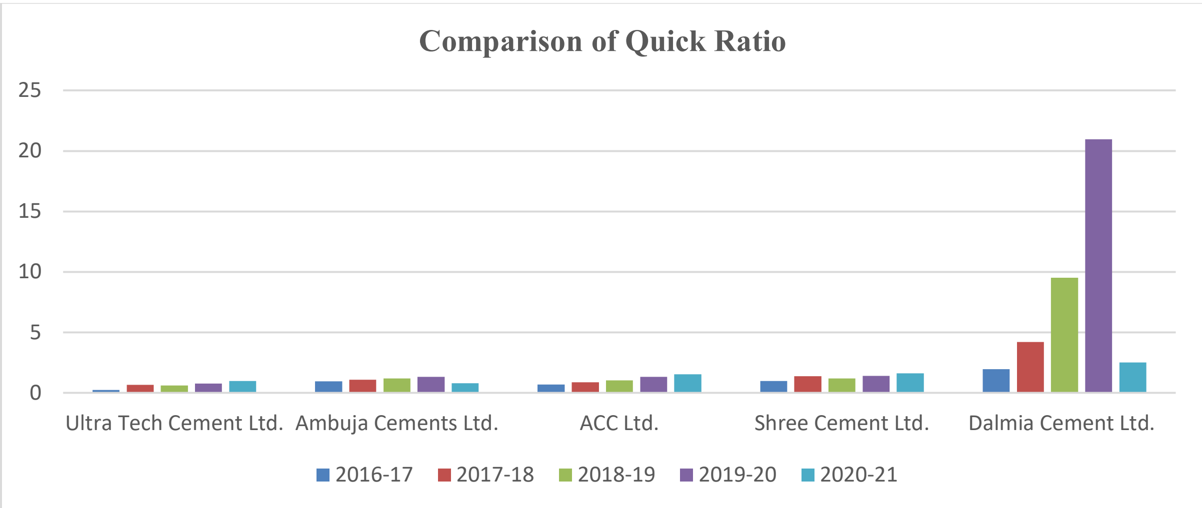

Interpretation: The Above table and chart show the comparison of Quick ratios for the selected cement companies in India. Quick ratio indicates the liquidity position of the firm for the very short period. The ideal proportion for the quick ratio is 1:1. All the sample companies has

maintained the liquidity position for the very short period. The liquidity position for both short term and very short term is equal in case of Dalmia Cement Limited.

Suggestions: The quick ratio of the sample companies shows the satisfactory position and hence, they have to maintained the position while the Dalmia Cement Limited has to effectively manage the liquidity position for the very short period.

SIGNIFICANCE OF THE STUDY

Liquidity of the firm indicates the ability of an asset to be converted into cash. it indicates the ability of the firm to pay-off the liabilities. The present study will help the various stakeholders of the firm to know about the liquidity position of the firm as the high profit does not mean satisfactory liquidity position of a firm.

FUTURE SCOPE OF THE STUDY

The ability to payoff the short-term obligation of any business organization depends on the sound liquidity position of the concern. The present study analysed the liquidity position of the sample companies still there is a scope for further research like impact of liquidity on profitability, impact of liquidity on dividend decision etc….

LIMITATIONS OF THE STUDY

1. The present study is based on the secondary data and the secondary data is the limitation itself.
2. The study is based on the financial ratios which is based on the historical cost.
3. The period of the study is of five years which is limited to analyse the liquidity aspect of any business concern.

CONCLUSION

The study concludes that all the companies have satisfactory liquidity position then after it is advisable to improve the liquidity position of the firm. Dalmia Cement Limited has the very strong liquidity position as it has the higher portion of current assets in its financial structure while in other companies there is moderate level of liquidity.

Reference:

1. India Brand Equity Foundation (IBEF). **"Indian Cement Industry Analysis",** www.ibef.org. retrieved from https://www.ibef.org/industry/cement-presentation revised on July 11, 2021

2. Dr. S.S.Saravana et.al. ***"A Study on Liquidity Analysis of Selected Automobile Companies in India",*** Indian Journal of Applied Research, ISSN- 2249-555X, Vol.4, Issue 2, Feb 2014, Pg.no.6-8.
3. Sinha & Singhvi, ***"Liquidity & Profitability Analysis of the Pharmaceutical Companies in India"***, International Journal of Scientific Research and Management, ISSN (e)- 2321-3418, Vol. 5, Issue 8, August 2017, Pg. No. 6717-6724.
4. Dr.K.S.Vatalia & Anitaba S. Gohil, ***"A Study on Capital Structure Decisions of Cement Companies In India"***, Ayudh International Peer- Reviewed Refereed Journal, ISSN: 2321-2160, Vol. 1, Issue: 65, October 2020, Pg No. 45.

Websites:

1. www.ultratechcements.com
2. www.ambujacements.com
3. www.acccements.com
4. www.shreecements.com
5. www.dalmiacements.com
6. www.moneycontrol.com

32

A Study on Teachers who are teaching Online (Home Learning) in Granted Secondary School and Granted High Secondary schools

Sadhnaben P. Dhakan
(M.A., M.Ed., M.Phil., GSET, PGDDE)
Ph.D. Scholars

Dr. Priti Chaudhari
(B.Sc., M.Sc., B.Ed., M.Ed., M.A., NET, PGDGC, Ph. D.)
Guide & Associate Professor

Department of Education
Veer Narmad South Gujarat University,
Surat (Gujarat)

Abstract

Present Research was done by survey method. In present research paper affords was made to know troubles of adjustment for teachers for online (Home Learning) teaching in granted secondary and higher secondary schools at Palitana in Bhavnagar district. As a part of this research teachers of granted secondary and higher secondary schools in palitana town where selected as a sample. In present research 2x2 factorial design was used. In this research adjustment scale was used as a tool made by Dr. Shah and Anshu. Teacher was selected on randomly selection method for this research. T-test method was used for statistical analysis and to check hypothesis from information acquired in basis of tools.

In brief the discussion is about the teachers of granted secondary and higher secondary school. Experiencing family, educational and emotional adjustment problems which showing in findings.

KEY WORDS

Granted Secondary Schools, Higher Secondary Schools, Online Teaching (Home Learning), Adjustment.

Introduction

In present time corona affects whole country. Many problems arrived due to corona effect. Education field affected the most. Today in whole academic year 2020-2021 mobile are used very common because of home learning. Along with digital media like mobile, computer, laptop, tablet and tv can are use for online learning. It’s direct effects we can see on students as well as teachers.

Mental Stress and adjustment problems becomes more common in teachers. Because of the online education systems students are suffering from many issues. Life understanding, experiential and co-curriculum activities and emotional development. On other side teachers

have same problems lake of adequate tools, adequate facilities and internet connection problem in inertial villages. It's direct affect familiar and occupational adjustment on teachers.

Research Problem

Mass promotion was declare seen two years. Because students are happy but teachers psychological and moral disturbed. It's affected teacher's adjustment skill. So that researcher has selected these problems. Which is as follow.

Problem Statement

"A Study on Teachers who are teaching online (Home Learning) in Granted Secondary School and Granted High Secondary schools"

Operational Definitions of research problem

1. Granted Secondary Schools
   Granted Secondary Schools means the school managed by Gujarat State Education System and granted by Gujarat Government. Std 9th and 10th are included in this schools.
2. Granted Higher Secondary Schools
   Granted Higher Secondary Schools means the school managed by Gujarat State Education System and granted by Gujarat Government. Std 11th and 12th are included in this schools.
3. Online Education (Home Learning) Teaching by teachers though Microsoft Teams Application by mobile and other digital tools, it calls online learning (Home Learning). Above this teacher visits home to home for students quarry solutions.
4. Adjustment
   Total score obtained by teachers on statements for adjustment scale made by Dr. Shah and Anshu (1986). It's call adjustment.

Objectives

1. To measure adjustment of male and female teachers' context with gender.
2. To measure adjustment of granted secondary and granted higher secondary schools teachers context with school types.

Hypothesis

1. There is no significant difference in context with gender adjustment scale male and female teachers.
2. There is no significant difference in context with school type adjustment scale granted secondary schools and granted higher secondary schools.

Research planning and design

Present research main purpose is to know adjustment of teachers who is teaching online (Home Learning). This research in used was 2x2 factorial deign. Under this planning difference between to individual variables cheeked. Which has been shown below table.

2x2 factorial design and sampling

Female Teachers A1		Male Teachers A2		Total
Granted Secondary Schools Female Teachers B1	Granted Higher Secondary Schools Female Teachers B2	Granted Secondary Schools Male Teachers B1	Granted Higher Secondary Schools Male Teachers B2	
60	60	60	60	240

N=240

Sampling Method

In present research cluster randomly method used. In that 120 female teachers and 120 male teachers taken as a sample.

Variables

In this following variables were decided.

Independent variables

A Gender

A1 Female Teachers

A2 Male Teachers

B School Type

B1 Granted Secondary Schools

B2 Granted Higher Secondary Schools

Dependent variables

Adjustment

Controlled variables

1. In present research Granted Secondary and Higher Secondary Schools in town palitana district Bhavnagar selected.
2. In present research only Arts stream schools were included.

Tools

In present research adjustment scale was used as a tool made by Dr. Shah and Anshu(1986). In that 75 sentences were there. In this scale cut score was 0 to 75. High score that means adjustment level is up. A low score that means adjustment level is down.

Data collection

For data collection Granted Secondary and Higher Secondary Schools in palitana district Bhavnagar were selected permission of principal in every school were taken we meat online learning (Home Learning) teachers in school face to face, teachers had given there response as yes or No.

Data Analysis

Data analysis done by SPSS computer software in which T- test are apply.

Result and Discussion

In present study analysis of hypothesis was as bellow.

Table No : 01

t ratio of teachers adjustment in context with Gender

Gender	N	Average	Standard Deviation	t value
Female Teachers	120	14.11	5.01	2.47
Male Teachers	120	16.19	4.03	

*Significant of 0.05 level

By observation of above mention table it was concluded that total sampling was 240. In which 120 female teachers and 120 male teachers were there. It's was average was 14.11 and 16.19. standard deviation was 5.01 and 4.03. When t value was 2.47. Which shows significant difference of level 0.05 difference was noted in context with gender.

Table No : 02

t ratio of teachers adjustment in context with School Type

Gender	N	Average	Standard Deviation	t value
Granted Secondary Schools	120	13.82	4.01	1.15
Granted Higher Secondary Schools	120	12.96	4.10	

*Not Significant of 0.05 level

By observation of above mention table no 2 it was concluded that total sampling was 240. In which 120 Granted Secondary Schools teachers and 120 Granted Higher Secondary Schools teachers were there. It's was average was 13.82 and 12.96. standard deviation was 4.01 and 4.10. When t value was 1.15. Which not shows significant difference of level 0.05 difference was not found in context with school type.

Findings

1. Significant difference was noted in adjustment in female and male teachers in context with gender.
2. Significant difference was not found in adjustment in granted secondary school and granted higher secondary school teachers in context with school types.

Limitation of the research

1. In present research was limited with in school in palitana town, Bhavnagar District.
2. In this research was limited within Academic year 2021-2022.
3. In present research only granted secondary school and granted higher secondary school were included.
4. Only arts stream was included in granted higher secondary schools in present teachers.
5. In present research only 240 sample were taken.

References

- Abdul Raziz and Raheela Maulabakhsh (1967), "Impact of Working Environment on Job Adjustment.", The Psychology of Careers, New york, Harper and Row.

- M. Indira, (2005), “A Study of the Job adjustment of Women Teachers in Relation to Experience.”, Research Paper, International Journal of Manpower, Vol. 11(7). Marketing, January, Vol. 70, Page No : 137-150.
- Kayoko Urakawa and Kazuhito Yokoyam, (2009), “Effect of Occupational Adjustment on Mental Health Status among Japanese Factory Workers”, Journal of Industrial Health, Vol. 47, No:5, Page No:503-508.
- Lise, M., Saari and Timothy, A., Judge, (2004), “Employee Adjustment and Job Satisfaction.”,Research Paper, IBM Corporation, Global Workforce Research, North Castle Drive MD, 149, Armonk, NY, Human Resource Managment, Winter 2004,Vol.43, No :4, Page No :395-407.
- Osakinle, E. O. and Fdegoroye, B. S.(2003), “Relationship between Job Adjustment and Family Responsibility of Delhi Police Employees” 1st Edition “Statistical”
- Ravneet Kaur, (2014), “A Psychological Study of Adjustment, Personality and coping in Police Persons”, Indian Journal of Psychological Medicine, Department of Psychiatry, Kamineni Institute of Medical Sciences, Nalgonda, India & Narasimha k. Reddi, Maharaja Institute of Medical Sciences, Vizianagram, Andhra Pradesh, India, Page No : 103-253.
- Shane, J. M. (2008), “Occupational Strees, Work related Wellbeing and Adjustment Performance”, Organizational Stressors and Performance-Multidisciplinary Journal, Doctroal Dissertaion, The state University of New Jersey.
- Shankarrao A., (2016), “A Study of Job Satisfaction and job adjustment of Maharastra State Road Transport Corporation Employees in Nanded Divison.”, Research Paper, Organizational Behaviour, Boston, Page No : 147.

33

"IMPACT OF ONLINE BANKING SERVICES: A STUDY"

Digvijaysinh R.Gohil
Research Scholar
Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

ABSTRACT:

Online Banking services are increasing day by day in the banking sector in India. This paper aims to test the Online Banking Services of Banking Sector in India. In this study it was common to collect data from primary and secondary sources collected from Bank Managers, the Website and other sources. Online Banking services such as ATM-Automated Teller Machine, Personal Computer Banking, Phone Banking and Mobile Banking, Email Banking. The researcher concludes that with effective regulation, it creates the awareness of bank customers.

KEYWORDs: *Online Banking Services, Customer satisfaction in Banking Sectors.*

INTRODUCTION:

Internet banking, also known as internet banking, e-banking or virtual banking, is an electronic payment system that enables bank customers or other financial institutions to list financial transactions through the financial institution's website. An online banking system will normally be connected to or part of a primary banking system and is different from a bank bank which was the usual way for customers to access banking services. for customers. Online banking details are usually not the same as for a mobile or mobile banking account. Financial institutions now regularly assign customer numbers, regardless of whether customers have indicated an intention to find their online banking site. Customer numbers are usually not the same as account numbers, because multiple customer accounts can be linked to a single customer number. Technically, a customer number can be linked to any account with a customer-controlled financial institution, even if the financial institution limits the range of accessible accounts, namely, check, savings, loans, credit card and similar accounts.

OBJECTIVES:

- To Study the recent development in Online Banking Services.
- To identify the factors influencing Online Banking Services.

- To analyze the problems faced by Online Banking Services.

TYPES OF ONLINE BANKING:

- Personal Computer Banking
- Phone Banking and Mobile Banking
- Email Banking

1. RECENT DEVELOPMENT OF THE INDIAN BANKING SERVIVCES

India's economic recovery in the early 1990's has led to the acquisition of various private banks. This has had a huge impact on the country's banking sector over the past two decades. Revenue from Indian banks has quadrupled from US $ 11.8 billion to US $ 46.9 billion, while tax revenues have increased nearly nine times from US $ 1.4 billion to US $ 12 billion over 2001-10. This growth was driven mainly by two factors. First, Foreign Direct Investment (FDI) inflows of up to 74 percent are limited. Second, the successive policies of the Reserve Bank of India (RBI), which have protected Indian banks from economic collapse and the global economic downturn.

2. FACTORS INFLUENCING ONLINE BANKING SERVICES.

The main concern of Ghanaian bank customers in online banking acceptance of security and security measures PIN, personal security, privacy, hacking are the main concerns of online customer banking. With no human communication to ensure customer success and transaction security, more and more consumers are reluctant to place their trust in the non-human services identified by Benamati & Serva (2007). However, a study worth mentioning is the one conducted by Mukherjee & Nath (2003) which explains that online banking trust between a bank and its customers depends on honest co-operation and creative behavior. However, in a study by Ling et al (2011) they argued that no constructive link between technology and online trust was observed. They continue to see that instead of websites being seen as easy-to-use and useful they may increase customer confidence in an online bank.

- **The perceived usefulness of online banking:**

There are two main types of visual functionality and they are distinguished by targeted and unintentional prizes (Lee, 2008). Lee explained that targeted rewards are quick and tangible rewards that consumers enjoy by using online banking services such as low transaction fees, high deposit rates, prize opportunities among others. Unintended rewards on the other hand are those tangible and hard-to-measure benefits such as services that allow customers to conduct bank transactions anywhere in the world.

- **Technology Acceptance Model (TAM):**

The literature has shown that TAM has been widely used in a variety of disciplines in this same field of study around the world to test how technology has been adopted by consumers over the years. TAM, originally developed by Davis in 1989.

- **Government's measures to support online banking**

A study by Chong et al (2010) in Vietnam found that government support for consumers' intention to use online banking is very important. In addition, it has been observed that in support of the promotion of online services such as online banking, online shopping, online payments among others, governments should provide free ICT programs to primary schools that focus on basic computer literacy and Internet awareness (Nasri). , 2011). The South African government has created an enabling policy and regulatory framework to expand and invest in online mobile banking. The purpose of the policy is to enable the expansion of reliable and affordable international and set of resources and resources, supported by appropriate technology are:

- ✓ Cyber Security Bill
- ✓ Data Protection Bill
- ✓ Electronic Communications Regulation
- ✓ Electronic Regulation on Dumping of Electronic Waste
- ✓ National Digital Content Management Bill.

❖ PROBLEMS FACED BY ONLINE BANKING SERVICES:

1. Technology and Security Standards

Banks should designate a network and database administrator with clearly defined roles as indicated in the Group’s report.Banks should have a security policy duly approved by theBoard of Directors. There should be a segregation of duty of Security Officer / Group dealing exclusively with information systems security and Information Technology Division which actually implements the computer systems.

2. Legal Issues

Considering the legal position prevalent, there is an obligation on the part of banks not only to establish the identity but also to make enquiries about integrity and reputation of the prospective customer. Therefore, even though request for opening account can be accepted over Internet, accounts should be opened only after proper introduction and physical verification of the identity of the customer.

3. Regulatory and Supervisory Issues

As recommended by the Group, the existing regulatory framework over banks will be extended to Internet banking also. Only such banks which are licensed and supervised in India and have a physical presence in India will be permitted to offer Internet banking products to residents of India. Thus, both banks and virtual banks incorporated outside the country and having no physical presence in India will not, for the present, be permitted to offer Internet banking services to Indian residents

❖ Risks

E-Banking poses some different risks as compared to the traditional banking. These risks are more pronounced in the case of Internet banking. Firstly, the risk of technological changes has to be carefully watched. This is essential to update technologies and remain cost effective and customer friendly.

❖ Security Issues

While making online payments or transferring money from one account to another, the online bankers are always concerned about the hackers and anti-social elements. Hacking enables the unethical hackers to pentrate the accounts of online bankers, and spend their money.

❖ **Necessity Of the Internet**

For availing the benefits of online banking one should have access to the internet . for this purpose he should own a destop, laptop or PDA device and an Internet connection.

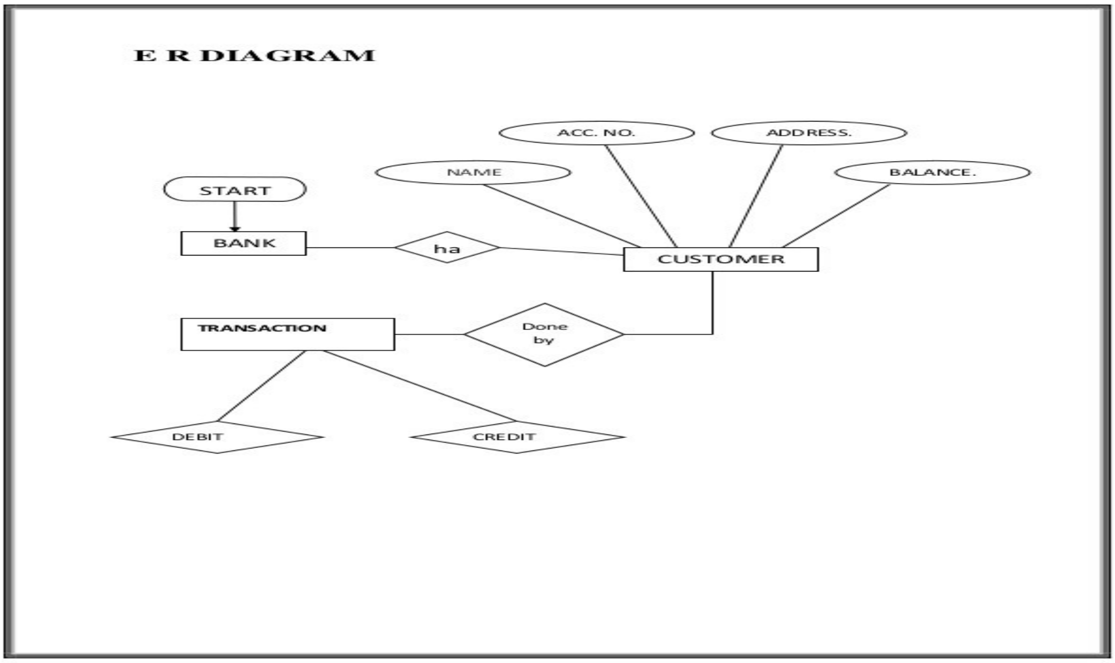

❖ **Start from scratch:**

Some banks allow you to open accounts online, without the need to print or sign anything. In the past, you had to sit with a personal banker during business hours. Learn more about opening accounts online.

❖ **Pay bills:**

Instead of writing checks to pay off debts, you can submit your bank post check (or simply send money to the person who pays you electronically). Learn more about online payments.

❖ **Apply for Loans:**

Loans are “paperwork” insentive process. But they don’t have to be type in your information and your will get back to you with an answer.

❖ **Transfer funds:**

Need to transfer money from your checking account to your savings account (or move from one bank to another via ACH)? What about adding extra money to a deposit certificate

(CD)? In the past you had to visit a branch or wait to catch up to do this. Online banking makes it easier. Find out how to make money.

- **Prices:Rates:**

Online banks are known for better prices. Theoretically, you should be able to earn more money in your savings accounts and pay lower interest rates on loans. It is always a good idea to shop below and compare online banking rates with traditional prices, but you will almost always do better online. Some brick-and-mortar banks offer online options (you will have to live without paper statements as well as the ability to bank with the informant, for example).

- **Deposit cheque:**

When you get a cheque, there are several ways to deposit it. The fastest and easiest option is to use remote c**heque** deposit: snap a photo of the cheque and submit it to your bank for payment. There’s no need to visit a branch or mail the check in. Learn how to deposit cheque with your mobile device

- **Text message:**

In addition to fancy applications and web pages, you can use “old-fashioned” text messages to manage your account, check balances, and more. This method is slightly faster for simple and repetitive tasks. Find out how to text with your bank.

PROS AND CONS OF ONLINE BANKING:

- There are numerous benefits to online banking, and it’s worth at least having the option to bank online. But you might also prefer some features of traditional banks and credit unions.
- If you’re not comfortable with technology, online banking may be more trouble than it’s worth. Plus, glitches happen, and if your computer (or the bank’s computer) isn’t working then there’s not much you can do.
- There’s also the issue of getting cash. Online-only banks typically provide a debit card that you can use to withdraw cash, but you’ll need to find free ATMs (or pay hefty fees).

CONCLUSION:

The research report is based on primary data. According to the study, the researcher concludes that most bank customers are aware of all Online Banking services in Bhavnagar

District. Banks should also take the necessary steps to educate customers about new technologies and other services offered by banks. Banks can extend customer meeting time with bank officials and also a friendly approach is required. It will definitely help to keep existing customers and attract new customers. It will automatically improve banking services and banking development in India and other countries. The research report is useful to inform consumers of the Online Banking system and what types of risks are involved in the Online Banking system.

REFERENCE:

1. Prasad, K.V.N. and Ravinder, G. (2011), "Performance Evaluation of Banks: A Comparative Study on SBI, PNB, ICICI and HDFC", Advances in Management, Vol. 4(2) September, pp. 43-53.
2. Gokilamani, N. and Natarajan, C. (2014). Service Performance in The Retail Banking of The Commercial Banks in Coimbatore District: An Empirical Assessment, Research Explorer, 3 (8), 27-31.
3. Sonal Thakur, "Consumer Perception: A study on E- Marketing", International Journal of Recent Research Aspects ISSN: 2349-7688, Vol. 2, Issue 2, June 2015, pp. 256-262.
4. Lin, H.-J. (2004), „Information technology and cost and profit efficiencies in commercial banks and insurance companies: a global comparison", Unpublished Dissertation, the State University of New York at Buffalo.
5. Financial integration across border and across sectors: implication for regulatory structures, Working Paper, Stern School of Business, NYU. Wiese, C. (2001).
6. Paperless society and its effects on the sales tax audit. Journal of State Taxation 19(4), 47-53.

34

પર્યાવરણ સ્થિરતા માટે મહિલાઆંદોલન

કાજલ એમ. વાણવી
પી.એચ.ડી. સ્કોલર
ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ સોશીઅલ સાયન્સ
ભક્ત કવિ નરસિંહ મેહતા યુનિવર્સીટી, જૂનાગઢ
ડૉ. ભરત બી. વસાવા (માર્ગદર્શક)

ઉદ્યોગો, વાહનવ્યવહાર અને અનેક પ્રકારના માનવનિર્મિત પ્રદુષણને કારણે આજે સમગ્ર વિશ્વ એક કટોકટિ તરફ જઈ રહ્યું છે.પૃથ્વી પર જેટલી કુદરતી સમ્પતિ છે તે મર્યાદિત છે. માનવી તેનો કરકસરપૂર્વક ઉપયોગ કરે અને પર્યાવરણને નુકસાનકારક હોય એવા કોઇ પગલા ના ભરે તો જ આપણે સૌ લાંબા ગાળા સુધી એનો ઉપયોગ કરી શકીશું. સરકારની ઉદાસીનતા અને આપણા સૌની પર્યાવરણ પ્રત્યેની આપણી ફરજોની અવગણના આપણા ભવિષ્ય માટે જોખમરૂપ સાબિત થશે એ ચોક્કસ બાબત છે. હાલમાં વિશ્વનો જે દરે ઝડપી વિકાસ થઈ રહ્યો છે તે આત્મઘાતક છે.આ વિકાસથી માનવજાત જ ખતમ થઈ જાય તો એ વિકાસ શા કામનો? અને શા માટે?

છેલ્લા બે-ત્રણ દાયકામાં સમગ્ર વિશ્વએ એવું માન્યું છે કે, ખરેખર પર્યાવરણની જાળવણી અને તેને લગતા કાર્યક્રમોને વિશેષ મહત્વ આપવાની જરૂરિયાત છે. વૈશ્વિક સ્તરે પર્યાવરણની જાળવણી માટે "Unitad Nations Enviroment Program-UNEP" દ્વારા સમગ્ર વિશ્વમાં વિવિધ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામા આવે છે. વિવિધ દેશો દ્વારા પર્યાવરણની જાળવણીની નેમ સાથે વિશ્વ પર્યાવરણ દિવસની ઉજવણી કરવામા આવે છે. પર્યાવરણની જાળવણી માટે પ્રચારાત્મક પગલાં લેવાય છે. તો કેટલીક સામાજિક સંસ્થાઓ અને NGO પર્યાવરણની જાળવણી માટેના વિવિધ કાર્યક્રમો યોજતા હોય છે. પર્યાવરણની જાળવણી અને રક્ષણ માટે વિવિધ આંદોલનો ભૂતકાળથી લઈને વર્તમાનમાં જોવા મળે છે. અહી કહેવું ઘટે કે, પર્યાવરણ જાળવણીમાં મહિલાઓ પણ અગ્રેસર છે તેના ઉદાહરણો નર્મદાઆંદોલન, ચિપકોઆંદોલન વગેરે છે.

માનવીએ જેમ વિકાસ સાધ્યો, પ્રગતિની તેણે હરણફાળ ભરી તે પછી જગતમાંથી પર્યાવરણનો નાશ થવા લાગ્યો. શહેરોમાં રોડ, રસ્તા, કોંક્રીટની ઇમારતો ઉભી થવા લાગી, તેના નિર્માણ માટે હજારો લાખો વૃક્ષોનુ નિકંદન થવા લાગ્યું. જંગલના કોંટ્રક્ટરો દ્વારા ઉધ્યોગ ધંધાના સંચાલન અને વિકાસ માટે મોટામોટા વૃક્ષો કાપવામાં આવ્યા. તેને અટકાવવા માટે આજથી 50 વર્ષ પહેલા ઉત્તરાખંડમા સુંદરલાલ બહુગુણા અને ત્યાંની સ્થાનિક મહિલાઓ દ્વારા ચિપકો આંદોલન ચલાવવામા આવ્યુ.

ચિપકો આંદોલનનો અર્થ તેના નામમાં જ છુપાયેલો છે. આ આંદોલનમાં વૃક્ષોને કાપવાથી બચાવવા માટે લોકો વૃક્ષોને ચિપકી ગયા હતા, તેથી તેનુ નામ ચિપકો આંદોલન પડ્યુ. મોટી સંખ્યામા સ્ત્રીઓ જોડાઇ હતી તે આ આંદોલનની વિશેષતા હતી. ચિપકો આંદોલનની ચિનગારી ભડકાવનાર ગૌરાદેવીએ આ આંદોલનની આગેવાની લીધી હતી. ચિપકો આંદોલનની શરુઆત ઉત્તરાખંડના ચમોલી જિલ્લાથી થઇ હતી.

ત્યારબાદ દરેક પહાડી વિસ્તારમાં આ આંદોલનનો ફેલાવો થયો. તેના મુખ્ય સંસ્થાપક ચંડીપ્રસાદ ભટ્ટ હતા, સ્ત્રીઓની આગેવાની ગૌરાદેવીએ લીધી હતી અને સુંદરલાલ બહુગુણાએ આંદોલનનો વ્યાપ વધાર્યો હતો. ધુમસિંહ નેગી, બચનીદેવી, સુદેશદેવી વગેરે સ્ત્રીઓ સાથે ગૌરાદેવીએ મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી હતી.

ગૌરાદેવીનુ અંગત જીવન પણ ખૂબજ સંઘર્ષમય રહ્યું છે. બાર વર્ષની ઉંમરે તેમના લગ્ન થયા, બાવીસ વર્ષની ઉંમરે તેમના પતિનુ નિધન થયુ.પોતના અઢી વર્ષના દીકરા સાથે સાસરે રહીને સાસુ સસરાને સાચવ્યા અને ખેતી કામ કર્યું. 1962 માં ભારત-ચીન યુધ્ધ પછી ચીન અને તિબેટ સાથેના ધંધા વ્યવહાર બંધ થયો એ પછી સ્થિતિ ખુબજ આકરી થઇ હતી. નાની-મોટી મજૂરી કરી ગુજરાન ચલાવ્યુ. ચિપકો આંદોલન પછી ગૌરાદેવી "ચિપકો વુમન" તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. 1986મા તેમને ભારત સરકાર દ્વારા વૃક્ષમિત્ર પુરસ્કાર આપવામા આવ્યો હતો. ચિપકો આંદોલનને લીધે જ 1980 માં વનસંરક્ષણ અધિનિયમ બન્યો.

એ રીતે લોકોએ પર્યાવરણના જતન માટે સભાનતા દાખવવાનો સીધો પ્રયાસ કર્યો. વધુ માત્રામાં વૃક્ષો કપાવાને કારણે મૂળિયાની પક્કડ ઓછી થઇ જતા ઉત્તરાખંડમા આજે ભૂસ્ખલનના કેટલાયે બનાવો બને છે. પહાડોના પથ્થરો, વૃક્ષો વેગેરે નીચે ધસી આવે છે ત્યારે આખરે તો પર્યાવરણને જ નુકસાન થાય છે અને માનવ જાતને હેરાન થવુ પડે છે.

આમ તો ચિપકો આંદોલનના મૂળ રાજસ્થાનમાં નંખાયા હતા. રાજસ્થાનના બિસ્નોઇમાં અમૃતાદેવીની આગેવાનીમાં થયેલા આંદોલન વિશે ખૂબજ ઓછા લોકો જાણે છે. ઈ.સ. 1730 માં રાજસ્થાનના ખેજડી ગામના લોકોએ વૃક્ષો કપાતા અટકાવવા વિરોધ કર્યો હતો. મેધપુરના રાજાને નવો મહેલ બનાવવા માટે લાકડાની જરૂર હતી. મેધપુરથી 26 કિમી દુર બિસ્નોઇ પ્રજા વસતી હતી. બિસ્નોઇ પ્રજા 15 મી સદીથી પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિનુ રક્ષણ કરતી હતી.

રાજાના સૈનિકો સામે વૃક્ષો કાપતા અટકાવવા બિસ્નોઇ મહિલા અમૃતાદેવી બહાદુરીથી દ્રઢતાપુર્વક ઉભી રહી. તેમજ સૈનિકોને વૃક્ષો પ્રત્યે માણસની જવાબદારી સમજાવી. સૈનિકો વૃક્ષો કાપવા આવ્યા ત્યારે અમૃતા દેવી અને ગામજનો વૃક્ષો સાથે વિંટળાઇ ગયા. સૈનિકોને કહ્યું, પહેલાં અમને કાપો ત્યારબાદ વૃક્ષોને. સૈનિકો ચેતવણી આપવા છતા આગળ વધ્યા. બિસ્નોઇ પ્રજા વારા ફરતી આગળ આવીને પોતાના જીવની પણ પરવા કર્યા વીના પ્રકૃતિ પ્રેમ દર્શાવ્યો. એવામાં રાજાએ આવીને છેવટે સૈનિકોને અટકાવ્યા. પરંતુ પર્યાવરણના રક્ષણ માટે 363 બિસ્નોઇ શહીદ થયા હતા. આ ઘટના વનસંરક્ષણના ઇતિહાસમાં અમર ગણવામાં આવે છે.

ચિપકો આંદોલન એ સમયે સમયે વિસ્તરતુ રહ્યુ છે. ભારતમાં અલગ-અલગ રાજ્યના વિસ્તારોમાં પર્યાવરણ બચાવવા માટે ચિપકો આંદોલન થયેલા જોવા મળે છે.1983 મા કર્ણાટકમાં અપ્પિકો આંદોલન થયેલુ. અપ્પિકો એ કન્નડ ભાષાનો શબ્દ છે, જેનો અર્થ પણ ચિપકો એવો થાય છે. અપ્પિકો આંદોલનને દક્ષિણ ભારતનુ ચિપકો આંદોલન કહેવામા આવે છે. દક્ષિણ ભારતના આ વિસ્તારમા કાગળ પર ઓછા પણ ખરેખર વૃક્ષો વધુ કાપવામા આવતા હતા. આડેધડ વૃક્ષો કાપવાને લીધે મધપાલન વગેરે જેવી પ્રવૃતિઓ

અટકી ગઇ. મોંઘા વૃક્ષો કાપીને ત્યાં નિલગીરી પ્રકારના વૃક્ષો વાવવામાં આવતા જે પર્યાવરણ સંતુલન માટે હિતાવહ ન હતા. સિદાપુર તાલુકાના નિલગોડ ગામના લોકોએ કઠિયારાઓની કુહાડી પડાવી લીધી. સિદાપુર તાલુકાના પ્લાયવુડ ફેક્ટરીઓ વાળાએ 51 વૃક્ષો કાપી નાખ્યા તેમજ 500 વૃક્ષોને પણ નુકસાન પહોચાડ્યુ.

આજુબાજુના વન્યવિસ્તારમાં રહેતા આદિવાસીઓનું જીવન પણ જંગલના વાંસ અને વાંસની પેદાશ ઉપર નિર્ભર હતું. આડેધડ વાંસ કાપવાથી વન્યક્ષેત્રમાં રહેતા લોકોનુ જીવન મુશ્કેલીમા મુકાયુ હતુ. આ વિસ્તારના 5 હજાર લોકો 5 કિમીની યાત્રા કરીને વૃક્ષો સાથે ચિપકી ગયા હતા છેવટે વૃક્ષો કાપનાર ઠેકેદારો એ પાછળ હટી જવુ પડ્યું. આ આંદોલનમાં પણ ચિપકો આંદોલનની જેમ સ્ત્રીઓનુ મોટુ યોગદાન રહ્યુ છે. એક મહિલાએ અપ્પિકો આંદોલનના અનુભવને વર્ણવતા કહ્યુ કે, "હુ જંગલમાથી પસાર થઇ રહી છું આ સમયે મારા બાળકને રીંછ કે સિંહથી બચાવવા માટે તેને છાતી સરસુ ચાંપી દઉ એવો અનુભવ મને વૃક્ષને ચિપકતી વખતે થયો હતો." અપ્પિકો આંદોલન લગાતાર 38 દિવસ ચાલ્યુ પરંતુ તેનો વ્યાપ અને અસર લામ્બા ગાળા સુધી રહી. દેશી બીજના સંગ્રહથી માંડીને ઓર્ગેનિક ખેતીની ઝુંબેશ ચાલી તેમાં પણ અપ્પિકો આંદોલનની જ અસર હતી. મોટા બંધોનો વિરોધ થયો, એ પણ અપ્પિકો આંદોલનનો જ એક વિસ્તાર હતો. ખોરાક રાંધવા માટે ઓછું બળતણ જોઈએ તેવા ચૂલાનો પણ પ્રચાર અપ્પિકો પછી થયો હતો. દક્ષિણ ભારતમા અપ્પિકો હેઠળ ઘણા પ્રવાસો, સ્લાઇડ શો અને નાટકો થયા. શરુઆતમાં તો કર્ણાટક સરકારે પણ આંદોલનને દબાવવા પ્રયત્નો કર્યા, ત્યાર પછીથી વૃક્ષો કાપવા પર લગામ ખેંચી હતી. આખરે તો જંગલ તમામ જીવો માટે ઉપયોગી હોવાથી જંગલ પર કોઇનો એકાધિકાર હોઇ શકે નહિ. આ આંદોલન એ ઉલેસુ બેલાસુ અને બાલેસુનો નારો આપ્યો હતો, જેનો અર્થ જંગલ બચાવો, વૃક્ષો વાવો અને તેનો વિવેકપુર્ણ ઉપયોગ કરો એવો થાય છે.

ઝારખંડના સીંગભૂમ જિલ્લામાં વસેલી જમુના તીર-ધનુષ અને લાઠી લઇને લાકડા મફિયાઓથી જંગલને બચાવે છે. પોતાની પાંચ-છ સહેલીઓનું ગૃપ બનાવી વનરક્ષા સમિતિની સ્થાપના કરી, વૃક્ષો કાપવા આવેલા મફિયાઓને ભગાડવા માંડી. શરુઆતમા લોકોએ જમુનાનો વિરોધ કર્યો પરંતુ જમુના ઘરે ઘરે જઇને વૃક્ષો કાપવાથી ખુદને શું નુકસાન થશે એ સમજાવવા માંડી. લોકોને આ વાત ગળે ઉતરી અને લોકોએ તેનો સાથ આપ્યો. આજે જમુના પાસે 300 થી વધુ ગૃપ છે, દરેક ગૃપમા 30 થી વધુ સભ્ય છે. જમુના પર જીવલેણ હુમલો થયો પણ તે હાર ના માની તેણે પોતાનું કામ છોડ્યુ નહિ વધારે ઉત્સાહથી કામ કરે છે. ગામમાં દીકરીનો જન્મ થાય ત્યારે 18 વૃક્ષો અને લગ્ન થાય ત્યારે 10 વૃક્ષો વાવવાનુ આહવાહન કર્યું, જે ગામજનોએ વધાવ્યુ. જમુનાની આ કામગીરીથી 20 વર્ષમા 50 હેક્ટર જમીન જેટલુ જંગલ વેરાન થતુ બચ્યુ. ફોરેસ્ટ ખાતાએ આ કામથી પ્રભાવિત થઇ, તેના ગામમાં સ્કૂલ બંધાવી આપી તેમજ પાણીની સગવડ ઉભી કરી આપી.

ઓડીશાની અન્નાદીએ પોતાના વિસ્તારના જંગલને બચાવવા માટે અભિયાન છેડ્યુ. જંગલમા જીવતા ગરીબ આદિવાસીઓ પાસેથી જમીન લેંડમાફિયાઓ અને સરકાર દ્વારા છીનવાનો પ્રયત્ન થયો, અભણ અન્નાદીએ લોકોને જાગૃત કરી કાયદાઓની જાણકારી મેળવી પોતાનો વિસ્તાર છીનવાય ન જાય તે માટે

લડી. આજે પણ તે જંગલમા ગેરકાયદેસર કામ કરતા લોકોની સામે લડે છે, જંગલોને નુકસાન કરતી કોઇ પ્રવૃતિ થવા દેતી નથી. અન્નાએ 2000 લોકોને તેની જમીન જાળવી રાખવા મદદ કરી, જંગલો કપાતા અટકાવ્યા. અન્ય માટેની આ લડાઇમા અન્નાએ ઘણુ ગુમાવ્યુ. પતિએ તેને તરછોડી ઘરમાંથી કાઢી મુકી. પછીથી તેના પતિએ તેના કામની કદર કરી હવે ગર્વ અનુભવે છે. 2000 લોકો તેનો આભાર માને છે.

આ સિવાય અનેક મહિલાઓ આજે પર્યાવરણ પ્રત્યે જાગૃત બની પર્યાવરણના હીતમાં કામ કરી રહી છે. જંગલો અને અભ્યારણ્યમા 50 થી વધુ મહિલાઓ કામ કરે છે. કાજિગરા જંગલમાં જંગલી પ્રાણીઓ અને વનસંપત્તિનો નાશ ન થાય તે માટે મહિલાઓ સક્રિય છે. ગીરના જંગલોમાં મહિલા ગાર્ડ્સની ટીમ નોંધપાત્ર કામગીરી કરી રહી છે. એટલે કે મહિલાઓ હવે પર્યાવરણની સુરક્ષા માટે પોતાનો ફાળો આપવા વધુ જોડાઇ રહી છે.

સંદર્ભ : 1. CHIPKO MOVEMENT, T.S.BANKOT, GLOBALVISION PUBLISHING HOUSE – 2008

2. WIKIPEDIA (WEBSITE)

3. NEWSPAPERS

35

T.Q.M. Services in Library Sectors

Dr. Varsha G. Joshi
Library Assistant
P.D.U. Medical College, Rajkot.
Email. varshajoshi6982@gmail.com

Key Words: -

Customer focus, Leadership, Involvement of people, Process approach, System approach to management, Continuous improvement, Mutually beneficial supplier relationships.

Introduction:-

A core **definition of total quality management** (**TQM**) describes a management approach to long-term success through customer satisfaction. In a TQM effort, all members of an organization participate in improving processes, products, services, and the culture in which they work .Total quality management (TQM) consists of organization-wide efforts to "install and make permanent climate where employees continuously improve their ability to provide on demand products and services that customers will find of particular value. Total" emphasizes that departments in addition to production (for example sales and marketing, accounting and finance, engineering and design) are obligated to improve their operations; "management" emphasizes that executives are obligated to actively manage quality through funding, training, staffing, and goal setting. While there is no widely agreed-upon approach, TQM efforts typically draw heavily on the previously developed tools and techniques of quality control.

The Concept of Total Quality Management :-

Total Quality Management (TQM) is both a philosophy and a set of guiding principles that represent the foundation of a continuously improving organization. TQM is the application of quantitative methods and human resources to improve the materials and services supplied to an organization, all the processes within an organization , and the degree to which needs of customers are met, now and in future. TQM integrates fundamental management techniques, existing improvement efforts, and technical tools under a disciplined approach focused on continuous improvement.

Definition :-

"TQM is a management approach for an organization, centered on quality, based on the Participation of all its members and aiming at long-term through customer satisfaction, and Benefits to all members of the organization and to society".

ISO

Total: "Organization wide"

"Quality involves everyone and all activities in the library."

Quality: "With its usual definitions, with all its complexities"

"Conformance to requirements (meeting customer requirements)"

Management: "The system of managing with steps like plan, organize, control, lead, staff, etc."

History of Total Quality Management:-

Total quality management originated in the industrial sector of Japan (1954). Since that time the concept has been developed and can be used for almost all types of organizations such as schools, motorway maintenance, hotel management and churches. Nowadays, Total Quality Management is also used within the e-business sector and it perceives quality management entirely from the point of view of the customer. The objective of total quality management is doing things right the first time over and over again. This saves the organization the time that is needed to correct poor work and failed product and service implementations (such as warranty repairs).

The eight principles are:

- **Customer focus**

Organizations can establish this focus by trying to understand and meet their customers' current and future requirements and expectations.

- **Leadership**

Organizations succeed when leaders establish and maintain the internal environment in which employees can become fully involved in achieving the organization's unified objectives.

- **Involvement of people**

Organizations succeed by retaining competent employees, encouraging continuous enhancement of their knowledge and skills, and empowering them, encouraging engagement and recognizing achievements.

- **Process approach**

Organizations enhance their performance when leaders manage and control their processes, as well as the inputs and outputs that tie these processes together.

- **System approach to management**

Organizations sustain success when processes are managed as one coherent quality management system.

- **Continuous improvement**

Organizations will maintain current levels of performance, respond to changing conditions, and identify, create and exploit new opportunities when they establish and sustain an ongoing focus on improvement.

- **Factual approach to decision making**

Organizations succeed when they have established an evidence-based decision making process that entails gathering input from multiple sources, identifying facts, objectively analyzing data, examining cause/effect, and considering potential consequences.

- **Mutually beneficial supplier relationships**

Organizations that carefully manage their relationships with suppliers and partners can nurture positive and productive involvement, support and feedback from those entities.

Four-level model in T.Q.M.

In his study of total quality management in managing quality, Dale et al.,(1990), out line a four-level model of the evolution of quality management. In addition to the framework it proposes, clear definitions of quality terms are also provided.

Level 1. Inspection:

Measure the characteristics of a product and compare them with its specifications; the goal here is the fitness of standards. This is the passive "Inspecting" attitude.

Level 2. Quality Control:

Inspection performed by the workers themselves with a feedback loop to the production line; here we avoid the "inspector" effect and allow some learning to take place.

Level 3. Quality Assurance:

Set of (implemented) predefined and systematic activities necessary to give confidence in the process quality; one step further. Quality procedures are designed and planned as a whole to ensure that no bad products be delivered. We do not just rely on everybody's work and control. This introduces the notion of a coherent set of quality procedures/tests. The given confidence (in the definition of QA) is important both for the producer and for the customer.

Level 4. Total Quality Management:

Centered on quality and based on the participation of everybody which aims at the customer satisfaction and at the improvement of the company's personnel, of the company and of the society.

Total Quality Management in Library & Information Sector

The practice of Quality Management in Library & Information Science sector existed since the evolution of the subject itself, but the terminology used for these varied widely. Performance Indicators; performance evaluation; evaluation of reference sources using check-list of criteria; Evaluation of Information Retrieval systems using Precision and Recall rations; Cost-Benefit and cost effectiveness studies; user surveys electing opinions on library services - all these studies make part and parcel of Quality Studies using different mechanisms of assessment and methodologies.

In early 1980s, numerous studies were made on automated data validation, error rates and patterns, authority control which belongs to quality control in online databases. However,

customer (Users) and employee satisfaction are seldom in focus. Quality assurance studies were mostly restricted to special libraries and academic libraries. Although quality assurance studies based on ISO 9000 and other accreditation schemes were conducted in libraries in UK, USA and Canada, such studies are rarely reported in Indian libraries and information systems.

The quality assurance initiative in LIS has primarily come from the parent organization to which it provides services. However, in the later years, the quality assurance system has become as Essential feature of LIS management. Quality studies in LIS sector are mostly isolated and are made on different aspects of library management, services, user-studies, etc. The evidence produced by the few TQM cases in the LIS sector indicates that TQM is a highly relevant management theory for information sector.

TQM in Distance Education

Though the basic library functions and services are same for conventional and open university libraries; due to the very nature of distance from learners demands some special kinds of services in libraries of distance education institutes. Distance learners are provided with limited access to books and journals available at the Study Centre Libraries. Lending of books to distance learners is difficult in practice, as the learners are scattered at various places. Therefore, to keep the learners informed about the nascent information, the library has to undertake steps to provide current awareness services like indexes abstracting, bibliographic services. Selection, acquiring and processing of books and sending them to the various study centre libraries not only requires additional library budget but also requires sufficient manpower to handle the various jobs. Evaluation of these various functions and feedback from learners; counselors, study centre personnel are important for continuous improvement in the quality of library and information services.

TQM has proved very effective in the manufacturing and business environment and it will be profitable if the library profession also rises to the occasion and ponders over the processes and services where TQM can gainfully applied in research oriented libraries. It has been put forward by the proponents of TQM that their principles also hold good for any educational and governmental agencies and those organizations which intend to achieve excellence in their performance and take pleasure in satisfying their customers will do well in adopting them.

In most of the libraries, people are engaged in establishing and restructuring the routines, creating job descriptions, acquiring and organizing materials and doing odd jobs which do not contribute to the information functions. Many libraries have implemented TQM successfully as Harvard college library created a task force which rewrote the library's statement, and considered changes that would have to be made to order to develop a new organization culture one that "highlights the changing nature of staff and responsibilities in an era of pervasive change"

Importance of Quality Management

"Quality management" ensures superior quality products and services. Quality of a product can be measured in terms of performance, reliability and durability. Quality is a crucial parameter which differentiates an organization from its competitors. Quality management tools ensure changes in the systems and processes which eventually result in superior quality products and services. Quality management methods such as Total Quality management or Six Sigma have a common goal - to deliver a high-quality service. Quality management is essential to create superior quality Services which not only meet but also exceed User's satisfaction. Users need to be satisfied with your brand Services.

Barriers to the adoption of TQM in libraries

Though the advantage of adopting TQM in libraries are well acclaimed yet there are certain barriers to the understanding and acceptances of TQM in the libraries. These are vocabulary barriers, commitment barriers, professional barriers, etc.

(a) VOCABULARY BARRIER

TQM uses a vocabulary which belongs to the discipline of trade and industry. Use of terms such as quality management, quality improvement, customer's satisfaction, etc.
have drawn objections from the academic environments. It has argued that reference to the students as customer gives impression that the teachers are in the business of selling knowledge, and the use of the term 'quality improvement' may mean that standards are never followed while imparting knowledge. Considering the benefits and strategies of TQM, it is suggested that too much should not be made of the vocabulary of TQM.

(b) Commitment Barrier

Adoption to TQM in libraries is a time consuming process as new areas have to be discovered and new models have to be developed for effecting total quality in various library operations. A considerable amount of time goes in leadership planning, understanding the customers, identifying the products and services to be improved and acquiring skills and training in implementing the plan. As has been put forward by various authorities that TQM is not a quick fix; it requires a long-term commitment especially in service sector.

(c) Professional Barrier

They are averse to certain elements of TQM, as for example, its focus on customers. Library professionals have not taken kindly to the notion of submitting their services and practices which are based on sound tradition and standards to the whims and fancies of the not so informed customers.

Conclusion :-

Thus, TQM may play an important role in Learning Resource Centre of any institutes. But many institutes in India are not fully aware about this. There is a need to organize many training schedule to train the library professionals about how to update?, how to co-ordinate among different sections, what are the facilities/services, users may get from the centers, etc. We should think about the management I broad perspective, not only in one aspect but in multi aspect. Total quality management and libraries do "fit" together. The obstacle, here as in the for-profit sector, is generating enthusiasm among the organization's workers. People are averse to change. Librarians today are surrounded by change. To change management models requires an almost superhuman effort, but the rewards of TQM are worth it. Once a person grasps a full understanding of TQM the concept is much easier to embrace. TQM can help libraries span the tremendous leap that technology has brought forth. With faith, commitment, and enthusiasm, TQM can provide libraries with clearer vision and a brighter future.

Reference :-

Ambati, V., N.Balakrishnan, Reddy, R., Pratha, L., Jawahar, C.V. (2006) The Digital Library of India Project: Process, Policies and Architecture. In: Second International Conference on Digital Libraries(ICDL).

Arora, J., & Bhattacharya, P. (2002). Digital library development in India: A case study of the development at the Central Library of IIT Delhi. In: Proceedings of the National Conference on Information Management in e-Libraries (IMeL 2002), IIT Kharagpur, Kharagpur.

Bhattacharya, P. (2004). Advances in digital library initiatives: a developing country perspective. The International Information & Library Review, 36 (3):165–175.

Das, Anup Kumar. (2008). Open Access to Knowledge and Information: Scholarly Literature and Digital Library Initiatives,- the South Asian Scenario. (Eds: BimalKanti Sen and Jocelyne Josiah), UNESCO, New Delhi, 137.

Ghosh, Maitrayee (2009). E-theses and Indian academia: A case study of nine ETD digital libraries and formulation of policies for a national service. The International Information & Library Review, 41: 21-33.

Jeevan, V.K.J. (2004). Digital library development: identifying sources of content for developing countries with special reference to India. The International Information & Library Review, 36: 185–197.

Butcher, K. S. (1993). Total quality management: The Oregon State University Library's experience. "Journal of Library Administration," 18(1/2), 45-56. (EJ 469 102)

Clack, M. E. (1993). Organizational development and TQM: The Harvard College Library's experience. "Journal of Library Administration," 18(1/2), 29-43. (EJ 469 101)

"Total quality management in libraries" [videorecording]. (1995). Towson, MD: American Library Association.

Understanding Total Quality Management in Contest: Qualitative Research on Managers; Awareness of TQM Aspects in the Greek Service Industry by Alexandros G. Psychologios, The Qualitative Report Volume 12 Number 1 March 2007, pg 40-66.

4 Application of total quality management to library and Information services in indian open universities, Dr.G. Saroja www.col.org/forum/pcfpapers/saroja.pdf

36

સખી મંડળમા જોડયેલી બહેનોમાં આવેલુ પરિવર્તન

ડૉ . રીનાબેન એમ .પટેલ
આસી.પ્રો./ઇ.ચા આચર્ય,
શ્રી સરસ્વતી કોલજ ઓફ સોસિયલ વર્ક મોરિયણા
તા. નેત્રંગ જિ.ભરુચ

પ્રસ્તાવના

આર્થિક રિતે સ્વાવલંબી બનવુ તે માત્ર હવે શહેરી મોહલાઓ ઈજરો નથિ રહ્યો. ગામે ગામ સરુ થયેલા સખીમંડળૉએ ગામડાઓની સાવ અભણ મહિલઓને આર્થિક રીતે પગ્ભર બનાવી છે કાયારે ઘરમાથી બહાર ન નીક્ળેલી અને ઘરકામમા પરોવાયેલી સ્ત્રીઓ વિવિદ ચીજ વસ્તુઓનુ સફ્ળતા પુર્વક માકેટિગ કરતી થઈ છે. સખીમંડળૉનુ કામ ભલે એકદમ નાના પાયે ચાલી રહ્યુ હોય. પરંતુ તેના થકી ગામડઓ ગ્રામજનો આર્થિક રીતે મજ્બુત બન્યા છે રાજ્યો સરકાર દ્વારા લોકકલ્યણની અનેકવિધ યોજ્નઓ પેકીની સખીમડ્લ યોજ્નાનો મુખ્ય ઉદેશ બહેનો ઉન્નતીના પંથે લઈ જવાનો છે .આંતરરસ્ત્રિય સ્તર પર વિચારો તો મહિલઓના વિકાસ તથા સસક્તીકરણ માતે યુ. એન દ્વાર વિધ મહિલા સંમેલન 1975 મા મેકિસ્કોમા યોજ્વામા આવેલ જેમા સ્ત્રી શિક્ણ પર ભાર લિંગ ભેદભાવ દુર કરવો.મહિલઓ માતે રોજ્ગારીની તકમા વુદિધ્ કરવો જતિ નિધર્ણા મહિલઓને સામેલ કરવી વગેરે બાબત પર ભાર મુક્વામા આવેલ તેમજ મહિલઓના વિકાસમા સંદભમા વિશ્વ તમામ્ મહિલઓના ઉથ્થન અને વિકાસ પ્ર્યે ચેતના જગાવવા યુ.એન.ની મહાસભામા 18 ડિસેમ્બર 1975 ની બેઠ્ક 1975 ના વર્ષને આંતરરાસ્રીય મહિલા તરિકે ઘોષીત કરવનો નિણર્ય કર્યો તેના મુખ્ય ત્રણ ઉદેશો હતા

1.પુરુષ તથા મહિલઓંને સામાનતાનો દરજ્જો આપવો

2.વિકાસ કર્યોમા સ્ત્રીઓનુ યોગદાન

3.વિશ્વશાંતિ સ્વ્થપાવાની દિશામા મહિલઓને સહ્યોગ પ્રાપ્ત કારવ્યો અને ૧૯૭૫ થી ૧૯૪૮ ના સમય ગાળને મહિલા સમાનતા વિકાશ તથા શાંતિ માતે આંતરરસ્રીય મહિલા વર્શ કાર્યકર્મને નવિન દિશા સહયોગ પર ભાર મુકયો તથા બીજ મહિલા યોજવમા આવેલ. જેમા નીચેના લસ્યો રાખવમાં આવેલ છે

1.રાજ્નીતિ તથા નિર્યણ પર્કિયમાં મહિલઓને કાયદાકિય સમાંનતા

2.મહિલઓને સંબંધિત કાર્યલય અને આયોગ બનવવા

3.સરકારી તથા બિંનસરકારી સંગઠનો વચ્ચે સહ્યોગ સ્વ્થપિત કરવો

4.સામજીક આર્થિક વિકાસ માટે તમામને સમાન દોરણે સ્વાસ્વ્થય સંબંધીત સેવા ઉપલબ્ધ બનાવવી.

5.શિક્ષણ પ્રશિક્ષણમાં તમામને સમાન દર્જ્જો આપ્વો.

6.રોજ્ગાર્મા સમાંનતા અને ત્રીજુ વિસ્વ મહિલા સંમેલન 1985 નેરોબીમા મહિલઓ સમાંનતવિકાશ અને શાતિની થિમ પર યોજ્વામા આવેલ. આ સંમેલનમા આવેલ આ સંમેલનમા મહિલાના વિકાશ માટે પ્રગતીશિલ રણનિતિ તેયાર કરવમા આવેલ જેના ઉદેશ્યો નીચે પ્રામણે છે.

1.રોજ્ગારમા સશકિતકરણ્ માટે બંધાર્ણીય તથા કાયદાકિય પગલાઓ લેવા.

2. મહિલઓને સામજિક ભાગિદારિમા સમાનતા તથા ચોથુ વિશ્વ મહિલા સંમેલન 1995 માં બેજીંગ કોંન્ફરસ્મા નામે ઓળખાય છે. જેમાં સશ્ક્તિકરણના સંખ્યત્મક અને ગુણાત્મક માપદંડો નકકી કરવામં આવ્યા હતા.

બાંગ્લાદેશ આઝાદી પહેલા અને આઝદી બાદ અત્યંત ગિચ ગરીબી અને પછાત વિસ્તાર હતો.ચારે બાજુ અપાર ગરીબીના દર્શન થયા હત. ડો. મહંમદ યુનુસે ગ્રામિણ બેંક દ્વારા ગામડાંઓની કયાપલઠ કરવનો સંકલ્પ કર્યો. તેના પરિણામે આજે ગરીબો ધીમે ધીમે ગરીબી ઓછી થવા લાગી રહી છે. મહિલા સશકિતકરણ અને ગ્રામ મહિલા ઉધોગ સાહસિક્તા માટે સ્વ સહાય જુથ ખુબ જ આસકારક સાબિત થયેલ છે. આ સ્વ સહાય જુથ ચળવળ વડે લઘુધિરાણને સામાજિક વિકાશ અને મહિલા સશકિકર્ણ માટેનુ એક કારગત હથિયાર સાબિત કરી બતાવ્યુ છે. આ આભિગમના મુળ બાંગ્લાદેશમાં નખાયા બાદ ધીમે ધીમે તેનુ પરિણામ જોતા વિશ્વ્મા ફેલાયા અને એવા જુથો કે જેમને કોઇ પણ પ્રકારનુ ધિરાણ નાંણાકીય સંસ્થાઓ આપતી નથી અને તેના કારણે જ તેઓ શાહુકરો અને અન્ય સ્ત્રોતો પર આધારીત બને છે. તથા ગરીબ લોકો સ્વ સહાય જુથ યોજ્ના ખુબ જ ઉપયોગી સાબિત થયેલ છે.

૧૯૭૦ માં ભારતમા શ્રી ઈલાબેન ભટ્ટ દ્વારા સ્વાશ્ર્ચ્યી બેહનો માટે સરકાર બેંક SEWA ની શરૂવાત કરી. SEWA ના સ્થાપક સભ્ય વુમન એન્ડ માઇક્રોફાઇનાંન્સનો કોન્સેક્ટ શરૂ કર્યો. સેવાના પથ આજે અનેક સંસ્થઓ ચાલે છે. જે સ્ત્રીઓના વિકાશ માટે કાર્યરત છે. આ ઉપરાંત ૧૯૯૧ થી ૯૪ માં ના બોડ્ર સખીમંડ્ળને પ્રોત્સાહિત કરવાનુ શરૂ કર્યુ SGSY યોજ્ના [૧-૪-૯૯] અંતગ્રત સ્વ-સહાય જુથ અને ગરીબી રેખા નીચે જીવતા વ્યકિતોઓને દયાનમાં રાખી ધીરાણ્ની પ્રવુતિથી સ્વ રોજ્ગારી માટેની કામગીરી સરુ કરી. આ યોજનાનો હેતુ ગ્રામ્ય ક્ક્ષાએ જુથ બનાવી ગરીબી રેખા નીચેના કુંટુંબોને સ્વ રોજ્ગારી પ્રર્વુતિ તરફ દોરી અને ધિરાણ સહાય દ્વારા ગરીબી રેખથી ઉપર લવવાના શુભ આશય હતો.

સાંપ્રત સમયમાં સામગ્ર વિશ્વ્માં અને ભારતમં મહિલા વિકાશની સામાજિક વાસ્તવીક્તાને સમાજ્શાત્રીય પરિપ્રેશ્ય્માં સમજાવી આત્યંત આવશ્યક છે. કારણ કે સ્વાતંત્ર્ય ભારતમાં આદિવાસીઓના કલ્યાણ માટે અનેકવિદ કાર્યકર્મો સામયાંતરે અપનાવવામં આવ્યા છે. અને તેમના ઉત્ક્શ પાછ્ળ રાજ્ય સરકાર દ્વારા નાંણકીય ફાળવણી કરવામાં આવે છે.

ગુજરાત સરકારે ગ્રામ્ય વિસ્વ્તાર્ની ગરીબ બહેનોને સમુહિક રીતે સંગટિત કરી તેમનુ આર્થિક રીતે પગ ભર કરી સ્ત્રી સશકિતકરણ અભિગમ દાખ્વ્યો છે ગામડાંમાં રહેતી સ્ત્રીઓ પોતે જ બચત કરે અને તેમાંથી આંતરીક ધીરાણ કરે બેંક પાસેથી લોન મેળવી અને આવક કમણીનુ સાધન તેમાંથી ઉભુ કરી. આર્થિક અને સામાજિક રીતે આગળ આવવાના હેતુથી ગુજરાત સરકાર દ્વારા ૨-૨.૨૦૦૯ થી સખીમંડળ યોજના અમલમાં મુકેલ છે. ૨૦૧૦માં સખીમંડ્ળ્ યોજ્નાનો વિસાળરુપ આપવા માટે તેને મિશન મંગલમ યોજ્ના અંત્ગ્રત જોડી દેવામાં આવી છે. આ મિશન મંગલનો હેતુ રાજ્યમાં ચાલતા બે લાખ સખીમંડ્લને વધુ મજ્બૂત બનાવવા જુથની રચના કરી તેનો સર્વાંગી વિકાશ કરી ગરીબી રેખામાંથી બહાર લાવવાનો છે. મિશન મંગલમ અંતર્ગત કુટીર અને ગ્રામિણ ઉધોગો ઉપરાંત્ કુશિ એગ્રો પ્રોસેશિંગ ડેરી અને પશુપલનમં રોજ્ગારી તકો મજ્બુત કરવા માટે દયાને કેદ્રિત કરવમાં આવ્યું છે.

સરકારશ્રીનાં મિશન મંગલમ યોજ્ના હેઠ્ળ સંકળયેલ સંખીમંડ્ળો / સ્વ – સહાય જુથો તેમજ અન્ય યોજ્ના કે NGO દ્વારા અસિત્વમાં આવેલ સક્રિય મંડ્ળોનાં સખી સંઘ દ્વારા મંડ્ળોંનુ મજ્બૂતીકરણ થાય તેમજ ગ્રામ્ય વિકાસ અને સામજિક વિકાસમાં સ્વ – સહાય જુથોની નિર્ણેયાક ભાગીદરી વધે તે માટે અને સમાન અમલીકરણ માટે સખીસંઘોની રચના કરવાની હોય છે. તે અંગેની પર્ક્રિયા અંગેની સમાન સમજ નિતી નિયમો માળ્ખુ તેમજ્ યોજ્નાઓની સાથે સંકળાયેલ કાર્યકતઓ સંઘના સભ્યો તથા પ્રતિનિધિઓની ક્ષમતાવધ્રન માટે સખીસંઘની માગદર્શિકા તેયાર કરવામાં આવેલ છે.

સખીમંડળોં **નો પરિચય -**

આપણા ભારત દેશમાં સમાન્ય રીતે મહિલાઓની સંખ્યા પુરુષની સરખામણીમાં ૫૦% થાય છે. અને મહિલાઓની આ સમૂહિક શકિતીને હજી રાષ્ટ્રની સામસ્યાઓના કામ માટે વાપરવામાં આવી નથી ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં મહિલા અને બાળવિકાસ એ ફક્ત સીવવાના મશિન અને ફરતા ભંડોળ માટેની યોજ્ના હતી. એ ગરીબાઇ અને ન્યુંનતમ જરુરિયાત સુવિધાથી વંચિતપણાના કારણો દૂર કરવા માટે મહિલાઓ માટે વિકાશ કર્યાક્રેમ છે. એ મહિલાઓની સુશુપ્ત શકિત અને સામ્થ્યને બહાર લાવવાનો કાર્યક્રમ છે. સરકારે ગામડાંની બેહેનોને આર્થિક અને સામજિક રીતે સધ્ધ્ર કરવા આગળ લાવવા માટે ઇ.સ. ૧૯૫૫ થી બેહેનોના મંડ્લોની રચનાને અમલીકરણમાં લીધેલ છે ગ્રામ્ય વિકાસની ઘણી બધી યોજ્નાઓ જેવી કે મહિલા સશકિતકરણ વોટરશેટ હરિયાળી પરિયોજ્ના વગેરે યોજનામાં ફરિજિયાતપણે બેહેનોના મંડ્ળો બનાવવાની કામગીરી હાથ ધરેલ છે. આ બધી યોજનાઓ અંતગર્ત બનેલ મંડ્ળોનુ સમયસર નિયમિતપણે મુલ્યાંક્ન માર્ગદર્શન યોજનાકીય વર્ષ તેમજ કામગીરી કરનાર કાર્યકરોની મર્યાદા વગેરે જેવા કારણોને લીધે આગ્ઉના મંડ્ળો

લાંબાગલા સુધી વ્યવસ્થિત ચાલ્યા નહિ. અને સરકારી હેતુ માટે મંડ્ળો બનાવેલ તેમાં જોઇએ તેવું સારુ પરિણામ મળ્યુ ન હતુ.

ગ્રામીણ ગરીબ કુંટુંબ જુથમાં સંગઠિત થી બચત અને આંતરીક ધિરાણનો આભિગમ આપનાવે તો તેમની નાની મોટી આર્થિક જરુરિયાતો સંતોશિ સકાય છે. આથી ગ્રામિણ ગરિબ કુંટુંબોમાં સ્વ –સહાય જુથોથિ કરી. તેમને સક્ષ્મ કરવા કોશલ્ય વર્ધન તાલિમ પૂરી પાડી આંતરીક માળ્ખાની સુવિધાઓ પુરી પાડી આર્થિક પર્વુતિ સાથે સાક્ળવા તેમજ રીવોલ્વિંગ બેંક ધિરાણ સાથે જોડ્વાના હેતૂથી ભારત સરકાર તથા રાજય સરકાર્ની વિવિધ યોજનાઓ રચાતા સ્વ- સહાય જુથોની પર્વુતીઓની કામગીરીનું સંકલન અને મુલ્યાંક્ન કરવામાં એક સૂત્રતા જાળવતી નથી અને પરિણામે આ પર્કિયામા બેકોની ભૂમિકા બેદરકાર હોવાથી બેંકો દ્વારા ધીરાણ માટે આપેક્ષિત સહકાર મળતો નથી. અને તેની અસર સ્વ- સહાય જુથો ઉપર થાય છે.

ગ્રામીણ વિસ્તારમાં સ્ત્રીઓ પોતાને ગરીબ અસાન પીડીત અસુરક્ષિત નિરાધાર નીરક્ષર લાચાર માને છે.તેથી તે હંમશા સલામતી અનુભવે છે. આવી બેહેનોનુ જો મંડળ બનાવવામાં આવે તો લાંબો સમય ટ્કી શક્તું નથી. મહિલા ધ્રેયવાન સુશીલ સદવિચાર બહાદુર સંવેદનશિલ અને સાહસ ધારાવતી હોવી જોઇએ તે હેતુ સિદ્ધ કરવા બચત મંડ્ળ બનાવવામાં આવે છે.

સંખી મંડળ / સ્વ- સહાય જૂથોનો અર્થ વિચાર [ખ્યાલ]

જ્યારે ૧૦.૨૦ ગરીબ લોકો જેઓનો સમજિક આર્થિક્ દર્જ્જો એક સરખો હોય જેઓની એક્દંરે મુશ્કેલીઓ સમાન હોય જેઓ ખાસ –પાસમાં રહેતો હોય. અને સાથે ભેગા મળીને એક્તા વિશ્વાસ સમજ્દારી સ્વ- સહાય અને સહિયારી જવાબદારી ગરીબીમાંથી બહાર આવવાના એક સમાન ઉદેસ્ય માટે એક જૂથ થાય તેને "સખીમંડળ /સ્વ-સહાય જૂથ કહેવાય છે.

- સ્વ- સહાય જૂથ એ ઐપચારીક એસોસીએસન છે.જે ગરીબ મહિલાઓના કલ્યાણ માટે રચવામા આવે છે.

-આ સંસ્થાઓ સમાજિક અને આર્થિક તેમજ સમાન્ય પરિશિથ્તિવાળા સમાન હિતવાળા લોકો ભેગા મળે છે.

-આ જૂથ વધુમાં વધુ ૧૦ થી ૨૦ સભ્ય્નું બને છે.

-સ્વ- સહાય જૂથનો મુખ્ય સિંદ્ધાંત પરસ્પર સહાયનો રહેલો છે.

-સખી મંડ્ળની મીંટીંગમાં સર્વ સભ્યોને સમાન તકો આપવામા આવે છે.

-સખી મંડ્ળના વિકાશ માટે સભ્યોની કરકસર અને ધિરાણ એ મુખ્ય તત્વ હેતુ છે.

-મંડળના તમામ નિર્ણયો જૂથની મીંટીંગમાં લોકશાહી પદધતિ અને સર્વે સંપતિ લેવામાં આવે છે.

સખીસંઘ એટેલે શું !

સખીસંઘ એક સ્વતંત્ર સંસ્થા છે. જે સંઘો પરસ્પર તેમના હેતુઓને સિદધ કરવા જોડાય પરંતુ સાથે સાથે તેમનુ અસિત્તત્વ જાળવી રાખે તો તેને સખી સંઘ કહે છે. જે સમુદયના સમાજિક આર્થિક અને શૈક્ષણિક પશ્નોં સામુદાયિક રીતે ઉકેલવનુ માદયમ છે.ટુંક્માં સખીસંઘ એટેલે એવા સંઘોનો સમૂહ છે. જે કોઇ ગ્રામ્ય વિસ્તાર તાલુકો કે જિલ્લાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. જેનાના સમૂહોને મદદ કરે છે. દરેક સંઘમં વિવિધ કૌશલ્ય અને શકિત વધે તે તેની મુખ્ય ફિલોસોફી છે.

ભારતમં સ્વ- સહાય જૂથોએ સામાન્ય રીતે વણનોંધાયેલાજૂથો છે અને તેઓ બચત અને અમુક ચોકક્સ વ્યાજ સાથે ધિરાણની પ્રાક્રિયા સાથે સંક્ળાયેલા છે. સ્વ- સહાય જૂથોનું સખીસંઘ એ એક મંડળ અથવા તો પ્રાથમિક તબક્કાનું સંઘ છે. એને આ સંઘ આર્થિક સદ્ધતાના મુખ્ય દયેયની પ્રાપ્તિ માટે કાર્યરત છે.

આમ સખીસંઘ એ એક સંગઠન મંડ્ળ અને પ્રાથમિક સંસ્થાઓનું જોડાણ છે. અને તે સાથે મળી દયેયની પ્રાપ્તિ કરે છે. જે તેઓ એક્લા કરી શક્તા નથી

સંઘની વ્યાખ્યા

શબ્દકોશ મુજ્બ સંઘ એક સ્વાયત સંસ્થા છે. જે એક સરખા લાભે માટે [FWWB]-1998] ગ્રામ્ય કક્ષાનુ સંઘ એ ગામનાં બધા સ્વ- સહાય જૂથોનુ સંગટન છે. અને તે સ્વ- સહાય જૂથ દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે. અને તેમાં દરેક સ્વ- સહાય જૂથોનાં અમુક સભ્યો દ્વારા તેમનુ પ્રાતિનિધિત્વ કહેવામાં આવે છે. અને તેમનો મુખ્ય ઉદેશ સ્વ- સહાય જૂથોના સભ્યોની મદદ કરવાની બને મહિલા સભ્યોની મદદ કરવની અને મહિલા સભ્યોનું સમાજિક અને આર્થિક સશકિતકરણ તેમજ ક્ષમતા વર્ધન કરવાનો છે.

-અજ્ય નયાર [૨૦૦૫] દ્વારા સંઘને વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યુ છે. કે " પ્રાથમિક સંસ્થાઓનું મંડળ પ્રાથમિક સંસ્થાઓ વિકાશ સદ્ધરતા માટે એક જૂથ છે.

-APMAS [૨૦૦૫ મુજ્બ :- સ્વ-સહાય જૂથોનુ સંઘ એ એક લોક્તાંત્રિક સંસ્થા જે સ્વ- સહાય જૂથોના નિશ્રિત સભ્યો દ્વારા ચોકક્સ ભૌગોલિક વિસ્તરમાં સ્વ- સહાય જુથો સભ્યોનું જોડાણ એક ખાસ હેતુ માટે અને અમુક ચોકક્સ લાભ મેળવવા માટે કરવમાં આવે છે.

સંઘના અભિગમ :-

-સારી કામગીરીનો વ્યાપ કરતા રહેવું

-ટકાઉ સ્વ- સહાય જુથો

-આંતરિક વ્યવસ્થાને અધતન નિંરતર કરતા રહેવું

-ગ્રામિણ ઉત્પાદન માટે બજાર શોધવુ

-આજીવિકાનાં સ્ત્રોતોને નિયમિત અને કયમી કરવા.

-એક ટ્લેટ્ફોર્મ જયાં મહિલાઓ એક બીજાથી શીખી અને સંગઠિત થઇ માંગણી કરી શકે

-સ્વ-સહાય જૂથોનું અવલોકન અને મુલ્યાંક્ન

સખીસંઘનો ઉદેશ્ય :-

સખીસંઘનો મુખ્ય ઉદેશ્ય સ્વ- સહાય જુથોનં સશકિતકરણ માટેની વૈક્લ્પિક વ્યવસ્થા ઉભી કરવાનો છે.

-આ યોજ્ના હેઠળ રચાયેલા સખીમંડળો [સ્વ-સહાય જુથો એસ. જી

-આ યોજ્ના સંકલિત બાળ વિકાસ યોજ્ના [ICDS] દ્રારા ચલાવવામાં આવશે

-ગ્રામિણ ગરિબ કુંટુંબો જૂથમાં સંગઠિત થઇ બચત અને આંતરિક ધિરાણનો આભિગમ અપનાવે તો તેમની નાની. મોટી આર્થિક જરુરિયાતો સંતોષી શકાય

-સ્વ-સહાય જૂથો રચી સંગઠિત કરી તેમને સક્ષમ કરવ. કૌશલ્ય વર્ધન તાલિમ પુરી પાડ્વી આંતરિક મળાખાકિય સુવિધાઓ પૂરિ પાડિ આર્થિક પ્રવ્રુતિ સાથે સાંક્ળવા તેમજ રીવોલ્વી ફંડ બેંક ધિરાણ સાથે જોડવ. નબળા અને વંચીત લોકો સ્વ્માંભેર જિંદગી જીવી શકે તેવું સમાજિક અને આર્થિક રીતે વિક્સીત ગુજરાત બનાવવુ

- નવા વાધારાના ૧ લાખ સખીમંડ્ળોને ધીરાણ સહીત લિંક કરવા

મિશન મંગલમં યોજના ;-

સ્વર્ણિમ ગુજરાત વર્ષમાં માનાનીય મુખ્યમંત્રી શ્રી ગુજરાત રાજ્ય દ્રારા ગુજરાત લાઇવલી હંડ પ્રમોશન કંપની દ્રારા મિશન મંગલમં યોજનાની કરવામાં આવી છે. આ યોજનાનો હેતુ BPL નિચે જિવતા પરીવારોના સભ્યને સખીમંડ્ળ અથવા સ્વ- સાહાય જુથમાં જોડિને તેઓને કૌશ્લ્યધ્રક તાલિમ્ આપીને તથા તેઓ દ્રારા ઉત્પાદિત ચીજ્વસ્તુઓ વેચાણ માટે બજરો સાથે જોડાણ કરી કાયમિ આજિવિકા પુરી પાડી અને તેમણે ગરિબી ઉપર લાવવાનો છે.

યોજ્નાની વિગતો

-જુથમાં ઓછામાં ઓછિ ૧૦ અને વધુમાં વધુ ૨૦ મહિલાઓ હોવી જોઇએ આ પૈકી ઓછામાં ઓછા ૭૦ % BPL નીચે જીવતા પરિવારોના સભ્યને સખીંમંડ્ળ અથવા સ્વ-સહાય જુથમાં જોડીને તેઓને કૌશ્લ્યવધ્રક તાલિમ આપિને તથા તેઓ દ્વારા ઉત્પાદિત ચીજ્વસ્તુઓ વેચાણ માટે બજારો સાથે જોડાણ કરી કાયમી આજિવિકા પૂરી પાડી અને તેમણે ગરીબી રેખાથી ઉપર લાવવાનો છે.

*યોજનની વિગતો

-જૂથમાં ઓછામાં ઓછી ૧૦ અને વધુમાં વધુ ૨૦ મહિલાઓ હોવિ જોઇએ આ પૈકી ઓછમાંઓછા ૭૦% BPL સભ્યો હોવા જોઇએ

-એક કુંટુંબ્ની એક જ વ્યકિત જુથમં સભ્ય બની શકે છે.

-જુથમાં સભ્યોની ઉંમર ૧૮ વષ થી વધુ હોવિ જોઇએ

-માઇક્રો ફાઇન્સ અંત્ગર્ત સ્વ- સહાય જૂથ/ સખીમંડ્ળ મહિલા સ્વ-સહાય જુથોની સભ્ભ્યોની જરુરિયાત આજિવિકાને ઉતેજ્ન મળે તે હેતુથી બેંકોના મદયમથી રૂ.૧ ૦૦ ૦૦૦ સુધિની cash credit આપવવામા આવે છે.

-મહિલા સ્વ- સહાય જુથો/ સખીમંડ્ળ્ને બેંક પાસેથિં મળેલ cash credit ના વ્યાજ પર ૫ % સહાય ગુજરાત સરકાર ચુકવશે આ લાભ માત્ર તે જુથોને જ મળ્સે જેઓ નિયમિત હપ્તા ભરતા હશે.

-આ જુથોને વેચાણ માટે ગ્રામ્ય સ્તરે વર્ક શેડ્નું નિર્માણ અને ગુજરાત માટે ગ્રામ્ય હાટ્ના માધ્યમથી તેઓ દ્વારા બનાવેલ ચીજ્વસ્તુઓ વેચાણ / માંકેટીંગ અંગેની સહાય આપવામાં આવે છે.

-આજિવિકા નિર્માણમં માદ્યમથી આ જુથો દ્વારા વિવિધ વસ્તુઓનુ [ખાધ / બિનખાદ્ય] ઉત્પાદન કરવામા આવે છે.

-ગ્રામ્યકક્ષાએ ૧૦ % ૧૫ જુથોને સાંકળીને ગ્રામસંગઠ્ન મારફ્તે મહિલાઓને આત્મનિભર બનાવવામાં આ યોજના મદદરુપ થાય છે.

સંશોધન વિષય ની પસંદગી

પર્સ્તુત આભ્યાસ નર્મદા જિલ્લાના ડેડિયાપાડા તાલુકાના પસંદગીના ૫ [પાંચ ગામો સખી મંડળ] માં જોડેયેલી બહેનોમાં આવેલુ પરિવર્તન સશકિતકરણ નો એક અભ્યાસ અંગેનો છે. કોઇ પણ સંશોધન ઘટ્ના કે સામાજિક યોજનાને સંશોધન વિષય બાનવ્યા પછી તેની પસંદગી શા માટે કરવું જરુરી બને છે. તે રિતે જોઇએ તો સમાજ્કર્યામા ગ્રામિણ વિસ્તાર્ના સ્વ- સહાય જુથમાં જોડાયેલી બહેનોમાં આવેલુ પરિવર્તન [

સશકિતકરણ] બહેનોનિ સમજિક આથિક પરિસ્થિતિ તેમજ તેમને કામના સ્થેળે પડતી મુશ્કેલિઓ તથા તેમના પર્શ્નો જાણવામાં રસરુપી રહી છે.

સંશોધન આભ્યાસના હેતુઓ ;-

૧સખીમંડ્ળની વિવિધ પર્વુતિઓ અંગેની માહિતી મેળવવી

૨આદિવાસી મહિલઓની કૌટુબિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિ જાણવી.

૩સખી મંડ્ળની યોજનાથી આદિવાસી મહિલાઓને થતા આર્થિક લાભ જાણ્વાનો હેતુ

૪ સખીમંડ્ળને પરિણામે આદિવાસી મહિલાઓને સ્થાનમાં આવેલ પરિવર્તનને તપાસવુ

૫ સખીમંડ્ળને કારણે થયેલ આદિવાસી મહિલાઓનો વિકાસ તાપાસવો

૬ સખીમંડેળની સાથે સંકળાયેલા સહાયક અને અવરોધક પરિબળોની જાણકારી મેળળાનો હેતુ

આભ્યાસની ઉપકલ્પના ;-

૧ સખીમંડ્ળની વિવિધ પ્રવુતિઓ અંગેની માહિતી મેળવી હશે.

૨ આદિવાસી મહિલાઓની કૌટુબિંક અને આર્થિક પરિસ્તથિમાં પરિવર્તન આવ્યુ હશે.

૩ સખીમંડેળના કારણે થયેલ આદિવાસી મહિલાઓને થથા આર્થિક લાભ મળ્તાહશે

૪ સખીમંડ્ળને પરિણામે આદિવાસી મહિલઓને સ્થાનમાં પરિવતન આવ્યુ હશે.

૫ સખીમંડ્ળના કારણે થયેલ આદિવાસી મહિલઓને વિકાસ થયો હશે.

૬ સખીમંડ્ળ સાથે સંકળાયેલા સહાયક અને અવરોધક પરિબળોની જાણ્કારી મેળવી હશે.

સંશોધન પદધતિસશાસ્ત્ર

પ્રત્યેક સામાજિક સંશોધન નિશ્રિત પદધતિશાસ્ત્ર ને અનુસરે છે. જેમાં માહિતી એકત્રિકરણ અને વિશ્લેષણ માટેની કેટલીક ચોકકસ પદધ્તીઓ અને સાધનોના ઉપયોગ કરવામા આવેલ છે.

૧ ગૌણ માહિતી;-

ગૌણ માહીતીને દ્રિતીય કાક્ષાની માહિતી પણ કરી શકાય .પ્રો રોબટ્રસન અને રાઇટ્ના મતે અન્ય હેતુ માટે એકઠિ કરવામાં આવેલી પરંતુ સંશોધન હેતુ માટે ઉપયોગમાં લેવાયેલી મહિતીને ગૌણ મહિતી કહેવાય

૨ પ્રાથમિક મહિતી;-

પ્રો. રોબટસન અને રાઇટ્ના મતે અમુક સંશોધન સમસ્યા ચોકકસ હેતુ માટે એકઠી કરવામાં આવેલી મહિતીને પ્રાથમિક મહિતી કહેવાય

-પ્રસ્તુત આભ્યાસમાં પ્રાથમિક માહિત્તિ મેળવવા માટે મુલાકાત અનુસૂચિ નિરિક્ષણ પદ્દતિ અને મુલાકાત પદધતિનો ઉપયોગ આવ્યો હતો.

૩ નિદશ ;-

નિર્દ્શ એટ્લે સમસ્ટિના અમુક એક્મોનો ભાગ નિદ્શ પંસંદ કરવાની સમગ્ર કાર્યપ્રૅણાલીન "નિદ્શ " અમુક એકમોને નમુના તરિકે કોઇને તેના અભ્યાસ દ્વારા "સમગ્ર" વિશે જાણ્કારી મેળળવી તે નિદ્શ્નનો મુખ્ય હેતુ છે.

૪ મુલાકાત અનુસૂચિ ;-

ગુટે અને હટના મંતવ્ય અનુસાર મુલાકાત નિર્દેશિકા અથવા મુલાકાત માર્ગદસર્શિકા અભ્યાશના મુદાઓના વિષયની એક સુચિ છે મુલાકાત માર્ગદર્શિકા અભ્યાશના મહત્વપૂર્ન પાસા તરફ્ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામા વિભ્ભિન મુલાકાતિની તુલના કરવામા ઉપકલ્પનાનુ પરીક્ષણ કરવામા વિશ્લેષણ નાત્માક માહિતિના સંકલનમા જીવન ઇતિહાશ સબંધિ નક્કર માહિતિ પુરી પાડ્વામા મદદરુપ બને છે. મુલાકાત માર્ગદર્શિકા સંશોધન અભ્યાસના પાસા સાથે સંબધિત મુખ્ય પ્રોશનો જે પસદ્ કરેલા હોય છે એના આધારે મુલાકાતકર્તાની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરે છે

5. નિરિક્ષણ પધ્ધતિ

પ્રસ્તુત અભ્યસમાં નિરિક્ષણ પધ્ધતિ દ્વારા ઉતરદાતાઓના સમાજ જીવન વિશે તેમની કૌટૂંબિક આર્થિક સ્થિતિ અને સખીમંડળની વિવિધ પ્રવુતિઓ વિશે માહિતિ મેળવવામાં આવી હતી. અભ્યાસ હેઠળના ઉતરદાતાઓ મુલાકાત અનુસુચિમાં અમુક માહિતિ મેળવવાના કારણે તેઓની વાસ્તવિક જીવન પરિસ્થિતિને જાણી શકાય.

6.મુલાકાત પધ્ધતિ

મુલાકાત એવી પ્રયુક્તિ છે કે જેના દ્વારા સંશોધકો જેમનો અભ્યાસ કરવાનો હોય તે વ્યક્તિઓને વ્યક્તિગત રીતે રૂબરૂ માળીને પ્રશ્નો પૂછીને સંશોધન હેતુને અનૂરૂપ મહિતિ મેળવવાનો પ્રયાસ કરે છે.

અસભ્યાસ સંબંધિત ખ્યલો :

પ્રસ્તુત અભ્યાસ સંદર્ભમાં સામાજીક સ્તરચના ભુમિકા દરજ્જો જૂથ સહકાર મંડરના ખ્યાલો નુ સ્પષ્તિકરણ કરવુ જરૂરી છે. જે ખ્યાલો નીચે મુજબ છે.

1. **જૂથ (group) :**

સામાન્ય રીતે સામાજીક જુથનો સામાજીક સમુહ છે માનવીનો જન્મ અને ઉછેર સામાજીક જુથમા થાય છે. માનવીએ શિક્ષણ મેળવવુ વગેરે જુથમાં શક્ય બને છે. માનવી પોતાની વિવિધ જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે ઘણા જુદા જુદા સમૂહોનો સભ્ય બને છે. માનવી જન્મથી માંડીને મૃત્યુ સુધી જુદા જુદા જુથોમાં પોતાનુ જીવન પસાર કરે છે. રોબર્ટ બસ્ટિડટ લખે છે કે " સમુહુ એક અવુ જુથ છે. કે જેમાં લોકો પરસ્પર સામાજીક સંબંધો ધરાવે છે.

2. **સહકાર :**

સહકાર એટ્લે સામાજીક આંતરક્રિયાનુ કોઇ પણ એક સ્વરૂપ જેમાં વ્યક્તિઓ અથવા સમુહો પોતાંના સર્વ સામાન્ય ધ્યેય કે હેતુઓની પરિપૂર્તિ માટેનો પોતાંની પ્રવુતિ અને કામગીરી પરસ્પરંની સહાય પરથી સાથે મળીને ઓછેવત્તે અંશે પણ એવી તો સંગઠિત કરે છે. કે તે આંતરક્રિયામાં સંકળાયલા એક પક્ષની સફરતા બની શકાય તેવા કોઇ એક ધ્યેય પ્રત્યે દોરવાયેલા સુસંકલિત પ્રયતન છે .

3. **મંડળ:**

માનવી પોતાનાં વિવિધ હિતો કે ઉદેશ્યો વ્યક્તિગત રીતે સાંધી શકાતો નથી તેથી તેઓ એક બીજાના સહકારથી પોતાના હિતો સાંધે છે. જ્યારે માનવિ પોતાનાં એક્ક્સ હિતોને સાધવા માટે વિચાર્પુક સંગાઠન સાંધે કે શરૂ કરે તેને મંડળ કહે છે

સંશોધનનુ મહત્વ.

ભારતમાં આદિવસીઓ તેમની આસપાસના સમુદાયોની જીવનરીતિઓના કેટ્લાંક તત્વોથી અસર પામ્યા છે . ભારતમાં બધાં જ વિસ્તારોમાં આદિવાસીઓની આસપાસના મુખય સમુદયો હિન્દિઓ વચ્ચે સંપર્ક રહ્યો છે . પ્રસતૃત અભ્યાસનુ મહત્વ એ છે કે આદિવાસી સમાજની પરંપરાગત જીવનશૈલી અને તેમાં આવેલા પરિવાર્તન સમજવા માટે આ અભ્યસ ઘણો મહત્વનો છે. પરંપરાગત જીવંશઐલીને નજર સમક્ષ રાખી આદિવાસી મહિલાઓનું પરંપરગત સ્થાન કેવુ છે તેમનિ આર્થિક પરિસ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે. તેમજ કેવા પરીવર્તન આવ્યા છે. તે જાણવા માટે આ અભ્યાસ મહત્વપૂર્ણ છે . સખીમંડળને કારણે સામાજીક અને આર્થિક ક્ષેત્ર વિકાસ થઇ રહ્યો છે. તે અંગેની વાસ્તવિકત્તા માહિતિ આ અભ્યાશ દ્વારા પ્રાપ્ત થશે પ્રસ્તુત અભ્યાશ

આદિવાસી માહિલાઓના વિકાશ્રી નીતિ ઘડતરમાં આ અભ્યાશસના તારણો અગયત્યના બનશે તથા સામાજીક કાર્યકરો અને પછાત સમૂહોના ચિંતકો માટે નવ વિચારો અને નવી દિશા પુરી પાડશે .

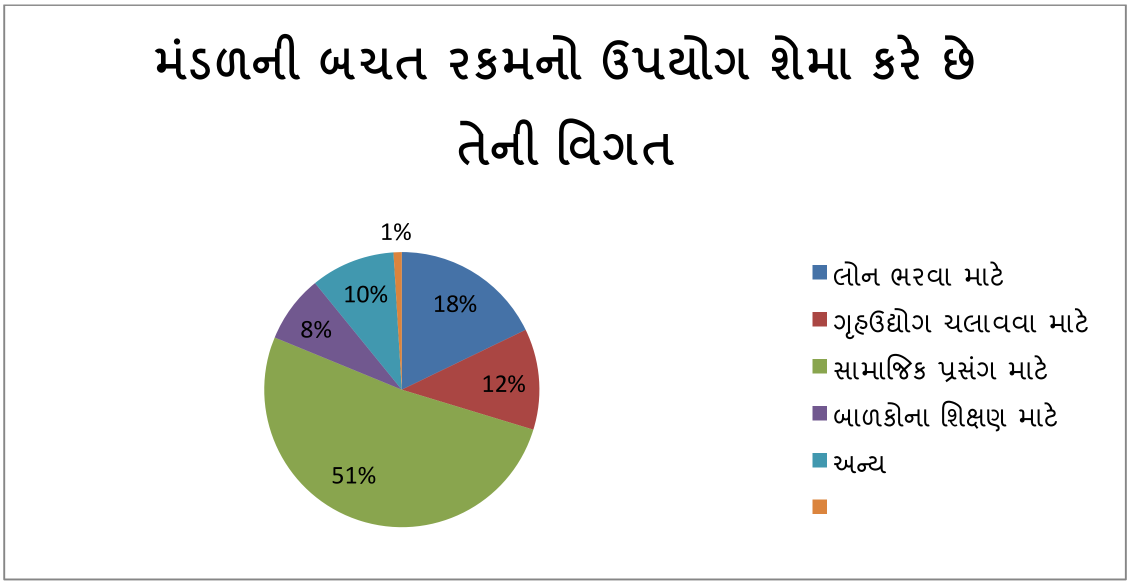

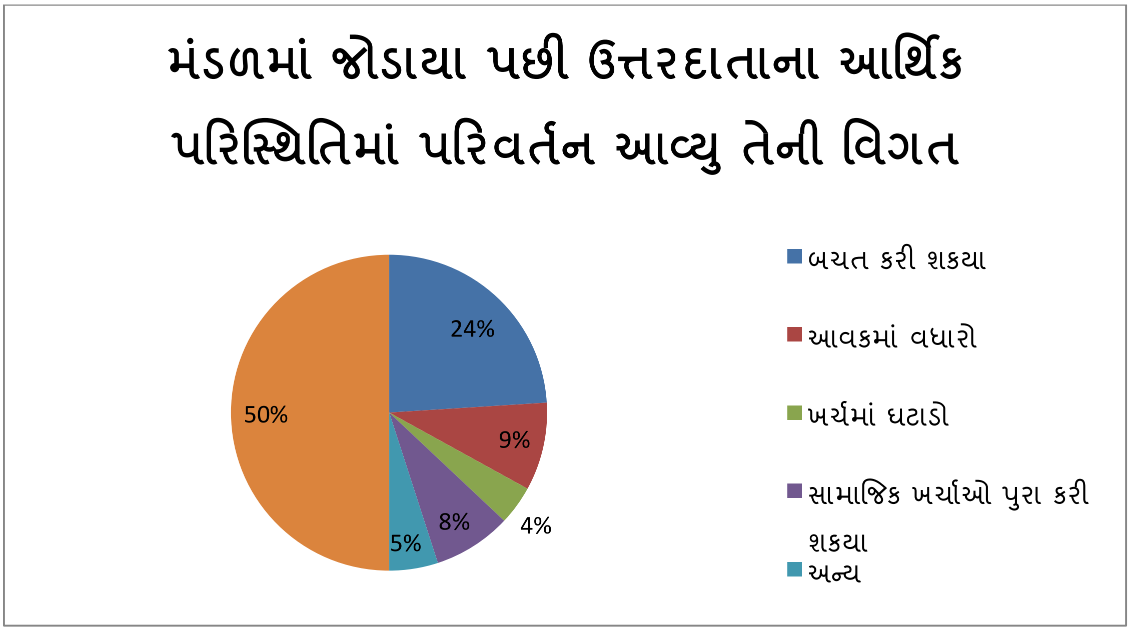

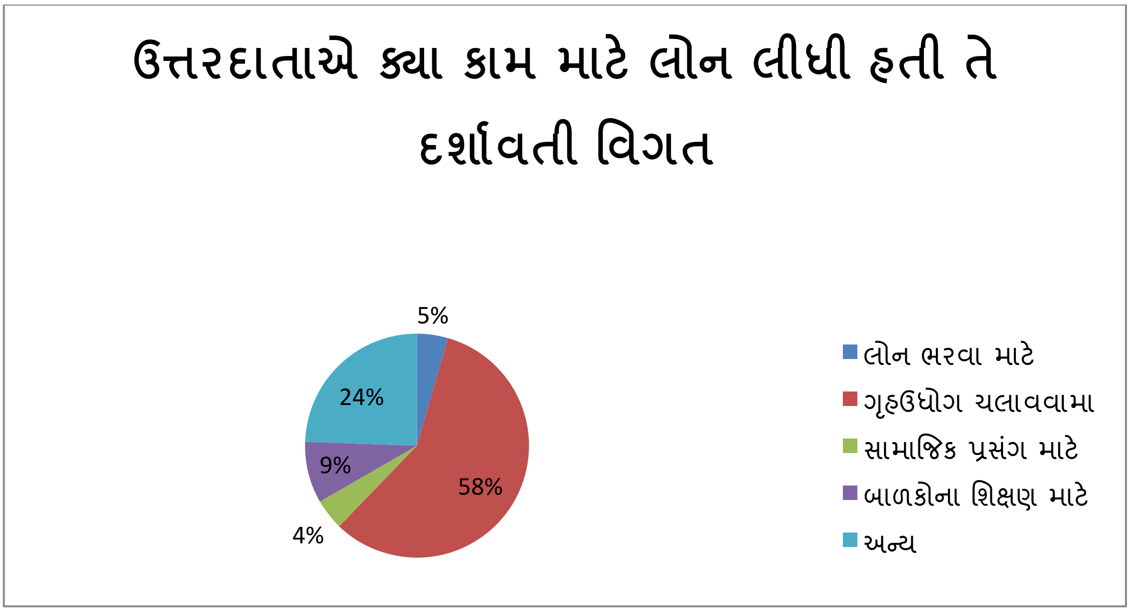

વિશ્લેશષણ અને તારણો :

- કુલ 50 ઉત્તરતાઓમાંથી 28% ઉત્તર્દાતાઓ 20 થી 29 વર્ષની ઉમંર ધરાવે છે જ્યારે 30 વર્ષની ઉંમર ધરવે છે. તેમજ 20% ઉત્તરદાત્તાઓ 50 થી વધુ વર્ષની ઉંમર ધરાવે છે.
- 50 ઉત્તરદાત્તાઓમાંથી 24 % ઉત્તરદાતાઓ નિરક્ષરે છે. જ્યારે 34% પ્રથમિક્ શિક્ષણ ધરાવે છે તેમજ 38% ઉત્તરદાતાઓનુ માધ્યમિક શિક્ષણ જોવા માળ્યુ છે . અને 4% ઉત્તરદાતા સ્નાતક થયેલા છે.
- 50 સભ્યોમાથી 70 % ઉત્તરતદાતાઓ સમાજ્માં કૂંટૂબમાં સ્થાન સારુ ધરાવે છે. જ્યારે 16% ઉત્તરદાતાઓ નુ સમાજમાં કૂટૂબનુ સ્થાન મધ્યમ છે. તેમજ 14 % ઉત્તરદાતાઓનુ સમાજમાં કુંટુબનુ સ્થાન સામાન્ય જોવા મળે છે
- 84% ઉત્તરદાતાઓ આવકમાંથી કૂટૂબનુ ભરણપોષણ કરી શકે છે . 16% ઉત્તરદાત્તાઓ આવકમાંથી. કૂંટૂંબનુ ભરણ પોષણ કક્ી શકતા નહી.
- 82 % ઉત્તરદાતાઓ આવકનું નમુખ્ય સાધન ખેતી છે. જયારે 8% ઉત્તરદાતાઓ આવકનુ મુખ્ય સાધન માજૂરી છે . 2% ઉત્તારદાતાઓ આવકનુ મુખ્ય સાધન અન્ય સાધન ધારાવે છે .

સખીમંડરના કુલ 50 સભ્યોમાંથી 56% ઉત્તરદાતા ઓ મંડળમાં થતી કામગીરીમાં બચત ધરાવે છે. જ્યારે 44% ઉત્તર્દતાઓ ધીરણ ની કામાગીરી થાય તેવુ જણાવે છે તેમજ વીમા પોલીસી અને અન્ય કામગીરી કોઇ ઉત્તરદાતા જોવા મળ્યા નથી.

ઉપકલ્પનાની ચકાસણી :

1. સખીમંડળની વિવિધ પ્રુતિઓ અંગેની માહિતી મેળવી હશે.

   _ ઉપરોક્ત ઉપકલ્નાની ચકાસણી દ્વારા સાચી છે.

2. આદિવાસી માહિલાઓની કૌંટુબિ અને આર્થિક પરિસ્થિમાં પરીવર્તન આવ્યુ છે.

   _ ઉપરોક્ત ઉપકલ્પણાની ચકસણી દ્વારા સાચી સબિત થાય છે.

3 સખીમંડળની યોજનાથી આદિવાસી મહિલાઓને તથા આર્થિક લાભ મળતા હશે .

_ ઉપરોક્ત ઉપકલ્પનની ચકાસ્ની દ્વારા સાચી સાબેત થાય છે.

4 સખીમંડળને પરિણામે આદિવાસી મહિલાઓને સ્થાનમાં પરિવર્તન આવ્યુ છે.

5 સખીમંડળમના કારેણે થયેલા આદિવાસી માહિલાઓનો વિકાસ થયો હશે.

ઉપરોકત ઉપકલ્પનની ચકસણી દ્વારા સચી સબિત થાય છે. સખી મડંળ સાથે સંકળાયેલા સહાયક અને અવરોધક પરિબળોનીવ જણકારી મેળવી હશે. ઉપરોકત ઉપકલ્પનની ચકાસણી દ્વારા સાચી સબિત થાય છે.

સખી મંડળ યોજનાના ફાયદા :

- શિબિર સંગથન :

  આ યોજના અનેક તાલીમ શિબિરનુ આયોજના કરે છે જેના કારંણે માહિલાઓને કેટેલીક કુશળતા મળી રહી છે.

- જુથની રચના :

  દરેક ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં સખી મંડળોની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. જે ફરીથે મજબુત જુથ તરફ દોરી જાય છે . જે તેમાના પોતાના જીવનની સુધારણામાં ફાળોં આપે છે.

- માહિલા સશક્તિકરણ :

  આ યોજના માહિલાઓંને નિર્ણય લેવમાં સક્ષમ બનાવે છે. અને તેમના ઘરના ખર્ચામાં પણ ભાગ લે છે. જે પરોક્ષ રીતિ તેમને સશક્ત બનાવે છે

નાણાકિય સેવાઓ :

આ યોજના માહિલાઓને તેમાના પોતાના ધંધાંનો પ્રારંભ કરવા માટે નાણાંકિય સહાય પુરી પાડે છે.

સંશોધનની મર્યાદા :

સામાજીક સંશોધન એક પ્રક્રિયા છે . આ પ્રક્રિયાના પ્રારંભથી અંત સુધીમાં વિવિધ બાબતોનુ કાળજીપૂર્વક ધ્યાન રાખવાંનુ હોય છે. સાથે સાથે નાણાં પૈસા તથા સાંશોધન્ કરવાનુ હોય છે આઅ સંદર્ભમાં

પ્રત્યેક સંશોધકની કેટલીક મર્યાદાઓ રહી જવા પામી છે જે આ મુજબ છે આ સંશોધનો નર્મદા જીલ્લાના આદિવાસી માહિલાઓ કે જે સખીમંડળ લ સાથે જોડાયેલા છે. તે અંગેની છે . આથી આ અભ્યાસના તારણોથી અન્ય જીલ્લાની આદિવસી મહિલાઓના વિકાસ ને મુલવણી થઇ શકે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. કારણ કે દરેક પ્રંતના ભૌગોલિક સંદર્ભ તથા જ વિકાસની તરાહ ભિન્ન ભિન્ન અને અલગ હોવી સંભાવના રહે છે. અભ્યસની જાતીની બધી જ મહિલાઓને ઉત્તરદાતા તરીકે સમાવેશ કરી શકાયો નથી.

ઉપસંહાર :

સખી મડંળ યોજના ગુજરાત સરકારની પહેલા છે જે અંતર્ગત ગ્રામિણ વિસ્તરોમાં મહિલાઓને સશક્તિકરણ આપવાનો મુખ્ય હેતુ છે. સખી મંડળો મહિલાઓને તાલીમ શિબિર યોજીને કેટલિક કુશળતા આપે છે. અને તેને અર્થવ્યવસ્થામાં ફાળો અપવા અને માઇક્રો ફાઇનાંસના સહભાગી બનવા પ્રેરણા આપે છે. આ યોજના ફરીથી મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રાલય હેઠળ આવે છે.

37

(RE)DEFINING SMARTNESS

Amee Unadkat[1] and Dr. Alok kumar Chakrawal[2]

[1]Research Scholar, Saurashtra University, Rajkot.

[2]Vice Chancellor, Guru Ghasidas Vishwavidyalaya Central Univesity, Bilaspur, Chhattisgarh.

ABSTRACT

For many decades Intelligent Quotient test was used to define how "smart" you were. Intelligence Quotient mostly solves logical problems. We used to consider that **"IQ"** (logical analytical intelligence) would determine success. But these tests are lacking in certain regards. Then the concept of Emotional Quotient popularized by Daniel Goleman, explaining that Emotional Quotient **(EQ)** is a fundamental requirement for the appropriate use of Intelligent Quotient. Emotional Quotient allows to judge the situation and behave accordingly. Emotional Intelligence is more a process of scanning the ways in which an individual experiences things working in the past and anticipating the ways he might operate in a new situation in the future. But they together don't solve the full complexity of human intelligence. Research on neurology found that brain has another ***"Q"*** or other kind of intelligence with which we have access to deep meaning, fundamental values and a sense of abiding purpose in our lives which makes possible for human beings to do creative, insightful, rule-making or breaking thinking. It is identified as Spiritual Quotient/Intelligence **(SQ/SI)** which is the latest concept in Intelligence. It is the intelligence of our spirit which allows us to dream and to strive. It underlines the things that we believe in and put together the role of our beliefs and values in the actions that we take. Spiritual intelligence makes us whole that gives us integrity. It also guide a person to think beyond his/her personal goals/identity. It calls for multiple ways of knowing and for the integration of the inner life of mind and spirit with the outer life of work in the world. It can be cultivated through questing, inquiring and practice.

The present paper is an attempt to explore the dimensions of human intelligence (IQ, EQ, SQ), various definitions and models of Spiritual Quotient/Intelligence, biological foundations of Spiritual Intelligence, core components of Spiritual Intelligence and also tries to reveal the benefits of having high Spiritual Intelligence.

This paper is a humble attempt to redefine one's ***"Smartness"*** by explaining Spiritual Intelligence as Ultimate Intelligence through the available secondary sources.

Key words: *Significant Components of human intelligence - Intelligent Quotient (IQ), Emotional Quotient (EQ), Spiritual Quotient (SQ), Models of Spiritual Intelligence/Quotient, biological foundations of Spiritual Quotient/Intelligence, Indicators of high Spiritual Intelligence, Ultimate Intelligence*

(RE)DEFINING SMARTNESS

The truth is that our finest moments are most likely to occur when we are feeling deeply uncomfortable, unhappy, or unfulfilled. For it is only in such moments, propelled by our discomfort, that we are likely to step out of our ruts and start searching for different ways or truer answers.

(M. Scott Peck, 1978)

INTRODUCTION

It is believed that the human brain is unmatched to any supercomputer and has never been used to its full potential. When we were born, we were simple and needy babies that manifest into intelligent thinking babies. Some of us have grown to be outstanding intellectual creators. Special gifts of braininess is not something that develops over time by just studying, observing or practicing.[1] Genius is a special gift manifested in a few that boosts them to be the inventors, eye openers and healers of man. Not all men were born equal, some people are blessed with special talents and gifts which makes them different from the rest.

HUMAN INTELLIGENCE – DIMENSIONS

The base of human intelligence theories originated from Greek Philosophy. The nature of human intelligence is reflected one of the most debatable areas of psychological theory and research (Solso & Reiss, 2005). The notion of human intelligence has been defined in several ways, like the abilities of reasoning, understanding, learning, planning and problem solving. In psychology the term **'human intelligence'** is used to define an ability to apply knowledge in order to manipulate one's environment or to think in the abstract to solve problems. Zohar and Marshall

[1] Clive Williams, ***IQ vs. EQ vs. SQ***, Hub pages, 16th December, 2014

(2000) also indicated that this type of intelligence is one of the most desirable human behavioristic qualities in today's society.[2]

INTELLIGENT QUOTIENT (IQ)

- The concept of IQ is actually one of the most sturdily debated topics within intelligence theory and was discovered in the early 20th century. IQ says about what you think and is linked with the serial processing activity of the brain. It is associated with our neural tracts. Neural tracts learn according to a fixed program, the rules of which are laid down in formal logic. Here, the learning involved is step-by-step and rule bound.[3] IQ is a measure of a person's intelligence as indicated by an intelligence test, the ratio of a person's mental age to their chronological age, a score derived from a set of standardized tests of intelligence. Most tests yield both an overall score and individual subtest scores. All IQ tests attempt to measure the same general intelligence, regardless of design. IQ also correlates with job performance, socioeconomic advancement and social pathologies. Recent work demonstrates links between IQ and health, longevity and functional literacy. However, IQ tests do not measure all meanings of "intelligence", such as creativity. IQ scores are relative (like placement in a race), not absolute (like the measurement of a ruler).

For years it was assumed that higher the IQ score, the greater the person's success was in life. That's why people with high IQ levels was preferred in educational institutions as well as during placements. However after a few years, it was observed that even individuals with a high IQ could fail miserably in life.

These developments incited experts all over the world to look for something better and higher than IQ that would contribute to the success and happiness in human lives. This thought gives birth to Emotional Intelligence, which indicates empathy, compassion, motivation and the ability to respond skillfully to joy and pain using right aptitude.

EMOTIONAL QUOTIENT (EQ)

- In the 1990s, psychologist Daniel Goleman, popularized the notion of another quotient – EQ, in his best-selling book ***Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ.***

---

[2] Adeel Ahmed, Mohd Anvar Arshad, Arshad Mahmood, Sohil Akhtar, ***Spiritual Intelligence (SQ): A Holistic Framework for Human Resource Development***, Administration and Public Management, 2016

[3] Paul Chippendale, ***Our Three Main Intelligences***, November, 2010

He used findings from neuroscience and psychology to show the importance of an emotional quotient (EQ). Emotional Intelligence describes qualities like understanding one's own feelings, empathy for the feelings of others. Predicting people's success, brainpower as measured by IQ and standardized achievement tests may actually matter less than the qualities of mind once thought of as **"character"**. The most visible emotional skills are the **"people skills"** like empathy, graciousness, the ability to read a social situation. Researchers believe that about 90% of emotional communication is nonverbal. Like other emotional skills, empathy is an innate quality that can be shaped by experience and can be seen as a survival skill.[4]

But over the decade, as the pressures of modern life grew, experts realized that even EQ was not adequate to deal with the situations individuals were facing in their professional and personal lives. EQ enables one to adjust one's feelings according the situation, it does not have the power to transform negative feelings into positive ones.

Now, a third wave of scientific research suggesting we may be **'hard wired',** neurologically, for spirituality, has prompted the creation of **SQ**, the **spiritual quotient**. This concept seems to be based on notions of morality, intuition and wisdom that underpin intra and inter personal functioning and behavior.

SPIRITUAL QUOTIENT (SQ)

- Danah Zohar and Ian Marshall introduced a new dimension to human intelligence and coined the term "SQ" for Spiritual Quotient. SQ is known as soul's intelligence and is the basic foundation for an effective use of IQ and EQ. While rational, logical thinking gives one's IQ and the linked habit-bound, pattern recognizing emotive thinking gives one the EQ. The creative, insightful, rule-making, rule breaking thinking with which we reframe and transform our previous thinking gives one the SQ. Just as the whole can be greater than the sum of its parts, SQ allows one to add a larger, deeper and richer context to the present.[5] Spiritual intelligence is a way of thinking and it can never be taken from ones. Danah Zohar describes in her book ***'SQ – Spiritual Intelligence, the Ultimate Intelligence'***, *"SQ is what we use to develop our longing and capacity for meaning, vision and value. It facilitates a dialogue between reason and emotion, between mind and*

[4] Lavnia Gavrila, ***Redefine what it means to be smart***, Management and Socio Humanities

[5] Prem Shankar Shrivastava, ***Conceptual input of Spiritual Intelligence with respect to Indian Philosophies***, International Journal of Advanced Education and Research, March, 2016

body. SQ allows us to integrate the intrapersonal and the interpersonal, to transcend the gap between self and other".[6] *(Zohar and Marshall 2001)*

UNDERSTANDING OF SPIRITUAL INTELLIGENCE

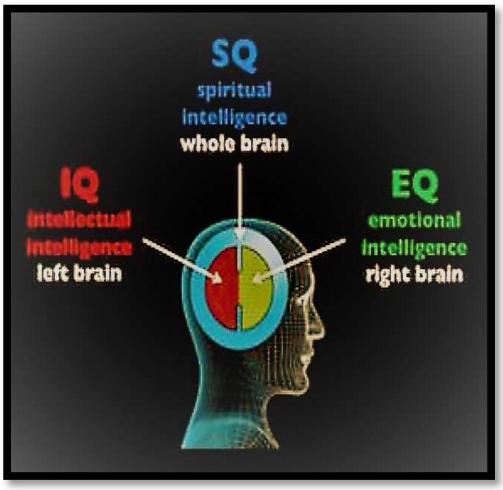

Spiritual Intelligence (SQ) could also be called the **"Intelligence of Meaning"**. It can be defined as the basic feeling of being connected with one's complete self, others and the entire universe. It is what makes us essentially human. The ability to plan, to make sense of our emotions, to control our impulse, to make choices, endow our world with meaning and to respond to any given situation through the use of pure intuitive logical thought to empower the best use of body/mind/spirit complex which is a holistic view of this emerging concept. The frontal lobes of the brain are where our ideas are created, plans constructed, thoughts joined with their associations to form new memories and fleeting perceptions held in mind until they are dispatched to long-term memory or oblivion. As per the Wink and Dillon Spiritual Intelligence is built through the accumulation of separate experiences, that is, individuals increasingly experience an expanded commitment to engage in actual spiritual practices.[7]

SPIRITUAL INTELLIGENCE - DEFINITIONS

Various definitions of Spiritual Intelligence are given by different authors at different times. Definitions given by **Nachiappan et al. (2014), Ronel and Gan (2008), Lama (2006), Conscious Pursuits Inc. (2005), Covey (2004), Kravitz (2002), Vaughan (2002), Wolman (2001) and Gardner (1993)** are given below:

- **Nachiappan et al. (2014)** describe Spiritual Quotient as the abilities to act accordingly, being empathy and intelligent to maintain internal and external freedom without considering any conditions.

[6] Dr. Nilay (BASOK) YURDAKUL, Dr. Mujde KER-DINCER, Dr. Z Beril AKINCI VURAL, ***Searching for Excellence in Educational Communication: The Role of IQ, EQ and SQ***, bilig, Number 45, p.p. 147-164, 2008

[7] Ajit Singh Negi, Ashu Khanna, ***Dimensions of Human Intelligence,*** Advances in Economics and Business Management (AEBM), Volume 4, Issue 8, October-December, 2017

- As per **Ronel and Gan (2008)** Spiritual Quotient as an ability to understand the world and oneself through God-centredness and to adapt one's life accordingly. In fact, it is a basic ability that shapes and directs all other abilities and there are several attributes of Spiritual Quotient, like faith, humility, gratitude, integrative ability, ability to regulate emotions, morality and the ability for forgiveness and love, are portrayed in a non-inclusive description.
- As per **Lama (2006)** "by developing spiritual intelligence, a sense of compassion that helps us to be more sensitive, more aware of our own feelings and the feelings of those around us emanates from within, we become more intuitive; we relate better and love better. Cultivating spiritual intelligence and learning how to connect will improve our capacity for intimacy, making us better mates, friends, parents and co-workers; it helps all of us to become more giving and brings us fulfillment, meaning and love".
- **Conscious Pursuits Inc. (CPI) (2005)** advocated that spiritual intelligence is an innate human intelligence – but like any other intelligence it must be developed. This means that spiritual intelligence can be described and measured by looking at the skills that comprise it.
- In the words of **Stephen Covey (2004)** "spiritual intelligence represents our drive for meaning and connection with the infinite".
- According to **Kravitz (2002)** "spiritual intelligence refers to the skills, abilities and behaviours required to develop and maintain a relationship to the ultimate source of all beings, succeed in the search for meaning in life, find a moral and ethical path to guide us through life and act out our sense of meaning and values in our personal life and in our interpersonal relationships".
- According to **Vaughan (2002)** "spiritual intelligence is concerned with the inner life of mind and spirit and its relationship to being in the world."
- **Wolman (2001)** defined spiritual intelligence as "the human capacity to ask ultimate questions about the meaning of life and to simultaneously experience the seamless connection between each of us and the world in which we live".
- **Gardner (1993)** identified a form of intelligence to which he refers as, "Existential Intelligence". This form of intelligence will have someone asking questions like: "Who am I?", "Why am I here?", "Where do I go when I die?" Gardner (2006) proposed

"Existential intelligence" as the intelligence that incorporates the intangibles brought to question on perceiving spiritual matters. People all over the world ask these questions and art, religion, philosophy and mythology are all efforts to deal with them. Even kids ask sometimes directly, sometimes through storytelling and play. Most of the intelligences are linked to tangibles like objects or other people, but existential intelligence deals with intangibles.

By considering the various definitions of spiritual intelligence, it becomes clear that though this relatively new concept appears to be more connected with intangibles, it can also be observed and measured. Spiritual intelligence can help to develop a clear and stable sense of identity and belongingness among individuals.

THEORETICAL MODELS OF SPIRITUAL INTELIGENCE

Theoretical models of Spiritual intelligence is discussed below.

Robert Emmons (2000a) defined spiritual intelligence as "the adaptive use of spiritual information to facilitate everyday problem solving and goal attainment". Further Emmons argued that the conceptual background of Spiritual Quotient met traditional standards for intelligence measures as his goal was to provide support for spiritual intelligence according to Gardner's (1983) eight criteria. And then Emmons highlighted four criteria that qualify Spiritual Quotient as a facet of intelligence which are as follows:[8]

1. The capacity to transcend the physical and material.
2. The ability to experience heightened states of consciousness.
3. The ability to sanctify everyday experience.
4. The ability to utilize spiritual resources to solve problems.

Danah Zohar and Ian Marshall (2000) described SQ as the ultimate intelligence and defined it as "the intelligence with which we solve and address problems of meaning and value, the intelligence with which we can place our actions and our lives in a wider, richer meaning giving context, the intelligence with which we can assess that one course of action or one life path is more meaningful than another".

Danah Zohar (2004) introduced 12 principles of Spiritual Quotient and these principles have been derived from the qualities that define complex adaptive systems:

[8] Louis W. (Jody) Fry, ***Toward a Theory of Spiritual Intelligence and Spiritual Leader Development,*** Paper presented in the meeting of Academy of management, Montreal, Canada, 2010

- **Self-awareness**: Knowing what a person believes in and values, and what deeply motivates him
- **Spontaneity:** Living in and being responsive to the moment
- **Being vision- and value-led**: Acting from principles and deep beliefs, and living accordingly
- **Holism:** Seeing larger patterns, relationships, and connections; having a sense of belonging
- **Compassion:** Having the quality of "feeling-with" and deep empathy
- **Celebration of diversity**: Valuing other people for their differences, not despite them
- **Field independence**: Standing against the crowd and having one's own convictions
- **Humility:** Having the sense of being a player in a larger drama, of one's true place in the world
- **Tendency to ask fundamental "why?" questions**: Needing to understand things and get to the bottom of them
- **Ability to reframe:** Standing back from a situation or problem and seeing the bigger picture; seeing problems in a wider context
- **Positive use of adversity:** Learning and growing from mistakes, setbacks, and suffering
- **Sense of vocation**: Feeling called upon to serve, to give something back.

Amram (2007) identified seven major themes related to spiritual intelligence, which can be more accurately and broadly defined as the manifestation of a lived spirituality (i.e., a spirituality that is put into daily practice):

a) Meaning (experiencing meaning and purpose in daily activities)
b) Consciousness (trans-rational knowing, mindfulness, and practice)
c) Grace (trust, love, and reverence for the sacred)
d) Transcendence (holism, nurturing relationships and connections)
e) Truth (acceptance, forgiveness, and openness to all truth)
f) Peaceful surrender to Self (egolessness, accepting one's true nature) and
g) Inner-directed freedom (liberation from attachments and fears, discernment, integrity).[9]

[9] Dr. Amrita Bhullar, ***The Growth of Spiritual Intelligence,*** Indian Journal of Educational Studies : An Interdisciplinary Journal, Vol.2, No.1, 2015

BIOLOGICAL FOUNDATIONS

To establish a new intelligence, neurological evidence is highly valuable and the rejection of an intelligence based only on this criterion is premature and ultimately short-sighted, as valuable concepts might be lost in the process. In addition to the establishment of any new psychological construct typically leads to further investigation, including that of biological and neurological aspects. Regardless of the debate, there are theory and evidence emerging which suggests potential biological and neurological components of spiritual intelligence. By early 1990's, the first research was carried out by Michael Persinger and in 1997/1998 by V.S. Ramachandran, neurologist and his team members with the help of latest medical technology their study identified the existence of a special spot in the human brain. The **'God Spot'** is perceived as a 'built' (neural areas) in spiritual center that is located among neural connections in the temporal lobes of the brain. During these research activities, scan were used to light up neural areas with positron emission topography (PET). Subjects were exposed to discussions of spiritual or religious topics focusing on meaning and value systems. It was found that these discussions caused temporal lobe activity which varies from culture to culture.

Zohar and Marshall (2000) argue that this **'God Spot'** does not prove the existence of God, it does show that the brain has a sensitivity towards the wider meaning of life and value.

Through small perceptual experiences Spiritual Quotient allows a recontextualizing and transformative power to use itself on an almost daily basis. Whenever a person looks at the world afresh, objects are perceived in new relationships to each other and to their surroundings (Michio Kaku 1995). According to Zohar and Marshall (2000) this new awareness becomes vivid and almost unbroken; a personal, utterly non-conceptual revelation of what humans are, why they are here, and they should act. This sense of renaissance is the experiential dimension of spiritual intelligence. It is not just a state of mind but a way of knowing; a way of being that utterly transforms a person's understanding and a person's life.[10]

SQ – CORE COMPONENTS[11]

King (2008) suggested four core components to comprise spiritual intelligence:

---

[10] Ms. Hema G., Dr. Vinita Advani, ***Spiritual Intelligence: At a Glance!,*** The International Journal of Indian Psychology, Vol. 3, issue 1(6), Oct-Dec. 2015

[11] David Brian King, ***Rethinking Claims of Spiritual Intelligence: A Definition, Model, and Measure***, Ph.d Thesis, September 2008

(a) *Critical existential thinking:* The first component of Spiritual Intelligence is referred to as Critical Existential Thinking which is defined as the capacity to critically contemplate the nature of existence, reality the universe, space, time, death and other existential or metaphysical issues. Existential thinking refers to thinking about one's existence and it may involves thinking about such matters as life and death, reality, consciousness, the universe, time, truth, justice, evil and other similar issues. In many definitions existential issues are described as the "Ultimate Questions" of life.

(b) *Personal meaning production:* The second component of this model is Personal Meaning of Production which is defined as the ability to construct personal meaning and purpose in all physical and mental experiences, including the capacity to create and master a life of purpose. Personal meaning has been defined as "having a purpose in life, having a sense of direction, a sense of order and a reason for existence" (Reker. 1997, p. 710). Personal meaning perspective allows one to identify the relationship between meaning and existential thinking, there is an acute difference: having a "reason for existence" goes beyond simply thinking about existence, and herein we find a separate and distinct mental capacity.

(c) *Transcendental awareness:* The third main component, transcendental awareness is defined as the capacity to identify transcendent dimensions/patterns of the self, of others and of the physical world during normal states of consciousness accompanied by the capacity to identify their relationship to one's self and to the physical. Transcendent word is defined as "going beyond normal or physical human experience" or "existing apart from and not subject to the limitations of the material universe (Oxford University Press, 2001, p. 972).

(d) *Conscious state expansion:* The last component of Spiritual intelligence is Conscious state expansion. It is defined as the ability to enter and exit higher/spiritual states of consciousness of one's own discretion (as in deep contemplation or reflection, meditations, prayer etc).

BENEFITS OF HAVING HIGH SQ

- Having high spiritual intelligence assist one in finding the deepest and most inner resources so that an individual can obtain the power to tolerate and adapt.

- High Spiritual intelligence helps in the development of a clear and stable sense of identity among individuals especially in the context of workplace relationships.
- High Spiritual intelligence helps the person to achieve life goals and to have better adaptation to one's environment. Such ability enables the person to look at the life purposefully and to have more adaptability on the face of difficulties and crises which further leads to higher life satisfaction.
- A man with high Spiritual intelligence responds appropriately in a particular situation or circumstance, and also analyses as to why he is in that situation and how can better that situation.
- High Spiritual intelligence enables a person to operate beyond the boundaries as spiritual intelligence gives us the ability to discriminate. It gives us moral sense, an ability to temper rigid rules with understanding and compassion and an equal ability to see when compassion and understanding have their limits (Danah Zohar (2000)).

SPIRITUAL INTELLIGENCE – DEFINING SMARTNESS

"Forget your old, outdated ideas about IQ. In the future, the most successful people will tap into and use their SQ. More precisely -- the most successful people always have."

Marsha Sinetar (2000)

SPIRITUAL INTELLIEGENCE IS THAT INTELLIGENCE WHICH IS REQUIRED WHEN A PERSON BEGIN TO OPEN UP TO HIS SPIRIT'S JOURNEY AND TO QUEST FOR A GREATER PERSPECTIVE OF LIFE. IT DEVELOPS A SENSE OF SELF THAT IS NOT THE RESULT OF IDEAS & EXPERIENCE. IT IS BEYOND CHARACTER, IT IS THE NATURAL GENIUS OF LIVING THAT EVERYONE HEIR TO...

Spiritual intelligence allows person to criticize the ***what-is*** from the point of view ***what-might-be***. It is the intelligence that allows the person to imagine situations and possibilities that do not yet exist. It is a kind of transformative and unitive intelligence that allows the person to break old paradigms and to invent new ones. With its ability to recontextualize problems and situations and to see them from a wider point of view and also has the ability to dissolve old patterns and old ways of thinking. Whenever a person looks at the world afresh, he or she sees objects in new relationships to each other and to their surroundings. This new awareness becomes vivid and almost unbroken,

personal, utterly non-conceptual revelation of what we as humans are, why we are here and how we should act.

Spiritual intelligence plays a significant role in practical life. Success in life and levels of satisfaction in each area of life which contains a set of relationships, depends on how well one is able to interact within those relationships. Spiritual intelligence expands the capacity to understand others at the deepest level. In the inner game of relationship that one has with oneself, the highest purpose at this time is to **"be oneself"**. It is not easy if one doesn't know who/what he/she is. Spiritual intelligence expands the capacity to understand others at the deepest level. This capacity is developed by first learning to free oneself from attachment and neediness and being able to meet one's inner needs. Attachment and neediness are the opposite of being spiritually intelligent. Spiritual Quotient offers a viable tertiary brain process for synchronous neural oscillations that unify data across the whole brain, which unifies, integrates and has the potential to transform material arising from the other two processes **i.e. reason and emotion**. Spiritual intelligence facilitates dialog between mind and body, between reason and emotion.[12]
According to Danah Zohar, Spiritual intelligence is about human need and talent for finding meaning in experience. It is one's access to and use of meaning, vision and value in the way that one think and the decision that is made. One of the most essential quality of spiritual intelligence is transcendence which takes humans beyond the limits of their knowledge and experience and put things in a wider context. The transcendent gives people a taste of the extraordinary, the infinite, within themselves or within the world around them. **(Zohar and Marshall, 2000)**

SPIRITUAL INTELLIGENCE IS THE ULTIMATE INTELLIGENCE

The transformative power of SQ distinguishes it from IQ and EQ. IQ primarily solves logical problems. EQ allows us to judge the situation we are in and behave appropriately. SQ allows us to ask if we want to be in that situation in the first place.[13] Spiritual quotient is more about open ended enquiry than answers. It is about unlearning what the world has taught you and seeing situations from larger perspective, by removing all judgment and definitions. It might motivate us to create a new one. Spiritual intelligence invokes the use of reason and will. The process

[12]Selman V, Selman RC, Selman J. and Selman E (2005), ***Spiritual Intelligence/-Quotient,*** *College Teaching Methods & Styles* Journal –Volume 1(3) The American University, Washington, DC

[13] Sr. Emmy Gracy Vas, ***Spiritual Intelligence: A Unique Key to Work-life Success***, International Research Journal of Management & Social Science, Vol. (1), Issue (5), 2016

involves analysis and a decision. **Stephen Covey** calls ***Spiritual Intelligence the central and most fundamental of all the intelligence, as it becomes the source of guidance for others.*** You become spiritually intelligent when you have realized your true self. Once the connection with the Universe is established, then comes the awakening of wisdom, empathy, intuition and compassion. The higher your Spiritual Quotient, the greater your ability to transcend the conception of physical world and experience the higher tastes of consciousness. Viewing things from a different dimension, you develop self-awareness, creativity and gratitude. At that point, you have the resources to solve every problem and live a far more meaningful life full of awareness and joy of being.

CONCLUSION

Spiritual Intelligence (SQ) is the existential line of development addressing matters of ultimate concern, values, meaning, and purpose. SQ eases a dialogue between reason and emotion, mind and body. It provides a fulcrum for growth and transformation. It provides the self with an active, unifying, meaning-giving Centre. Of course, how we express our SQ is based on our cultural, familial and learned background and hence the many different spiritual practices.

SQ incorporates other intelligences, activates creativity and discloses our relationship with the world. In practice SQ enables the recognition and employment of one's higher self over ego to solve problems with compassion, wisdom and equanimity producing products and outcomes for wellbeing of all people.

Having a strong spiritual outlook may help you find meaning in life's tricky situation. The spiritual practice of recognize the interconnectedness of all life can also help defense the pain that comes with difficult experiences. Researcher ***Kristin Neff*** says that ***"if we can compassionately remind ourselves in moments of falling down that failure is part of the shared human experience, then that moment becomes one of togetherness rather than isolation. When our troubled, painful experiences are framed by the recognition that countless others have undergone similar hardships, the blow is softened."*** Tapping into our SQ and using the best of our IQ and EQ then enables us to access our creativity, do more of what we love, be more in flow, to be open to unexpected insights and harness the best of who we are.

REFERENCES:

- Negi, A., and Khanna, A. (2017). **Dimensions of Human Intelligence.** Advances in Economics and Business Management (AEBM) vol. 4, issue 8, October-December 2017.
- Gavrila L. **Redefine what it means to be smart.** Management and Socio Humanities
- Shrivastava, P. S. (2016). **Conceptual Input of Spiritual Intelligence with respect to Indian Philosophies.** International Journal of Advanced Education and Research, March 2016.
- Ahmed A., Arshad M. A., Arshad M., & Akhtar S. (2016). **Spiritual Intelligence (SQ): A Holistic Framework for Human Resource Development**. Administration and Public Management.
- Paul, C. (2010). **Our Three Main Intelligences**
- Bhullar, A. (2015). **The Growth of Spiritual Intelligence.** Indian Journal of Educational Studies: An Interdisciplinary Journal, Vol. 2(1).
- Yurdakul, N., Ker-Dincer, M., & Akinci Vural, Z. B. (2008). **Searching for Excellence in Educational Communication: The Role of IQ, EQ and SQ.** bilig, Number 45, p.p. 147-164
- Fry, L. W. (Jody) (2010). **Toward a Theory of Spiritual Intelligence and Spiritual Leader Development.** Paper Presented in the meeting of Academy of Management, Montreal, Canada
- King, D. B. (2008). **Rethinking Claims of Spiritual Intelligence: A Definition, Model, and Measure.** Master of Science dissertation, Ontario, Canada, Trent University, 2008. *Retrieved from: http://www.dbking.net/spiritualintelligence/thesis.pdf*
- Gracy, E. (2016). Spiritual Intelligence: A Unique Key to Work-life Success. International Research Journal of Management & Social Science. Vol. 1(5).
- Williams, C. (2014). IQ vs. EQ vs. SQ. Hub Pages. December 16, 2014.
- Sisk, D.A., & Torrace, E.P. (2001). **Spiritual intelligence: Developing Higher Consciousness.** Creative Education Foundation Press.
- Hema G., & Advani, V. (2015). **Spiritual Intelligence: At a Glance!.** The International Journal of Indian Psychology. Vol. 3, Issue 1(6), October-December 2015.

- Selman, V., Selman R. C., Selman J., & Selman E. (2005). **Spiritual Intelligence/-Quotient.** College Teaching Methods & Styles Journal, Vol. 1(3), Third Quarter, The American University, Washington, DC.
- **Z**ohar, D. (2000). **SQ: connecting with our spiritual intelligence.** Bloomsbury London. (Zohar, 2004)
- Zohar, D., & Marshall, I. (2000). **SQ: Spiritual intelligence: The ultimate intelligence.** London: Bloomsbury.

38

Regulation of Cyber Space: Need of the hour

Dr. Lata I Mulchandani
Shree D.D.K.M. Law College, Porbandar
payalgodhwani@gmail.com

ABSTRACT

The paper depicts the impact of the cyberspace law in India as well as why do we need it. It also lays emphasis on how the world full of computers is evolving day by day and cyber space touches all our transactions and activities that we do using Internet. To limit such misuse of the cyberspace we need some limelight on laws and regulations that govern the cyberspace in India. This paper shows why there is a need of reformation of the Cyber Law in India and what can be done in order to tackle the challenges that are currently faced by the cyber security departments.

Key words – Cybercrime, Digital Signatures, New technology, Treatment of Offenders

INTRODUCTION :

In this world of in the scenario of technological development, around the world, it is rapidly growing in a very positive way. But along with that few anti things also comes to the limelight. One of the aspects is rapid growth of digital and network technology, which helped in developing a virtual world of cyberspace. Cyber space brings great booming every field of lifestyle and economy but parallel to the same, there is a growth of new crime, which is called cybercrime. Internet was initially developed as a research and information sharing tool and now it is either the tool of the target or both to commit cyber crime. As the time passed by it became more transactional with communication, ecommerce, e-governance etc. All the legal issues related to internet crime are dealt under cyber laws. As the number of Cybercrime such as unauthorized access and hacking, Trojan attack, virus and worm attack, denial of service attacks etc. are increasing; the need for related laws and their application has also gathered great force. Cybercrime has neither the origin, nor the reference in the law.

On the tenth United Nations Congress on the Prevention of Crime and Treatment of Offenders, in a workshop devoted to the issues of crimes related to cyber space, cybercrime was divided into two categories and defined thus:

(a) Cybercrime in a narrow sense that is computer crime in which any illegal behavior done by the means of electronic operations that targets the security of computer systems and the data

processed.

(b) Cybercrime in a broader sense which is computer related crime any illegal behavior committed by means of an operating system or network, including such crimes as illegal possession or distributing information by means of a computer system or network. According to the tactical aspect attacks to digital networks for the purpose of seizing control or even destroying infrastructures that are vital to governments and sectors are of the crucial importance. According to the Norton report frequency of cyber attacks on Indian assets, with the government and private infrastructure equally exaggerated. In July 2013 government published national cyber security policy and just after that it was reported that government official's emails had been hacked. The NCSP is far from answering all nuances of the cyber threat. It doesn't maximize its potential for optimum benefit it just only provides guidelines for the standard operating procedure. The crucial point of security concern related to telecom industry which is fully integrated into cyberspace is missing. In this a steady increase in number of such crimes in this area is expected which demands for greater attention of lawmakers. 2. Literature Survey Advancement of technology leads to the rise of criminal activities and IT Act 2000 provides the ways to deal with the cyber crimes. This model contains positive aspect from the prospective of

Regulation of Cyber Space : Need of the Hour :

E-commerce but it doesn't solve all the problems and issue overnight

[1] IT Act considered to the ambiguous law as the area of jurisdiction in the context of the internet is unclear. Computer forensics is gaining significance in the field of investigation of cybercrime evidence as in the real world the evidence are tangible but in the virtual world of cyberspace it is difficult to expunge the information from the computer system and for handling this computer forensics efficient and knowledgeable computer expert because any carelessness leads to the loss of evidence.

[2] Though IT (amendment) Act 2008 tackles more even after its amendment IPC doesn't use the term 'cybercrime' at any point. After the year 2008 it can be seen that there is increase in the cybercrime as criminals discover loopholes within that law and they perform the illegal activities. Cybercrime can be against the person, property and government

[3] There are few court precedents to look for guidance and old laws didn't quit fit the crime being committed. There is need to push cyber laws. Our system should provide for stern punishment so that criminal acts as a deterrent for other.

[4] Applicability of cyber law increased by IT Act (amendment) 2008. The definition part of evidence act was amended.

[5] Territorial jurisdiction is major issue which is not satisfactorily addressed in IT Act 2000. It is generally seen that the investigator generally avoid to take the complaints on the ground of jurisdiction.

[6] The growth of the India has not been achieved as all the faces which include E- courts, online dispute resolution functionality, good cyber law, cyber forensic etc. IT Act needs the revision. And there should be provision of scientific and technical professional training to lawyer in India.

[7] Cyber crime is the one of the emerging trend of crime which has the prospective to destroy each and every aspect of the life as it is easy to commit but it's really hard to detect and often hard to locate in jurisdiction terms, given the geographical indeterminacy of the net.

[8] There is need for the Cyber Security to protect the evolving ICT. The expert group should find and recommend suitable mix of solutions in critical ICT systems supporting the governance structure of the nation.

[9] By understanding the threat of the cyber developing capacity for offensive actions in this cyber domain is a sine quo non. Nations, non-state actors, terrorists, groups and individuals pace a challenge to growth which is increasing going to be dependent on the cyber domain so there is need to identify technology in this regard.

[10] Any person who commits malicious act called adversary. Adversary may be outsider and insider. Outsiders are other than insider. Insider is one who authorizes access to nuclear facility or sensitive operations. They complimented by their authority such as power to gain admittance. Cyber crime is multi-billion dollar problem and for great promise of the computer age there is need to enforce effective law to keep drawbacks for over shadowing.

[11] Cyber security is major concern of government and private sector around the world. Cyber threat can be in the form of cyber attack, but can also be in result of "mistakes" or even natural disasters. So there should be specific approach to the particular problem in the framework of cyber security

[12] There are various challenges which need to be addressed in cyberspace such as cyber security legal issue, span galore, cloud computing legal issue, mobile law challenges, and social media a legal issue.

To keep bay with the fraudsters the makers have to go extra miles and it should be the duty of three stake holders:

(1) the ruler, regulators and the law makers

(2) internet and network service provider or bank

(3) the user to take care of information security playing their respective role.

Cyber Laws the 20th century :

Introduced new requisites and offenses to the law glossary. Legal provisions should provide assertion to users, enforcement agencies and deterrence to criminals as it is very important to understand that computer cannot commit a crime but act of people. It is the human beings, not machines, who abuse, demolish and distort information. By realizing the need to combat with the cyber violations, the UNCITRAL, i.e. the United Nations Commission on International Trade Law adopted the Model Law of Electronic Commerce in 1996. It was followed by the General Assembly of United Nation's recommending that all states should give favorable considerations to the State Model law. In discharge of its responsibility, Government of India also accepted the need to legislate and has approach with the new legislation Information Technology Act, 2000. It was amplified by its amendments. The major acts, which got amended after enactment Information Technology Act, are Indian Penal Code (e.g. 192, 204, 463, 464, 468 to 470, 471, 474, 476 etc) prior to enactment of IT Act, all evidences in a court were in the physical form only after existence of IT Act, the electronic records and documents were recognized.

The Act essentially deals with the following issues:

- Legal identification of Electronic document.
- Legal identification of Digital Signatures
- Offenses and Contraventions Justice
- Dispensation Systems for cyber crimes.

The IT Act 2000 attempts to change outdated laws and provides ways to deal with cybercrimes as from the prospective of E-Commerce in India, IT act 2000 contains many positive aspects like companies shallow be able to carry out E-Commerce using Legal Infrastructure for the authentication and origin of electronic communication through digital signatures. But it is considered to be the ambiguous law in the area of jurisdiction in the context of the Internet.

As sec 1 (2) provides that the act shall extended to the whole of India and save as otherwise provided in this Act, it applies also to any offence or contravention there under committed outside India by any person. Similarly, sec 75 (2) provides that this act shall apply to an offence or contravention committed outside India by any person if the act or conduct constituting the offence or contravention involves computer, computer system or computer network located in India. This type of provision appears tube against the principle of justice. In fact, the term ‘cybercrime’ at any point even after the amendment by the IT Act Amendment 2008. There is need to push the cyber laws. 4. Various issues under Cyber law enforcement 4.1 Issues related with law

- Territorial jurisdiction is not satisfactory in IT act as jurisdiction has been mentioned in sec 46, 48 , 57 and 61 in context of adjudication process and the appellate procedure connected with and again in sec 80 and a part of the police officer power to enter , search a public place for a cybercrime etc. Since the cyber crime are basically computer based crimes and therefore if the mail of someone is hacked in sitting on one place by accused sitting on another Place far in another state, which police station will take the cognizance is difficult to determine because generally investigators avoid accepting complaints on such grounds of jurisdiction.
- Contrary to the real world crimes where tangible evidence in form of weapon of crime, finger prints etc are easy to find and present in court but it is difficult in virtual world to expunge the information from the computer system that what is generally contemplated. This is done with the help of the computer forensics. And the process of preservation of cyber crime evidence lies with the knowledgeable computer forensic expert because any carelessness in the process can lead to diminutive value of the evidence. But it is vital by victim to inform the law enforcement agency as early as possible.
- Experts not only be knowledgeable but also be provided with the technical hardware and

software so that they can efficiently fight the cyber crime.

- Law enforcement officers are lack of tools as the old laws are not capable for the crime being committed in the current scenario, new laws hadn't quite caught up to what was happening.
- There is lack of cooperation between the law enforcement agencies and computer professionals.
- The IPC doesn't reveal a term 'cyber crime' at any point even after the IT (amendment) act 2008.
- Lack of security concern in the telecom industry which is integrated into cyberspace, having advert effect of Internet protocol on mobile devices which is considered to be the primary factor for increasing number of attacks.
- Unlike other statutes, policies which are passed by the Indian legislation are not enforceable or binding but merely provide the guidelines for a standard operating procedure. In this regard NCSP doesn't maximize its potential for optimum benefit. 4.2 Issues related with the technology New technology like cloud computing is big concern of cyber threat as for the purpose e-governance and storing data cloud computing is used.

WEBSITE HACKED

one can hope that in future some hard and fast laws will be implemented to such crimes so that with the 0 10000 20000 30000 WEBSITE HACKED WEBSITE HACKED 0 100 200 300 400 2008 2009 2010 2011 2012 2013 government website hacked increase in the quantum of punishment, new laws for reference, laws with the specific approach to particular problem, making the individual majority of punishment non bail-able, will help to diminish the rate of cybercrime and the era of technological advancement and digitalization can be free from evil.

Conclusion :

For the emerging trend of cybercrimes, it is important to have a cyber law enforcing momentum because cyber crime has the prospective to destroy each and every aspect of the life as it is easy to commit but it's really hard to detect. Though India has extremely detailed and well-defined legal system but all the existing laws in place in India was enacted way back keeping in mind the relevant political, social, economic, and cultural scenario of that relevant time. Nobody then could really visualize about the Internet. Regardless of the brilliant expertise

of our master draftsmen; the necessities of cyberspace could hardly ever be expected. As such, the coming of the Internet led to the emergence of numerous sensitive legal issues and evils which necessitated the ratification of Cyber laws. Secondly, the law existing even with the liberal analyze could not be interpreted in the spotlight of emerging cyberspace. Internet requires supportive legal infrastructure in harmony with the era. This legal infrastructure can only be given by the enactment of the relevant Cyber laws as the existing laws have failed to contribute the same. All these considerations created encouraging ambiance for the need for enacting relevant cyber laws in India.

REFERENCES

1. Information Technology Act – 2000
2. www.cyber crime Report
3. Website hacked report 2017
4. In act cyber security
5. Information Technology Act ; reference book - M.G.Gor -2008-09

39

"LEGAL ISSUE OF CSR IN ACCOUNTING AND TAXATION"

Dr. MUKESH.M. BAVALIYA,
ASSISTANT PROFESSOR (ACCOUNTANCY)
GOVERNMENT ARTS AND COMMERCE COLLEGE RAPAR, KACHH

ABSTRACTS:

In the present scenario we saw that central government had taken decision for economic reforms to compete with global developed country during recession period. our respected prime minister Shri Narendra Modi 's vision "make in India "and 5 trillion values of Indian economy to success the in this vision we should support to him. but in the part of development of nation it is very need full to modification of Law relating to society and business also. Government has taken many important decisions for outcome of recession. For example:

- FDI limits further liberalised 100% in mining sector and contract manufacturing on dated 28th august 2019.
- RBI's bailout package for central government 1.76 lakh crore pays out on dated august 26, 2019
- Export promotion measure 50,000 Crore -remission of duties or taxes on export product (RoDTEP) On dated September 14,2019.

  Reform measure to boost up realty sector for 10000 crores to complete affordable housing project

  Tax relief to corporate sector mini- budget 2019-20 during press conference at Goa dated September 20,2019

  37 th GST council meet recommended rate cuts on various items, dated September 20,2019.

I have discussed relationship between CSR and income tax, scope of valuation under companies acts 2013, Scope of Chartered Accountant under Companies act 2013, in the article.

KEY WORDS; ***CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY, COMPANIES ACT 2013***

Introduction :

- **CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AND COMPANIES ACT 2013.**

"Goodness is the only investment that never fails – Henry David Thoreau, American writer"

Internationally Merck pharmaceutical(established 1891) has set an example if we actually want to know the meaning of corporate social responsibility ,we must look at the policies adopted by

Merck .where other companies are exploiting their employees and not contributing to the society, Merck has become successful by practicing a distinguished tactic.it is one of the best companies actively involved in CSR strategy .the devotes extensive efforts to increase access to medicine through far reaching programme that not only donate Merck medicine ,but help deliver them to the people who need them, MERCK become the leading company of CSR practice in 1987,when it produced the drug mectizen (Ivermectin) .this drug treats Onchoceriasis also called as ”river blindness ”.this disease mainly occurs in Africa and Yemen .around 122 miillion were affected by this epidemic .through the Mectizen donatio programme undertake by Merck ,more than 50 billion people are treated every year for lymphatic filariasis .merck has undertake long term commitment to onate maximum to prevent and treat river blindness. The company’s CSR strategy has made it a praised by US president Jimmy carter as ‘company with the highest possible quality.”

The Ministry of Corporate Affairs notified Section 135 and Schedule VII of the Companies Act 2013 as well as the provisions of the Companies (Corporate Social Responsibility Policy) Rules, 2014 to come into effect from April 1, 2014 which is as follows:

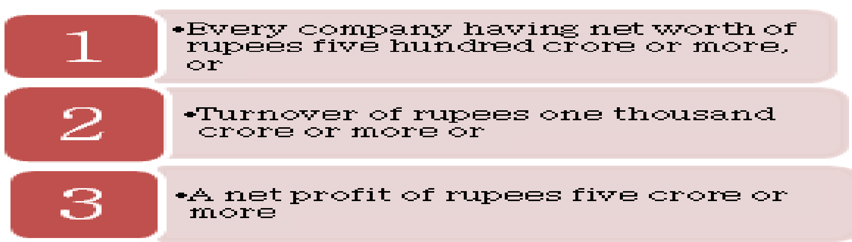

1. Every company having net worth of rupees (500) five hundred crore or more, or
2. Turnover of rupees (1000) one thousand crore or more or
3. A net profit of rupees (5) five crore or more

During any financial year needs to spend at least 2% of its average net profit for the immediately preceding three financial years on corporate social responsibility activities.

“Give and take” is a way of getting things done in a desired manner. When we give something, we expect something. A mom dictating a child to finish her homework gets a likely response “If I will finish this, will you give me a chocolate?” Similar was the expectation of the corporates regarding the allowance of expenditure incurred for fulfilling their social responsibilities as per the mandate of the Companies Act, 2013.

Probably for all those individuals and organisations dealing with CSR issues the most frequently asked question is the obvious – just what does 'Corporate Social Responsibility' mean anyway? Is it a stalking horse for an anti-corporate agenda? Something which, like original sin, you can never escape? Or what?

Different organisations have framed different definitions – although each definition that currently exists underpins the impact that businesses have on society at large and the societal expectations of them. My own definition is that CSR is about how companies manage the business processes to produce an overall positive impact on society.

The United Nations Industrial Development Organisation (UNIDO) has defined corporate social responsibility (CSR) as:

A management concept whereby companies integrate social and environmental concerns in their business operations and interactions with their stakeholders. CSR is a way in which companies achieve a balance of economic, environmental and social imperatives.

CSR in India was an activity that was performed but not deliberated. In order to streamline the philanthropic activities and ensure more accountability and transparency, the government of India made it mandatory for companies to undertake CSR activities. The Ministry of Corporate Affairs notified Section 135 and Schedule VII of the Companies Act 2013 as well as the provisions of the Companies (Corporate Social Responsibility Policy) Rules, 2014 to come into effect from April 1, 2014 which is as follows:

1. Every company having net worth of rupees (500) five hundred crore or more, or
2. Turnover of rupees (1000) one thousand crore or more or
3. A net profit of rupees (5) five crore or more

During any financial year needs to spend at least 2% of its average net profit for the immediately preceding three financial years on corporate social responsibility activities.

Let us first have a glimpse of the type of expenditures which are treated as CSR expenditures as per Schedule VII of the Companies Act, 2013:

- Eradicating hunger, poverty and malnutrition, promoting preventive healthcare,
- Promoting education and promoting gender equality,
- Setting up homes for women, orphans and the senior citizens, measures for reducing inequalities faced by socially and economically backward groups,
- Ensuring environmental sustainability and ecological balance, animal welfare,
- Protection of national heritage and art and culture,
- Measures for the benefit of armed forces veterans, war widows and their dependents,
- Training to promote rural, nationally recognized, Paralympic or Olympic sports,
- Contribution to the prime minister's national relief fund or any other fund set up by the Central Government for socio economic development and relief and welfare of SC, ST, OBCs, minorities and women,
- Contributions or funds provided to technology incubators located within academic institutions approved by the Central Government,
- Rural development projects,
- Slum area development.

All the companies which are covered u/s 135 of Companies Act 2013 are required to disclose CSR expenditure during the year in its Board's report as per the format given in Companies (Corporate Social Responsibility Policy) Rules, 2014.

1. ADMISSIBILITY OF CSR EXPENDITURE AND INCOME TAX

Whether a particular expenditure spent on CSR will be allowed under the Income-tax Act for the company will depend upon the nature of expenditure itself. In most of the cases which are not falling under the revenue expenditure, the Income Tax Officer will disallow these expenses. The company which is covered under the CSR Rules, will have to chalk out and analyse whether the expenditure to be incurred will be done in a tax efficient manner?

To quote an example, if a company donates towards Prime Minister's National Relief Fund, the entire donation is allowed to be deducted from the taxable profits but one is not sure the same company if it constructs an educational institution in a village near its factory, whether tax benefit would be extended, although promotion of education is covered under the CSR activity under Schedule VI**I.**

Case :1

If we see the case laws of past years it shows ambiguity, for example in the case of CIT Vs Infosys Technologies Ltd (2014) (360 ITR 714) the Karnatka high court allowed the expenditure incurred for installing traffic signal by company under social initiative. Court said the traffic signal used by its employee so it relates to business activity hence allowed u/s 37(1)

Case :2

But in the case of CIT Vs. Wipro Ltd (360 ITR 658) (kar) expenditure for community development near its factory, court does not find any nexus for its business activity hence disallowed such expenditure u/s 37(1).

Section 37 of income Tax Act, 1961 is a residuary section which allows deduction of business expenditures not covered specifically under sections 30 to 36. Since the admissibility of CSR expenditure as business expenditure under section 37 was not clear due to differing Court rulings, the Budget proposals were expected to clarify the same, which it did, however not in the interest of the corporate sector.

In order to clarify, the Finance (No.2) Act, 2014 has inserted an Explanation to section 37 which is reproduced as under:

"Explanation 2.—For the removal of doubts, it is hereby declared that for the purposes of sub-section (1), any expenditure incurred by an assessee on the activities relating to corporate social responsibility referred to in section 135 of the Companies Act, 2013 shall not be deemed to be an expenditure incurred by the Assessee for the purposes of the business or profession."

But as per the Companies (Corporate Social Responsibility Policy) Rules, 2014 it has been clarified in rule 4(1) that CSR spends excludes "activities undertaken in pursuance of the normal course of business of the company"

All this long and flowery explanation definitely demands an example.

XYZ Ltd. Is a company that manufactures hand sanitizers and falls within the ambit of section 135 and hence is required to fulfill its social responsibility. For the purpose of which it launched a healthcare campaign in which it distributed free hand sanitizers to ensure and promote well-being and hygiene of the society. Since this expenditure amounted to brand building, the company claimed the same as expenditure u/s 37(1) of Income tax Act, 1961. Now the question arises that whether such expenses be allowed?

Since all the CSR expenditure incurred by the company during the year subject to the activities specified in schedule VII of Companies Act, 2013 are required to be disclosed in the Board's report and once such expendituresare declared as CSR expenditure then they cannot be claimed as expenditure u/s 37 of Income Tax Act as it does not deem such CSR expenditures as expenditures incurred for the purpose of business. Whereas on the other hand, Companies Rules requires that CSR spends should exclude activities undertaken in pursuance of the normal course of business of the company.

This seems to indicate that the Government wants to eat the cake and keep it too.

The memorandum explaining the provisions of the Finance (No.2) Bill, 2014 clearly provides that:

If such expenses are allowed as tax deduction, this would result in subsidizing of around one-third of such expenses by the Government by way of tax expenditure.

2.Introduction of criminal liability vis-à-vis CSR

Prior to this amendment, there was no imposition of any penalty in the statute for a breach related to non-dispersal of CSR amount, if the companies were able to provide reasons for the same. However, the recent amendment has introduced a new provision under which if a company fails to spend the CSR amount, or does not transfer it to the special account or a Fund under Schedule VII, as the case may be, they will have to incur a penalty of not less than INR 25,000, which may extend to INR 25, 00,000.

In addition to this, penalty can also be levied on every officer of the company who is in such default. They could be subjected to a fine of not less than INR 50,000 which may extend to INR 5,00,000, or imprisonment for a term of up to three (3) years, or both. This shows a major shift in the position of law, as earlier it was a choice between spending the CSR fund or disclosing the reason for non-expenditure, but now no such choice exists, as it is mandatory to spend the sum or facepenal actions. Further, the amendment also authorizes the central government powers to issue general or special directions to companies to ensure compliance of CSR provisions.

3.DOORS FOR CSR EXPENDITURE – CLOSED OR PARTIALLY OPEN?

With the introduction of explanation II in section 37, CSR expenditures are not allowed only u/s 37. Which means that apart from section 37, certain sections, within sections 30 to 36 of the

Income-tax Act, 1961 provide for specific deductions in respect of certain expenditures which are NOT business expenditures in true sense. In case the expenditure incurred in accordance with the provisions of section 135, read with Schedule VII of the Companies Act, 2013 fulfils the requirements of these sections, they would automatically get a deduction for such expenditure under the provisions of the Income tax Act.

Hence, as per the present understanding of the law, some of the options available to the corporates for claiming benefit under the provisions of Income-tax Act, 1961 are as follows:

Income Tax Section	Tax treatment of expenditure & Quantum of deduction
Sec 80G	Donation directly or to registered NGO or to PM national relief fund,or for promoting family planning etc. 100% (50% in some cases) of such deduction allowed . Donation in kind is not allowed.
Sec 35AC	Expenditure incurred on project or scheme for promoting the social and economic welfare or up liftment of the public as approve by the national committee set up for this purpose ,100% of such expenditure is admissible.But the activity of association whom the donation made should be stated under Schedule VII of comp Act.
Sec 35 CCD	Expenditure on skill development project as notified by the board is eligible with weighted deduction of 1.5 times of such expenses.

Considering available options, the corporates may think and act on the following lines:

Corporates already expending on CSR activities through creation of trusts and institutions, etc., will continue since they are already set-up and might be claiming exemptions under sections 11 and 12 of the Income-tax Act, 1961.

Investing in sections 35CCD and 35CCC activities may still be unpredictable, since there are no precedents and no clarification has been issued by the Ministry of Corporate affairs as to whether the same will be considered as an expenditure on CSR activity?

Agriculture based companies might claim expenditure mentioned in section 35CCC (expenditure on agricultural extension project). Since it may amount to expenditure undertaken in respect of

activities in course of business, it is doubtful as to whether such expenditure would be considered as an expenditure on CSR activity under section 135 of the Companies Act, 2013?

Creation of trust and society while complying with the requirements of the Companies Act, 2013 and also Income-tax Act, 1961 for claiming exemptions under section 80G as also under sections 11 and 12 is a challenging task in itself.

Investing in trusts and societies registered under section 12AA would provide a benefit under section 80G only of 50% of the contribution made, which is not a very attractive proposition.

Legal and procedural hassels in getting approvals/registrations, etc., might keep the corporates away from real CSR activities.

From the view point of corporates, Contribution to the Prime Minister's National Relief Fund is the easiest and the safest mode of investing in CSR activities.

4. NO CHANGE PROPOSED IN MAT PROVISIONS – A BLESSING IN DISGUISE

The statement of Profit and Loss as per Schedule III to the Companies Act, 2013 does not consider CSR expenditure as appropriation of profits and, thus, allows it as business expenditure while computing profits. This profit as per Companies Act, 2013 forms basis of MAT provisions under section 115JB of the Income-tax Act, 1961. Since there is no budget proposal to add back this CSR expenditure for the purpose of computation of MAT under section 115JB of the Income-tax Act, 1961, the same has come to the advantage of the corporates. Since such expenditure is 2% of the profits, the corporates falling under the MAT regime are expected to make huge tax savings on this ground. This inconsistency between two laws, no doubt, will be located and plugged in soon.

CSR and its position in Income Tax Act-Section 37 of income Tax Act, 1961 performs the residuary role which in a deduction of business expenditures not covered specifically under sections 30 to 36. Since CSR expenditure's admissibility as business expenses were not clear under section 37, a further Explanation 2 was added to it.

Definition of CSR as per Income Tax Act and as per Companies Act conflicted- The explanation briefed that any expenditure incurred by an assessee on the CSR activities referred to in section 135 shall not be deemed or considered to be an expenditure incurred for any such business purposes. But this point was conflicting somewhat with Companies (Corporate Social

Responsibility Policy) Rules, 2014's rule 4(1) which says that Corporate Social Activities exclude normal business activities undertaken by the company.

So, to clarify this more clearly, apart from u/s 37 only, CSR Expenditure was also allowed on certain sections from 30 to 36 of the Income-tax Act, 1961 to provide for specific deductions in respect of certain CSR spendings which are not really business expenditures.

5. TAX PLANNING AND CSR EXPENDITURE:

Some ambiguities still remain- Some of the options available in this manner to claim benefits under the provisions of Income-tax Act, 1961 are Section 80G, Section 35AC, Section 35CCD etc. Whereas spendings u/s 35CCD may still be controversial, as these are not clarified by the Ministry of Corporate Affairs to be considered as or not.

There are also many legal and other regulatory hassles attributed to the spending on CSR tasks u/s 35CCC and 35 CCD and tax deduction under these two as well as of 80G. Unless a company has very clear and elaborate plan to spend the amount mandatory to be spent for CSR, contribution to the Prime Minister's National Relief Fund is one of the safe options

Although corporates may get the relieved from their CSR Expenditure compliance obligations but the real essence of Corporate's Social responsibility actually remains unfulfilled. To ensure that the social tasks are taken up in proper spirit, the CSR provisions in Income Tax Act need to be reframed after clearly defining the activities to remove any grey areas. These provisions may be clarified and objectified by the government in coming future days to provide the proper independence for CSR activities.

6. DATA ANALYSIS:

It is ironical that amendments to CSR provisions introducing penal provisions and jail term for defaulting on compliance requirements is introduced when statistics indicate otherwise. Statistics show that companies have gradually started to improve its CSR spending records on several fronts. A closer examination of CSR spending data (as sourced and compiled by Prime Database and cited by Indian Express)[3] reveal that in past five (5) years, CSR expenditure undertaken by companies have gradually increased from 70% to 90%. Further, the data has also revealed that for the year 2018-19 against an estimated/mandated spend of INR 43.66 billion, companies have spent approx. INR 40 billion which amounts to approx. 92% of the mandated CSR expenditure.

For NSE listed companies, CSR spend for FY'16 was 79% of the total estimated spend, (approx.) 84% in FY'17 and 83% (approx.) in FY'18.

CSR expenditure by NSE-listed companies over last 5 years					
No. of companies considered for the analysis*	2018-19 224	2017-18 1077	2016-17 992	2015-16 911	2014-15 849
Required CSR spend (in Crores)	4,366	10,364	9668	9088	8201
Shortfall (in Crores)	372	1,740	1,565	1,883	2,444
CSR spends as a percentage of required CSR (%)	91.47	83.20	83.81	79.28	70.19
*Firms listed on NSE and obligated to spend on CSR and for which CSR details were available in Annual Reports CSR spend in figures in ₹ crore; **Source: secondary Database**					

7.DATA OF LEGAL ASES OF CSR COMPLIANCE:

The government has sanctioned prosecution in 366 cases for non-compliance with CSR norms under the companies law during the 2014-15 period. In 2014-15, as many as 16,785 companies shelled out Rs 10,065.93 crore towards CSR activities. "So far, sanction for prosecution has been accorded in 366 cases for FY 2014-15 and 5,382 call for information notices have been issued in FY 2015-16. In 2017-18, as many as 3,117 companies spent Rs 8,365.35 crore towards CSR activities, as per data up to October 20, 2018. "All CSR-related offences are compoundable. So far, 60 applications for compounding have been received,"

8. DATA OF EXPENDITURE:

Spending on CSR has gone up from ₹10,066 crore in 2014-15 to ₹13,327 crore in 2017-18, POPULAR NEWS "*Mint"* had reported. Of the over 21,300 companies mandated to report their CSR activities in 2017-18, more than 10,800 have complied. CSR spending between 2014-15 and 2017-18 was the highest in education, health, poverty and malnutrition, access to clean drinking water, livelihood and for the differently-abled.

The above chart clearly indicates that CSR spending norms for corporates has been rising steadily in past five (5) years, and there is no reason to believe that criminalizing CSR non-compliances would lead to an increased spending by corporates.

9.CONCLUSION:

Considering the prevailing economic scenario, one can be sure that in no case a corporate will incur expenditure on CSR activities for which it is not able to claim tax benefit. Even though allowing this expenditure as business expenditure is not the solution, not providing benefit to the person sharing the responsibility is also not right. Infact, there is a need to provide more options in the Income-tax Act, 1961 so that the corporates are incentivized to invest directly in CSR activities. Since our Hon'ble Prime Minister is capable of finding a way out for every problem, we are sure something would be done in the coming "happy and good days. There is wider scope of professional accountant under companies act 2013 and CSR. There business environment changes day by day so demand of professional will be increase. this article provided information based on market demand of analysis of law and its scope

CSR has for long been understood as a social obligation and voluntary in nature. The Parliamentary Standing Committee in its suggestions has also stated that disclosures by companies in their annual reports would be a sufficient check on non-compliance.[5] Prior to this amendment, the government was of the view that CSR should be voluntary in nature and the motive behind introduction of CSR was to enable corporations to conduct their social obligations, and not to punish them for not indulging in corporate philanthropy.

During the introduction of the Companies Bill before the Parliament, the then Minister of State for Corporate Affairs had said that "the aim is to protect the interests of employees and small investors while encouraging firms to undertake social welfare voluntarily instead of imposing that through 'inspector raj' and make India an attractive and safe investment destination,"

The true objective behind the original CSR law was to nudge corporations towards a CSR delivery model with emphasis on 'reputation capital'. However, with the latest amendments in CSR law seems to indicate that the underlying intent of CSR law has shifted drastically from 'voluntary' towards 'prescriptive'. The former Minister was also quoted as saying that "...while framing rules for the legislation, the government will take in to confidence MPs and other stakeholders, like NGOs. It's an evolving idea. We will make compliance easy,"[6]

However, in recent times, the government seems to have displayed an absolute reversal of attitude. Not only has it made payments towards CSR funds mandatory, but also imposed criminal sanctions for non-compliances. The nature of criminal sanctions are very serious, as it entails imprisonment as one of the punishments. These sanctions display a sudden shift in the intention behind the CSR provision. Where earlier the government believed that disclosure in the annual report to be a sufficient check, it has now moved on to imprisoning individuals for defaults. Moreover, default in payment of CSR funds has been kept on the same pedestal as punishment for impersonation of shareholders under the Companies Act, as both attract imprisonment as one of the penalties. What is important to understand is the nature of duties involved in these two defaults. The former deals with a civic obligation whereas the latter is much more serious in nature, as it is an attempt to defraud authorities, and commit theft thereon. This shows the disproportionate punishment being imposed on the officers of the company for breach of a civic and voluntary duty.

The amended CSR provision might also deter companies from doing business in India as government confiscating CSR money by way of an escrow fund is akin to fiscal extortion. The government already controls a major portion of CSR funds that emanate out of central public sector enterprises, and vide the current amendment the government intends to also control funds emanating out of private corporations. It is also imperative to note that the government does not need to 'account' for the monies flowing into the Fund, and no monitoring, audit or evaluation norms have been laid out in respect of usage of the said Fund either.

The amended CSR provision in respect of government using companies' CSR funds is akin to state-led socialism and disenfranchisement of corporate philanthropy. Globally the essence of reform has been decriminalization, reduction in red-tapism and state-interventions, and the recent amendment has done exactly the opposite by way of expropriating private CSR funds.

No investor would want a situation where he/she sets up a company in India, does business, makes certain profits, pays taxes and then faces the risk of a jail sentence and/or fine for not being able to spend their CSR monies as per the government's satisfaction. The amended CSR provision should be revisited and be made less cumbersome for corporates. India has traditionally been doing well under its liberal economic regime, and its coercive CSR enforcement mechanism may end up defeating those liberal tenets.

Reference :

FAQ No. 17, General Circular No. 01/2016, No. 05/19/2015 – CSR, Ministry of Corporate Affairs, Government of India. Sections 135(5) & 134(3)(o), Companies Act, 2013. https://www.primedatabase.com/DOC_EMAIL/CSR%20Report_nseinfobase.com_2017-18.pdf

https://indianexpress.com/article/india/before-jail-over-csr-govt-should-have-seen-this-data-5878360/21st Report of the Parliamentary Standing Committee on Finance on The Companies Bill, 2009, para 51.

https://www.thehindu.com/business/companies/New-Companies-Bill-mandates-CSR-spending/article12454492.ece

Anubhasrivastavandpriyankagupta, (2014." Adoption and implementation of IFRS in india: A corporate experiences "the IUP journal of accounting research & audit practices, vol. xiii, no4,2014.

Ray d (2012)," applicability of IFRS in india; some key issues and challenges", journal of expert system, vol.15.

Msapurva A chuhan (2013)"to study the impact of convergence to IFRS in financial position of company and challenges faced by the company" journal of management, vol.2

Dr..mahendrak. sharma and prof. jignesh r. raja (2013) "IFRS and INDIA –its problems and challenges" journal of management ', vol1/issues 4.

Kaushikkumartamboli and bhautika. patel (2014)" convergence of indian accounting standards with IFRS –prospects, differentand challenges"' journal of accounting and finance'vol -28. page no.104/105.

C.A. Amitsomani (2014) "the next big change –ind.AS" 'Chartered accountant' page noissues September-2014 page no 77-80.

Dr. manpreetkaur (2014) "convergence of accounting standardsinindia with IFRS." journal of commerce "volume 3. page no 22-24.

S. nagalakshmi (2014)" IFRS –implementation and challenges in india" joiurnal of finance "volume 3/issues 11

S.P. srivastav&sanjaykumarpatel (2009) "convergence of indian accounting standards with IFRS: prospects and challenges" 'management insight 'vol .2

Dr. Mohamed abulgasemzakari (2014) "challenges of IFRS adoption in libiya" 'international journal of acoounting and financial reporting" "volume -4 no.2.page no 390-412.

s. sudanlaimuthu and jesintha (2011) “auditors’ perception towards IFRS: benefits and key challenges “indian journal og accounting “vol; XLI page no-27.

Books and publications:

T. P. Ghosh, (2012)” Accounting & Finance for Managers” Taxman’spublication

Ashisbhattacharya (2013) “Financial Accounting for Business Manager” Phi Pvt Ltd

Dr. A.L. Saini (2014) “Ifrs and Ind.As Ready Reckner” Snow White (First Edition).

Dr.Harish.S. Oza “Changing Paradigm of Accounting & Financial in Global Perspective” Himalay Publishing House.

C.A. D.G Sharma (2015)” Accounting” Taxman’s Publication.

Sharokh M. Saudagram (2001)” International Accounting: A User Perspective” First Reprint Taxman India.

Shirinrathore “International Accounting”” Phi Pvt Ltd Unit 6 Page No :165

WEBSITES:

www.sebi.gov.in

www.cbdt.gov.in

www.cbec.gov.in

www.iasb.com

www.mca.gov**.in**

www.rbi.gov.in

www.taxguru,com

www.india kanoon.com

40

An Analysis of Gross Profit Ratio of Selected FMCG Companies

Rameshbhai G. Pawar
Research Scholar
Saurashtra University,
Rajkot

Dr. R. K. Dave
Research Guide & Principal
Yogiji Maharaj Mahavidyalay Arts & Commerce College, Dhari,
Dist. Amreli

Absract

Financial statements are prepared to meet external reporting obligations and also for decision making purposes. They play a dominant role in setting the framework of managerial decisions. But the information provided in the financial statements is not an end in itself as no meaningful conclusions can be drawn from these statements alone. However, the information provided in the financial statements is of immense use in making decisions through analysis and interpretation of financial statements. The criteria are for the selection of 10 company. However, the researcher has selected FMCG Companies in India, the companies selected for the study according to the most popular in the India the main objective of the present study is to evaluate the analysis of Gross Profit Ratio of selected FMCG companies during the study period of 2007-2008 to 2016-2017. This study utilizes secondary data while Ratio analysis and ANOVA test were used in analyzing the data.

Keyword: ***Financial Performance, Ratio Analysis, FMCG Companies***

❖ INTRODUCTION:

Financial statement analysis is defined as the process of identifying financial strengths and weaknesses of the firm by properly establishing relationship between the items of the balance sheet and the profit and loss account. Financial statements are prepared to meet external reporting obligations and also for decision making purposes. They play a dominant role in setting the framework of managerial decisions. But the information provided in the financial statements is not an end in itself as no meaningful conclusions can be drawn from these statements alone. However, the information provided in the financial statements is of immense use in making decisions through analysis and interpretation of financial statements.

The term financial statement refers to an organized collection of data on the basis of accounting principles and conventions to disclose its financial information. Financial statements

are broadly grouped in to (A) Income Statements (Trading, Profit and Loss Account) (B) Balance Sheets. Financial analysis refers to an assessment of the viability, stability and profitability of a business, sub-business or project. It is performed by professionals who prepare reports using ratios that make use of information taken from financial statements and other reports. These reports are usually presented to top management as one of their bases in making business decisions.

❖ PROBLEM IDENTIFICATION:

After gone through existing literature of the library and reviewed various articles, published data and knowledgeable discussion with the concerned experts, the researcher contacted to respected research guide and according to his expertise the following research title has been selected by the Researcher to do the research work on the said problem.

❖ OBJECTIVES OF THE STUDY:

The main objectives to study the Financial Analysis of Selected FMCG Companies in India are listed as under:

- ⇨ To understand the concept of Financial Analysis.
- ⇨ To know the practice of presenting financial statements.
- ⇨ To analyze financial and non financial activities of the companies.
- ⇨ To evaluate Financial Analysis of selected FMCG companies functioning as Selected FMCG Companies in India in terms of Profitability and Liquidity Ratio.
- ⇨ To measure the financial efficiency of selected FMCG Companies of India.
- ⇨ To examine the relationship between the analysis of Financial Analysis and decision making process of the Selected FMCG Companies of India.

From the viewpoint of Researcher the above objectives depend on accuracy, quality, quantity and availability of data regarding financial information.

❖ SURVEY OF THE EXISTING LITERATURE:

For this study, Researcher has reviewed various available publications of the existing literature to get the proper information and knowledge regarding the research topic. The

researcher has studied out the works had been done under these sorts of research. Some of these are as under:

1. **Dr. Sanjay J. Bhayani** has been written A book “Practical Financial Statement Analysis” and published by Raj book Enterprise is the systematic study of 18 cement companies for the period from 1990-91 to 1996-97.The book revealed the analysis and interpretation about the financial activities, financial structure and value addition functions with several suggestions for the strengthening the available financial tools and their soundness.
2. **Kaura and Subramaniam** published an article on the financial performance of 10 units relating to the period from 1972 to 1979, which mainly observed liquidity, profitability, financial structure, and overall performance. For this study, they used conventional ratio analysis and merit rating approach. They found that the financial strength of the units have declined over the years.
3. **Ahindra Chakrabati** published an article “Performance of public sector enterprises a Case study on fertilizers” in “The Indian journal of public enterprise” in the year 1988-89. He made analysis of consumption and production of fertilizer by public sector; he also made analysis of profit and loss statement. He gave suggestion to improve the overall performance of public enterprise.
4. **Dutta S. K.** has written an article on “Indian tea industry an appraisal” which was published in Management accountant in the year of March 1992. He analyzed the profitability, liquidity and financial efficiency by using various ratios.

❖ SCOPE OF THE STUDY:

The scope of the study is very wide. The criteria is for the selection of 10 company. However, the researcher has selected FMCG Companies in India , the companies selected for the study according to the most popular in the India and they are also selected as study as under :

Sr. No	Name Of Company	Sr. No	Name Of Company
1	ITC Limited	6	Dabur India Ltd
2	Hindustan Unilever	7	Emami India Ltd
3	Godrej Consumer Product Ltd.	8	Gayatri Sugars Ltd
4	Britannia Company	9	Jyothy Laboratories
5	Pidilite Industries	10	Marico Limited

❖ **HYPOTHESIS:**

Researcher has formulated two types of hypotheses i.e. Alternative hypothesis and Null hypothesis for the present study. Both the hypothesis will be tested with the help of statistical tools. Both the hypothesis is determined as under;

- **NULL HYPOTHESIS(H0)**

  There will be no significant difference in Gross Profit Ratio of the selected FMCG Companies in India during the period of study.

- **ALTERNATIVE HYPOTHESIS (H1)**

  There will be significant difference in Gross Profit Ratio of the selected FMCG Companies in India during the period of study.

❖ **PERIOD OF THE STUDY:**

Generally, researcher wants to collect all required data, particulars and information for the research. He also takes interest to select a short period of the study because of convenience for properly data collection, and analysis of the same for come to the conclusion. Hence, the researcher undertakes research for the period of 10 years on the Financial Analysis of selected FMCG companies of India. The present study is made for a period of the 10 (Ten) accounting years ending to 31-3-2016.

❖ **SOURCE OF DATA:**

Collection of data is blood vain for any type of research. The kind of data collected and the method used to collect the data is a very important aspect of research. There are two basic means of data collection.

(1) Primary data and

(2) Secondary data.

❖ RESEARCH METHODOLOGY:

It is an empirical study, so researcher has follow scientific approach to design the research methodology for investigation. For this study researcher has used secondary data as a source of information for thus research e.g. the Annual Reports, websites and other publications. The following tool & techniques have been classification in the study :

A. Accounting Techniques

The researcher picks up the techniques to suit their requirement and also basis to data available to them. The accounting techniques which are used for the analysis is as under.

- **Ratio Analysis :** A ratio is a quotient of two numbers and the relation expressed between two figures. Ratio analysis is a process of comparison of one figure against another, which makes ratio. Ratio analysis is a very powerful. The ratio analysis concentrates on the inter-relation-ship among the figures appearing in the financial statement.

B. Statistical Techniques

The statistical techniques which are used for the analysis are as under:

1) Arithmetic Mean

It is called as the average of difference of the values of items from some average of the series. According to Gulerian "The most commonly used average is the arithmetic mean, briefly referred to as the mean" the mean has been found by adding all the variables and dividing it by the total number of years taken.

2) The Standard Deviation:

The standard deviation concept was introduced by 'Karl Pearson' in 1823. Standard deviation is most widely used measure of dispersion of a series and is commonly denoted by the symbol 'σ' (pronounced as 'sigma'). Standard deviation is retired as the square – root of the average of squares of deviations, when such deviations for the values of individual items in series are obtained from the arithmetic average.

3) Co-Efficient of Variation:

Co-efficient of variation has been defined as the percentage of the standard deviation to the mean. It should be noted that higher the variability the greater would be the co-efficient of variation. Therefore, it may be pointed out that for the stability of results, Co-efficient of variation must be low. Coefficient of variation (C.V.) may be calculated with the help of standard deviation and mean

4) One-way Analysis of Variance Test (ANOVA)

It is useful for inter-unit comparisons. The following null and alternative hypotheses have been test on the basis of **ANOVA** one-way analysis of variance test.

3.10. SIGNIFICANCE OF THE STUDY:

This study is useful and important for the major aspects such as,

- ⇨ It can also give to financial Analysis in FMCG Companies in India sector.
- ⇨ It can also give to Ratio Analysis of FMCG Companies in India sector.
- ⇨ It can give to comparative analysis of FMCG Companies in India Sector.

So the significance of the study is very high. Further some observation may be useful to academicians, industry people, and policy makers.

3.11. GROSS PROFIT RATIO

- ❖ **Meaning :**

This Ratio measure the relationship between gross profit and net sales.

- ❖ **Objective :**

The objective of computing this ratio is to determine the efficiency with which production and purchase operation and selling operation are carried on. It is use d to compare profitability department wise or product wise.

- ❖ **Components:**

1. Gross Profit: which is the excess of net sales over cost of goods sold?
2. Net sales: which is gross sales (both cash and credit) Minus sales Return

- ❖ **Computation and interpretations:**

This ratio is computed by dividing the gross profit by the net sales. It is express as percentage. In the form of a formula, this ratio may be express as follows:

$$\text{Gross Profit Ratio} = \frac{\text{Gross Profit}}{\text{Net Sales}} \text{x} 100$$

This ratio indicate (a) an average gross margin earned on a sales of Rs.100 (b)the limit beyond which the fall in sales prices will defiantly result in loses and (c) what portion of sales is left to cover operating expenses and non operating expenses, to pay dividend and to create reserve. Higher the ratio, the more efficient the production and purchase management. This ratio

may increase due to one of the following , (i) Higher sales price with constant cost of goods sold.(ii) Lover cost of goods sold with constant sale prices; (iii)A combination of aforesaid two factors. An enterprise should have a satisfactory ratio. to judge whether the ratio is satisfactory or not, it should be compare with its own past ratio or with the ratio of similar firms in the same industry or with the industry average.

The Gross profit ratio of selected companies of FMCG Companies in India is given in the Table No-4.9.3.1 as follows:

TABLE NO-1.1 GROSS PROFIT RATIO

YEAR	**COMPANY NAME**									
	TC Ltd	ritannia	Hindustan Unilever	Consumer Product	Pidilite Industries	Dabur India Ltd.	Emami India Ltd	ayatri ugars Ltd	yothy aboratories	arico Ltd.
2007-2008	6.67	34.69	16.35	20.09	16.49	17.65	15.55	14.57	15.28	13.68
2008-2009	9.62	35.20	16.91	21.64	18.14	19.04	20.15	14.00	18.25	12.55
2009-2010	7.34	35.56	15.50	18.94	13.71	19.24	19.59	11.51	15.44	13.89
2010-2011	4.99	35.86	15.32	24.66	20.91	19.81	27.32	11.38	18.11	17.00
2011-2012	6.63	37.24	14.95	21.56	19.93	20.61	33.18	12.23	17.57	15.66
2012-2013	6.79	38.42	16.14	20.70	18.34	18.94	31.11	11.28	21.06	15.48
2013-2014	7.60	36.68	17.86	19.00	20.38	19.34	31.10	13.27	17.03	16.79
2014-2015	10.01	40.80	18.18	19.29	18.45	19.20	28.71	15.01	17.72	21.55
2015-2016	11.97	41.13	18.91	20.25	18.26	19.81	29.84	13.23	16.09	17.14
2016-2017	15.47	45.54	20.32	21.30	25.15	22.52	28.75	14.68	17.40	20.88
Average	8.71	38.11	17.04	20.74	18.98	19.62	26.53	13.12	17.40	16.46
S.D.	3.13	3.43	1.74	1.71	2.99	1.27	5.93	1.44	1.66	2.94
C.V.	35.90	9.01	10.21	8.22	15.76	6.48	22.36	10.99	9.57	17.83
Min	4.99	34.69	14.95	18.94	13.71	17.65	15.55	11.28	15.28	12.55
Max	15.47	45.54	20.32	24.66	25.15	22.52	33.18	15.01	21.06	21.55

(Sources: Annual Reports and Accounts from 2007-2008 to 2016-2017)

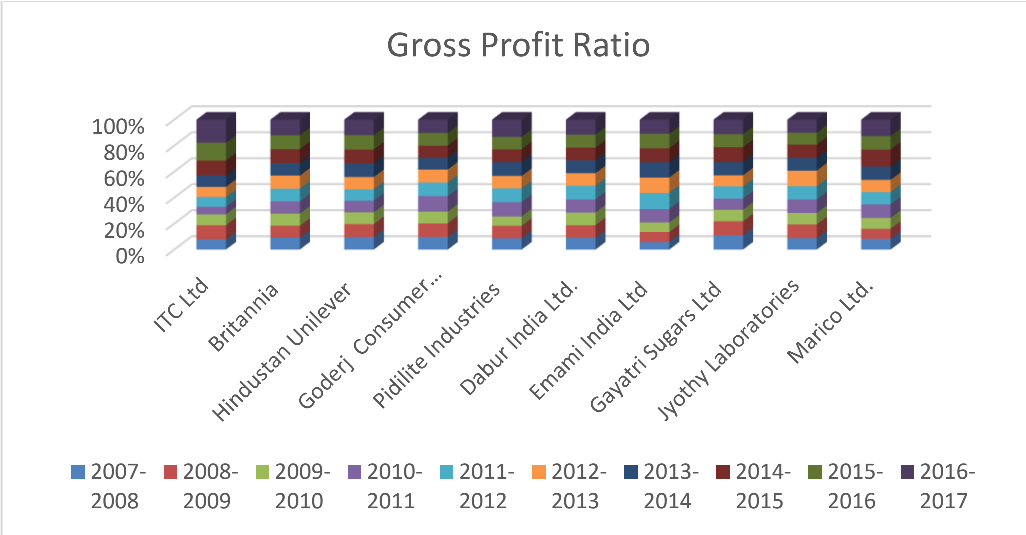

GRAPH NO-1.1 GROSS PROFIT RATIO

The above mentioned Table No-1.1 and Graph No-1.1 the indicated fluctuating trends of the Gross Profit Ratio of selected FMCG Companies in India from 2007-08 to 2016-17.

1. ITC Ltd:

Table No-1.1 shows that the Gross Profit Ratio of the ITC Ltd during the year from 2007-2008 to 2016-2017, the highest ratio was 15.47% in the year of 2016-2017 and lowest ratio was 4.99% in the year of 2010-2011.

In the year 2007-2008 the ratio was 6.67% which has been increased 9.62% in 2008-2009, further it has been decreased up to 7.34% in the year of 2009-2010. During the year of 2010-2011, it decreased up to 4.99%. It got fluctuated the ratios have been 6.63,6.79, 7.60, 10.01, 11.97, and 15.47percent during the year of 2011-2012 to 2016-2017 respectively. It has been also shown in the Graph No-1.1.

So, the Average Gross Profit Ratio is 8.71%, The Standard Deviation is 3.13 and The Co-efficient variance is 35.90% which shows solvency of this company because the average Gross Profit Ratio shows satisfactory Ratio of during the study period.

2. Britannia Company:

Table No-1.1shows that the Gross Profit Ratio of the BRITANNIA Company during the year from 2007-2008 to 2016-2017, the highest ratio was 45.54% in the year of 2016-2017 and

lowest ratio was 34.69% in the year of 2007-2008.

In the year 2007-2008 the ratio was 34.69% which has been increased 35.20% in 2008-2009, further it has been increased up to 35.56% in the year of 2009-2010. During the year of 2010-2011, it increased up to 35.86%. It got fluctuated the ratios have been 37.24, 38.42, 36.68, 40.80, 41.13 and 45.54percent during the year of 2011-2012 to 2016-2017 respectively. It has been also shown in the Graph No-1.1.

So, The Average Gross Profit Ratio is 38.11%, The Standard Deviation is 1.74 and The Co-efficient variance is 10.21% which shows solvency of this company because the average Gross Profit Ratio shows satisfactory Ratio of during the study period.

3. Hindustan Unliver Limited :

Table No-1.1shows that the Gross Profit Ratio of the Hindustan Uniliver Limited during the year 2007-2008 to 2016-2017, the highest ratio was 20.32% in the year of 2016-2017 and lowest ratio was 14.65% in the year of 2011-2012.

In the year 2007-2008 the ratio was 16.35% which has been increased 16.91% in 2008-2009, further it has been decreased up to 15.50% in the year of 2009-2010. During the year of 2010-2011, it decreased up to 15.32%. It got fluctuated the ratios have been 14.95, 16.14, 17.86, 18.18, 18.91 and 20.32 percent during the year of 2011-2012 to 2016-2017 respectively. It has been also shown in the Graph No-1.1.

So, The Average Gross Profit Ratio is 17.04 %, The Standard Deviation is 1.74 and The Co-efficient variance is 10.21% which shows solvency of this company because the average Gross Profit Ratio shows dissatisfactory Ratio of during the study period.

4. Goderj Consumer Product Ltd. :

Table No-1.1shows that the Gross Profit Ratio Goderj Consumer Product Ltd. of the during the year 2007-2008 to 2016-2017, the highest ratio was 24.66% in the year of 2010-2011 and lowest ratio was 18.94% in the year of 2009-2010.

In the year 2007-2008 the ratio was 20.09% which has been increased 21.64% in 2008-2009, further it has been decreased up to 18.94% in the year of 2009-2010. During the year of 2010-2011, it increased up to 24.66%. It got fluctuated the ratios have been 21.56, 20.70, 19.00, 19.29, 20.25 and 21.30percent during the year of 2011-2012 to 2016-2017 respectively. It has

been also shown in the Graph No-1.1.

So, The Average Gross Profit Ratio is 20.74%, The Standard Deviation is 1.71 and The Co-efficient variance is 8.22% which shows solvency of this company because the average Gross Profit Ratio shows dissatisfactory Ratio of during the study period.

5. Pidilite Ltd. :

Table No-1.1shows that the Gross Profit Ratio of the Pidilite Ltd during the year 2007-2008 to 2016-2017, the highest ratio was 25.15% in the year of 2016-2017 and lowest ratio was 13.71% in the year of 2009-2010.

In the year 2007-2008 the ratio was 16.49% which has been increased 18314% in 2008-2009, further it has been decreased up to 13.71% in the year of 2009-2010. During the year of 2010-2011, it increased up to 20.91%. It got fluctuated the ratios have been 19.93, 18.34, 20.38, 18.45, 18.26 and 25.15 percent during the year of 2011-2012 to 2016-2017 respectively. It has been also shown in the Graph No-1.1.

So, The Average Gross Profit Ratio 18.98 %, The Standard Deviation is 2.99 and The Co-efficient variance is 15.76% which shows solvency of this company because the average Gross Profit Ratio shows satisfactory Ratio of during the study period.

6. Dabur India Limited :

Table No-4.9.3.1shows that the Gross Profit Ratio of the Dabur India Ltd during the year 2007-2008 to 2016-2017, the highest ratio was 22.52% in the year of 2016-2017 and lowest ratio was 17.65% in the year of 2007-2008.

In the year 2007-2008 the ratio was 17.65% which has been increased 19.04% in 2008-2009, further it has been increased up to 19.24% in the year of 2009-2010. During the year of 2010-2011, it increased up to 19.81%. It got fluctuated the ratios have been 20.61, 18.94, 19.34, 19.20, 19.81 and 22.52percent during the year of 2011-2012 to 2016-2017 respectively. It has been also shown in the Graph No-1.1.

So, The Average Gross Profit Ratio 19.62%, The Standard Deviation is 1.27 and The Co-efficient variance is 6.48% which shows solvency of this company because the average Gross Profit Ratio shows dissatisfactory Ratio of during the study period.

7. Emami India Limited :

Table No-4.9.3.1 shows that the Gross Profit Ratio of the EMAMI India Limited during the year 2007-2008 to 2016-2017, the highest ratio was 33.18% in the year of 2011-2012 and lowest ratio was 15.55% in the year of 2007-2008.

In the year 2007-2008 the ratio was 15.55% which has been increased 20.15% in 2008-2009, further it has been decreased up to 19.59% in the year of 2009-2010. During the year of 2010-2011, it increased up to 27.32%. It got fluctuated the ratios have been 33.18, 31.11, 31.10, 28.71, 29.84 and 28.75 percent during the year of 2011-2012 to 2016-2017 respectively. It has been also shown in the Graph No-1.1.

So, The Average Gross Profit Ratio 26.53%, The Standard Deviation is 5.93 and The Co-efficient variance is 22.36 % which shows solvency of this company because the average Gross Profit Ratio shows satisfactory Ratio of during the study period.

8. Gayatri Sugars Limited :

Table No-4.9.3.1 shows that the Gross Profit Ratio of the Gayatri Sugars Limited during the year 2007-2008 to 2016-2017, the highest ratio was 15.01% in the year of 2014-2015 and lowest ratio was 11.28% in the year of 2012-2013.

In the year 2007-2008 the ratio was 14.57% which has been decreased 14.00% in 2008-2009, further it has been decreased up to 11.51% in the year of 2009-2010. During the year of 2010-2011, it decreased up to 11.38%. It got fluctuated the ratios have been 12.23, 11.28, 13.27, 15.01, 13.23 and 14.68percent during the year of 2011-2012 to 2016-2017 respectively. It has been also shown in the Graph No-1.1.

So, The Average Gross Profit Ratio 13.12%, The Standard Deviation is 1.44 and The Co-efficient variance is 10.99% which shows solvency of this company because the average Gross Profit Ratio shows satisfactory Ratio of during the study period.

9. Jyothy Laboratories :

Table No-4.9.3.1 shows that the Gross Profit Ratio of Jyothy Laboratories the during the year 2007-2008 to 2016-2017, the highest ratio was 21.06% in the year of 2012-2013 and lowest ratio was 15.38% in the year of 2007-2008.

In the year 2007-2008 the ratio was 15.38% which has been increased 18.25% in 2008-

2009, further it has been decreased up to 15.44% in the year of 2009-2010. During the year of 2010-2011, it increased up to 18.11%. It got fluctuated the ratios have been and 17.57, 21.06, 17.03, 17.72, 16.09 and 17.40 percent during the year of 2011-2012 to 2016-2017 respectively. It has been also shown in the Graph No-1.1.

So, The Average Gross Profit Ratio 17.40%, The Standard Deviation is 1.66 and The Co-efficient variance is 9.57% which shows solvency of this company because the average Gross Profit Ratio shows satisfactory Ratio of during the study period.

10. Marico Limited :

Table No-4.9.3.1shows that the Gross Profit Ratio of Marico Limited the during the year 2007-2008 to 2016-2017, the highest ratio was 21.55% in the year of 2014-2015 and lowest ratio was 12.55% in the year of 2008-2009.

In the year 2007-2008 the ratio was 13.68% which has been decreased 12.55% in 2008-2009, further it has been increased up to 13.89% in the year of 2009-2010. During the year of 2010-2011, it increased up to 17.00%. It got fluctuated the ratios have been 15.66, 15.48, 16.79, 21.55, 17.14 and 20.88 percent during the year of 2011-2012 to 2016-2017 respectively. It has been also shown in the Graph No-1.1.

So, The Average Gross Profit Ratio 16.46%, The Standard Deviation is 2.94 and The Co-efficient variance is 17.83% which shows solvency of this company because the average Gross Profit Ratio shows satisfactory Ratio of during the study period.

- **ANOVA Test of Gross Profit Ratio :**

Hypothesis:

- **Ho: Null Hypothesis:**

  There is no significant difference in Gross Profit Ratio of FMCG Companies under study.

- **H1: Alternative Hypothesis**:

  There is significant difference in Gross Profit Ratio of FMCG Companies under study.

- **Level of Significance: 5%**

TABLE NO-1.2 GROSS PROFIT RATIO ONE WAY ANOVA TEST

Source of Variation	Sum of Square	Degrees of Freedom	Mean Square	F-Value	P-value	F critical
Between Groups	297.2523	9	33.02804	0.477436	0.886274	1.985595
Within Groups	6226.011	90	69.1779			
Total	6523.263	99				

- Degree of freedom = 100-1= 99
- Table Value of 'F' =1.98
- Calculate Value of 'F' = 0.48

$\mathbf{F_{cal}}$ < $\mathbf{F_{tab}}$

0.48 < **1.98**

$\mathbf{F_{cal}}$ < $\mathbf{F_{tab}}$

Table No-1.2 indicates the calculate value of 'F' is0.477436 and the table value of 'F' at 5% levels of significance is 1.98. So, the calculate value 'F' which is less than the table value. It indicates that the Null Hypothesis is accepted and Alternate Hypothesis is rejected. So, It indicates that there is no significant difference in Gross Profit Ratio of selected FMCG Companies under study for the period.

3.12 Conclusion :

The Gross Profit Ratio of selected FMCG Companies during the study period shows an average 19.67. During the study period the ITC Ltd shows an average of 8.71, Britannia shows an average of 38.11, Hindustan Unilever shows an average of 17.04, Godrej Consumer Product Ltd shows an average of 20.74, Pidilite Industries shows an average of 18.98, Dabur India Ltd shows an average of19.62, Emami India Ltd shows an average of 26.53, Gayatri Sugars Ltd shows an average of 13.12, Jyothy Laboratories shows an average of 17.40, Marico Ltd shows an average of 16.46.

One Way Anova-Test indicates that there was significant difference in the Gross Profit Ratio in selected Automobile industry. Because the calculate value of F Ratio was less than the tabulate value. So, Null Hypothesis has been accepted and Alternative Hypothesis has been rejected.

Reference :

- **Books**

1) Ravi M. Kishore. “Advanced Management Accounting” published by Taxman s’ New Delhi.
2) C.R.Kothari, “Research methodology Methods and Techniques”, published by New Age international (p) Limited publishers, New Delhi,.(2007).
3) Vijay Prakash Joshi, “Working Capital Management”, National Publishing House, Jaipur, 1988.
4) I.M.Pandey: “Financial Management theory and practices”, Vikas publishing house Pvt. Ltd., New Delhi(2000).
5) Praveen Kumar Jain, “Management of Working Capital”, RBSA Publishers Jaipur - 1993.
6) Dr.R.P.Rustagi “Principles of Financial Management” published by Taxmann New Delhi (2011)
7) N.P.Sainivasan and M. Sakthivel murugan “Accounting for Management” published by S Chand New Delhi (2010).
8) Ravi .M. Kishore “Financial Management Tax and Cases” taxman publishing company, New Delhi (2005).
9) Dr. Ashok Segal and Dr. Deepak Segal “ Accounting for Management” published by Taxmann’s New Delhi (2010).
10) Dr. P.C.Tulsian “Financial Management” published by S Chand publishing New Delhi(2010).
11) Agrawal N.K. “Management of working capital” sterling publication (p) ltd, New Delhi.
12) S.N.Maheshwari “Principal of Management Accounting” published by S Chand New Delhi.

13) Kulkarni P.V. and Satyaprasad B.G. “Financial Management” Himalaya publishing House ,Bombay.
14) Gupta R. L., “Financial Statement Analysis”, Sultan Chand & Sons, New Delhi, 1998.
15) R. P. Mishra :- Research Methodology, A Hand Book Published by Concept, Publishing Company, New Delhi 1988.
16) N. K. Sharma :- Management Accountancy Published by RBSA Publisher, Jaipur 1993.
17) Claire Selitiz and Others, Research Methodology in Social Sciences 1962.
18) Itc Ltd Annual Reports From 2007-2008 To 2016-2017
19) Britannia Company Annual Reports From 2007-2008 To 2016-2017.
20) Hindustan Unliver Limited Annual Reports From 2007-2008 To 2016-2017.
21) Goderj Consumer Product Ltd. Annual Reports From 2007-2008 To 2016-2017.
22) Pidilite Ltd.Annual Reports From 2007-2008 To 2016-2017.
23) Dabur India Limited Annual Reports From 2007-2008 To 2016-2017.
24) Emami India Limited Annual Reports From 2007-2008 To 2016-2017.
25) Gayatri Sugars Limited Annual Reports From 2007-2008 To 2016-2017.
26) Jyothy Laboratories Annual Reports From 2007-2008 To 2016-2017.
27) Marico Limited Annual Reports From 2007-2008 To 2016-2017.

- **Website:**
  1. www.capitalline .com
  2. www.economictimes.com
  3. www.google.com
  4. www.moneycontrol.com
  5. www.fundoodata.com

...Published by...
Http://www.hemchandracharyaejournal.com/

INTERNATIONAL PUBLISHING HOUSE

HQ.
AT & POST-CHAVELI, TA-CHANSMA, DIST-PATAN
NORTH GUJARAT, INDIA, ASIA